ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

Cleuna

4

Cleuna, god. IV., br. 4, Livno, 2021.

CLEUNA

Cleuna
God. IV., br. 4, Livno, 2021.

Izdavač:
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
BiH – 80101 Livno
Tel.: ++387 34 200 923
++387 34 200 922
Fax.: ++387 34 200 923
e-adresa: info@fmgg-livno.com
www.fmgg-livno.com

Glavna i odgovorna urednica:
Dražena Džeko

Izvršna urednica:
Marija Marić Baković

Uredništvo:
Ružica Barišić
Anđelko Barun
Josip Gelo
Marija Marić Baković
Željka Markov
Maja Petrinec
Damir Tadić
Michael Ursinus

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:
Zdenka Ležnić

Lektura teksta na srpskom jeziku:
Mijana Kuburić Macura

Korektura:
Zdenka Ležnić, Ružica Barišić

Prijevod sažetaka na engleski jezik:
Janja Rimac, Mario Šlaus (str. 76),
Bratislav Teinović (str. 332)

Grafičko oblikovanje:
Emil Kordić, Željka Markov

Prijelom:
Emil Kordić

Tisak:
Grafotisak Grude

Naklada:
500

Tiskano 2021.

Potporu *Cleuni* dali su:
Fondacija za izdavaštvo, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Ministarstvo znanosti, prosvjete, kulture i športa Hercegbosanske županije

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

C L E U N A

Časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

4

Livno, 2021.

Sadržaj/Contents

7. Ivo Dragičević
Nalazi rimskoga novca s arheoloških iskopavanja na nalazištu Podvornice u Lištanima kod Livna

Finds of Roman Currency from Archaeological Excavations at the Site Podvornice in Lištani near Livno

25. Marija Marić Baković
Rimski spomenici sa Štitića u Suhači kod Livna Slučajni nalazi i potencijalno rimsko naselje

Roman monuments from Štitić in Suhača near Livno Random finds and potential Roman settlement

49. Mario Šlaus
Antropološka analiza srednjovjekovne populacije iz Lištana kraj Livna, građa iskopana u kampanjama do 2005.

Anthropological analysis of the medieval population of Lištani near Livno, material excavated in campaigns until 2005

77. Ivan Cicvarić
Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400.

New Insights Regarding the Old Croatian County of Hlivna from the Deed of Gift of King Ostoja to Duke Hrvoje from December 8, 1400

97. Michael Ursinus
Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić i Matij Hrvat[inić]: Davud-pašini livanjski ratni zarobljenici iz godine 1480.

Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić, and Matij Hrvat[inić]: Davud-Pasha's Livno Prisoners of War from the 1480

109. Tomislav Perković
Matična knjiga krštenih „nepoznate“ dalmatinske župe od 1663. do 1712. godine, pisana bosančicom

Baptism Registry of the "Unknown" Dalmatian Parish from 1663 to 1712, Written in Bosnian Script

149. Ružica Barišić
Iz fundusa stare knjižnice franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu
III.: Ivan Zlatousti, [Sabrana] Djela 1558.

From the Holdings of the Old Library of the Franciscan Monastery of St Peter and Paul in Gorica in Livno
III: John Chrysostom, [Collected] works in 1558

175. Jela Duvnjak
Različiti predmeti i sredstva zaštite u vjerovanjima i pučkoj pobožnosti livanjskoga kraja

Various objects and means of protection in the beliefs and popular piety of the Livno area

199. Marija Marić Baković, Miran Palčok, Marko Rogošić
Obnova groba biskupa fra Augustina Miletića u Rapovinama kraj Livna

Restoration of the Tomb of Bishop Fr Augustin Miletić in Rapovine near Livno

221. Željka Markov
Izabrani Jurkićevi pasteli u kontekstu dodira sa zagrebačkom šarenom školom

Jurkić's Selected Pastels in the Context of the Connection to Zagreb's Colourful School

245. Damir Tadić
Prva livanjska gimnazija (1919. – 1929.)

The First Gymnasium of Livno (1919 – 1929)

281. Josip Gelo
Dušobrižnički rad i izbjeglički život fra Srećka Perića

The Pastoral Work and Refugee Life of Fr Srećko Perić

313. Marinko Zekić
Bošnjačka percepcija srednjovjekovne crkve bosanske u kontekstu etnogeneze bosanskohercegovačkih muslimana

Bosniak perception of the Medieval Bosnian Church in the context of the Ethno-Genesis of Bosnian Muslims

327. Bratislav Teinović
Muzeološka djelatnost kustosa prof. Ivanke Bilić (1932–2009)

Museolocigal activity of the curator prof. Ivanka Bilić (1932–2009)

333. **Upute suradnicima časopisa *Cleuna***

Ivo Dragićević

Nalazi rimskoga novca s arheoloških iskopavanja na nalazištu Podvornice u Lištanima kod Livna

NALAZI RIMSKOGA NOVCA S ARHEOLOŠKIH ISKOPAVANJA NA NALAZIŠTU PODVORNICE U LIŠTANIMA KOD LIVNA

Ivo Dragićević
dragicevic.ivo@gmail.com

UDK: 904:737(497.6Livno)"652"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. V. 2021.
Prihvaćeno: 12. X. 2021.

U radu se analizira i objavljuje 35 primjeraka novca nađena tijekom sustavnih arheoloških istraživanja rimske nekropole i ranokršćanskoga kompleksa na lokalitetu Podvornice u Lištanima kod Livna. Prevladava rimski carski novac iskovan u IV. stoljeću, a najzastupljeniji su primjerci cara Valentinijana i pripadnika njegove dinastije. Uz seriju novca s Groblja sv. Ive u Livnu ovo je druga serija koja potječe iz sustavnih arheoloških iskopavanja, što je ujedno nov prilog poznavanju optjecaja rimskoga novca na Livanjskome polju.

Ključne riječi: Podvornice, Lištani, Livno, rimska cesta, mansio Pelva, nekropola, rimski novac

Kratka povijest istraživanja s osvrtom na arheološki potencijal Lištana

Arheološko nalazište Podvornice smješteno je u selu Lištani na jugozapadnome dijelu Livanjskoga polja, ispod planine Dinare, na regionalnoj cesti koja iz Livna vodi u Grahovo. U stručnoj literaturi nalazište je poznato po nazivima crkva sv. Ruže i Okrugla liska.[1] Prve podatke o arheološkom potencijalu Lištana zabilježio je fra Grgo Lozić (1810. – 1876.) u svojim *Adnotationes variae*, gdje je opisao arheološka nalazišta i spomenike kulturne baštine livanjskoga, kupreškoga, glamočkoga, uskopljanskoga i ramskoga kraja.[2] U svom je djelu zabilježio zanimljiv događaj iz 1855. kada je Muhamed beg Firdus na nagovor svojih sluga i kmetova iz Lištana pokrenuo otkopavanje antičkih ruševina na nalazištu Podvornice u potrazi za velikim blagom. Tijekom iskapanja našli su grobnicu u kojoj su bile ljudske lubanje i urna s pepelom. Razočarani nalazima tragači blaga ostavili su sve na mjestu nalaza, a potom su sve skupa zatrpali zemljom i kamenom. Fra Grgo Lozić uspio je spasiti dva ulomka nadgrobnih spomenika s djelomično očuvanim natpisima te ih je smjestio u knjižnicu Franjevačkoga samostana na Gorici kod Livna.[3] Nešto poslije spomenici su donirani Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Na prvom spomeniku natpis glasi: Ilarus Gra[--- f(ilius)?] / [p] osuit sepulcr/um Lavoni fili(a)e / defun(c)t(a)e annoru/m septem sibi et suis,[4]

1 Arheološki leksikon BiH, tom III, 236, 22.34; 245, 22.175; 247-248, 22.230; Atanacković Salčić, 1986, 44.

2 Manđeralo, 1992, 44-108; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 10-12.

3 Hoernes, 1880, 203; Mandić, 1935, 7; Manđeralo, 1992, 66.

4 Patsch, 1894, 348. CIL III, 2761 = 9846; HD 058909.

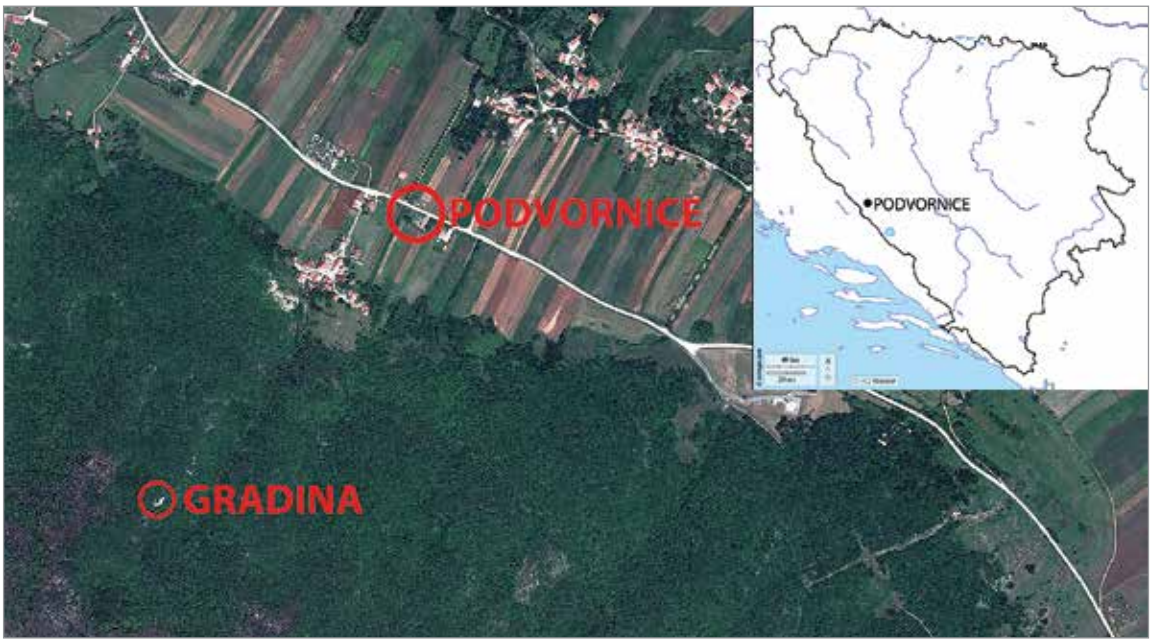

Sl. 1. Položaj nalazišta Podvornice u Lištanima na Livanjskome polju

a na drugom: S(---) Batun / mi(hi) et me/is.[5] Fra Mijo Kutleša (1850. – 1927.) tijekom 1889. na Podvornicama je našao ulomak žrtvenika i dva epigrafska ulomka rimskih nadgrobnih spomenika koji su se čuvali u župnoj kući u Lištanima.[6]

Prvi istraživači rimskih cesta na Livanjskome su polju na temelju terenskih pregleda i podataka iz Antoninova itinerara (*Itinerarium Antonini*) locirali putnu postaju (*mansio*) *Pelvu na putu* u Lištane.[7] Pojedini znanstvenici smještali su Pelvu na jugoistočnom dijelu Livanjskoga polja i u samom Livnu, a na temelju fragmentiranih epigrafskih izvora potaknuli su i problematiku njezina municipaliteta.[8] Tek je Ivo Bojanovski (1915. – 1993.) proučavajući rimske cestovne pravce provincije Dalmacije proveo opsežna topografska i hodološka istraživanja magistralne ceste *Salona – Servitium*, na temelju kojih je došao do zaključka o ubikaciji rimske putne postaje Pelva u Lištane.[9] Prilikom izgradnje regionalne ceste Livno – Grahovo na lokalitetu Okrugla liska – crkva sv. Ruže u Lištanima slučajno je nađena presvođena kasnoantička grobnica i ulomak natpisa, a u neposrednoj su blizini uočeni ostatci arhitekture za koju se pretpostavilo da je riječ o ranokršćanskoj bazilici.[10]

Imajući u vidu važnost dotadašnjih otkrića na Podvornicama, u organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno od 2001. do 2006. provedena su sustavna arheološka istraživanja. Tijekom višegodišnjih istraživanja nađeni su temelji ranokršćanskoga kompleksa s dvjema bazilikama, memorijalna kapela, krsni zdenac, zidane kasnoantičke grobnice, ostatci nadgrobnih spomenika, kamene urne, ulomci ranokršćanskoga kamenoga namještaja i raznovrsni pokretni nalazi. Antičke građevine na Podvornicama preslojilo je srednjovjekovno groblje od X. do XIV. stoljeća, gdje je u prvih pet kampanja istraženo 195 grobova, a među mnogobrojnim nalazima ističu se dva para

5 CIL III, 2762 = 9845; HD 061885; Patsch, 1906, 167; Alföldy, 1969, 164.

6 Patsch, 1906, 167; Imamović, 1977, 464, br. 255; CIL III, 9853; HD 034066; CIL III, 9854, HD 061882; CIL III, 9855; HD 061881.

7 Tomaschek, 1880, 514-516; Baliff, 1893, 18-19.

8 Pašalić, 1960, 29-30; Alföldy, 1965, 95; 1965a, 157.

9 Bojanovski, 1970, 503-522; 1974, 64-68; 1988, 234, 244-249.

10 Atanacković Salčić, 1986, 44; Škegro, 1997, 94, br. 57; HD 056313.

konjaničkih ostruga, euharistijska žlica, grobni natpis popa Tjehodraga, par trojagodnih naušnica i primjerci srednjovjekovnoga novca.[11] Zahvaljujući sustavnim arheološkim iskopavanjima, nađeno je 46 ulomaka rimskih kamenih spomenika među kojima je 15 s natpisima. Kameni spomenici uglavnom potječu s rimske nekropole, koja je prethodila gradnji ranokršćanskog kompleksa, gdje su najčešće naknadno ugrađeni kao spolije.[12] U skupini epigrafskih spomenika nađenih tijekom arheoloških iskopavanja možemo istaknuti osam nadgrobnih spomenika s bolje očuvanim natpisima, koji su značajni za daljnja proučavanja onomastike i romanizacije autohtonog stanovništva zadinarskih krških polja.[13]

Šesta kampanja arheoloških istraživanja na Podvornicama provedena je u jesen 2017. nastavljajući se na prethodno istražen prostor, istočno i jugoistočno od apside južne bazilike i na niz kasnoantičkih grobnica. Istražena je površina od 250 četvornih metara unutar koje su nađena 33 srednjovjekovna groba, zidana kasnoantička grobnica i jame u koje su polagani kameni osuariji. U ljeto 2018. nastavljene su istraživačke aktivnosti iz prethodne godine kako bi se utvrdila granica rasprostiranja nalazišta na južnoj i istočnoj strani. U objema kampanjama nađeni su mnogobrojni ulomci rimskih kamenih osuarija i ranokršćanskoga kamenoga namještaja, kao i pokretni nalazi iz antičkoga i srednjovjekovnoga razdoblja, među kojima i nekoliko primjeraka novca.[14]

Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja možemo zaključiti da se u Lištanima nalazilo značajnije antičko naselje i putna postaja Pelva na zapadnome ogranku magistralne ceste *Salona – Servitium*, koja je povezivala glavni grad provincije Dalmacije s njezinom unutrašnjosti. O kontinuitetu života od rimskoga doba do kasnoga srednjeg vijeka svjedoči kompleksno nalazište Podvornice. Na istaknutu obronku Dinare iznad Lištana, poznatu kao Rimčeva greda, podignuta je manja željeznodobna gradina ovalna oblika, a na njezinu sjevernome dijelu vidljivi su temelji zida rimskoga objekta zidana od kamena i maltera.[15] Povoljan položaj i značajna visinska razlika u odnosu na okolno nizinsko područje omogućavali su kontrolu okolnoga prostora i vizualnu komunikaciju s gradinama na suprotnu rubu Livanjskoga polja. Rimska građevina na delmatskoj gradini imala je vjerojatno ulogu promatračnice (*speculae*) odakle su se nadzirali rimska magistralna cesta i naselje s putnom postajom. U Lištanima se nalazilo i važno čvorište rimskih cesta jer je jedna cesta dolazila podnožjem Dinare iz smjera Grahova i Grkovaca i spajala se s magistralnom cestom, što dodatno ukazuje na prometnu i stratešku važnost ovoga mjesta.[16] Na Podvornicama su istraženi ostatci rimske nekropole iznad koje je podignut ranokršćanski kompleks s dvjema odvojenima bazilikama, koji spada u najznačajnija nalazišta sakralnoga karaktera na Livanjskome polju. Na širem području Podvornica nalazilo se srednjovjekovno naselje Lišćane, kako je zabilježeno u pisanim izvorima.[17] Bojanovski je tijekom rekognosciranja terena u Lištanima uočio čak sedam kasnosrednjovjekovnih grobalja sa stećcima u neposrednoj blizini rimskih cesta, što svjedoči o kontinuitetu življenja od antičkoga do kasnosrednjovjekovnoga doba.[18]

---

11 Marić, 2003, 177-184; 2005, 74-84; 2005a, 113-120; 2006, 25-40; 2006a, 92-104; Marić, Šimić, Škegro, 2007, 9-32; Marić, 2009, 199-220; Marić Baković, 2020, 109-128.

12 Škegro, Marić, Šimić, 2008, 259-288.

13 Škegro, Marić, Šimić, 2008, 260-272, br. 1, 3, 4a, 4b, 5, 16, 17, 18, 19; HD 065016, HD 065012, HD 065017, HD 065018, HD 065020, HD 065021, HD 065022, HD 065023.

14 Zahvaljujem kolegici Mariji Marić Baković, muzejskoj savjetnici Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno i voditeljici arheoloških istraživanja na nalazištu Podvornice u Lištanima, na uvidu u dokumentaciju terenskih istraživanja, kao i na ustupanju nalaza novca s navedena nalazišta za potrebe ovoga rada.

15 Benac, 1985, 131; Arheološki leksikon BiH, tom III, 239, 22.77.

16 Bojanovski, 1974, 63.

17 Klaić, 1928, 17-18; Marić Baković, 2010, 258-259.

18 Bojanovski, 1974, 61-63.

Nalazi rimskoga novca iz Lištana

Sl. 2. Nalazište Podvornice, zračna fotografija (foto: M. Konta)

Na Livanjskom su polju zabilježeni brojni pojedinačni nalazi antičkoga, srednjovjekovnoga i novovjekovnoga novca. U skupini antičkih numizmatičkih nalaza prevladava rimski republikanski novac koji je dosad dokumentiran na devet nalazišta diljem Livanjskoga polja.[19] Rimski carski novac dosad je zabilježen na 15 livanjskih nalazišta, među kojima su najzastupljeniji denari, sesterciji, antoninijani i folisi.[20] U numizmatičkoj zbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno čuva se 633 primjeraka raznovrsna novca, od čega je dosad kataloški obrađeno 129 primjeraka iz antičkoga razdoblja i 25 iz srednjega vijeka.[21] Iako za većinu novca iz numizmatičke zbirke FMGG-a ne postoje podatci o mjestu i okolnostima nalaza, možemo pretpostaviti da većina potječe s Livanjskoga polja ili susjednih područja gdje su djelovali livanjski franjevci. Iz Lištana su dosad poznata dva primjerka antičkoga novca, koji su 1901. otkupljeni od Marka Katića za numizmatičku zbirku Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prvi je primjerak rimski republikanski denar s prikazom božice Rome na aversu, koji je zbog nedostatka atributa na reversu ostao neidentificiran, a drugi je denar cara Marka Aurelija, iskovan 168. godine u Rimu.[22]

Anonimni republikanski denar (kat. br. 1) s prikazom glave božice Rome na aversu i Dioskura na reversu, koji jašu galopirajuće konje, najstariji je i usamljen primjerak na Podvornicama. Taj tip anonimnoga denara dosad nije zabilježen na području Zadinarja, a nije zastupljen ni u ostavama iz Tribića i Bastasa, koje su sadržavale republikanski i Augustov novac.[23] Od posthumnog antoninijana cara Klaudija II. Gotika (kat. br. 2), započeo je intenzivniji priljev novca u Lištane. Kronološki slijedi manji ulomak antoninijana cara Aurelijana (kat. br. 3) kojem se zbog nedostatka atributa ne može

[19] Patsch, 1906, 169, 178; Kraljević, 1983, 150, 152-156, br. 6-51; Sergejevski, 1930, 119-132; 1932, 24-25.

[20] Patsch, 1906, 168-170, 178; Kraljević, 1983, 156-164, br. 52-119.

[21] Šeparović, 1999, 94-124, kat. br. 267-420.

[22] Kraljević, 1983, 156, 160, br. 46, 81. ZMBiH inv. br. 2229, 2230.

[23] Sergejevski, 1930, 119-132; 1932, 23-30.

točno odrediti kovnica. Novac tetrarhijskoga razdoblja nije zabilježen na Podvornicama, što je možda slučajnost. Jugoistočno od apside južne bazilike nađen je brončani novac cara Konstantina I. (kat. br. 4), iskovan u Rimu za cezara Konstantina II. U srednjovjekovnom grobu br. 185, uz lubanju kostura, nađen je slabo očuvan brončani novac (kat. br. 5) s prikazom dvojice vojnika između kojih su dva bojna znaka i legendom *Gloria Exercitus* na reversu, što je svojstveno za kasne emisije novca cara Konstantina I. Taj tip novca kovan je za cezare Konstantina II., Konstanta, Konstancija II. i Delamacija, no zbog potrošenosti kovanice nije moguće sa sigurnošću odrediti kojemu od njih pripada. Taj je novac vjerojatno slučajno dospio u grob iako nije rijetkost da se u srednjovjekovnim grobovima nađe probušen rimski novac kao privjesak, što ovdje nije bio slučaj. Slijedi novac cara Konstancija II. (kat. br. 6) s reversnom legendom *Gloria Exercitus*, koji je iskovan u Antiohiji od 337. do 347. godine. Na nalazištu su nađena četiri slabo očuvana brončana primjerka novca cara Konstancija II. (kat. br. 7-10) s reversnom legendom FEL TEMP REPARATIO (*Felicium Temporum Reparatio*), kojima se zbog istrošenosti i oštećenja ne može odrediti kovnica. U kasnoantičkoj grobnici 7, grobna cjelina 199, zabilježen je nalaz brončanoga novca cara Konstancija II. (kat. br. 11) s reversnom legendom *Spes Reipublice*, koji je iskovan u razdoblju od 355. do 361. godine.

Tom kronološkom razdoblju, ili neznatno kasnijem,[24] pripada i brončani novac (kat. br. 12), no zbog oštećenja se ne može precizno odrediti je li iskovan za cara Konstancija II. ili možda njegova nasljednika Julijana II. Primjerak novca cara Jovijana ili Valentinijana I. (kat. br. 13) s reversnom legendom VOT V MVLT X (*Votis Quinquennalibus Multis Decennalibus*) zbog oštećenja i nepravilna kovanja ne može se pobliže odrediti. Kronološki slijede primjerci novca careva Valentinijana I. i Valenta, koji su najzastupljeniji među numizmatičkim nalazima na nalazištu Podvornice. Od 364. kovnice Rimskoga Carstva kovale su brončani novac tipova *Securitas Reipublicae* i *Gloria Romanorum* za careve Valentinijana I., Valenta, Gracijana i Valentinijana II. sve do dolaska Teodozija na vlast.[25] Na nalazištu Podvornice nađeno je čak 12 primjeraka koji pripadaju navedenim emisijama. Slijedi primjerak novca cara Valentinijana I. (kat. br. 14) i dva dobro očuvana nalaza novca cara Valenta (kat. br. 15, 16), iskovana u Sisciji i Akvileji. Na nalazištu su nađena dva primjerka novca cara Valentinijana I. tipa *Gloria Romanorum*, iskovana u Sisciji, prvi (kat. br. 17) u sloju tamnosmeđe zemlje ispred presvođene kasnoantičke grobnice 1, a drugi (kat. br. 18) zapadno od memorije sjeverne bazilike u razini ispod temelja. Slijedi primjerak novca cara Valentinijana I. (kat. br. 19) s reversnom legendom *Securitas Reipublicae*. Nađena su i četiri djelomično očuvana primjerka novca Valentinijana I. ili njegovih suvladara i nasljednika (kat. br. 20-23), no zbog većih oštećenja aversa i reversa nije ih moguće preciznije odrediti. Kronološki slijede primjerci novca cara Gracijana, prvi s reversnom legendom *Securitas Reipublicae* (kat. br. 24), iskovan u Sisciji, a drugi tipa *Gloria Romanorum* (kat. br. 25) iz kovnice Tesalonika. Na nalazištu su zabilježena i dva primjerka brončanoga novca standarda Ae 2 s reversnom legendom *Reparatio Reipub*. Riječ je o novcu cara Gracijana (kat. br. 26), iskovanu u Sisciji, i o novcu Teodozija I. (kat. br. 27) iz rimske kovnice. Sjeveroistočno od sjevernoga zida memorije nađen je mali brončani novac cara Valentinijana II. ili njegovih suvladara (kat. br. 28), iskovan u Rimu. Kod sjevernoga zida bočne prostorije zabilježen je nalaz manjeg brončanog novca cara Flavija Viktora (kat. br. 29) s reversnom legendom *Spes Romanorum*.

Posebnu skupinu nalaza čini nekoliko primjeraka rimskoga novca (kat. br. 30-33), koji se zbog visokoga stupnja oštećenja ne

[24] Taj tip novca s reversnom legendom SPES REIPVBLICE, koji se započeo emitirati u rimskim kovnicama u kasnom razdoblju vladavine Konstancija II., u Kiziku (*Cyzicus*) emitiran je i za vladavine cara Julijana II. Vidjeti RIC VIII, str. 500, br. 123-124.

[25] Pearce, 1951, XVII-XIX, 137-138.

mogu pobliže odrediti. Primjerak novca (kat. br. 30) iskovan je u novčanom standardu Ae 4 s prikazom božice Viktorije na reversu, što je svojstveno za nekoliko emisija kasnoga IV. stoljeća. Skupinu nalaza novca (kat. br. 31-33) karakterizira visok stupanj oštećenja i potrošenosti, no mjerne vrijednosti kovanica ukazuju na rimski novčani standard, svojstven za emisije IV. stoljeća. Primjerak potpuno potrošena brončanoga novca (kat. br. 34) nađen je sjeverno od stećka iznad presvođene grobnice 3, a u neposrednoj blizini i potpuno potrošen bakreni novac (kat. br. 35). Iako su na Livanjskome polju zabilježeni brojni pojedinačni nalazi rimskoga republikanskoga novca, na nalazištu Podvornice zabilježen je jedan primjerak anonimnoga denara, koji je na istraženo područje mogao dospjeti u razdoblju prije nastanka rimske nekropole i ranokršćanskoga kompleksa. U numizmatičkoj zbirci Zemaljskoga muzeja u Sarajevu čuvaju se dva denara nađena u Lištanima, no nije poznato gdje su točno nađeni. Možemo pretpostaviti da su denar iz doba Rimske Republike i primjerak cara Marka Aurelija nađeni na arealu gdje se nalazilo rimsko naselje i putna postaja Pelva. Dosad na nalazištu nije zabilježen nijedan nalaz rimskoga carskoga novca iz doba principata, a iz doba vojnih careva nađena su dva antoninijana Klaudija II. Gotika i Aurelijana. Pojedinačni nalaz posthumnog antoninijana cara Klaudija II. Gotika zabilježen je i u Vržeralama na Livanjskome polju.[26] Novac iz razdoblja Konstantinove dinastije zastupljen je čak s devet primjeraka (kat. br. 4-12), koji su većinom prilično potrošeni i slabo očuvani. Numizmatički nalazi careva Konstantinove dinastije svjedoče o intenzivnijem novčanom priljevu od polovine IV. stoljeća na Podvornicama. Dosad su bila poznata samo dva nalaza novca cara Konstancija II., nađena prilikom gradnje kuće Nine Tadića 1897. u Livnu.[27] Najbrojnije su zastupljeni nalazi novca cara Valentinijana I. i njegova brata i suvladara Valenta, koji pripadaju emisijama *Securitas Reipublicae* i *Gloria Romanorum*, iskovanima u razdoblju od 364. do 375., odnosno 378. godine. Među novcem navedenih emisija pet je primjeraka iskovano u Sisciji, a označeni su serijskim oznakama radionica kovnice koje, zahvaljujući detaljnim studijama, omogućuju precizniju kronološku dataciju pojedinih serija.[28] Pojedinačni nalazi novca cara Valentinijana I. dosad nisu zabilježeni na Livanjskome polju, a iz Livna je poznat nalaz jedne kovanice cara Valenta tipa *Securitas Reipublicae*.[29] Na nalazištu su zabilježena tri primjerka novca cara Gracijana različitih tipova, a dosad su poznata dva nalaza njegova novca iz Vašarovina i okoline Livna.[30] Carevi Teodozije I. i Flavije Viktor zastupljeni su s po jednim primjerkom novca. Zahvaljujući rezultatima višegodišnjih arheoloških istraživanja, provedenih na nalazištu Podvornice u Lištanima, dobili smo i detaljniji uvid u strukturu optjecaja novca tijekom kasnoga antičkoga doba na Livanjskome polju. Novac Flavija Viktora, iskovan od 387. do 388., zasad je najmlađi primjerak zabilježen na Podvornicama, što ujedno ukazuje i na prestanak priljeva novca krajem IV. stoljeća. Sličnu situaciju s prestankom priljeva novca krajem IV. stoljeća imamo zabilježenu na brojnim nalazištima diljem rimske provincije Dalmacije. Kao primjere možemo navesti ostala nalazišta na Livanjskome polju i obližnju rimsku koloniju *Aequum* u Čitluku kod Sinja.[31] Novac sisačke kovnice, iskovan tijekom IV. stoljeća, najzastupljeniji je među primjercima nađenima na Podvornicama, potom slijedi novac prostorno bližih kovnica poput Akvileje i Rima dok su primjerci istočnih kovnica vrlo rijetki. Primjerke novca iz IV. stoljeća nađene u Podvornicama možemo vezati za rimsko naselje uz magistralnu cestu, a u prilog tomu svjedoči i jedna starija građevina profanoga karaktera na koju je legla sjeverna bazilika. Područje rasprostranjenosti rimskoga naselja u

[26] Kraljević, 1983, 161, kat. br. 95.
[27] Kraljević, 1983, 163, kat. br. 111, 112.
[28] Lány, 1969, 34, tabl. 1; Šipuš, 1985, 49-51, tabl. 4.
[29] Kraljević, 1983, 164, kat. br. 114.
[30] Kraljević, 1983, 164, kat. br. 116, 117.
[31] Kraljević, 1983, 146-148; Šeparović, 2006, 209-216.

Lištanima još je uvijek nepoznato.

Najviše primjeraka novca nađeno je u jamama gdje su odlagane urne i osuariji, kao i na prostoru kasnoantičkih grobnica. Većina primjeraka novca prilično je potrošena i lošijega stupnja očuvanosti, što ukazuje na njihov dugotrajniji optjecaj, čak i tijekom V. stoljeća kada je tu već bio ranokršćanski kompleks. Primjer korištenja novca iz IV. stoljeća zabilježen je i u arheološkim stratumima V. i VI. stoljeća u rimskom naselju i rudarsko-metalurškom središtu u Blagaj-Japri.[32] Sličnu situaciju imamo s novcem cara Valenta, nađenim u zatvorenom kontekstu s keramičkom posudom iz V. stoljeća ispod podnice ranokršćanske crkve u Donjem Prološcu.[33] Rimsku nekropolu i ranokršćanski kompleks na Podvornicama preslojilo je srednjovjekovno groblje tako da su pojedini primjerci kasnorimskoga novca poremećeni iz prvobitnoga konteksta te su slučajno dospjeli u srednjovjekovne grobne jame. Podvornice prednjače brojnošću nalaza kasnorimskoga novca na Livanjskome polju, a pojedini primjerci novca careva Konstantinove i Valentinijanove dinastije prvi su put zabilježeni na tom području.[34]

[32] Basler, 1972, 17-18.

[33] Gudelj, 2006, 42-43.

[34] Na kraju se kao kuriozitet može navesti da je tijekom arheoloških iskopavanja nađen i jedan primjerak novca Lombardsko-venetskog Kraljevstva iz 1822., koji je na Podvornice dospio krajem osmanske vladavine ili tijekom austrougarskog uprave.

Katalog nalaza novca s nalazišta Podvornice – Lištani

1. Rimska Republika, denar, anonimni kovničar, Rim, 157. – 156. pr. Kr.
19 mm, 3,29 g, 9 h, inv. ozn. FMGG 9045, RRC 198/1
Datum i mjesto nalaza: 22. kolovoza 2003., kvadrat C6, jama F
Av. Glava Rome s kacigom, nadesno, iza X, točkasta kružnica
Rv. Dioskuri jašu konje u galopu, nadesno, ispod [RO]MA, linearna kružnica.

2. Klaudije II. Gotik, posthumni antoninijan, Mediolanum, 270.
15 mm, 1,81 g, 7 h, inv. ozn. FMGG 9046, RIC V-1, 261 var, Minster 478
Datum i mjesto nalaza: 2. srpnja 2003., kvadrat C5, ▼0,51
Av. [DIVO CLA]VDIO, poprsje cara sa zrakastom krunom, nadesno
Rv. [CONSECRATIO], oltar s vatrom.

3. Aurelijan, 270. – 275., antoninijan, neodređena kovnica
18x7 mm, 0,89 g, 5 h, inv. ozn. FMGG 9047, RIC V-1(?)
Datum i mjesto nalaza: 27. lipnja 2018., kvadrat G5/F10
Av. IMP AV[RELIANVS ---], poprsje cara sa zrakastom krunom, nadesno
Rv. ORIE[NS AVG], Sol.

4. Konstantin I., centenional kovan za cezara Konstantina II., Rim, 321.
19 mm, 2,29 g, 5 h, inv. ozn. FMGG 9048, RIC VII, 243
Datum i mjesto nalaza: 4. kolovoza 2005., kvadrat E9
Av. C[ONSTANT]INVS IVN NOB C, ovjenčana glava Konstantina II., nadesno
Rv. [CEASARV]M NOSTRORVM uokolo vijenca, unutar njega VOT / X, ispod RT.

5. Konstantin I., centenional kovan za jednog od njegovih cezara (Konstantin II., Konstancije II., Konstant ili Delmacije), neodređena kovnica
17 mm, 1,39 g, 1 h, inv. ozn. FMGG 9049, RIC VII, (?)
Datum i mjesto nalaza: 28. rujna 2004., grob G185
Av. [---], poprsje, nadesno
Rv. [GLORIA EXERCITVS], dva vojnika stoje jedan nasuprot drugom, između njih dva su bojna znaka, u odsječku [---].

6. Konstancije II., AE3, Antiohija, 337. – 347.
17 mm, 1,33 g, 11 h inv. ozn. FMGG 9050, RIC VIII, 49
Datum i mjesto nalaza: 13. listopad 2017., kvadrat H2, SJ 57, PN 8
Av. CONSTAN-[TIVS]AVG, poprsje Konstancija II. s dijademom, nadesno
Rv. GLOR-IA EXERCI-ITVS, dva vojnika stoje jedan nasuprot drugomu, između njih bojni znak, u odsječku SMAN[-].

7. Konstancije II., AE3, neodređena kovnica, 351. – 355.
17 mm, 2,02 g, 0 h, inv. ozn. FMGG 9051
Datum i mjesto nalaza: 20. kolovoza 2003., sjeverno od apside
Av. [DN CONSTAN-TIVS P F AVG], poprsje Konstancija II. s dijademom, nadesno
Rv. [FEL TEMP REP]ARATIO vojnik probada kopljem palog konjanika, u odsječku [---].

8. Konstancije II., AE3, neodređena kovnica, 351. – 355.
18 mm, 2,37 g, 5 h, inv. ozn. FMGG 9052
Datum i mjesto nalaza: 28. rujna 2004., uz tjeme apside prema istoku
Av. [DNCONSTAN-TIVSPFAVG], poprsje Konstancija II. s dijademom, nadesno
Rv. [FEL TEMP REPARATIO] vojnik probada kopljem palog konjanika, u odsječku [---].

9. Konstancije II., AE3, neodređena kovnica, 351. – 355.
17 mm, 1,95 g, 10 h, inv. ozn. FMGG 9053
Datum i mjesto nalaza: 27. lipnja 2018., kvadrat G5/F10, SJ 135
Av. [DN CONSTAN-TIVS P F AVG], poprsje Konstancija II. s dijademom, nadesno
Rv. FEL TEM[P REPARATIO] vojnik probada kopljem palog konjanika, u odsječku [---].

10. Konstancije II., 337. – 361., AE3, kovan za cara ili jednog od njegovih cezara, Konstancija Gala ili Julijana II., neodređena kovnica
16x11 mm, 1,27 g, inv. ozn. FMGG 9054, RIC VIII, (?)
Datum i mjesto nalaza: 27. lipnja 2018., kvadrat F10, SJ 136
Av. [---], poprsje, nadesno
Rv. [FEL TEMP REPARATIO] vojnik probada kopljem palog konjanika, u odsječku [---].

11. Konstancije II., AE3, Akvileja (?), 355. – 361.
17 mm, 1,03 g, 6 h, inv. ozn. FMGG 9055, RIC VIII, 233 (?)
Datum i mjesto nalaza: 6. srpnja 2004., kasnoantička grobnica 7, grob G-199
Av. [---]F AVG, poprsje s dijademom, nadesno
Rv. SPES REI-[P]VBLICAE, car stoji ulijevo, u desnici drži globus, a u ljevici koplje,
u odsječku [AQP (?)].

12. Konstancije II. ili Julijan II, AE3, neodređena kovnica, 357. – 363.
15x12 mm, 1,10 g, 7 h, inv. ozn. FMGG 9056, RIC VIII, (?)
Datum i mjesto nalaza: 5. listopada 2017., kvadrat F9, SJ 6
Av. [---], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. SPES [REI-PVBLICAE], car stoji ulijevo, u desnici drži globus, a u ljevici koplje.

13. Jovijan ili Valentinijan I., AE3, neodređena kovnica
17 mm, 2,64 g, 11 h, inv. ozn. FMGG 9057
Datum i mjesto nalaza: 20. srpnja 2005., kvadrat G2
Av. [D N --- P F AVG], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. VOT / V / MVLT / X, u lovorovu vijencu, dolje [---].

14. Valentinijan I., AE 3, neodređena kovnica, 364. – 367.
16 mm, 1,23 g, 11 h, inv. ozn. FMGG 9058, RIC IX, (?)
Datum i mjesto nalaza: 8. rujna 2004., jama J
Av. [DN VALENT]INI – ANVS PF AVG, poprsje Valentinijana s dijademom, nadesno
Rv. SECVRITAS – REI[PVBLICAE], Viktorija korača ulijevo, u rukama drži vijenac i granu palme, u odsječku [---].

15. Valent, AE3, Siscija, 364. – 367.
20 mm, 2,46 g, 12 h, inv. ozn. FMGG 9059, RIC IX, 7b
Datum i mjesto nalaza: 18. kolovoza 2003., kvadrat B6, jama B
Av. [D]NV[A]LEN – S PF AVG, poprsje Valenta s dijademom, nadesno
Rv. SECVRITAS – REIPVBLIC[AE], Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu. U lijevom polju oznake ⁎/A, u odsječku DASISC.

16. Valent, AE3, Akvileja, 364. – 367.
18 mm, 2,04 g, 5 h, inv. ozn. FMGG 9060, RIC IX, 9a
Datum i mjesto nalaza: 25. srpnja 2003., kvadrat D6
Av. [D]N VALEN-S PF AVG], poprsje Valenta s dijademom, nadesno
Rv. SECVRIT[AS - REIPVBLICAE], Viktorija korača ulijevo, u rukama drži vijenac i palminu granu. U lijevom polju oznaka A, u odsječku SMAQS.

17. Valentinijan I., AE3, Siscija, 364. – 367.
17,5 mm, 1,96 g, 6 h, inv. ozn. FMGG 9061, RIC IX, 14a,
Datum i mjesto nalaza: 19. listopada 2006., kvadrat B2
Av. DN VALENTINI-ANVS PF AVG, poprsje Valentinijana s dijademom, nadesno
Rv. GLORIA RO-MANORVM, car u vojnoj odori korača nadesno, u lijevoj ruci drži labarum, a desnu ruku drži na glavi zarobljenika koji kleči. U lijevom polju oznaka S, desno ⁎/D, a ispod odsječka BSISC.

18. Valentinijan I., AE3, Siscia, 364. – 367.
18 mm, 1,29 g, 7 h, inv. ozn. FMGG 9062, RIC IX, 14a, xvi
Datum i mjesto nalaza: 21. lipnja 2006., kvadrat E2
Av. DN VALENTINI-ANVS[PF AVG], poprsje Valentinijana s dijademom, nadesno
Rv. GLORIA RO-[MANORVM], car u vojnoj odori korača udesno, u lijevoj ruci drži labarum, a desnu ruku drži na glavi zarobljenika koji kleči. U lijevom polju oznaka M, desno ⁎/F, a u odsječku BSIS[C].

19. Valentinijan I., AE3, Siscia, 364. – 375.
17 mm, 2,28 g, 6 h, inv. ozn. FMGG 9063, RIC IX,
Datum i mjesto nalaza: 20. lipnja 2018., kvadrat G5, SJ 135
Av. [DN VALE]NTINI-ANVS PF AVG, poprsje Valentinijana s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS] – REIPVBLICAE, Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu. U lijevom polju oznake ⁎/P, u desnom M, u odsječku [-]SISC.

20. Valentinijan I. ili Valent, AE3, neodređena kovnica, 364. – 378.
19 mm, 1,36 g, 4 h, inv. ozn. FMGG 9064
Datum i mjesto nalaza: 22. kolovoza 2003., kvadrat D5, iznad jame G
Av. [---], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS – REIPVBLICAE], Viktorija kroči ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu.

21. Valentinijan I., suvladari i nasljednici, AE3, Rim, 364. – 375. i kasnije
15 mm, 0,73 g, 11 h, inv. ozn. FMGG 9065, RIC VIII, 24 a-c
Datum i mjesto nalaza: 18. kolovoza 2003., kvadrat B6/C6, jama A
Av. [D N --- P F AVG], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS – REIPVBLICAE], Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu, u odsječku SM (list) R[-].

22. Valentinijan I., suvladari i nasljednici, AE3, neodređena kovnica, 364. – 375. i kasnije
18 mm, 2,16 g, 8 h, inv. ozn. FMGG 9066
Datum i mjesto nalaza: 21. lipnja 2018., kvadrat G5, SJ 137
Av. [D N --- P F] AVG, poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS – REIPVBLICAE], Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu, u odsječku [---].

23. Valentinijan I., suvladari i nasljednici, AE3, neodređena kovnica, 364. – 375. i kasnije
13 mm, 1,16 g, 7 h, inv. ozn. FMGG 9067
Datum i mjesto nalaza: 7. srpnja 2006., jama 7
Av. [D N --- P F AVG], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS – REIPVBLICAE], Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu, u odsječku [---].

24. Gracijan, AE3, Siscija, 367. – 375.
19 mm, 1,51 g, 7 h, inv. ozn. FMGG 9068, RIC IX, 15c
Datum i mjesto nalaza: 4. kolovoza 2005., kvadrat E9, prokop jugoistočno od urne
Av. DN GRATIANVS PF AVG, poprsje Gracijana s dijademom, nadesno
Rv. [SECVRITAS] - REIPVBLICAE, Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu. U lijevom polju D, u odsječku ∗ASISC.

25. Gracijan, AE3, Tesalonika, 367. – 378.
17 mm, 1,89 g, 11 h, inv. ozn. FMGG 9069, RIC IX, 26c
Datum i mjesto nalaza: 7. rujna 2001., kvadrat D2, uz kontrafor bazilike, ▼0,40
Av. DNGRATIANV[S PF AVG], poprsje Gracijana s dijademom, nadesno
Rv. [GLORIA RO - MANORVM], Car u vojnoj odori korača udesno, u lijevoj ruci drži labarum, a desnu ruku drži na glavi zarobljenika koji kleči. U polju desno ∗/B, u odsječku TES.

26. Gracijan, AE2, Siscia, 378. – 383.
25 mm, 4,20 g, 12 h, inv. ozn. FMGG 9070, RIC IX, 26a
Datum i mjesto nalaza: 17. srpnja 2003., kvadrat C6, c/d
Av. DNGRATIA-NVS PF AVG, poprsje Gracijana s dijademom, nadesno
Rv. REPARATIO REIPVB, car u vojnoj odori stoji frontalno, glava okrenuta ulijevo, u lijevoj ruci drži Viktoriju na globusu, a desnom podiže ženu s krunom koja kleči, u odsječku ∗ASISC.

27. Teodozije I. Veliki, AE2, Rim, 379. – 383.
20 mm, 4,15 g, 6 h, inv. ozn. FMGG 9071, RIC IX, 43d
Datum i mjesto nalaza: 19. kolovoza 2003., kvadrat C6, c/d, jama E
Av. [DN THEO]DO – [S]IVS P F AVG, poprsje cara u draperiji s dijademom, nadesno
Rv. [REPARATIO REIP]VB, car u odori stoji frontalno, glava okrenuta ulijevo, u lijevoj ruci drži Viktoriju na globusu, a desnom podiže ženu s krunom koja kleči, u odsječku SMRQ.

28. Valentinijan II., 375. – 392. i suvladari, AE4, Rim, 383. – 388.
12 mm, 0,98 g, 8 h, inv. ozn. FMGG 9072, RIC IX, 57
Datum i mjesto nalaza: 13. srpnja 2005., s-sonda, kvadrat E1
Av. [D N --- P F AVG], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [VICTORIA AVGGG], dvije Viktorije stoje jedna prema drugoj, svaka drži vijenac i palminu grančicu, u odsječku [---].

29. Flavije Viktor, AE4, Akvileja, 387. – 388.
13 mm, 0,66 g, 6 h, inv. ozn. FMGG 9073, RIC IX, 55b
Datum i mjesto nalaza: 11. srpnja 2005., kvadrat F2
Av. [DN FL V]IC-TOR PF AVG, poprsje cara u draperiji s dijademom, nadesno
Rv. SPES RO-MA-NORVM, vrata tabora s dva tornja, iznad zvijezda, u odsječku [S]MA[Q-].

30. Neidentificirani rimski novac, AE4, neodređena kovnica, IV. stoljeće
13x12 mm, 0,79 g, 5 h, inv. ozn. FMGG 9074
Datum i mjesto nalaza: 26. ožujka 2017., kvadrat G3, grob 9, SJ 7
Av. [D N --- P F AVG], poprsje cara s dijademom, nadesno
Rv. [---], Viktorija korača ulijevo, u uzdignutoj desnoj ruci drži vijenac, a u lijevoj palminu granu, u odsječku [---].

31. Neidentificirani rimski novac, AE4, neodređena kovnica, IV. stoljeće
12 mm, 1,00 g, inv. ozn. FMGG 9075
Datum i mjesto nalaza: 27. srpnja 2005., G182
Av. [---], poprsje cara nadesno
Rv. [---], potrošen.

32. Neidentificirani rimski novac, AE3, neodređena kovnica, IV. stoljeće
17 mm, 0,82 g, inv. ozn. FMGG 9076
Datum i mjesto nalaza: 18. kolovoza 2001., kvadrat B6/C6, jama C
Av. [---], poprsje, nadesno
Rv. [---], potrošen.

33. Neidentificirani rimski novac, AE4, neodređena kovnica, IV. stoljeće
12 mm, 0,69 g, inv. ozn. FMGG 9077
Datum i mjesto nalaza: 9. srpnja 2003., kvadrat C5
Av. [---], prikaz nije sačuvan
Rv. [---], prikaz nije sačuvan.

34. Neidentificirani brončani novac
15 mm, 1,59 g, inv. ozn. FMGG 9078
Datum i mjesto nalaza: 26. srpnja 2005., kvadrat G6
Av. [---], prikaz nije sačuvan
Rv. [---], prikaz nije sačuvan.

35. Neidentificirani bakreni novac
15 mm, 0,19 g, inv. Ozn. FMGG 9079
Datum i mjesto nalaza: 11. kolovoza 2003., kvadrat D7 b/d
Av. [---], prikaz nije sačuvan
Rv. [---], prikaz nije sačuvan.

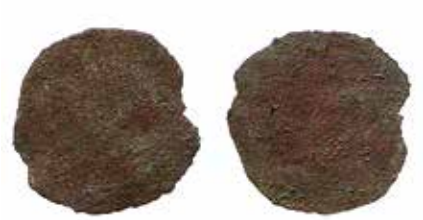

Kratice

CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
FMGG	Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
HD	Epigraphische Datenbank Heidelberg
PN	Posebni nalaz
RIC	Roman Imperial Coinage
RRC	Roman Republican Coinage
SJ	Stratigrafska jedinica
ZMBiH	Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Literatura

Alföldy 1965
Alföldy, G. *Epigrahica*, Situla, 8, Ljubljana 1965, 93-112.

Alföldy1965a
Alföldy, G. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.

Atanacković – Salčić 1986
Atanacković – Salčić, V. *Lištani kod Livna, antička grobnica na svod s memorijom*, Arheološki pregled 25, Beograd – Ljubljana 1986, 44.

Ballif 1893
Ballif, Ph. *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Theil 1, Wien 1893.

Basler 1972
Basler, Đ. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

Benac 1985
Benac, A. *Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Djela Akademije nauka i umjetnosti, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1985.

Bojanovski 1970
Bojanovski, I. *Pelva i Salviae, Prilog antičkog topografiji rimske provincije Dalmacije*, Adriatica Praehistoricaet Antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, 503-522.

Bojanovski 1974
Bojanovski, I. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974.

Bojanovski 1988
Bojanovski, I. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.

Crawford 1974
Crawford, M. H. *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.

Gudelj 2006
Gudelj, Lj. *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila*, Split 2006.

Hoernes 1880
Hoernes, M. *Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina*, AEM IV, Wien 1880, 184-207.

Imamović 1977
Imamović, E. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

Kent 1981
Kent, J. P. C. *The Roman Imperial Coinage*, Vol. VIII, London 1981.

Klaić 1928
Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. XV, Zagreb 1928, 13-24.

Kraljević 1983
Kraljević, G. *Antički novci s Livanjskog polja*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1983, 145-165.

Lányi 1969
Lányi, V. *The coinage of Valentinian I in Siscia*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXI, Budapest 1969, 33-46.

Mandić 1935
Mandić, M. *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLVII, Sarajevo 1935, 7-16.

Manđeralo 1992
Manđeralo, S. *Lozićev ilirski san*, Split – Livno 1992.

Marić 2003
Marić, M. *Ranosrednjovjekovne ostruge iz Lištana kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta, 30, Split 2003, 177-184.

Marić 2005
Marić, M. *Rezultati arheoloških iskopavanja u Lištanima kraj Livna, lokalitet Podvornice (Bosna i Hercegovina)*, Obavijesti HAD, 37/1, Zagreb 2005, 74-84.

Marić 2005a
Marić, M. *Nastavak sustavnog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kraj Livna*, Obavijesti HAD, 37/3, Zagreb 2005, 113-120.

Marić 2006
Marić, M. *Pregled dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna*, Hercegovina godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe, br. 20, Mostar 2006, 25-40.

Marić 2006a
Marić, M. *Rimska Pelva u svjetlu dosadašnjih rezultata arheološkog iskopavanja u Lištanima kraj Livna*, Hrvatska misao, travanj – rujan 39-40/28, Sarajevo 2006, 92-104.

Marić, Šimić, Škegro 2007
Marić, M., Šimić, M., Škegro, A. *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, Povijesni prilozi, Vol. 26/No. 33, Zagreb 2007, 9-31.

Marić 2009
Marić, M. *Prilog poznavanju i datiranju trojagodnih naušnica s osvrtom na područje Livanjskog polja*, Starohrvatska prosvjeta, III. serija – svezak 36, Split 2009, 199-220.

Marić Baković 2020
Marić Baković, M. *Burial customs based on the example of the Medieval community in Lištani on the Livno field*, Life and death in mediaeval and early modern times, Zbornik instituta za arheologiju, knjiga 14, Zagreb 2020, 109-128.

Pašalić 1960
Pašalić, E. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

Patsch 1894
Patsch, C. *Novi i revidirani natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, VI, Sarajevo 1894, 341-358.

Patsch 1906
Patsch, C. *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, VII dio, Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo 1906, 151-181.

Pearce 1951
Pearce, J. W. E. *The Roman Imperial Coinage*, Vol. IX, London 1951.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M. *Arheološka zbirka Franjevačkoga muzeja u Livnu*, Split 1999.

Sergejevski 1930
Sergejevski, D. *Nalaz rimskog novca kod Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XLII, sv. 2, Sarajevo 1930, 119-132.

Sergejevski 1932
Sergejevski, D. *Numizmatičke beleške*, Glasnika Zemaljskog muzeja, XLIV, sv. 2, Sarajevo 1932, 23-30.

Šeparović 2006
Šeparović, T. *Novac iz Čitluka (Aequum) i Jasenskog u Muzeju Cetinske krajine*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, 99, Split 2006, 207-218.

Šipuš 1985
Šipuš N. *Brončani novci kovnice Siscija u razdoblju od 364. do 378. godine i njihov optjecaj u Posavlju*, Numizmatičar, br. 8, Beograd 1985, 49-61.

Škegro 1997
Škegro, A. *Inscriptiones Latinae et Greacae Bosniae et Hercegovinae*, Opvscvla archaeologica, 21, Zagreb 1997, 86-116.

Škegro, Marić, Šimić 2008
Škegro, A., Marić, M., Šimić, M. *Epigraphica nova pelvensia*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, XLI, Zagreb 2008, 259-288.

Tomaschek 1880
Tomaschek, W. *Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzen den Gebiete*, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft Wien, XXIII, Wien 1880, 497-528, 545-567.

Finds of Roman Currency from Archaeological Excavations at the Site Podvornice in Lištani near Livno

Key words: Podvornice, Lištani, Livno, Roman road, mansio Pelva, necropolis, Roman currency

The site Podvornice is located in the village Lištani in the north-western part of the Livno field, below the mountain Dinara, by the regional road that leads from Livno to Grahovo. During the construction of the regional road Livno – Grahovo, i.e. on the site Podvornice in Lištani, a vaulted late antique tomb and a fragment of a Roman epigraphic monument were accidentally found, and the remains of architecture that was presumed to be an early Christian basilica were noticed in the immediate vicinity. Having the importance of previous discoveries in Podvornice in mind, a systematic archaeological research was organised by the Franciscan Monastery and Gallery Gorica – Livno and conducted from 2001 to 2018, during which the foundations of an early Christian complex with two basilicas, a memorial chapel, a baptismal font, late antique brick tombs, 15 Roman epigraphic monuments, and various movable finds were found. Ancient buildings in Podvornice were overlaid by a medieval cemetery from the 10th to the 14th century. 233 graves were excavated during previous campaigns. During systematic archaeological excavations of the Roman necropolis and the early Christian complex at the site Podvornice, 35 specimens of currency were found. The currency of the emperors of the Constantine dynasty testifies to a more intensive inflow of money from the middle of the 4th century in Podvornice. The most common are the coins of Emperor Valentinian and his brother and co-ruler Valens, which belong to the Secvritas Reipvblicae and Gloria Romanorvum series, minted in the period from 364 to 375. The currency of Flavius Victor, minted from 387 to 388, is currently the most recent specimen of Roman currency recorded in Podvornice, which also indicates the cessation of money inflow at the end of the 4th century. A similar situation with the cessation of money inflow at the end of the 4th century has been recorded at numerous sites throughout the Roman province of Dalmatia. The currency of the Sisak mint, minted during the 4th century, is the most common among the specimens found at Podvornice, followed by the currency of spatially closer mints, such as Aquileia and Rome, while other specimens of eastern mints are very rare. Based on the results of previous research, we can conclude that a significant ancient settlement existed in Lištani, as well as a travel station Pelva on the western branch of the main road Salona – Servitium, which connected the capital of the province of Dalmatia with its interior. Specimens of currency from the 4th century found in Podvornice can be linked to a Roman settlement along the main road, as evidences by an older building of a secular character on which the northern basilica subsided. Most specimens of currency were rather spent and of a pooper degree of preservation, indicating their longer circulation, even during the 5th century when the early Christian complex already existed there. Podvornice is leading in the number of finds of late Roman currency in the Livno field, and some specimens of currency of the dynasties of the emperors Constantine and Valentinian were the first to be recorded in that area.

Marija Marić Baković

Rimski spomenici sa Štitića u Suhači kod Livna

RIMSKI SPOMENICI SA ŠTITIĆA U SUHAČI KOD LIVNA

Slučajni nalazi i potencijalno rimsko naselje

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta bb, 80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

UDK: 902/904"652"
UDK: 930.85(497.6Livno)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. IV. 2021.
Prihvaćeno: 22. VI. 2021.

Lokalitet Štitić (Ničeove njive) u Suhači nedaleko od Livna još nije sustavno arheološki istražen, ali glavnina slučajnih nalaza ukazuje na rimsku nekropolu. Osim poklopaca, ploča i postolja osuarija slučajno nađenih 1995. godine, pri rekognosciranju toga lokaliteta 2012. godine u organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, nađeni su ulomci uglavnom nadgrobnih spomenika. Većina ulomaka pripada različitim dijelovima osuarija. U radu se prezentiraju ulomci spomenika nađeni u gomili na Štitiću upotpunjujući sliku o rimskoj nekropoli na lokalitetu. Ovaj lokalitet jedan je od prioriteta u planiranju daljnjih arheoloških iskopavanja u organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno. Osim na Štitiću slučajni nalazi ulomaka arhitektonskih, zavjetnih i nadgrobnih spomenika iz Suhače te Kablića nađeni u posljednjih stotinjak godina govore u prilog rimskome naselju.

Ključne riječi: Suhača, Štitić, rimska nekropola, nadgrobni spomenici, osuarij, rimsko naselje

Uvod

Selo Suhača smješteno je oko 3 kilometra sjeverozapadno od Livna uz rub polja i neposredno se veže na susjedno naseljeno mjesto Veliki Kablić. Iznad tih sela na platou iznad strme vododerine (brina) nalazi se nasipima i suhozidom sa sjeverne strane utvrđena Velika gradina koja čini jedinstven obrambeni sustav s Gradinicom iznad Velikoga Kablića (Gotovčeva gradina) i Gradinicom u Suhači. Gradina iznad Suhače, zaštićena masivnim nasipom s istočne, sjeveroistočne i jugoistočne strane, okrenuta je prema zapadnome dijelu Livanjskoga polja te štiti prilaz prema Velikoj gradini iznad Velikog Kablića. Velika gradina glavna je obrambena točku te sa sjeverne strane štiti prilaz u ovaj dio Livanjskoga polja.[1] Velika gradina bila je u funkciji i u antičko doba kada je utvrđena zidovima te su na njoj sačuvani ostatci pravokutne građevine koja može biti ostatak kasnoantičkoga kaštela refugijalnoga karaktera ili je iz ranijega rimskoga doba.[2] U podnožju gradine leži nekoliko, pretpostavljamo, prapovijesnih gromila. Na području Suhače i susjednih Kablića tijekom razdoblja antike razvilo se rimsko naselje s

[1] Benac, 1985, 112-114.
[2] Mandić, 1935, 7-8; Bojanovski, 1983, 189.

nekropolom što je zaključeno na temelju brojnih slučajnih nalaza.[3] Smještanje naselja uz rub polja općenito odgovara današnjoj situaciji i upozorava na slične hidrografske prilike, odnosno redovito plavljenje polja. Glavne magistralne ceste koje su Livanjsko polje povezivale s ostalim dijelovima provincije Dalmacije te s provincijom Panonijom pratile su i manje lokalne ceste koje su međusobno povezivale naselja, a uglavnom su nastale na autohtonoj osnovi. Jedna od rimskih komunikacija koja je povezivala Livanjsko i Glamočko polje išla je od Priluke preko sedla Koričina s tim da je jedan odvojak ceste vodio prema Livnu, a drugi u Vašarovine.[4] Kaldrma između Luščića i Drinovca dio je lokalne rimske ceste koja se dalje nastavlja poljem ispod Kablića i Suhače prema Livnu, a izgleda da je jedan odvojak vodio iz Suhače preko Blagodije na Glamočko polje.[5] Na tom području ostatci rimskih naselja s velikom vjerojatnošću mogu se identificirati u Vašarovinama (Priluka), Kablićima i Suhači te u Livnu.

Sl. 1. Lokalitet Štitić u Suhači (Google Maps)

Lokalitet Štitić – Štitić njiva ili Ničeove njive

Slučajni nalazi i sondažno istraživanje 1995. godine

Lokalitet Štitić (ili Štitić njiva) u Suhači na samoj granici s Velikim Kablićem poznat je po brojnim slučajnim nalazima koji upućuju na još neistraženu rimsku nekropolu. Lokalitet se nalazi u podnožju prapovijesne Gradinice u Suhači, a konfiguracija terena koja je u osnovi središte trokutaste formacije ukazuje na potencijalno arheološko nalazište što je potvrđeno i slučajnim nalazima (sl. 1). Lokalitetom je obuhvaćeno imanje obitelji Niče iz Suhače u čijem je vlasništvu spomenuta njiva. U trapu uz obiteljsku kuću 1995. godine nađene su četiri ploče sanduka kompozitne vrste osuarija. Također, nedaleko od stajskih zgrada nađena je još jedna ploča sanduka osuarija. Ploče su donesene s obližnje Štitić njive na kojoj je pretpostavljena rimska nekropola. Ploče su načinom ukrašavanja analogne pločama osuarija nađenima na Groblju sv. Ive u Livnu na temelju čega je zaključeno da je riječ o istoj radioničkoj izradbi.[6] Uz geometrijsku kompoziciju unutar pravokutnika s vanjske su strane urezane šesterolatične rozete, koncentrične kružnice i bršljanovi listići, a iznad rombovi u nizu (sl. 2, 3). Na jednoj od ploča s vanjske strane pravokutnika urezane su tri kružnice, nalik kotačima, koje predstavljaju solarne simbole. Svaka od kružnica različito je podijeljena pa pretpostavljamo da bi mogla biti riječ o simbolici mjesečeve mijene ili tri položaja Sunca u prividnu kretanju kao elementi predrimskoga antropomorfizma (sl. 4).[7] Prednje uže stranice ploča ukrašene su tordiranim polustupićem ispod kojega je urezana kružnica i virovita rozeta te urezanim mrežastim ukrasom sa stiliziranim palminim grančicama i vodoravnom profilacijom. Četiri

[3] Kasnije, tijekom kasnoga srednjega vijeka, naselje pod imenom Kablić nalazimo u Ostojinoj darovnici iz 1400. godine (Klaić, 1928, 18).

[4] Pašalić, 1960, 18.

[5] Bojanovski, 1983, 180.

[6] Marić Baković, 2017, 53-92.

[7] Gabričević, 1983, 39-44; Cambi, 1984, 113, T. I, 1-2.

ploče pripadaju bočnim stranicama sanduka osuarija dok jedna pripada prednjoj stranici i ukrašena je urezanom mrežom pravokutnika različitih veličina koju obrubljuje cik-cak vrpca (sl. 5). Navedene ploče pripadaju dijelovima različitih kamenih osuarija. Mogle bi pripadati najmanje trima ako dvije bočne ploče te ona s pročelja pripadaju jednom osuariju, a moguće je i da je riječ o dijelovima pet različitih osuarija.[8]

Na temelju slučajnih nalaza na Štitiću 1995. godine izvršeno je manje sondažno iskopavanje.[9] Tada je nađen poklopac osuarija na kojem je sačuvan veteranski natpis Arija Rufina iz druge polovine II. stoljeća (sl. 6).[10] Naknadno je 1998. godine nađeno i postolje osuarija, ali koje je očito pripadalo drugom nadgrobnom spomeniku (sl. 7). Na temelju utora, sačuvanih kod obaju spomenika, jasno je da pripadaju kompozitnoj vrsti osuarija. Utori koji se sijeku pod pravim kutom, u obliku velikoga slova H, bili su namijenjeni za uglavljivanje ploča koje oblikuju sanduk. Utori za dva stupića u pročelju pomaknuti su sasvim u stranu kako bi stupići pružali oslonac za široki dvoslivni poklopac. Postolje i poklopac iste kompozitne vrste osuarija nađeni su 1897. godine u Malom Kabliću.[11]

Sondažnim iskopom nađeni su i ulomci dvaju stupića za koje je pretpostavljeno da su pripadali kamenom crkvenom namještaju, vjerojatno stupićima oltara iz V. i VI. stoljeća.[12] Ipak, s obzirom na način ukrašavanja motivom rombova ispunjenih kosim crticama u maniri stilizirane grančice, motiv ukrašavanja kakav imamo i na stranicama osuarija, barem je jedan od dvaju ulomaka stupića od kompozitnoga osuarija (sl. 8a, b).

Na Štitiću su pred kraj XIX. stoljeća evidentirani ostatci zidova, isto tako na lokalitetu Bašta uz kuću Ivana Šeremeta (prije vlasništvo Tome Šeremeta), gdje su navodno bili ostatci zidova crkve odakle su vađeni ornamentirani kameni ulomci. Zidovi su u međuvremenu iskrčeni. Vjerojatno je na lokalitetu Bašta nađena i kasnoantička grobnica na svod, koja se spominje 1894. godine.[13] Uz Šeremetove kuće nađen je i reljefno ukrašen arhitektonski ulomak koji svojim ukrasnim motivima podsjeća na slične iz Dioklecijanove palače u Splitu.[14] Ovakav ulomak potvrđuje veći arhitektonski objekt iz III. do IV. stoljeća na ovome području (sl. 9). U Suhači je nađena i rimska opeka s pečatom ...]ARTORIAN[... koja je u ove krajeve pristizala preko Salone.[15] Osim navedenih i drugi arhitektonski, zavjetni i nadgrobni spomenici, nađeni u posljednjih stotinjak godina, govore u prilog rimskom naselju u Suhači[16] pa se može pretpostaviti da je za potrebe kršćana u kasnoj antici tu podignut i crkveni objekt.

U Suhači su nađeni i zavjetni spomenici s reljefnim prikazom rimskih božanstava Dijane i Silvana, koji su posebno štovani među Delmatima u sinkretizmu s autohtonim božanstvima šuma, stada i divljači te prirode u cjelini, a s njima u zajednici i nimfe, tvoreći svojevrsnu delmatsku trijadu poznatu pod italskim imenima.[17] Dva zavjetna reljefa iz Suhače odlikuju se lokalnim i autohtonim obilježjima kako načinom klesarske izradbe koju odlikuje plošnost i stiliziranost, tako i ornamentiranim prikazima odjeće Dijane i nimfi, s autohtonim elementima, a sve uklopljeno u poznatu rimsku ikonografiju (sl. 10, 11).[18]

8 Marić Baković, 2017, 61-66.

9 Sondažno iskopavanje u listopadu 1995. godine poduzeo je fra Bono Vrdoljak. Otvorena je sonda dimenzija 190x200 cm.

10 Škegro, 1999, 15-25, fig. 2; Škegro, 2003, 142-144.

11 Patsch, 1906, 173-174.

12 Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 80-81.

13 Bojanovski, 1983,187.

14 Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 27, 72, kat. br. 150.

15 Patsch, 1906, 174; Pašalić, 1960, 19; Škegro, 1991, 225.

16 Ljubić, 1890, 79-80; Patsch, 1894, 349; Sergejevski, 1930, 159-161; 1938, 95-131; Zaninović, 1967, 31-32; Bojanovski, 1983, 183.

17 Zavjetni reljef s prikazom Dijane, Silvana i nimfi nađen je uzidan u pojatu Jakova Ledića iz Suhače. (Sergejevski, 1929, 95-97, sl. 1)

18 Sergejevski, 1929, 95-97; Rendić Miočević, 1955, 34-36; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 70, kat. br. 144, 145.

Sl. 2. Ploča sanduka osuarija, Štitić
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 3. Ploča sanduka osuarija, Štitić
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 4. Ploča sanduka osuarija, Štitić
(foto: M. Marić Baković)

Slučajni nalazi i rekognosciranje 2012. godine

Tijekom gradnje obiteljske kuće Mike Ničea iznad osnovne škole u Suhači pri niveliranju terena bagerom se vadila zemlja s obližnje njive Štitić, koja je u vlasništvu obitelji braće Mike i Ljupka Ničea. Za iskop zemlje koristila se zemlja iz grudine koja je nastala raščišćavanjem okolnoga terena na Štitiću. Kod iskopa bagerom iz zemljane gomile dislocirani su kameni ulomci među kojima je ulomak epigrafskoga nadgrobnoga spomenika, ulomci kamenih osuarija te monolitni ulomci u obliku greda i blokova, koji su vjerojatno pripadali rimskoj arhitekturi (sl. 12).[19] U iskopu je nađeno nekoliko ulomaka atipičnoga keramičkoga posuđa. Među ulomcima su zaobljeni obodi crvene i sivosmeđe boje bez posebnih obilježja te trakasta zaobljena ručka crvenonarančaste boje pečenja, a u presjeku sive boje. Ulomci vjerojatno pripadaju grubom keramičkom posuđu lokalne provenijencije.

Na temelju prikupljenih podataka na lokalitetu je provedeno kratko istraživanje u vidu čišćenja zemljane gomile (sl. 13).[20] Kako je gomila nastala okolnim čišćenjem zemljišta i odlaganjem materijala, iskop je rađen nestratigrafski. U gomili je nađena velika količina dislociranoga rimskoga materijala, uglavnom usitnjenih dijelova kamenih osuarija, ploča, poklopaca i stupića (sl. 14, 15). Posebno se ističu dvije klesarski lijepo obrađene šape neke životinje. Ispod zemljane gomile došlo se do površinske razine kamenih pravokutnih ploča s ostatcima žbuke, koje mogu pripadati arhitekturi groba. S unutrašnje strane pretpostavljenog zida površinski su razbacane kosti koje prema izgledu najvjerojatnije pripadaju dječjem uzrastu (sl. 16). Pretpostavljamo da je riječ o zidanoj grobnici orijentacije istok-zapad. Ostatke smo tada privremeno zaštitili planirajući sustavno arheološko iskopavanje. Njiva Štitić nije poljodjelski obrađivana, što su nam potvrdili i vlasnici zemljišta, koji su,

[19] O slučajnim nalazima Slaven Niče, sin Ljupkov, obavijestio je Muzej. Na temelju toga 17. 9. 2012. na lokalitetu je izvršeno kraće rekognosciranje.

[20] Iskop zemljane gomile izvodio se tijekom završnih radova na sustavnom arheološkom istraživanju srednjovjekovne crkve na katoličkom groblju u Rapovinama, 18.-19. 10. 2012.

Sl. 5. Ploča sanduka osuarija, Štitić
(foto: M. Marić Baković)

naime, suglasni da se lokalitet arheološki istraži jer ostatci nadgrobnih spomenika te arhitekture, sakriveni ispod humusnoga sloja, svakako onemogućavaju obradu zemljišta. Konfiguracija terena na Štitiću je fotografski dokumentirana. Uočeno je uzdužno uzvišenje duž njive orijentacije istok-zapad te ostatci kružne gromile (sl. 17). S lokaliteta se pruža pregledan pogled na okolno Livanjsko polje te gradine iznad lokaliteta. Ulomci do sada nađenih spomenika pospremljeni su u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno (sl. 2-11, 18-40), a stariji slučajni nalazi u Zemaljskome muzeju BiH u Sarajevu.[21]

Ulomci spomenika sa Štitića

Ulomke iz zemljane gomile sa Štitića možemo klasificirati u nekoliko skupina, a među njima je ulomak epigrafskoga nadgrobnoga spomenika te reljefni ulomci sa šapama neke životinje. U najvećem broju zastupljeni su ulomci ploča, poklopaca i stupića četvrtastih kamenih osuarija s postoljem i dvoslivnim poklopcem, tzv. kompozitne vrste te ulomci sanduka izdubljenih u kamenu bloku, u koje su se pohranjivali spaljeni ostatci pokojnika. Svi sačuvani ulomci rađeni su od lokalnoga vapnenca.[22] Ulomci su jako fragmentirani što ukazuje na njihovu višestruku dislociranost.

Na ulomku nadgrobnoga spomenika sačuvan je dio natpisnoga polja na kojem je natpis pisan rustikalnom kapitalom (sl. 18, kat. br. 1). Natpis je djelomično sačuvan u dvama redcima, prva slova natpisa nisu sačuvana. Visina slova u obama redcima je 4,1 cm. U trećem retku vide se samo početci slova jer je spomenik na tom mjestu odsječen. Natpisno polje obrubljeno je dvostrukom rubnom letvom te biljnom bordurom. Prema sačuvanu dijelu natpisa riječ je o nadgrobnom spomeniku ne mlađem od II. stoljeća. Na temelju sačuvanog ostatka spomenika vrlo je teško reći nešto konkretno. Sačuvani dio natpisa glasi:

[– – – – –]NIIPOTI

[– – – – –]NIS D II K

U prvome retku može biti riječ o imenu *Nepos*, *-tis*, a isto tako može biti riječ o imenici *nepos*, *-tis* koja označava unuka, ali i nećaka. Grafijski prikaz slova E kao II nije neuobičajen jer se slovo E u latinskome kurzivnome pismu bilježi kao II. Klesar je najvjerojatnije dobio predložak ispisan kurzivom koji je poslije prenio na kamen u kapitali, no ponekad, kako se vidi, slovo E ostane u kurzivu. U drugom retku DEK može biti *dekurion*, no kakve vrste, ne može se znati. U svakom slučaju nije riječ o legijskome dekurionu jer se tako ne može ni bilježiti.[23]

Ako je riječ o civilnome dužnosniku, valjalo bi pretpostaviti postojanje municipija kojemu je ova osoba pripadala.[24] Isto tako, postoje i druge

[21] U većini slučajeva riječ je o ulomcima poklopaca osuarija. (Ljubić, 1890, 79-80; Patsch, 1894, 349; 1906, 173-174; Sergejevski, 1930, 159-161; 1938, 95-131; Zaninović, 1976, 31-32)

[22] U Suhači je nekada bio aktivan kamenolom, do današnjeg doba sačuvan u toponimu Majdan.

[23] Zahvaljujem kolegi dr. Dini Demicheliju na prijedlogu tumačenja natpisa.

[24] Na sačuvanim dekurionskim natpisima s Livanjskoga polja uz ime dekuriona ne navodi se i naziv naselja. Također, municipiji u unutrašnjosti Dalmacije obuhvaćali su velik teritorij te se dekurionski natpisi javljaju u različitim mjestima određena municipija. Prema dosadašnjim saznanjima Livanjsko je polje u rimsko doba administrativno bilo pripojeno municipiju Salviju

Sl. 6. Poklopac osuarija, Štitić (foto: O. Harl)

Sl. 7. Postolje osuarija, Štitić (foto: O. Harl)

mogućnosti čitanja, stoga se nećemo upuštati u restituciju natpisa. Isto vrijedi i za zadnji sačuvani redak u kojem se vide samo početci slova jer je spomenik na tom mjestu odsječen te postoje razne mogućnosti interpretiranja ostataka slova.

Iz Suhače su na starijim epigrafskim spomenicima poznata autohtona te romanizirana imena domicilnoga stanovništva: Iato Nepotis, Aelius Titus Dasantis (sl. 19), Aurelius Plator, Arrius Rufinus, Nepos, Aelia Paiio, Aelia Seio, Aelius Titus Batonis, Varronis.[25] Riječ je o karakterističnim epihorskim imenima klasičnoga delmatskoga područja.[26]

Na dvama ulomcima sa Štitića nalazi se reljefni prikaz šape položene na kameno postolje koja može biti lavlja, pseća ili panterina šapa, ovisno kojem su ikonografijskom prikazu pripadali ulomci. Riječ je o lijepoj klesarskoj izvedbi u prilično realističnoj maniri (sl. 20, kat. br. 2, sl. 21, kat. br. 3). Šape su manje od pretpostavljene prirodne veličine neke od životinja. Usporedbom dvaju ulomaka donekle se razlikuje način izrade, ali nije isključeno da su bili dio jednoga spomenika. Nema naznaka po kojima bi se moglo pretpostaviti kakvoj su vrsti spomenika pripadala ova dva ulomka. Možemo samo nagađati je li riječ o nadgrobnom ili o zavjetnome spomeniku. S donje strane jednoga od ulomaka nalazi se kružno udubljenje ili utor kojim bi se fiksirao na drugu komponentu. S obzirom na to da se reljef šape nalazi na ravnoj podlozi, to ne odgovara dvoslivnu poklopcu osuarija. U ikonografijskome smislu atributi psa, lava i pantere vežu se uz kultove i religije orijentalnoga podrijetla, bilo da je riječ o kultu boga Libera ili Magne Mater (Kibela) te njima u sinkretizmu srodnim kultovima povezanima štovanjem božanstava prirode. Kroz simboliku na nadgrobnim spomenicima, ali i zavjetne spomenike, kult boga Libera u više je navrata zabilježen na Livanjskome polju.[27] Liber je bio bog plodnosti, rađanja i umiranja prirode, klijanja sjemenja i općenito slobode, koji se asimilirao s grčkim Dionizom koji je također bio prastaro božanstvo plodnosti i vegetacije.[28] Postupno i u asimilaciji s Dionizom, u sklopu Cererina kulta, Liber postaje bog vina i zaštitnik vinograda te se kult boga Libera, odnosno Dioniza, širio cijelim područjem Rimskoga Carstva pa tako i na područje provincije Dalmacije.[29] Kroz simbole na nadgrobnim spomenicima s livanjskoga područja naglašena je njegova uloga u kultu mrtvih. To se može protumačiti utjecajima tzv. orijentalnih religija i vjerovanjem u zagrobni život budući da su rimski vojnici iz Male Azije na ovo područje donijeli kultove boga Dioniza,

(Vrba na Glamočkome polju), što je podrazumijevalo jedinstveno administrativno području s Glamočkim poljem. (Bojanovski, 1988, 235-240)
Pitanje municipija na Livanjskome polju nije u konačnici riješeno, pogotovo kada uzmemo u obzir dosadašnji stupanj (ne)istraženosti.

25 Ljubić, 1890, 79; Patsch, 1894, 349;1906, 174; Zaninović, 1967, 83, 85; Bojanovski, 1983, 182-183, sl. 2; 1988, 241; Gotovac, 1990, 197-199; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 65, kat. br. 126, 129; Škegro, 1999, 15-25.

26 Gotovac, 1990, 200.

27 Paškvalin, 1983, 174-175; Paškvalin,1986, 62-64; 2012, 411-412; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 64, 71, kat. br. 123-125, 149.

28 Olujić, 1990, 5-7.

29 Olujić, 1990, 8-9.

Sl. 8. a/b Stupići (osuarija), Štitić (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 9. Arhitektonski ulomak – impost, Šeremetove kuće (foto: O. Harl)

Magne Mater i boga Atisa, čiji je metroački karakter potvrđen prikazima i simbolima na nadgrobnim spomenicima, a o kojima svjedoče i zavjetni spomenici.[30] Isto tako, blizina Salone utjecala je na razvoj kultova na livanjskome području. Iz Salone su sačuvani brojni reljefi i natpisi koji svjedoče o štovanju kulta boga Libera, koji je bio i u kultnom sinkretizmu sa Silvanom s kojim ga povezuje zajedničko štovanje prirode. Od početka II. stoljeća dolazi do sinkretizma orijentalnih kultova koji se poistovjećuju s različitim rimskim i autohtonim božanstvima.[31] Nakon asimilacije s Dionizom Liber postupno preuzima njegovu ikonografiju, stoga se na zavjetnom reljefu iz Vašarovina u Priluci prikazuje kao mladić odjeven samo u ogrtač (nebridu), na glavi ima vijenac od vinove loze i grozdova, u lijevoj ruci drži štap tirs oko kojeg je ovijena zmija, a ispod štapa je posuda poluloptasta oblika. U desnoj ruci drži izvrnuti kantaros iz kojeg pije njegova vjerna životinja pantera.[32]

Na temelju brojnih nalaza te natpisa povezanih uz kult božice Magne Mater potvrđeno je da je Salona bila jako metroačko središte ne samo na razini provincije Dalmacije nego i na razini Carstva.[33] Kibela ili Magna Mater bila je prastaro maloazijsko božanstvo plodnosti koje personificira žensku snagu prirode, a čiji se kult osobito razvio na prostoru Frigije. S njom u kultu je Atis koji prema mitologiji kao njezin pratitelj simbolizira ponovno buđenje prirode.[34] Dva lava u poluležećem položaju atributi su kojima se prilično pouzdano može identificirati pripadnost kultu Magne Mater.[35] Lav kao reljefni prikaz ili skulptura često se može naći na nadgrobnim spomenicima,[36] a skulpture lava na nadgrobnim spomenicima česte su na području rimskoga municipija Malvesiatium u Skelanima, u istočnome dijelu provincije Dalmacije.[37] Prikaz lava javlja se i u Mitrinu kultu, ali kako mitraizam na ovome području nije zastupljen, pretpostavljamo da ipak pripada kultu Magne Mater. Lavovi u poluležećem položaju nalaze se na poklopcima kamenih osuarija s lokaliteta Karaula u Tomislavgradu, zauzimajući mjesto ukrasnih akroterija, te u Kibelinu kultu posjeduju apotropejski karakter, čime je pretpostavljena kultna pripadnost pokojnika.[38] Iz Vašarovina na Livanjskome polju je zavjetni reljef Magne Mater s djelomično sačuvanim prikazom lava s njezine lijeve strane, a s istog lokaliteta je spomenik s prikazom boga Atisa.[39]

U rimskoj ikonografiji pas se javlja u pratnji nekih božanstava, primjerice, Dijane, Silvana ili Herakla, čiji su kultovi rašireni i na livanjskome

[30] Paškvalin, 1983, 167-177; Medini, 1984, 108-112, 116, 118; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 67, 71, kat. br. 136, 147-149.

[31] Imamović, 1977, 160-163; Olujić, 1990,13-14, 23-24.

[32] Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 71, kat. br. 149.

[33] Bekavac, 2013, 187-203; Miletić, 2014, 246.

[34] Imamović, 1977, 273-276.

[35] Paškvalin 1983, 172-173; Cambi, 1993, 34; Glavičić, 2013, 8, 31.

[36] Patsch, 1894a, 479-480, 484, sl. 6, 29; 1902, 316-317, sl. 12-13; Paškvalin, 2012, 307.

[37] Patsch, 1907, 456, sl. 63-65.

[38] Patsch, 1897, 238-239, sl. 12-14; Paškvalin, 1983, 168, T. I, 1-4.

[39] Sergejevski, 1931, 19-20, T. XVIII, sl. 2; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 71, kat. br. 147-148.

Sl. 10. Zavjetni reljef Silvana, Dijane i nimfi, Suhača (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 11. Zavjetni reljef Silvana i Dijane, Suhača (foto: Z. Alajbeg)

području.[40] Pas je također i simbol budnosti, čuvar zajednice.[41] Prikazi psa nalaze se i na nadgrobnim spomenicima kakvi su sačuvani na salonitanskome, ali i unutrašnjem delmatskome području, što je u skladu s rimskim vjerovanjem o psima koji su pratioci pokojnika na drugome svijetu.[42] U tom kontekstu psi se najčešće javljaju kao kućni ljubimci, u scenama lova te u pratnji mitoloških bića.[43]

Sačuvane ulomke šapa možemo vezati uz bilo koji navedeni kult računajući i na sinkretizam srodnih kultova povezanih zajedničkim štovanjem prirode bez obzira na to je li riječ o ulomku nadgrobnoga ili zavjetnoga spomenika. Ipak, trenutačno smo najbliže pretpostavci da je riječ o kultu Magne Mater te da bi ulomci pripadali šapi lava koji je stajao bočno uz noge božice na zavjetnome spomeniku ili samostalno na nadgrobnome spomeniku kao atribut njezina kulta.[44] Bez sumnje arheološko istraživanje na Štitiću u Suhači donijelo bi nam rješenje na ovo pitanje. U likovnome pogledu, čak i na temelju ulomaka, očito je da je riječ o boljem kamenoklesarskom ostvarenju koje izradbom odskače od većine do sada otkrivenih reljefnih prikaza s livanjskoga područja.

Među najbrojnijim nalazima sa Štitića, uključujući i one prijašnje, ulomci su i dijelovi osuarija. Sačuvana su dva ulomka sanduka osuarija monolitne vrste izdubljeni iz kamenog bloka (sl. 22, kat. br. 4, sl. 23, kat. br. 5) te sedam ulomaka poklopaca. S donje strane poklopaca sačuvana su udubljenja za nalijeganje na sanduk (sl. 25, 27, 29, kat. br. 6, 7, 9, 11). Na trima ulomcima poklopaca sačuvani su akroteriji (sl. 24, 28, 30, kat. br. 6, 10, 12), a na jednom ulomku poklopca osuarija ostatci natpisa koji je uklesan na prednju stranu poklopca (sl. 26, kat. br. 8). Slova visine 2,4 cm sačuvana su u dva retka:

[– – – – –]D

[– – – – –]ATIVS

Slovo D može biti od D(is) (Manibus) iako se M ne vidi. U drugom retku može biti ...(Pl) ativs (Plator), autohtono ime s unutrašnjeg delmatskog područja poznato na Livanjskome i Glamočkome polju,[45] ali postoje i druge mogućnosti čitanja pa se ni ovdje nećemo upuštati u restituciju natpisa.[46]

Od kompozitne vrste osuarija sačuvani su ulomci dvaju poklopaca, jednoga postolja te ulomci ploča sanduka. S donje strane poklopaca

40 Rendić Miočević, 1989, 487-499, Tab. LXXVI, 2; LXXXIII, 1; Gotovac, 1992, 51-64; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 70, kat. br. 143-146.

41 Bekavac, Klarić, 2020, 8.

42 Patsch, 1897, 230, sl. 5; Paškvalin, 2012, 308; Bekavac, Klarić, 2020, 9.

43 Bekavac, Klarić, 2020, 11,16-18, sl. 2, 3, 11-16.

44 Usporediti sa skulpturama lava iz Skelana, Šipova i Konjica (Patsch, 1907, 456, sl. 63-65; Paškvalin, 2012, 239-240) te sa skulpturom Kibele iz Senja (Glavičić, 2013,17, sl. 1).

45 Bojanovski, 1988, 242, 246; Gotovac, 1990, 198.

46 Zahvaljujem Željki Pandži (FF u Mostaru) na sugestijama.

Sl. 12. Ulomci arhitektonskih blokova, Štitić
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 14. Iskop iz gromile na Štitiću
(foto: M. Marić Baković)

te na postolju sačuvani su utori za stranice sanduka koji se sijeku pod pravim kutom (sl. 31, 32, 33, kat. br. 13-15). Od sanduka osuarija sačuvani su ulomci ploča ukrašeni pravokutnim motivima obrubljenima pravokutnim vrpcama. Debljina ploča je 5,5 cm. Dva ulomka koja su iste debljine neukrašena su. Od kompozitne vrste osuarija sačuvani su i ulomci stupića.

Na temelju nalaza postolja, poklopca i ploča iz Suhače i Maloga Kablića te ploča s Grebaca (između Prispa i Vašarovina) već je prije napravljena rekonstrukcija kompozitne vrste osuarija[47] na temelju čega je napravljena i rekonstrukcija u arheološkome postavu FMGG-a (sl. 34). Utori na postolju te s donje strane poklopca bili su u obliku velikoga slova

Sl. 13. Ostatci gromile na Štitiću
(foto: M. Marić Baković)

H tako da se jedna od ploča mogla izvući. Redovito je to bila stražnja ploča, koja nije bila uglavljena u utore. Bočne ploče sanduka imale su s unutrašnje strane utore U i L profilacije. Utorima U profilacije uglavljivala se ploča s pročelja, a utorima L profilacije stražnja ploča. Mali utor koji se nalazio s gornje strane, po sredini bočnih stranica, najvjerojatnije je služio za uglavljivanje drvene gredice između dviju nasuprotnih ploča sanduka osiguravajući na taj način konstrukcijsku stabilnost prije postavljanja poklopca.[48] Kod svih elemenata ove vrste osuarija brinulo se o konstrukcijskoj stabilnosti. Ulomci stupića nađeni na Štitiću pri dnu imaju stožasto proširenje te završavaju užim čepićem koji se uglavljivao u kružne utore na postolju koje je deblje i masivnije od poklopca (sl. 35, kat. br. 16-21). Stupići su zajedno sa stranicama sanduka preuzimali teret poklopca. Gornji dio stupića vjerojatno je bio ravan kako bi se poklopac lakše položio na same stupiće u pročelju. Jedan od ulomaka stupića izdvaja se reljefnim ukrasom na kvadratno oblikovanome dijelu na kojem je jedna od ploha ukrašena motivom lista smještena unutar pravokutno uokvirena polja (sl. 36, kat. br. 22).

Konstrukcijska stabilnost svih elemenata rezultirala je simetrijskim skladom i u konačnici simbolikom čitavoga oblika spomenika. Kod ove vrste kamenih osuarija svi elementi – dvoslivni poklopac, postolje, sanduk i stupići –

[47] Marijan, 2001, 176, sl. 12.

[48] Marijan, 2001, 177.

Sl. 15. Iskop iz gromile na Štitiću
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 16. Iskop grobne arhitekture ispod gromile
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 17. Kružna gromila na Štitiću
(foto: M. Marić Baković)

svojim prostornim i funkcionalnim rasporedom oponašaju oblik arhetipskih hramova antičkoga doba. Ovakvim oblikom nadgrobnih spomenika sakralno se jasno poistovjećuje s funeralnim.[49] Funeralnu simboliku nadopunjuju i motivi ukrašavanja. Na poklopcima je uglavnom bilo natpisno polje. Bočne ploče i ona s pročelja reljefno su ukrašavane dok za stražnju ploču pretpostavljamo da nije ukrašavana. Na Štitiću su nađeni ulomci neukrašenih ploča koje bi debljinom odgovarale prednjoj i bočnim stranicama sanduka osuarija (sl. 37, kat. br. 23, sl. 38, kat. br. 24). Pretpostavljamo da je perforacija na jednoj od ploča imala svoju funkciju kod izvlačenja ploče.

Sačuvani ulomci ploča osuarija ukrašeni su arhitektonskim motivima pravokutnika s profiliranim i tordiranim rubovima (sl. 39, kat. br. 25-31, sl. 40, kat. br. 32). Riječ je o prikazu vrata s mogućnošću simbolike vrata u zagrobni svijet – *porta inferi*. Ovaj arhitektonski motiv nalazi se na prednjoj ploči osuarija prije nađenoj na Štitiću, a zabilježen je i na drugim lokalitetima s rimskim nekropolama na području Livanjskoga polja i Buškoga jezera: na Groblju sv. Ive u Livnu,[50] na Podvornicama u Lištanima,[51] na Grepcima u Prispu[52] te na pločama osuarija iz Prisoja,[53] ali i drugdje u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.[54] Taj dekorativni motiv, koji može simbolizirati prolaz u zagrobni život,[55] često se dovodi u svezu s maloazijskom Frigijom,[56] ali može se govoriti i o italskim utjecajima na skulpturu, koji je dolazio sa suprotne strane obale uz srednji i sjeverni Jadran. Motiv vrata, naime, javlja se na spomenicima s obaju područja.[57] U

[49] Marijan, 2001, 179.

[50] Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 65-66, 69, kat. br. 130-131, 141-142; Marić Baković, 2017, 75, sl. 11, T. 2-3.

[51] Škegro, Marić, Šimić, 2008, 274-276.

[52] Marijan, 2001, 175.

[53] Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 80, kat. br. 191-192. Riječ je o pločama osuarija, a ne o ulomcima ranokršćanskoga namještaja kako se to prije pretpostavljalo.

[54] Bojanovski, 1985, 70-72; Dodig, 1985, 107-115; Škegro, 1997, 83-86; 2003, 139-140; Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 70.

[55] Sukladno simbolici uglavnom se nalazi na prednjoj ploči osuarija.

[56] Škegro, 2003, 141; Medini, 1984, 114, 116.

[57] Medini, 1984, 114.

Sl. 18. Ulomak nadgrobnoga spomenika (foto: Z. Alajbeg)

svakom slučaju taj je motiv u ove krajeve dospio preko klesara,[58] koji su nadgrobne spomenike izrađivali uglavnom za pripadnike VII. i XI. legije, stacionirane u logorima Tilurium (Gardun kraj Trilja), Burnum (Ivoševci kraj Kistanja) i Bigeste (Humac, Ljubuški).[59] Na livanjskim osuarijima ovaj se motiv u simboličnom ili u dekorativnom smislu kao arhitektonski element upotrebljavao tijekom I. i II. stoljeća. S vremenom i reduciranjem ikonografskoga repertoara općenito nestaju arhitektonski motivi.[60] Osim simboličnoga ukrasni motivi na nadgrobnim spomenicima mogu imati i čisto dekorativno značenje. Njihovo stvarno značenje, u smislu ideje naručitelja ili samoga klesara, teško je dokučiti, ali smo skloni tražiti njihovo simbolično značenje, pogotovo na nadgrobnim spomenicima.

Bez obzira na to što su kameni osuariji spomenici užih regionalnih obilježja, na njihov je nastanak utjecala blizina Salone i dolazak rimskih vojnika orijentalnoga podrijetla, pripadnika VII. i XI. legije.[61] Osim osnovnog

Sl. 19. Poklopac osuarija, Suhača (foto: O. Harl)

oblika livanjskih spomenika, upravo ukrasni motivi ukazuju na njihovo orijentalno ili šire mediteransko podrijetlo. Ovakav oblik spomenika, s poklopcem na dvije vode, zabatom i akroterijima, smatra se spomenikom tipične salonitanske produkcije.[62]

Rimska nekropola

Većina do sada sačuvanih ulomaka sa Štitića ukazuje na ostatke rimske nekropole na ovome lokalitetu. Ulomcima je moguće utvrditi dvije osnovne vrste kamenih osuarija: one sa sandukom isklesanim u jednom kamenom bloku, monolitne vrste, i osuarije tzv. kompozitne vrste, sa sandukom složenim od međusobno uglavljenih kamenih ploča koji prema do sada sačuvanim ulomcima na ovome lokalitetu prevladavaju. Inače ovakva je podjela specifična za Livanjsko polje te se može reći da govorimo o lokalnoj varijanti ove vrste spomenika. Nekropola na Štitiću s nalazima ove vrste preliminarno se vremenski određuje da je nastala u razdoblju od I. do III. stoljeća i pritom se koristio obred incineracije. Taj obred pokapanja već je potvrđen na Groblju sv. Ive u Livnu,[63] na Podvornicama u Lištanima,[64] na Grepcima u Prispu[65] te u Prisoju.[66] Delmati su na Livanjskome polju pod utjecajem Rimljana spaljivali svoje mrtve do početka III. stoljeća. Nakon spaljivanja prikupljeni ostatci kostiju

58 U Tiluriju je djelovala prepoznatljiva klesarska radionica nadgrobnih spomenika odakle su majstori odlazili u druge krajeve. (Cambi, 2002, 124)

59 Škegro, 2003, 141; Medini, 1984, 114, 116.

60 Marijan, 2001, 181. Na širem području Rimskoga Carstva motiv zatvorenih ili poluotvorenih vrata na nadgrobnim spomenicima datira se uglavnom od II. stoljeća prije Krista, do III. stoljeća. (Haarløv, 1977)

61 Marijan, 2001, 181; Paškvalin, 1983, 170.

62 Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 76.

63 Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 65-66, 69, kat. br. 130-131,141-142; Marić Baković, 2017, 75, sl. 11, T. 2-3.

64 Škegro, Marić, Šimić, 2008, 274-276.

65 Marijan, 2001, 175.

66 Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 80, kat. br. 191-192.

Sl. 20. Ulomak spomenika sa šapom
(foto: Z. Alajbeg)

Sl. 21. Ulomak spomenika sa šapom
(foto: Z. Alajbeg)

pokojnika stavljani su u kamene sanduke s poklopcima. Od prve polovine III. stoljeća počinje prevladavati inhumacija, a spaljivanje potpuno prestaje s IV. stoljećem, dijelom i zbog širenja kršćanstva. Pritom treba imati na umu da su se na nekropolama paralelno koristili obredi incineracije i inhumacije i to vjerojatno već od kraja I. ili početka II. stoljeća. Unatoč velikom broju rimskih nadgrobnih spomenika nađenih na livanjskome području, ne možemo govoriti o većem sustavnom istraživanju rimskih nekropola. Najpotpuniju sliku dobili smo na lokalitetu Podvornice u Lištanima, gdje su ostatci nekropole nađeni ispod srednjovjekovnih i kasnoantičkih slojeva te je većim dijelom dislocirana. Ostatci nekropole na Groblju sv. Ive u Livnu nisu u cijelosti istraženi, isto tako uglavnom su dislocirani i preslojeni mlađim kulturnim slojevima. Ostali nalazi s Livanjskoga polja slučajni su uključujući i one iz Vašarovina, Prispa, Livna, Potočana, Podgradine, Lipe i Donjih Rujana, gdje se također može pretpostaviti da je riječ o rimskim nekropolama.

Očito je da su dvije rimske nekropole, u Suhači na lokalitetu Štitić i na Groblju sv. Ive u Livnu, bile istodobno ili barem dijelom paralelno u uporabi. U posljednjih stotinjak godina na području Suhače i Kablića te samoga Livna slučajno je nađeno dosta ulomaka osuarija, uglavnom poklopaca,[67] koji mogu upotpuniti cjelokupnu sliku rimskih nekropola na ovim dvama područjima. Spomenike s obaju lokaliteta karakterizira arhitektonski i geometrijski način ukrašavanja, izdvajaju se kao posebna cjelina na livanjskome području te su po svemu sudeći nastali u istoj klesarskoj radionici koja je djelovala sa središtem u Livnu ili Suhači. Iz Suhače te iz bliže okolice Livna dva su dvoslivna poklopca, oba neukrašena i po svemu sudeći nedovršena, pretpostavljamo odbačena radi nepopravljivih oštećenja.[68] Nedovršena izvedba ornamentalnoga motiva ili natpisa na pojedinim spomenicima najbolje nam svjedoči o neposrednoj radioničkoj djelatnosti.

Na nekropoli na Štitiću pokapalo se stanovništvo onodobnog naselja koje je moglo biti negdje na području današnje Suhače i Velikoga Kablića. Uz činjenicu da na Livanjskome polju još nije arheološki istraživano ni registrirano antičko naselje, Štitić svakako treba arheološki istražiti. S obzirom na sveukupnost dosadašnjih nalaza na tom je području bilo rimsko naselje koje treba tražiti uz lokalitete Štitić i Bašta budući da su nalazi koncentrirani oko tih dvaju

[67] Patsch, 1894, 349; Sergejevski, 1930, 159-161; Sergejevski, 1938, 95-131; Zaninović, 1967, 31-32; Bojanovski, 1983, 183; Paškvalin, 1983, 170, T. IV, 12; 2012, 397-399, 435-437, 439.

[68] Oba ulomka čuvaju se u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno (inv. br. FMGG-329, FMGG-330).

Sl. 22-23. Ulomci sanduka osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 24. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 25. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 26. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 27. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

lokaliteta.[69] Pretpostavljamo da se nekropola prvotno nalazila izvan samoga naselja, a širenjem naselja mogla je biti napuštena i dislocirana. S obzirom na ulomak imposta s nekoga arhitektonskoga objekta koji je datiran od III. do IV. stoljeća izvjesno je da je naselje egzistiralo tijekom kasne antike, što znači da se s vremenom i širilo. Arheološko bi istraživanje uz brojne slučajne nalaze iz Suhače i Kablića te samoga Livna upotpunilo cjelokupnu sliku rimskih naselja i nekropola na području Livna i njegove okolice. Time bi se jasnije odredio i položaj Livanjskoga polja u razdoblju antike koje je za Rimljane moglo imati više tranzitni ili ipak i administrativni značaj.

[69] Na potrebu arheološkoga istraživanja ovih lokaliteta arheolozi su već prije upozoravali. (Bojanovski, 1983, 187)

Zaključak

Možemo zaključiti da se na lokalitetu Štitić u Suhači u rimsko doba nalazila nekropola s obredom incineracije, na kojoj su se pokapali pokojnici onodobnog rimskog naselja. O tome nam svjedoče prije svega ulomci kamenih osuarija u koje su se polagali spaljeni ostatci pokojnika. Zastupljene su obje vrste osuarija, oni sa sandukom isklesanim u kamenom bloku, monolitne vrste, i oni sa sandukom složenim od međusobno uglavljenih kamenih ploča, kompozitne vrste, koji ipak brojem nalaza prevladavaju. Prema obliku epigrafskih spomenika i prakticiranu obredu incineracije preliminarno se može govoriti da je nekropola nastala u razdoblju od I. do III. stoljeća. Na mogućnost naselja na području Suhače i Velikog Kablića uz arhitektonske, zavjetne i nadgrobne spomenike ukazuje i zaštićen prirodan položaj uz rub Livanjskoga polja u podnožju prapovijesnih gradina te povezanost

Sl. 28. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 29. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 30. Ulomak poklopca osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 31. Ulomak poklopaca kompozitnog osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 32. Ulomak poklopaca kompozitnog osuarija
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 33. Ulomak postolja kompozitnog osuarija
(foto: M. Marić Baković)

cestovnih smjerova. Zavjetnim spomenicima te ulomcima nadgrobnih spomenika potvrđena je kultna pripadnost zajednice koja je štovala kult Dijane i Silvana, koji su na delmatskome području štovani u sinkretizmu s autohtonim božanstvima šuma, stada i divljači te prirode u cjelini, a s njima u zajednici i nimfe. S njima su vjerojatno štovani i kultovi boga Libera, Magne Mater i boga Atisa, koje su rimski vojnici iz Male Azije donijeli na ovo područje. S obzirom na navedene elemente na području Suhače i Velikoga Kablića nakon arheološkog istraživanja očekujemo nalaz naselja, pretpostavljamo ruralnoga tipa, u kojem je u antičko doba obitavala dobro organizirana delmatska zajednica koja je postupno i u sinergiji s tradicijama domicilnoga stanovništva prihvatila sve vidove rimske civilizacije.

Sl. 34. Rekonstrukcija kompozitnog osuarija u FMGG-u (foto: Z. Alajbeg)

Katalog spomenika

1. Ulomak nadgrobnog spomenika (sl. 18)
   Ulomak je odlomljen sa svih strana. Sačuvan je dio natpisnoga polja u kojem je smješten natpis, djelomično sačuvan u tri retka od kojih je treći odlomljen od polovice te nečitljiv. Visina sačuvanih slova je 4,1 cm. Bočno se vidi rubna profilacija u vidu dvostruke vrpce te dio reljefne biljne bordure.
   Natpis:
   [– – – – –]NIIPOTI
   [– – – – –]NIS D II K
   [– – – – –] ?
   Mjere: 29x23 mm, deblj. 11 cm
   Datacija: I.-II. st.
   Inv. br.: FMGG-7266

2. Ulomak spomenika (sl. 20)
   Sačuvan je dio spomenika s postoljem na kojem je dio reljefnoga prikaza u obliku životinjske šape. S druge strane postolja vidi se kružno udubljenje i tragovi klesarskog alata.
   Mjere: 14x7 cm, deblj. 15,4 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7240

3. Ulomak spomenika (sl. 21)
   Sačuvan je dio spomenika na kojemu je dio reljefnog prikaza u obliku životinjske šape s ostatkom postolja.
   Mjere: 9x7,2 cm, deblj. 9,5 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7241

4. Ulomak sanduka osuarija (sl. 22)
   Sačuvan je gornji ugaoni dio sanduka osuarija monolitne vrste. Dio stranica i donji dio je odlomljen.
   Mjere: 23,1x20,5 cm, deblj. 6 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7229

5. Ulomak sanduka osuarija (sl. 23)
   Sačuvan je donji dio vjerojatno od sanduka osuarija monolitne vrste. Na ulomku je sačuvan dio rubne profilacije.
   Mjere: 21,4x9 cm, deblj. 30 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7253

6. Ulomak poklopca osuarija (sl. 24)
   Sačuvan je dio poklopca s neukrašenim akroterijem. S donje strane poklopca vidi se dio utora za nalijeganje na sanduk osuarija. Vide se tragovi klesarskog alata.
   Mjere: 32,14x15,5 cm, deblj. 18 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7228

7. Ulomak poklopca osuarija (sl. 25)
   Ulomak je obijen sa svih strana. S donje strane vidi se utor za nalijeganje na sanduk osuarija.
   Mjere: 26x10,5 cm, deblj. 21,5 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7232

8. Ulomak poklopca osuarija (sl. 26)
   Sačuvan je ugaoni dio poklopca s ostatkom natpisa i motiva dentikula ispod natpisa. Motiv dentikula nastavlja se i na bočnu plohu.
   Natpis:
   [– – – – –]D
   [– – – – –]ATIVS
   Mjere: 14,1x10,2 cm, deblj. 8,5 cm, v. slova: 2,4 cm
   Datacija: II.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7246

9. Ulomak poklopca osuarija (sl. 27)
   Ulomak je odlomljen sa svih strana. S prednje strane vidi se dio rubne trake. S donje strane sačuvan je dio utora za nalijeganje na sanduk osuarija.
   Mjere: 12x8,1 cm, deblj. 13,2 cm
   Datacija: I.-III. st.
   Inv. br.: FMGG-7249

10. Ulomak poklopca osuarija (sl. 28)
    Od poklopca je sačuvan dio akroterija s rubnim profilom.
    Mjere: 5,9x11,2 cm, deblj. 15 cm

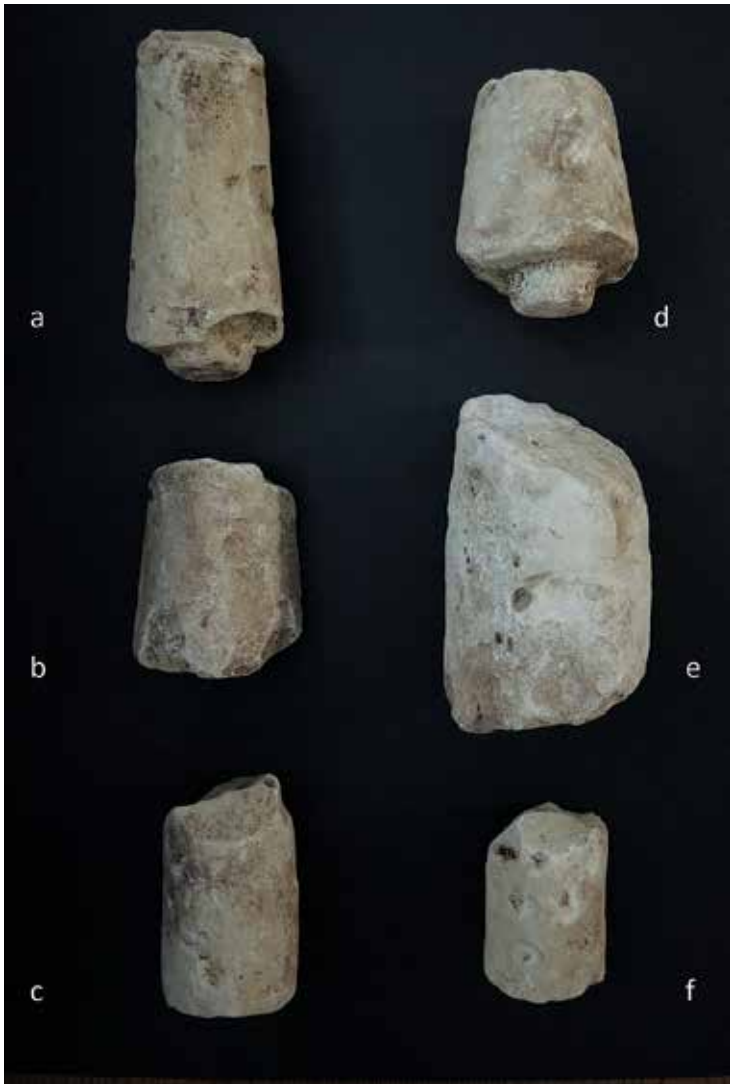

Sl. 35. Ulomci stupića osuarija (foto: M. Marić Baković)

Sl. 36. Ulomak stupića osuarija
(foto: Z. Alajbeg)

Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7250

11. Ulomak poklopca osuarija (sl. 29)
Ulomak je odlomljen sa svih strana. Sačuvan je dio utora za nalijeganje na sanduk osuarija.
Mjere: 16,7x6 cm, deblj. 13,3 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7255

12. Ulomak poklopca osuarija (sl. 30)
Sačuvan je dio poklopca i akroterija ukrašena urezanim kosim linijama. Ulomak je odlomljen s više strana, kamen je oštećen.
Mjere: 24,8x7 cm, deblj. 19 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7264

13. Ulomak poklopca osuarija (sl. 31)
Ulomak poklopca kompozitnog osuarija odlomljen je sa svih strana, gornja ploha je otučena. S donje strane poklopca sačuvan je dio utora za stranice osuarija. Kamen je oštećen i nagrižen.
Mjere: 56x52 cm, deblj. 8 cm, š. utora: 5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7226

14. Ulomak poklopca osuarija (sl. 32)
Tri su strane poklopca odlomljene, a gornja je ploha otučena. S donje strane poklopca sačuvana su dva utora za stranice osuarija, položena pod pravim kutom. Kamen je grube klesarske obrade.
Mjere: 57x48 cm, deblj. 9 cm, š. utora: 6,5 cm

Sl. 37-38. Ulomci ploča osuarija (foto: M. Marić Baković)

Sl. 40. Ulomak ploče osuarija (foto: M. Marić Baković)

Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7227

15. Ulomak postolja osuarija (sl. 33)
Ulomak postolja kompozitnoga osuarija odlomljen je sa svih strana. Sačuvan je dio utora za nalijeganje stranice osuarija. Vide se tragovi klesarskoga alata.
Mjere: 53,5x63,5 cm, deblj. 14 cm, š. utora: 10,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7267

16. Ulomak stupića (sl. 35a)
Stupić je stožasta oblika s čepastim završetkom na širem dijelu za nasad na drugu komponentu. Ostatak stupića je odlomljen. Površina je gruba i oštećena, vide se tragovi klesarskoga alata.
Mjere: v. 21 cm, prom. 7-8,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7242

17. Ulomak stupića (sl. 35c)
Sačuvan je gornji dio stupića glatke neukrašene površine.
Mjere: v. 13,7 cm, prom. 8,1 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7243

18. Ulomak stupića (sl. 35d)
Stupić je stožasta oblika s čepastim završetkom na širem dijelu za nasad na drugu komponentu. Ostatak stupića je odlomljen. Ploha je glatka, neukrašena.
Mjere: v. 12,5 cm, prom. 7,2-10,3 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7244

19. Ulomak stupića (sl. 35e)
Ulomak je odlomljen, neukrašen, ima kružno udubljenje.
Mjere: v. 18,5 cm, prom. 11 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7231

20. Ulomak stupića (sl. 35f)
Ulomak je odlomljen s donje i gornje strane, glatke je neukrašene površine.
Mjere: v. 10,6 cm, prom. 7,2 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7258

21. Ulomak stupića (sl. 35b)
Ulomak se sužava iz šireg prema drugom kraju, koji je odlomljen. Glatke je neukrašene površine, oštećen.
Mjere: 12,7x10,2 cm, deblj. 5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7259

22. Ulomak stupića (sl. 36)
Donji kružni dio stupića je odlomljen, gornji je četvrtasta oblika s kružnim završetkom. Jedna od ploha ukrašena je reljefnim motivom lista smještena unutar pravokutno uokvirena polja.
Mjere: 7x13,5 cm, deblj. 6,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7245

23. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 37)
Ploča je djelomično odlomljena. Neukrašena je, ali su vidljivi tragovi klesarskoga alata te kružna perforacija. Vjerojatno je riječ o ploči kojom se sa stražnje strane zatvarao sanduk kompozitnoga osuarija.
Mjere: 46,9x40,3 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7269

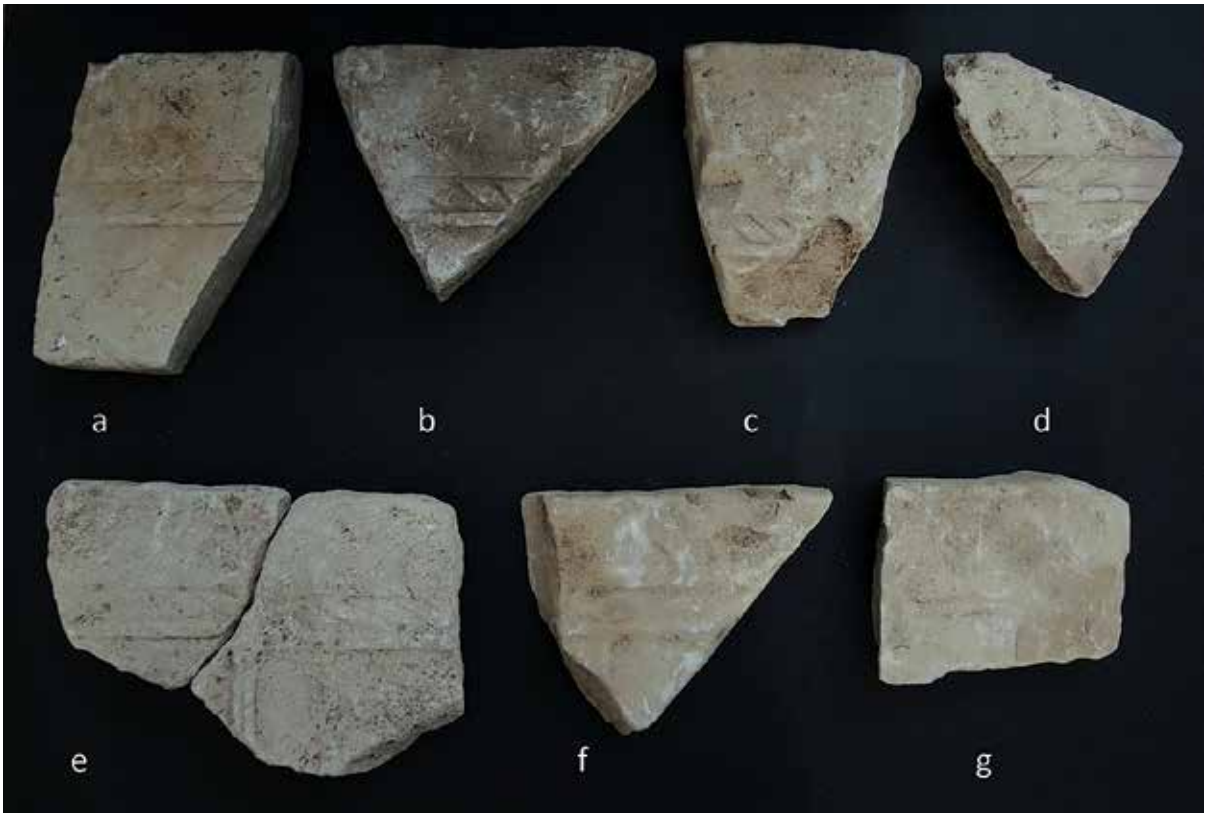

Sl. 39. Ulomci ploča osuarija s motivom porta inferi (M. Marić Baković)

24. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 38)
Ulomak ploče obijen je sa svih strana. Neukrašen je, ali su vidljivi tragovi klesarskoga alata. Vjerojatno je riječ o ploči kojom se sa stražnje strane zatvarao sanduk kompozitnog osuarija.
Mjere: 30x19 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7233

25. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39e)
Sačuvan je dio ploče s dvostrukim i tordiranim vrpcama koje obrubljuju pravokutnike s motiva *porta inferi*. Motiv je dosta izlizan. Dva se ulomka međusobno spajaju.
Mjere: 15x21,5 cm, deblj. 3,4 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7234

26. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39a)
Sačuvan je dio ploče s tordiranom vrpcom i rubnom profilacijom s motiva *porta inferi*.
Mjere: 11,2x16,7 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7929

27. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39c)
Sačuvan je dio ploče s tordiranom vrpcom koja obrubljuje pravokutnik s motiva *porta inferi*.
Mjere: 15x13,6 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7254

28. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39b)
Sačuvan je dio ploče s tordiranom vrpcom i rubnom profilacijom s motiva *porta inferi*.
Mjere: 13,4x18 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7256

29. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39d)
Sačuvan je dio ploče s tordiranom vrpcom i rubnom profilacijom s motiva *porta inferi*.
Mjere: 11,2x12 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7257

30. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39f)
Sačuvan je dio ploče s tordiranom vrpcom i rubnom profilacijom s motiva *porta inferi*. Ulomak je dosta izlizan.

Mjere: 12,6x15,7 cm, deblj. 4,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7260

31. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 39g)
Sačuvan je dio ploče na kojemu se vidi izlizan dio motiva pravokutnika.
Mjere: 10,5x14 cm, deblj. 4,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7237

32. Ulomak ploče sanduka osuarija (sl. 40)
Ulomak je obijen sa svih strana. Sačuvan je dio pravokutnika profiliranih rubova s motiva *porta inferi*.
Mjere: 22x22,5 cm, deblj. 5,5 cm
Datacija: I.-III. st.
Inv. br.: FMGG-7230

Literatura

Benac 1985
Benac, A. *Utvrđena ilirska naselja (I)*, Djela Akademija nauka i umjetnosti BiH, knj. LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1985.

Bekavac 2013
Bekavac, S. *Uloga metroačkih kognacija u Saloni/ The role of the metroac cognatio in Salona*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, vol. 106, Split 2013, 187-203.

Bekavac, Klarić 2020
Bekavac, S., Klarić, I. *Značaj i simbolika psa na sepulkralnim spomenicima Salone*, Ars Adriatica 10, Zadar 2020, 7-22.

Bojanovski 1983
Bojanovski, I. *Livanjski kraj u kasnoantičko doba*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 179-190.

Bojanovski 1985
Bojanovski, I. *Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus),* 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65-94.

Bojanovski 1988
Bojanovski, I. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Djela knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.

Cambi 1984
Cambi, N. *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira,* Simpozijum Duhovna kultura Ilira (Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982), Centar za balkanološka ispitivanja 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LXVII, Sarajevo 1984, 105-117.

Cambi 1993
Cambi, N. *Bilješke uz kipove Kibele (Magna mater) iz Senja*, Senjski zbornik 20, Senj 1993, 33-44.

Cambi, Gamulin, Tonković 1999
Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S., *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split – Zmijavci 1999.

Cambi 2002
Cambi, N. *Kiparstvo*, Longae Salonae sv. II, Split 2002, 115-174.

Dodig 1985
Dodig, R. *Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 95-118.

Gabričević 1983
Gabričević, B. *Antička nekropola u Sinju*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXXVI, Split 1983, 5-101.

Glavičić 2013
Glavičić, M. *Kult Magnae Matris,* Kultovi antičke Senie/ The Cults of ancient Senia, Zadar 2013, 7-38.

Gotovac 1990
Gotovac, V. *Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 29 (16), 1989/1990, Zadar 1990, 195-206.

Gotovac 1992
Gotovac, V. *Silvanov žrtvenik iz Vašarovina*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 30 (17) 1991, Zadar 1992, 51-64.

Haarløv 1977
Haarløv, B. *The Half-Open Door. A Common Symbolic Motif within Roman Sepulchral Sculpture*. University Press, Odense 1977. (https://www.cambridge.org/core/journals/classical-review/article/div-classtitlehaarloevbritt-the-half-open-door-a-common-symbolic-motif-within-roman-sepulchral-sculpture-odense-university-classical-studies-10-pp-174-44-plates-odense-university-press-1977;published online: 01 February 2009).

Imamović 1977
Imamović, E. *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo 1977.

Klaić 1928
Klaić, V. *Građa za topografija i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb 1928, 13-24.

Ljubić 1890
Ljubić, Š. *Nadpisi rimski iz Bosne*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 12, Zagreb 1890, 78-80.

Mandić 1935
Mandić, M. *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLVII, Sarajevo 1935, 7-16.

Marić Baković 2017
Marić Baković, *Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu, prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju/ Roman funerary monuments from st John's burial ground in Livno, a contribution to the study of Roman necropolises in the Livno polje*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, n.s. A, 54, Sarajevo 2017, 53-92.

Marijan 2001
Marijan, B. *Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., XXXII-XXXIII (1999-2000), Zagreb 2001, 165-186.

Medini 1984
Medini, J. *Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske Krajine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI, 1980, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, vol. 8, Split 1984, 107-125.

Miletić 2014
Miletić, Ž. *Religija i religijska kretanjau zapadnom Iliriku (orijentalne religije)*, Klasični Rim na tlu Hrvatske, Zagreb 2014, 243-251.

Olujić 1990
Olujić, B. *Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije,* Latina et Graeca, XVIII, 35, Zagreb 1990, 3-30.

Pašalić 1960
Pašalić, E. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960.

Paškvalin 1983
Paškvalin, V. *Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibele i Dionisa,* Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik, knjiga I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo1983, 167-177.

Paškvalin 1986
Paškvalin, V. *Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. (A), sv. 40/41, Sarajevo 1986, 61-70.

Paškvalin 2012
Paškvalin, V. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. LXXXIII, Centar za balkanološka ispitivanja 9, Sarajevo 2012.

Patsch 1894
Patsch, K. *Novi i revidirani natpisi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI, sv. 2, Sarajevo 1894, 341-358.

Patsch 1894a
Patsch, K. *Sandžak novopazarski u rimsko doba,* Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, VI, sv. 3, Sarajevo 1894, 465-490.

Patsch 1897
Patsch, K. *Novi spomenici iz Županjac – Delminiuma*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, IX, Sarajevo 1897, 227-243.

Patsch 1902
Patsch, K. *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIV, sv. 3, Sarajevo 1902, 303-333.

Patsch 1906
Patsch, K. *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XVIII, sv. 2, Sarajevo 1906., 151-181.

Patsch 1907
Patsch, K. *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XIX, sv. 4, Sarajevo 1907, 431-470.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999
Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak B. M. *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu,* Split 1999.

Rendić Miočević 1955
Rendić Miočević, D. *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Delmata*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., sv. X, Sarajevo 1955, 5-40.

Rendić Miočević 1989
Rendić Miočević, D. *Iliri i antički svijet*, Split 1989.

Sergejevski 1929
Sergejevski, D. *Dijana i Silvan*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLI, Sarajevo 1929, 95-101.

Sergejevski 1930
Sergejevski, D. *Epigrafski i arheološki nalasci (*Šipovo*, Livno, Drina)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLII, sv. 2, Sarajevo 1930, 157-166.

Sergejevski 1931
Sergejevski, D. *Rimski spomenici iz Livna i Prekaje*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLIII, sv. 2, Sarajevo 1931, 19-23.

Sergejevski 1938
Sergejevski, D. *Rimski spomenici iz Bosne, II Rimski natpisi iz Bosne*, Spomenik LXXXVIII, Beograd 1938, 95-131.

Škegro 1991
Škegro, A. *Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Posebna izdanja Akademija nauka i umjetnosti BiH, knj. XCV, Sarajevo 1991, 221-237.

Škegro 1997
Škegro, A., *Ulomak stele s motivom Porta Inferi s Liba kod Tomislavgrada (Zapadna Bosna)*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, 29/1997, 3, Zagreb 1997, 83-86.

Škegro 1999
Škegro, A. *Inschrift eins veteranen von Legio I Adiutrix*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, vol. 37 (24), Zadar 1999, 15-25.

Škegro 2003
Škegro, A. *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., XXXVI, Zagreb 2003, 135-164.

Škegro, Marić, Šimić 2008
Škegro, A., Marić, M., Šimić M. *Epigraphica nova pelvensia*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., XLI, Zagreb 2008, 259-288.

Zaninović 1967
Zaninović, M. *Ilirsko pleme Delmati (II),* Godišnjak Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, V, Centar za balkanološka ispitivanja 3, Sarajevo 1967, 5-101.

Roman monuments from Štitić in Suhača near Livno
(Random finds and potential Roman settlement)

Keywords: Suhača, Štitić, roman necropolis, tombstones, ossuary, roman settlement

In the village of Suhača, located about 3 kilometres northwest of Livno along the edge of the Livno Field at the foot of prehistoric hill forts, is a site with the remains of Roman tombstones. The site is known as Štitić or Niče's fields. The configuration of the terrain, which is basically the centre of a triangular formation, indicates a potential archaeological site, which has been confirmed by numerous accidental finds in the last hundred years. Before the end of the XIX century, remains of walls were recorded at Štitić, as well as at the site Bašta in Suhača. Unfortunately, the walls were cleared in the meantime. A relief-decorated architectural fragment, also found in Suhača, confirms that a larger architectural object from the III to IV century existed in this area. Votive monuments with relief depictions of Roman deities Diana and Silvanus, who were especially revered among the Delmatians in syncretism with autochthonous deities of forests, herds, and game, and nature as a whole, were also found in Suhača. In 1995, a short probing survey was carried out at Štitić, after stone slabs belonging to a casket of a composite type of ossuary were found. The slabs of the casket in which the cremated remains of the deceased were laid are decorated with an engraved geometric composition, characteristic of the Livno area, and solar symbols as elements of pre-Roman anthropomorphism. The front slabs are decorated with architectural motifs of rectangles with profiled and twisted edges. It is a depiction of a door that, we presume, symbolises the entrance to the afterlife – *porta inferi*. In addition to the slabs, a pedestal and a cover of a composite type of ossuary were found. In 2012, the earth mound, which was created by the cleaning of the surrounding land and the disposal of materials from Štitić, was cleared again. At that time, a short unsystematic research was conducted, organised by the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno. Beneath the mound in which a large amount of dislocated Roman material was found, rectangular stone slabs with remnants of plaster were uncovered, which may belong to the architecture of a tomb. We have classified the monument fragments from Štitić into several groups. Mostly represented are fragments of slabs, covers, and columns of square stone ossuaries with a pedestal and a gabled cover, of a so called composite type, and fragments of caskets carved in a stone block, in which the cremated remains of the deceased were stored. Based on fragments from Suhača and Kablići, and the slabs from Grebac, a reconstruction of the composite type of ossuary was made. In this type of stone ossuary, all the elements – the gabled cover, the pedestal and the casket and the columns – imitate the shape of archetypical temples of ancient times with their spatial and functional arrangement. Although stone ossuaries are monuments of narrower regional features, their origin was influenced by the proximity of Salona and the arrival of Roman soldiers of oriental origin, members of the VII and XI legion. Apart from the main shape of the Livno monuments, precisely these decorative motifs indicate their oriental or wider Mediterranean origin. Among the monuments from Štitić is a fragment of an epigraphic tombstone written in rustic capital of the period from the I to the II century. Two fragments feature a relief depiction of a paw placed on a stone pedestal, which may be that of a lion, a dog, or a panther, depending on which iconographic representation the fragments belonged to. In the iconographic sense, the attributes of a dog, a lion, or a panther, are associated with the cults and religions of oriental origin such as the cult of Liber of Cybele (Magna Mater) and their syncretically related cults associated with the worship of deities of nature. Through the symbolism on

the tombstones, but also the votive monuments, the cult of worshiping the god Liber has been recorded on several occasions in the Livno Field. The cult of Cybele was also recorded, and with it the cult of the god Attis. The two lions in a semi-recumbent position are attributes that can quite reliably identify affiliation with the Cybele cult. The preserved fragments of paws can be associated with any of these cults, counting on the syncretism of related cults associated with their common worship of nature. However, we are inclined to presume that it is the cult of Cybele and that the fragments belong to the paw of a lion standing sideways at the feet of the goddess on a votive monument or independently on a tombstone as an attribute of her cult.

Based on hitherto accidental findings, it can be concluded that there was a necropolis at the Štitić site in Suhača in Roman times, where, according to the incineration rite, the deceased of the then Roman settlement were buried. According to the form of epigraphic monuments and the practised rite of incineration, it can be preliminary said that the necropolis was built in the period from the I to the III century. The possibility of the existence of settlements in the area of Suhača and the neighbouring Veliki Kablići, along with architectural, votive, and tombstone monuments, is indicated by the protected natural position along the edge of the Livno Field at the foot of prehistoric hill forts and the connection of road routes. Votive monuments and tombstone fragments also confirmed the cult affiliation of the community that worshiped the cult of Diana and Silvanus, who were worshiped in the Delmatian area in syncretism with autochthonous deities of forests, herds, and game, together with their associated nymphs, and nature as a whole. The cults of the god Liber, Magna Mater, and Attis, which were brought to this area by Roman soldiers from Asia Minor, were probably worshiped with them. Given the above mentioned elements in the area of Suhača and Veliki Kablići, by planned archaeological research we expect to find a rural settlement inhabited in ancient times by a well-organised Delmatian community that gradually and in synergy with the traditions of the domicile population accepted all the influences of the Roman civilisation.

Mario Šlaus

Antropološka analiza srednjovjekovne populacije iz Lištana kraj Livna, građa iskopana u kampanjama do 2005.

ANTROPOLOŠKA ANALIZA SREDNJOVJEKOVNE POPULACIJE IZ LIŠTANA KRAJ LIVNA, GRAĐA ISKOPANA U KAMPANJAMA DO 2005.

Mario Šlaus
Antropološki centar
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ante Kovačića 5
10 000 Zagreb
marioslaus@gmail.com

UDK: 902/904"653"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. XII. 2020.
Prihvaćeno: 28. V. 2021.

Ovim se radom nastoje sintetizirati antropološki podatci prikupljeni na srednjovjekovnom nalazištu Lištani – Podvornice i usporediti demografsku sliku i učestalost različitih oboljenja kod uzorka iz Lištana s demografskom slikom i učestalostima bolesti u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku (XI. – XVI. st.) iz kontinentalne Hrvatske koji čine nalazišta Đakovo, Ščitarjevo, Čepin i Kamengrad. Kod svih kostura određeni su spol i starost te analizirano postojanje sljedećih patoloških promjena: dentalnih patologija (alveolarnih oboljenja i karijesa), osteoloških i dentalnih pokazatelja subadultnog stresa (cribra orbitaliai hipoplazije zubne cakline), degenerativnih promjena na kralježnici i velikim zglobovima, Schmorlovih defekata na kralješcima te trauma.

Prikupljeni podatci pokazali su bitne razlike između analiziranih uzoraka i to u omjerima muškaraca i žena, prosječnim doživljenim starostima, razdobljima najvećega mortaliteta, učestalostima alveolarnih bolesti i karijesa, učestalostima aktivnog oblika cribraorbitalia kod djece te učestalostima Schmorlovih defekata i degenerativnog osteoartritisa na kralježnici i glavnim zglobovima. Prosječna doživljena starost značajno je viša u Lištanima (41,2 godina) nego u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku (38,2 godine). Žene u Lištanima u prosjeku dožive 41,5 godina, a muškarci 41,0 godinu dok u kompozitnom uzorku žene u prosjeku dožive 36,7 godina (4,8 godina manje nego u Lištanima), a muškarci 39,6 godina (1,4 godine manje nego u Lištanima). Ukupna učestalost karijesa u Lištanima niža je od one u kompozitnom uzorku što sugerira da se ishrana u kompozitnom uzorku više zasnivala na ugljikohidratima koji pogoduju razvoju karijesa dok se u Lištanima više zasnivala na proteinima. Cribra orbitalia gotovo je jednako učestala u obama nalazištima. Međutim, bitna je razlika u učestalosti u njezinu aktivnu obliku: kod djece iz Lištana aktivna cribra orbitalia javlja se vrlo rijetko dok je u kompozitnom uzorku aktivna cribraorbitalia evidentirana u čak 50 % slučajeva. Ovaj podatak potvrđuje da su djeca iz Lištana bila sposobna preživjeti anemiju uzrokovanu nedostatkom željeza dok je djeci iz kompozitnog srednjovjekovnog uzorka to uspijevalo u svega polovici slučajeva. Uzorak iz Lištana karakterizira i relativno niska učestalost trauma. Visoka učestalost kranijalnih trauma te postojanje jedne perimortalne traume (trauma nastale u ili oko trenutka smrti) sugerira određen stupanj fizičkoga rizika i sporadičnu pojavu međuljudskoga nasilja u populaciji iz Lištana. Na uzorku iz Lištana evidentirane su i promjene na zubima koje se vežu uz habitualne, svakodnevne aktivnosti. Te promjene omogućavaju rekonstrukciju poslova i zanimanja kojima su se bavili stanovnici Lištana. Prikupljeni osteološki podatci ukazuju na nešto veću kvalitetu života u Lištanima u odnosu na područje sjeverno od Save tijekom srednjega vijeka. Ovo su prvi i za sada jedini dostupni podatci o demografskim i patološkim karakteristikama prastanovnika Lištana te se nadamo da će poslužiti poticajno budućim sustavnim antropološkim istraživanjima arheoloških populacija Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Lištani, srednji vijek, Bosna i Hercegovina, kontinentalna Hrvatska, paleodemografska i paleopatološka analiza, dentalne bolesti, subadultni stres, traume, habitualne aktivnosti

Uvod

Do danas je, na žalost, objavljeno vrlo malo rezultata antropoloških analiza ljudskoga osteološkoga materijala koji potječe iz arheoloških iskopavanja s područja Bosne i Hercegovine. Prve antropološke analize arheoloških populacija objavljene su šezdesetih godina XX. stoljeća. Objavila ih je Georgina Pilarić[1] koja je analizirala slavensku populaciju iz Baltinih Bara kod Gomjenice. Nakon toga Željko Mikić objavio je dva rada[2] koja su se bavila antropološkom analizom srednjovjekovnih populacija s teritorija Bosne i Hercegovine, a S. Klug 1987. godine objavio je rad u kojem je analizirao srednjovjekovnu populaciju s nalazišta Bugojno – Čipulići.[3]

Slična situacija bila je i u Hrvatskoj u kojoj je do početka devedesetih godina prošloga stoljeća objavljeno svega šest radova koji su se bavili antropološkim analizama arheoloških populacija. Ovakva situacija nije, međutim, samo hrvatski ili bosansko i hercegovački specifikum. Do pred nekoliko desetljeća tako su razmišljali gotov svi arheolozi koji su (s vrlo rijetkim iznimkama) uglavnom zanemarivali ljudske ostatke nađene na arheološkim nalazištima. Prevladavajuće razmišljanje bilo je da se iz ljudskoga osteološkoga materijala ne mogu izvući korisne informacije. Takvo je stanje trajalo sve do sedamdesetih godina prošloga stoljeća kada je sinergijsko djelovanje više raznovrsnih čimbenika dovelo do razvoja moderne bioarheologije.

Prvi čimbenik bio je razvoj i opće prihvaćanje pouzdanih i standardnih metoda za određivanje spola i doživljene životne dobi na koštanom materijalu koje su 1994. objedinili i sistematizirali Buikstra i Ubelaker.[4] Točno određivanje spola i doživljene starosti temelj je svim metodama populacijskih analiza. Drugi čimbenik bio je povećana dostupnost velikih, dobro otkopanih i čvrsto datiranih

Sl. 1. Zemljopisni položaji analiziranih nalazišta.

arheoloških zbirki koštanoga materijala. Većina tih zbirki otkopana je tijekom posljednjih triju desetljeća, djelomično kao reakcija na razvoj spomenutih metoda u antropologiji. Treći je čimbenik razvoj multivarijatnih statističkih metoda i njihova uporaba u bioarheološkim analizama koju je uvelike olakšala progresivno veća dostupnost sofisticiranih osobnih računala koja su pomoću različitih statističkih programa omogućavala laku i brzu uporabu tih analiza. Četvrti, i vjerojatno najvažniji, čimbenik bio je pomak težišta antropoloških analiza s deskriptivnoga opisa jedne osobe, njezine identifikacije, bolesti od kojih je bolovala ili trauma koje je preživjela na čitavu populaciju koja je postala osnovnim predmetom proučavanja. Rezultat toga bio je da su se ljudski osteološki ostatci prvi put počeli proučavati u arheološkom i ekološkom kontekstu u kojemu su pronađeni. Bioarheolozi koji su proučavali različite parametre populacijske biologije, demografske strukture i dinamike te različite oblike kulturno uvjetovana ponašanja mogli su ne samo procjenjivati hipoteze utemeljene na arheološkim analizama i uspoređivati ih s rezultatima osteoloških analiza već i postavljati vlastite hipoteze utemeljene na osteološkoj građi, koje su se mogle testirati usporedbom

1 Pilarić, 1969, 185-211.
2 Mikić, 1978, 233-280; 1982, 207-216.
3 Klug, 1987, 16-34.
4 Buikstra, Ubelaker, 1994, 1-272.

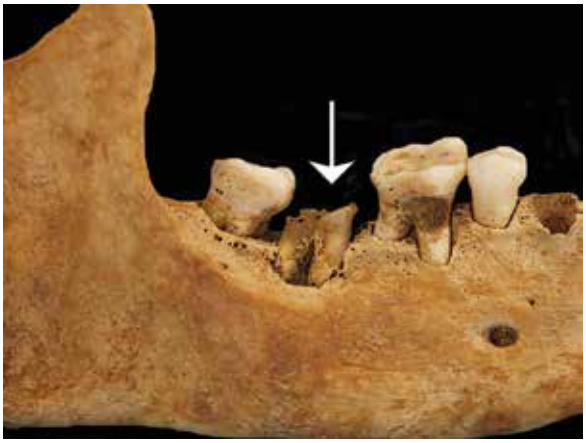

Sl. 2. Karijes na drugom desnom mandibularnom kutnjaku. Uočen je kod 21 – 25 godina stare žene iz groba 196. Karijes je uništio čitavu krunu zuba.

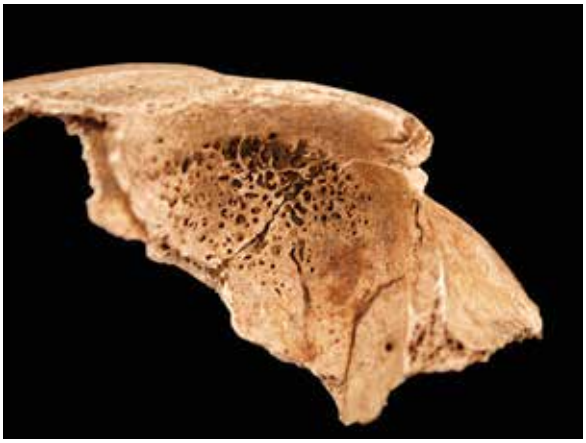

Sl. 3. Jako izražena, aktivna *cribra orbitalia* u lijevoj orbiti 12 – 13 godina stara djeteta iz groba 68.

s arheološkim, povijesnim ili ekonomskim podatcima. Zahvaljujući tim promjenama, ljudske su kosti s arheoloških nalazišta postale, isto kao i arheološka građa i povijesni izvori, dokument prošlosti koji mora biti proučavan želimo li razumjeti svoju prošlost.[5]

Suvremena bioarheološka istraživanja, po svemu izjednačena s onima koja se provode u Europi i SAD-u, u Hrvatskoj započinju početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, a predvode ih znanstvenici okupljeni u Antropološkom centru HAZU, koji su u nizu radova definirali osnove paledemografske i paleopatološke parametre prapovijesnih,[6] antičkih[7] i srednjovjekovnih populacija,[8] koje su naseljavale Hrvatsku.

Rat koji je u Bosni i Hercegovini izbio nakon raspada Jugoslavije uzrokovao je prekid arheoloških istraživanja, što je rezultiralo i izostankom antropoloških istraživanja arheoloških populacija iz Bosne i Hercegovine. Sustavna antropološka istraživanja osteološke građe, kao što je već istaknuto, nužno ovise o reprezentativnom i dobro očuvanom osteološkom uzorku s pažljivo i stručno vođenog arheološkog terena. Nedavno se ukazala prilika da s kolegama iz Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno sudjelujemo u takvu istraživanju. Naime, na nalazištu Lištani – Podvornice pokraj Livna provodila su se od 2001. do 2005. sustavna arheološka istraživanja tijekom kojih je otkriven velik broj dobro očuvanih kostura koji, na temelju stratigrafije i uščuvanog materijala, datiramo u srednji vijek.

Ovaj nalaz daje jedinstvenu priliku usporedbe demografske slike i učestalosti različitih patoloških promjena u populaciji koja je tijekom srednjega vijeka naseljavala područje Hercegovine s demografskom slikom i učestalostima patoloških promjena u srednjovjekovnim nalazištima iz kontinentalne Hrvatske.

Materijali i metode

Selo Lištani nalazi se u jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja u Bosni i Hercegovini,

5 Šlaus, 2006, 14.

6 Šlaus, 2002, 5-19. Šlaus, Pećina-Šlaus, Brkić, 2004, 240-263; Lightfoot, Šlaus, Šikanjić Rajić, O'Connell, 2014, 375-386.

7 Šlaus, Pećina-Šlaus, Brkić, 2004, 240-263; Novak, Šlaus, 2010, 189-206; Šlaus, Novak, Bedić, Strinović, 2012, 26-38; Šlaus, Novak, Bedić, Strinović, 2012, 26-38; Vodanović, Peroš, Zukanović, Knežević, Novak, Šlaus, Brkić, 2012, 1362-1376.

8 Šlaus, 1996, 141-149; 1997, 165-175; 1998, 81-107; 2000, 193-209; 2000a, 273-284; 2006, 98-222; Šlaus, Tomičić, 2005, 147-152; Šlaus, Novak, 2006, 213-228; Šlaus, Pećna-Hrnčević, Jakovljević, 1997, 561-572; Šlaus, Orlić, Pećina, 2000, 336-340; Šlaus, Kollmann, Novak, Novak, 2002, 598-605; Šlaus, Tomičić, Uglešić, Jurić, 2004a, 434-444; Novak, Martinčić, Strinović, Šlaus, 2012, 435-450.

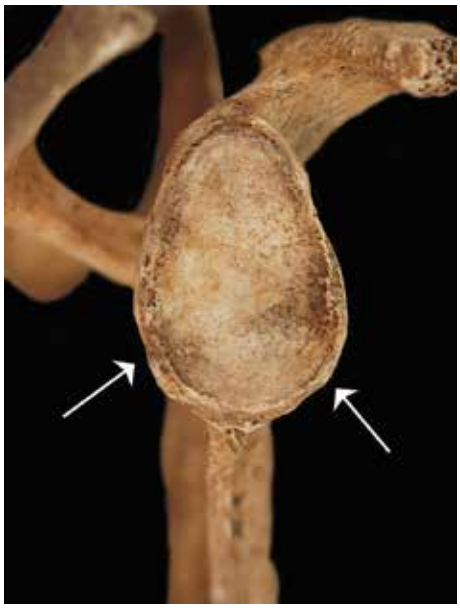

Sl. 4. Blagi osteoartritis (osteofiti) na glenoidnoj ploštini desne lopatice 36 – 40 godina stare žene iz groba 109. Osteoartritis se prepoznaje po postojanju tankih rubnih osteofita koji okružuju zglobnu ploštinu.

Sl. 5. Perimortalna posjekotina na lateralnoj strani proksimalne trećine desne nadlaktične kosti 31 – 35 godina stara muškarca. Udarac je nanesen odozgo prema dolje. Strjelica označava trokutasti fragment kosti koji je otkinut prilikom izvlačenja oružja iz rane.

a u stručnoj literaturi spominje se kao rimsko naselje i putna postaja (*mansio Pelva*). Lokalitet Podvornice, također poznat i kao crkva sv. Ruže, u neposrednoj je blizini kasnosrednjovjekovne nekropole sa stećcima i uz padinu prapovijesne željeznodobne gradine.[9] Arheološka iskopavanja proveli su 2001., 2003., 2004. i 2005. godine Franjevački muzej i Galerija Gorica – Livno pod vodstvom arheologinje Marije Marić.[10] U dosadašnjim istraživanjima otkriveni su ostatci rimske i kasnoantičke nekropole, ranokršćanskoga kompleksa s dvjema bazilikama, krstionicom i memorijom te ostatci srednjovjekovnoga groblja.[11] Dio srednjovjekovnoga groblja, istražena do 2005. godine, sastoji se od 198 grobova, a na temelju nakita, staroslavenskoga natpisa pisana bosančicom na kamenoj ploči i ostruga pronađenih u grobovima datira od pred kraj IX. do druge polovine XV. stoljeća. Za antropološku analizu prikupljena su 232 kostura čija je uščuvanost varirala od umjereno dobre do odlične.

Ovaj uzorak uspoređen je s kompozitnim srednjovjekovnim uzorkom iz kontinentalne Hrvatske koji čine četiri nalazišta: Kamengrad – Sveti Emerik, Ščitarjevo, Čepin – Ovčara/Tursko groblje i Đakovo. Navedena nalazišta kronološki također spadaju u srednji vijek, odnosno u razdoblje između XI. i XVI. stoljeća.

Srednjovjekovno groblje u Đakovu istraživao je Odsjek za arheologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu pod vodstvom dr. Krešimira Filipeca u razdoblju od 1995. do 1997. godine. U okviru istraživanja otkriveno je 486 grobova koji se, s obzirom na stratigrafske odnose i uščuvani materijal, mogu podijeliti u dvije faze, a za potrebe ovoga rada korišteni su kosturi iz obiju faza, odnosno iz razdoblja od XI. do XVI. stoljeća.[12] Za antropološka istraživanja

9 Marić, 2005, 74-84.

10 Istraživanja su nastavljena 2006., 2017. i 2018. godine.

11 Marić, 2005a, 113-120.

12 Filipec, 1997, 239-242.

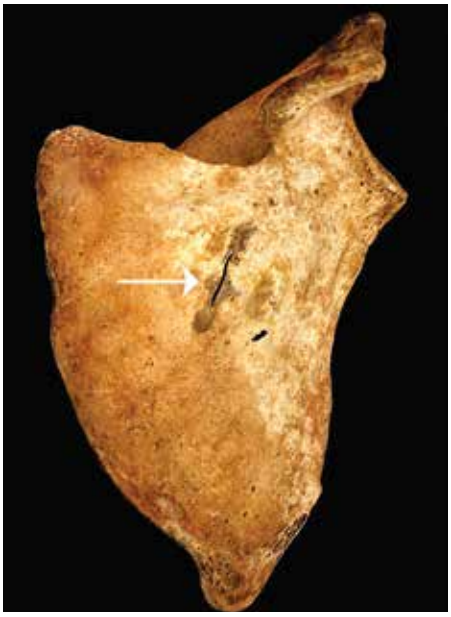

Sl. 6. Antemortalna ubodna rana na lijevoj lopatici 21 – 25 godina stare žene iz groba 162. Strjelica označava aktivni periostitis sivosmeđe boje koji je okružio anteriornu stranu rane. Nepostojanje koštanog zacjeljivanja pokazuje da je ozlijeđena osoba kratko nadživjela ranu.

prikupljena su 73 kostura čija je uščuvanost varirala od vrlo loše do srednje dobre.

Kamengrad je srednjovjekovna utvrda koja se nalazi otprilike 7 km južno od Koprivnice. Srednjovjekovni grobovi otkriveni su 1983. godine tijekom sustavnih istraživanja koja je vodio dr. Željko Demo. Groblje se nalazilo uz župnu crkvu svetoga Emerika, a po prikupljenim nalazima smještamo ga u drugu polovinu XIV. i u XV. stoljeće.[13] Za analizu su prikupljena 102 kostura čija je uščuvanost varirala od srednje dobre do odlične.

Ščitarjevo je smješteno otprilike 12 km jugoistočno od Zagreba, a u arheološkoj literaturi najpoznatije je kao antički urbani centar pod imenom *Andautonia*. Sustavna istraživanja koja su sprovedena od 1994. do 1999. godine otkrila su 12 srednjovjekovnih grobova smještenih na ostatcima antičke arhitekture,[14] a svi pronađeni grobovi potječu iz razdoblja od XI. do XIII. stoljeća. Za analizu je prikupljeno ukupno 13 kostura čija je uščuvanost varirala od vrlo loše do vrlo dobre.

Nalazište Čepin – Ovčara/Tursko groblje smješteno je u blizini Osijeka, a riječ je o višeslojnom nalazištu koje sadrži naselje sopotske kulture, bjelobrdsko groblje i srednjovjekovnu utvrdu s crkvom i pripadajućim grobljem.[15] Sustavna arheološka iskopavanja vodio je Arheološki odjel Muzeja Slavonije pod vodstvom dr. sc. Jasne Šimić 1997., 1999., 2000. i 2001. godine. Na temelju nakita i novca možemo reći da srednjovjekovno groblje potječe iz razdoblja od XI. do XVI. stoljeća.[16] Za antropološku analizu na raspolaganju je bilo 56 kostura čija je uščuvanost varirala od vrlo loše do odlične. Zemljopisni položaji svih nalazišta prikazani su na slici 1.

Materijal s nalazišta Lištani bio je pažljivo prikupljen i spremljen u individualno obilježene papirnate vrećice. Nakon otkopavanja transportiran je u laboratorij Antropološkog centra Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Tu je pažljivo opran mekim četkama ispod slabog mlaza vode te nakon sušenja, gdje je to bilo moguće, rekonstruiran. Za svaki analizirani kostur napravljena je inventura uščuvanih kostiju, zglobnih ploština i zubi, određen je spol, procijenjena doživljena starost te evidentirano postojanje patoloških promjena.

Inventura kostiju napravljena je pomoću obrasca u kojem su popisane sve kosti i zglobne ploštine u ljudskome tijelu. Uz svaku kost, ovisno o stupnju uščuvanosti, upisana je šifra: „1“ označava postojanje kosti koja je uščuvana više od 50 %; „2“ označava postojanje kosti, ali manje od 50 % uščuvanosti; „0“ označava da kosti nema. Isto je načelo primijenjeno za popisivanje zglobnih ploština. Zubi su popisani prema obrascu u kojemu su osim postojanja ili antemortalnoga, odnosno postmortalnoga

[13] Demo, 1984, 320-360.

[14] Pintarić, 2000, 64-67.

[15] Šimić, 2001, 48-54.

[16] Šimić, 2002, 46-50.

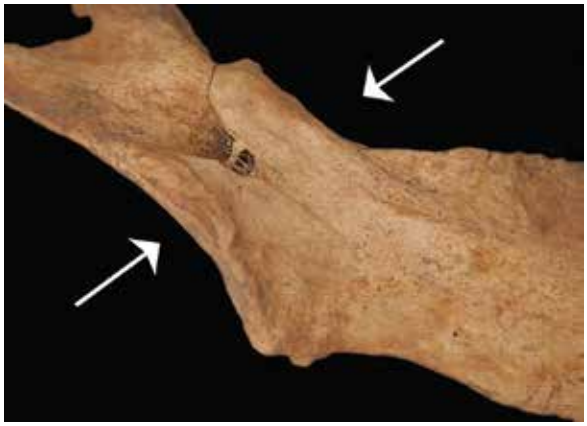

Sl. 7. Dobro zarasla antemortalna fraktura lijevog ramusa donje čeljusti 51 – 55 godina stara muškarca iz groba 38. Fraktura je uzrokovala atrofiju lijevog ramus mandibula.

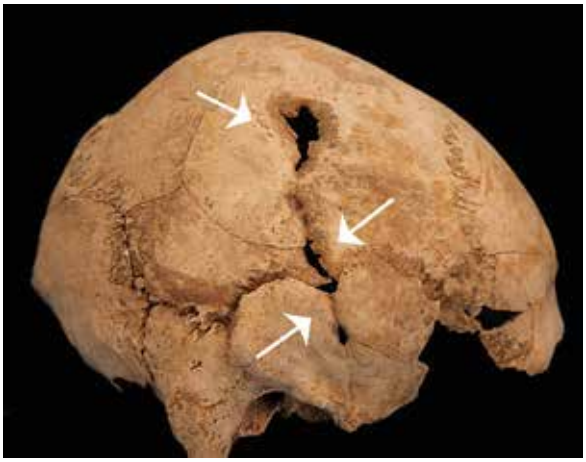

Sl. 8. Loše zarasla antemortalna fraktura desne tjemene i sljepoočne kosti na lubanji 51 – 55 godina stara muškarca iz groba 144. Fraktura je probila svod lubanje, a u trenutku smrti bila je samo djelomično zarasla.

gubitka zuba zabilježene i patološke promjene na zubima i alveolama.

Spol je određen na temelju morfoloških razlika koje postoje u kosturima muškaraca i žena. Najvažnije razlike nalaze se u zdjeličnom obruču[17] i te su razlike korištene kad je god to bilo moguće. U slučajevima kada zdjelica nije bila uščuvana, koristile su se druge kranijalne i postkranijalne morfološke razlike, a posebno su se korisnima pokazale diskriminantne funkcije za određivanje spola odraslih osoba na temelju dimenzija butne[18] i goljenične kosti.[19] Spol djece nije određivan.

Doživljena starost određena je na temelju više čimbenika: na temelju stupnja obliteracije kranijalnih šavova, promjena na pubičnoj simfizi, promjena na aurikularnoj ploštini crijevne kosti, na temelju promjena na sternalnim krajevima rebara te postojanja degenerativnih promjena na zglobnim ploštinama dugih kostiju i kralješaka.[20] Starost dječjih kostura procijenjena je na temelju promjena koje nastaju tijekom formiranja i nicanja mliječnih i stalnih zuba, stupnja osifikacije kostiju (spajanje epifiza s dijafizama) te dužini dijafiza dugih kostiju.[21] U svim analizama koristio se najveći mogući broj kriterija kako bi se anulirao efekt loše uščuvanosti nekih kostura. Starost odraslih osoba dana je u rasponu od pet godina (npr. od 21 do 25) dok je starost djece dana u rasponu od jedne godine.

Svi kosturi analizirani su na moguće postojanje sljedećih patoloških promjena: karijes, alveolarne bolesti, hipoplazije zubne cakline, *cribra orbitalia*, osteoartritis na kralješcima i velikim zglobovima, Schmorlov defekt na trupovima kralješaka te traume. Ove patologije odabrane su jer se, prvo, sve navedene promjene mogu relativno lako prepoznati makroskopskom analizom osteološkog materijala. Drugo, kumulativno navedene patologije daju dobar uvid u kvalitetu i uvjete života analizirane populacije. U nastavku teksta dan je kratak opis spomenutih patologija i objašnjen način na koji su evidentirane.

Zubni karijes zarazna je bolest koju karakterizira demineralizacija anorganskoga dijela i uništenje organskoga dijela zuba (sl. 2). Oboljenje je po svojoj naravi progresivno

17 Sutherland, Suchey, 1991, 501.
18 Šlaus, 1997, 167-175.
19 Šlaus, Tomičić, 2005, 147-152.
20 Buikstra, Ubelaker, 1994,1-272.
21 Scheuer, Black, 2000, 51-98.

u smislu da održavanje istih uvjeta koji su doveli do pojave karijesa u konačnici dovodi do potpunog uništenja zuba.[22] Zubni se karijes na arheološkome materijalu prepoznaje po karakterističnim defektima koje stvara na kruni ili korijenu zuba. Defekti mogu biti različite veličine, od malih i plitkih do defekata koji potpuno unište krunu ili korijen zuba. Postojanje karijesa dijagnosticiranao je makroskopski, pod jakim svjetlom uz pomoć dentalne probe. Karijes je dijagnosticiran samo ako je ustanovljen jasan defekt zubne cakline. Kod svakog karijesa zabilježen je položaj defekta koji je mogao biti: okluzalan (na griznoj ploštini zuba), bukalan (na strani zuba okrenutoj prema unutrašnjoj strani obraza), lingvalan (na strani zuba okrenutoj prema jeziku), interproksimalan (na strani zuba okrenutoj prema susjednom zubu) te na korijenu zuba.

Za potrebe ovoga rada alveolarne su bolesti definirane kao postojanje periodontalnog ili periapikalnog apscesa ili zaživotni gubitak zuba.

Hipoplazija zubne cakline prepoznaje se kao makroskopski defekt na površini zubne cakline.[23] Riječ je o subadultnom poremećaju koji nastaje zbog akutnih, vremenski ograničenih stresova i najčešće se veže uz gladovanje, nedostatak A, C i D vitamina, anemija te psihičke i/ili fizičke traume.[24] Hipoplaziju karakterizira nedovoljna debljina zubne cakline, a najčešće se javlja u dvama oblicima: 1) kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba (linearna hipoplazija) ili 2) kao plitke jamice na zubnoj caklini. Hipoplazija zubne cakline pouzdan je pokazatelj nespecifičnoga stresa tijekom djetinjstva (od rođenja do po prilici 13. godine života, tj. u razdoblju stvaranja zubne cakline). Postojanje hipoplazije zubne cakline analizirana je na trajnim maksilarnim središnjim sjekutićima te maksilarnim i mandibularnim očnjacima.

Cribra orbitalia prepoznaje se kao porozna, blago ispupčena kost na gornjim svodovima orbita (sl. 3). Nastaje zbog hipertrofije diploe, što uzrokuje stanjivanje i porozitet vanjskoga korteksa kosti, a smatra se posljedicom anemije uzrokovane nedostatkom željeza. Ovu anemiju uzrokuju neadekvatna prehrana, endemični parazitizam, nehigijenski uvjeti života ili kronična gastrointestinalna oboljenja.[25] Promjena se može uočiti kod odraslih osoba i djece, a može biti u aktivnu ili zaraslu stanju. Zarasla i aktivna *cribra orbitalia* razlikuju se po površini kosti koja je zahvaćena, promjeru šupljina koje nastaju i debljini porozne kosti. Zarasla *cribra orbitalia* obično pokriva manju površinu od aktivne i ima sitne izremodelirane šupljine koje ne strše iznad razine korteksa kosti. Aktivna *cribra orbitalia* pokriva veću površinu kosti, a šupljine koje nastaju zbog hipertrofije koštane srži većeg su promjera od šupljina koje se vide u zarasloj *cribra orbitalia* i vidljivo strše iznad korteksa kosti. Istraživanja arheoloških populacija iz različitih dijelova svijeta pokazala su da se aktivna *cribra orbitalia* gotovo isključivo javlja kod djece.[26] Kod odraslih osoba *cribra orbitalia* uglavnom je zarasla i remodelirana. Ova demografska distribucija stoga jasno pokazuje da je *cribra orbitalia* osteološka reakcija na anemiju koja se razvija tijekom djetinjstva.

Schmorlovi defekti morfološki se prepoznaju kao plitki, okrugli ili bubrežasti defekti obično ne veći od jednog centimetra u promjeru na superiornim ili inferiornim ploštinama trupova kralježaka. Nastaju uslijed prolapsa intervertebralnog diska u tijelo kralješka, a postojanje ovih defekata obično se veže uz jaka mehanička opterećenja kralježnice.[27]

Osteoartritične promjene na kralješcima mogu se razviti na dvama mjestima: na zglobnim nastavcima i na superiornim i inferiornim rubovima trupa kralješka. Promjene koje nastaju uključuju pojavu mikro- ili makroporoziteta

22 Pindborg, 1970, 89.
23 Pindborg, 1970, 124.
24 Goodman, Armelagos, 1985, 479-493.
25 Carlson, Armelagos, van Gerven, 1974, 406-409.
26 Mittler, van Gerven, 1994, 287.
27 Schmorl, Junghans, 1971, 79.

te pojavu vertikalno usmjerenih koštanih izraslina (osteofita) koje u težim oblicima mogu uzrokovati koštano spajanje dvaju ili više kralješaka u jedan koštani blok.

Osteoartritične promjene na zglobovima imaju sličnu morfologiju, a isto kao i osteoartritis na kralješnici nastaju zbog mehaničkoga stresa i intenzivne fizičke aktivnosti (sl. 4). Osteoartritis analiziran je na kostima koje čine četiri najveća zgloba ljudskoga tijela – u ramenu, laktu, kuku i koljenu. U analizu su uključene samo odrasle osobe. Zglob je evidentiran kao postojeći ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno uščuvan ili ako su dva ili tri elementa imala više od 50 % uščuvanih zglobnih ploština. Osteoartritis je evidentiran ako je bilo koji zglobni element pokazivao postojanje rubnih osteofita, mikro- ili makroporoziteta ili eburnizacije.

Traume su za potrebe ovoga rada definirane kao prijelomi (frakture) koji su posljedica djelovanja sile ili kontakta s oštrim ili tupotvrdim predmetima. Postojanje trauma ustanovljeno je makroskopskom analizom koja je uključivala provjeru bilateralne asimetrije kostiju, angularnih deformiteta i postojanje koštanih kalusa.

Analize trauma specifične su i razlikuju se od, primjerice, analize karijesa ili *cribra orbitalia* po tome što interpretacija trauma ovisi ne samo o njihovu eventualnome postojanju već i o mjestu na kojem se nalaze te o postojanju drugih trauma. Ovaj problem istaknuli su Berger i Trinkaus[28] u svojoj analizi i interpretaciji traumatskih ozljeda kod neandertalaca. Oni su traume kod neandertalaca podijelili u četiri skupine, ovisno o mjestu na tijelu na kojemu se nalaze:

1. traume glave i vrata
2. traume trupa i zdjelice
3. traume gornjih ekstremiteta
4. traume donjih ekstremiteta.

[28] Berger, Trinkaus, 1995, 841-852.

Sl. 9. Nezarasle frakture 6., 7. i 8. desnog rebra uočene kod 51 – 55 godina stara muškarca iz groba 68. Frakture su u trenutku smrti tek počele zacjeljivati.

Usporedbom s modernim, klinički dobro dokumentiranim populacijama, posebno onima koje su zbog naravi svoga posla često izložene traumama, Berger i Trinkaus zaključili su da je ustroj trauma kod neandertalaca najsličniji onomu kod suvremenih rodeo jahača, odnosno konzistentan s ustrojem u kojemu stalno postoji fizičko nasilje. Karakteristike ovoga ustroja karakterizira visoka učestalost trauma glave, vrata i gornjih ekstremiteta praćena niskom učestalošću trauma donjih ekstremiteta. Identičan ustroj primijetili su Jurmain[29] i Smith[30] u arheološkim populacijama gdje je nasilje proizlazilo iz čestih međuljudskih ili plemenskih sukoba. Sigurna potvrda namjernoga nasilja u ovim populacijama bili su česti nalazi različitih vrsta projektila zabodenih u kostima te brojne ozljede tupotvrdim i oštrobridnim predmetima.

Ista metodologija primijenjena je i u analizi učestalosti i distribuciji trauma na uzorku iz Lištana. Da bi se rezultati mogli usporediti s drugima arheološkim populacijama u kojima su kralješci i rebra uniformno loše uščuvani, traume su evidentirane samo za glavu i vrat, za gornje ekstremitete te za donje ekstremitete. Pritom su korišteni sljedeći kriteriji:

[29] Jurmain, 2001, 13-23.

[30] Smith, 1996, 84-91.

- u analizu su uključene samo odrasle osobe jer su traume kod djece u svim trima uzorcima iznimno rijetke
- glava i vrat uključeni su u analizu samo ako su sve kosti svoda lubanje i lica bile uščuvane
- kriterij za uključivanje vratne kralježnice bilo je postojanje najmanje pet od sedam vratnih kralježaka
- gornji ekstremiteti uključeni su u analizu ako su sve tri velike kosti ruke (humerus, ulna i radius) imale uščuvane barem dvije trećine dijafize te superiorne i inferiorne zglobne ploštine
- kosti zapešća, pešća i prstiju ruke nisu analizirane
- isti su kriteriji primijenjeni na donje ekstremitete; u analizu su uključeni samo ako su tri velike kosti (femur, tibija i fibula) imale uščuvane dvije trećine dijafize kao i superiorne i inferiorne zglobne ploštine.

Rezultati analize uzorka iz Lištana uspoređeni su s drugim osteološkim uzorcima koji su istraživani sličnom metodologijom. Riječ je o uzorcima iz Crkvara i Kliškovca,[31] zatim o prapovijesnom indijanskom uzorku s nalazišta SCl-038 u Kaliforniji, SAD,[32] o kompozitnom uzorku iz Danske[33] i srednjovjekovnom uzorku s nalazišta Raunds u Velikoj Britaniji.[34]

Kod više osoba iz Lištana uočene su promjene morfologije zuba koje se mogu povezati s aktivnostima koje se provode u nekim zanimanjima ili su posljedica navika. Promjene morfologije zubi u arheološkim populacijama daju bioarheolozima uvid u navike i svakodnevne aktivnosti naših predaka, što je iznimno korisno u rekonstrukciji uvjeta i kvalitete života na nekom arheološkom nalazištu. Te promjene česte su u zanimanjima u kojima se predmeti drže među zubima da bi se ruke oslobodile za druge aktivnosti, ali i prilikom korištenja zuba za obradu organskoga materijala u nedostatku bolje tehnologije.[35]

Rezultati

Distribucija smrtnosti po spolu i starosti za uzorak iz Lištana i kompozitni srednjovjekovni uzorak iz kontinentalne Hrvatske prikazana je u tablicama 1 i 2. Iz tablice 1 vidi se da se uzorak iz Lištana sastoji od 232 osobe od kojih je 87-ero djece (37,5 %), 57 žena (24,6 %) i 88 muškaraca (37,9 %). Najmlađa osoba umrla je oko trenutka rođenja dok su najstarije osobe imale više od šezdeset godina.

Kompozitni srednjovjekovni uzorak neznatno je veći i sastoji se od 244 osobe od kojih je 45-ero djece (18,4 %), 97 žena (39,7 %) i 102 muškarca (41,8 %).

Tablica 1. Distribucija po spolu i starosti na uzorku iz Lištana

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0 – 1	11		
2 – 5	36		
6 – 10	27		
11 – 15	13		
16 – 20		2	5
21 – 25		5	6
26 – 30		5	4
31 – 35		6	16
36 – 40		6	10
41 – 45		10	9
46 – 50		10	14
51 – 55		7	19
56 – 60		3	4
60+		3	1
Ukupno	**87**	**57**	**88**
Prosječna starost		x = 41,5 (sd = 12,0)	x = 41,0 (sd = 11,5)

[1] Prosječna dob u trenutku smrti izračunata je tako da se uzela prosječna vrijednost za svaku dobnu kategoriju (npr. 38 godina za dobnu kategoriju od 36 do 40 godina) i 65 godina za dobnu kategoriju iznad 60 godina starosti (60+).

[31] Šlaus, Novak, 2006, 213-228.
[32] Jurmain, 2001, 13-23.
[33] Bennike, 1985, 125-176.
[34] Judd, Roberts, 1999, 229-243.
[35] Šlaus, 2006, 221.

U većini srednjovjekovnih groblja u Hrvatskoj broj žena i muškaraca obično je vrlo sličan – najčešći omjer je oko 1,00 : 1,00,[36] što je i slučaj u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku u kojem omjer između muškaraca i žena iznosi 0,95 : 1,00. Uzorak iz Lištana ima gotovo dva puta više muškaraca nego žena (omjer je 0,65 : 1,00). Razlika nije, međutim, statistički značajna (χ^2 = 2,64; P = 0,103).

Tablica 2. Distribucija po spolu i starosti u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0 – 1	8		
2 – 5	9		
6 – 10	14		
11 – 15	14		
16 – 20		6	2
21 – 25		13	11
26 – 30		10	11
31 – 35		11	16
36 – 40		23	10
41 – 45		16	24
46 – 50		9	10
51 – 55		3	9
56 – 60		4	6
60+		2	3
Ukupno	**45**	**97**	**102**
Prosječna starost		x = 36,7 (sd = 10,9)	x = 39,6 (sd = 11,2)

[1] Prosječna dob u trenutku smrti izračunata je tako da se uzela prosječna vrijednost za svaku dobnu kategoriju (npr. 38 godina za dobnu kategoriju od 36 do 40 godina) i 65 godina za dobnu kategoriju iznad 60 godina starosti (60+).

[2] N = broj osoba.

U kompozitnom srednjovjekovnom uzorku broj djece vrlo je malen. Dječji kosturi čine samo 18,4 % od ukupnoga uzorka. U Lištanima djeca su znatno zastupljenija i čine 37,5 % od ukupnoga uzorka. Ova je razlika statistički značajna (χ^2 = 20,61; P < 0,01). Gledano iz današnje perspektive, smrtnost djece u Lištanima djeluje strahovito visokom – više od trećine uzorka iz Lištana čine osobe koje nisu preživjele 15. godinu života. Na žalost, ova distribucija znatno podcjenjuje stvarnu smrtnost djece u Lištanima. Naime, zbog nepoznavanja mikroskopskoga svijeta i potencijalne opasnosti od bakterija i virusa te nepostojanja antibiotika, najveća smrtnost djece u predindustrijskim populacijama uvijek postojala u najmlađoj starosnoj kategoriji.

U nekim populacijama djeca mlađa od jedne godine čine i do 34 % čitavog uzorka.[37] U uzorku iz Lištana smrtnost djece od rođenja do kraja prve godine života iznosi svega 4,7 % (11/232) od čitavoga uzorka, odnosno 12,6 % (11/87) od uzorka djece. Istodobno smrtnost od druge do pete godine života iznosi 36/232 ili 15,5 % od čitavog uzorka, odnosno 36/87 ili 41,4 % od ukupnoga broja djece u uzorku. Iz toga slijedi da je smrtnost u razdoblju od druge do pete godine bila čak 3,3 puta viša od smrtnosti u razdoblju od rođenja do prve godine života. U kompozitnom srednjovjekovnom uzorku smrtnost djece od rođenja do kraja prve godine života također je vrlo niska i iznosi svega 3,3 % (8/244) od čitava uzorka. Ovo sasvim izvjesno nisu realni odnosi pa nam ostaje odgovoriti na pitanje zašto su djeca iz najmlađe starosne skupine toliko podzastupljena u obama analiziranima uzorcima?

Na žalost, na ovo pitanje nemamo pouzdan odgovor. Pregled svjetske literature pokazuje da je riječ o raširenom fenomenu. Sličnu ili još naglašeniju podzastupljenost primijetili su Alesan i suradnici,[38] Kolnik i Stloukal,[39] Šlaus[40] i brojni drugi autori. Među čimbenicima koji pridonose ovoj podzastupljenosti najčešće se spominju različiti pogrebni običaji kod neonatalnih smrti i plići ukopi za vrlo malu djecu.

Prosječna doživljena starost svih odraslih osoba u uzorku iz Lištana iznosi 41,2 godine (sd = 11,7). Pritom su doživljene starosti

[36] Šlaus, 2002, 70-71.

[37] Coale, Demeny, 1966, 57.

[38] Alesan, Malgosa, Simo, 1999, 285-301.

[39] Kolnik, Stloukal, 1974, 57-68.

[40] Šlaus, 2000, 193-209.

muškaraca i žena gotovo identične: muškarci u prosjeku dožive 41,0 godinu (sd = 11,5), a žene 41,5 godina (sd = 12,0).

U Lištanima žene pokazuju najveću smrtnost između 41. i 50. godine života kada umire 35,1 % žena (20/57) dok je kod muškaraca najveća smrtnost između 46. i 55. godine života kada umire 37,5 % muškaraca (33/88). U oba spola manje od trećine osoba doživi više od 50 godina (22,8 % žena i 27,3 % muškaraca).

U kompozitnom uzorku muškarci i žene najčešće umiru između 36. i 45. godine života (33,3 % muškaraca i 40,2 % žena), a postotak osoba koje dožive više od 50 godina je znatno manji (13,6 % ili 27/199) od onoga u Lištanima. Razlika je statistički značajna (χ^2 = 7,14; P < 0,01).

Znatne razlike postoje i u prosječnim doživljenim starostima. Prosječna doživljena starost za sve odrasle osobe u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iznosi 38,2 godine (sd = 11,1). Odrasli muškarci u prosjeku dožive 39,6 godina (sd = 11,2), a žene 36,7 godina (sd = 10,9). Ove su vrijednosti statistički značajno niže od onih u Lištanima i to na razini čitavih uzoraka (F = 5,94; P = 0,015) i kod odraslih žena (F = 6,36; P = 0,013). Muškarci u Lištanima također prosječno žive dulje od muškaraca u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku (41,0 godina prema 39,6 godina), ali ova razlika nije statistički značajna.

Učestalost alveolarnih oboljenja na uzorku iz Lištana i kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske prikazane su u tablicama 3 i 4. U obama uzorcima alveolarna su oboljenja iznimno rijetka kod djece: na uzorku iz Lištana svega 0,3 % svih dječjih alveola pokazuje postojanje alveolarnih apscesa ili zaživotnoga gubitka zuba dok u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku alveolarne bolesti kod osoba mlađih od 15 godina postoje u 0,4 % svih analiziranih alveola. Kod odraslih osoba učestalost alveolarnih oboljenja u Lištanima iznosi 17,3 % (639/3683) i 12,7 % (314/2462) u kompozitnom uzorku. Pritom je jasno vidljivo znatno povećanje alveolarnih bolesti kod starijih osoba. Kod osoba starih između 16 i 35 godine učestalost alveolarnih bolesti u Lištanima iznosi 2,1 % (28/1336) i 4,0 % (37/970) u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku, a kod osoba starijih od 35 godina 26,0 % (611/2347) u Lištanima i 19,9 % (277/1392) u kompozitnom uzorku. U obama uzorcima razlika u učestalosti alveolarnih oboljenja između mlađih i starijih osoba statistički je značajna: u Lištanima iznosi χ^2 = 338,53; P = 0,000, a u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske χ^2 = 126,92; P = 0,000.

Tablica 3. Učestalost alveolarnih bolesti na uzorku iz Lištana

Dobna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A[1]/O[2]	%[3]	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe[4]			17/572	3,0	11/764	1,4
Starije odrasle osobe			280/876	32,0	331/1471	22,5
Ukupno	3/1147	0,3	297/1448	20,5	342/2235	15,3

[1] A = broj alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba.
[2] O = broj pregledanih alveola.
[3] % = % od alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba.
[4] mlađe odrasle osobe = osobe između 16 i 35 godina starosti; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

Tablica 4. Učestalost alveolarnih bolesti u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

Dobna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A[1]/O[2]	%[3]	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe[4]			9/477	1,9	28/593	4,7
Starije odrasle osobe			135/540	25,0	142/852	16,7
Ukupno	2/502	0,4	144/1017	14,2	170/1445	11,8

[1] A = broj alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba.
[2] O = broj pregledanih alveola.
[3] % = % od alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba.
[4] mlađe odrasle osobe = osobe između 16 i 35 godina starosti; starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina.

Ukupna učestalost alveolarnih bolesti u Lištanima (17,3 %) znatno je viša od one u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku (12,7 %; χ^2 = 23,44; P < 0,01), što je logična posljedica značajno duljeg prosječnog životnog vijeka u Lištanima.

Učestalost karijesa na uzorku iz Lištana i kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske prikazana je u tablicama 5 i 6. Učestalost karijesa kod osoba mlađih od 15 godina ponovno je vrlo niska u obama nalazištima (2,6 % u Lištanima i 3,1 % u kompozitnom uzorku). Kod odraslih osoba iznosi 9,9 % (262/2648) u Lištanima i 10,3 % (210/2042) u kompozitnom uzorku. Pritom je kod starijih osoba ponovno jasno izraženo znatno povećanje učestalosti bolesti. Kod osoba starih između 16 i 35 godine učestalost karijesa između dvaju uzoraka je identična: u Lištanima iznosi 7,0 % (82/1173) isto kao i u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku (7,0 % ili 73/1048). Kod osoba starijih od 35 godina učestalost karijesa iznosi 12,2 % (180/1475) u Lištanima i 13,8 % (137/994) u kompozitnom uzorku. Kod obaju uzoraka razlika između učestalosti karijesa kod uvjetno govoreći „mlađih“ i „starijih“ osoba statistički je značajna: u Lištanima iznosi χ^2 = 19,33; P < 0,01, a u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske χ^2 = 24,96; P < 0,01. Ukupna učestalost karijesa u Lištanima (9,9 %) nešto je niža od one u kompozitnom uzorku (10,3 %).

Tablica 5. Učestalost karijesa na uzorku iz Lištana

Dobna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A[1]/O[2]	%[3]	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe[4]			40/450	8,9	42/723	5,8
Starije odrasle osobe			91/512	17,8	89/963	9,2
Ukupno	24/926	2,6	131/962	13,6	131/1686	7,8

[1] A = broj zuba s karijesom.
[2] O = ukupan broj analiziranih zuba.
[3] % = % od zuba s karijesom.

Tablica 6. Učestalost karijesa u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

Dobna kategorija	Djeca		Žene		Muškarci	
	A[1]/O[2]	%[3]	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe[4]			29/511	5,7	44/537	12,3
Starije odrasle osobe			45/357	12,6	92/637	14,4
Ukupno	12/386	3,1	74/868	8,5	136/1174	11,6

[1] A = broj zuba s karijesom.
[2] O = ukupan broj analiziranih zuba.
[3] % = % od zuba s karijesom.

Učestalost hipoplazije zubne cakline u obama nalazištima prikazana je u tablicama 7 i 8. Učestalost je nešto viša u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku u kojemu je hipoplazija zubne cakline uočena na više od pola analiziranih zuba (50,4 % ili 124/246). Na uzorku iz Lištana hipoplastčni defekti postoje na nešto više od jedne trećine analiziranih zuba (122/311 ili 39,2 %). Razlika je statistički značajna (χ^2 = 6,51; P < 0,02). U obama nalazištima hipoplazija zubne cakline najčešće je evidentirana na mandibularnim očnjacima (u Lištanima na 51,7 % zuba, a u kompozitnom uzorku na 54,0 % zuba).

Tablica 7. Učestalost hipoplazije zubne cakline u odnosu na broj analiziranih zubi na uzorku iz Lištana

Zub	N[1]	NsHZC	% sLEH
Maksilarni I1[2]	91	22	24,2
Maksilarni C	102	39	38,2
Mandibularni C	118	61	51,7

[1] N = broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim ili više HZC; % sHZC = % od N s jednim ili više HZC.
[2] I = sjekutić; C = očnjak.

Tablica 8. Učestalost hipoplazije zubne cakline u odnosu na broj analiziranih zuba u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

Zub	N[1]	NsHZC	% sHZC
Maksilarni I1[2]	75	37	49,3
Maksilarni C	71	33	46,5
Mandibularni C	100	54	54,0

[1] N = broj analiziranih zuba; NsHZC = broj zuba s jednim ili više HZC; % sHZC = % od N s jednim ili više HZC.

[2] I = sjekutić; C = očnjak.

Koliko je *cribra orbitalia* učestala u obama nalazištima prikazano je u tablicama 9 i 10. Na uzorku iz Lištana *cribra orbitalia* uočena je na 59 od 178 lubanja (33,1 %) s barem jednom dobro uščuvanom orbitom. Učestalost kod djece iznosi 65,4 % (36/55), a u sedam od trideset i šest uočenih slučajeva *cribra orbitalia* bila je u aktivnu stanju (19,4 %). Kod odraslih osoba učestalost je puno manja i iznosi 18,7 % (23/123). Razlika je statistički značajna (χ^2 = 35,41; P = 0,000).

Tablica 9. Učestalost *cribra orbitalia* na uzorku iz Lištana

Dob/spol	*Cribra orbitalia*			Aktivne lezije	
	O[1]	A1[2]	%	A2[3]	% od A1
0 – 0,9	7	2	28,6	1	50,0
1 – 4,9	22	16	72,7	2	12,5
5 – 9,9	18	12	66,7	3	25,0
11 – 14,9	9	6	66,7	1	16,7
Djeca ukupno	55	36	65,4	7	19,4
Žene	51	9	17,6	0	0,0
Muškarci	72	14	19,4	0	0,0
Odrasli ukupno	123	23	18,7	0	0,0

[1] O = broj analiziranih čeonih kostiju.
[2] A1 = broj čeonih kostiju u kojima je *cribra orbitalia* evidentna barem u jednoj orbiti.
[3] A2 = broj čeonih kostiju u kojima je *cribra orbitalia* u trenutku smrti bila u aktivnu stanju.

Tablica 10. Učestalost *cribra orbitalia* u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

Dob/spol	*Cribra orbitalia*			Aktivne lezije	
	O[1]	A1[2]	%	A2[3]	% od A1
0 – 0,9	7	3	42,9	2	66,7
1 – 4,9	4	4	100,0	3	75,0
5 – 9,9	9	7	77,8	2	28,6
11 – 14,9	9	4	44,4	2	50,0
Djeca ukupno	**29**	**18**	**62,1**	**9**	**50,0**
Žene	45	12	26,7	0	0,0
Muškarci	49	9	18,4	0	0,0
Odrasli ukupno	**94**	**21**	**22,3**	**0**	**0,0**

[1] O = broj analiziranih čeonih kostiju.
[2] A1 = broj čeonih kostiju u kojima je *cribra orbitalia* evidentna barem u jednoj orbiti.
[3] A2 = broj čeonih kostiju u kojima je *cribra orbitalia* u trenutku smrti bila u aktivnu stanju.

Ukupna učestalost *cribra orbitalia* u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske iznosi 31,7 % (39/123). Učestalost *cribra orbitalia* kod djece (62,1 % ili 18/29) nešto je niža od one u Lištanima, ali razlika nije statistički značajna. Kod djece u kompozitnom uzorku *cribra orbitalia* u devet je slučajeva bila u aktivnu stanju. Učestalost kod odraslih osoba iznosi 22,3 % (21/94) i, slično kao i u Lištanima, značajno je manja od one koja je evidentirana kod djece (χ^2 = 16,89; P < 0,01).

Cribra orbitalia na analiziranim uzorcima pokazuje jednu, ali bitnu razliku. Dok je učestalost *cribra orbitalia* kod djece i odraslih osoba vrlo slična, učestalost aktivnoga oblika *cribra orbitalia* kod djece bitno je različita. U kompozitnom srednjovjekovnom uzorku *cribra orbitalia* evidentirana je u aktivnu obliku u 50,0 % (9/18) slučajeva dok je na uzorku iz Lištana učestalost aktivnoga oblika 19,4 % (7/36). Ova razlika statistički je značajna (χ^2 = 4,01; P < 0,05).

Učestalost Schmorlovih defekata na obama analiziranima uzorcima prikazana je u tablicama 11 i 12. Ukupna učestalost Schmorlovih defekata na uzorku iz Lištana iznosi 14,5 % (269/1856). Kod odraslih je muškaraca znatno učestaliji defekt od žena (17,9 % naprama 9,1 %; χ^2 = 27,07; P < 0,01). Ukupna učestalost Schmorlovih defekata u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iznosi 24,1 % (226/937), a slično kao i u Lištanima kod muškaraca je znatno učestaliji Schmorlov defekt nego kod žena (34,5 % naprama 12,2 %; χ^2 = 61,99; P = 0,000). Analiza između dvaju uzoraka pokazuje da su muškarci iz kompozitnog srednjovjekovnog uzorka imali znatno učestalije Schmorlove defekte od muškaraca iz Lištana (34,5 % prema 17,9 %; χ^2 = 53,01; P = 0,000). Žene iz kompozitnog uzorka također su imale više Schmorlovih defekata od žena iz Lištana (12,2 % prema 9,1%), ali ta razlika nije statistički značajna.

Tablica 11. Učestalost Schmorlovih defekata na uzorku iz Lištana

	Grudni		Slabinski		Ukupno	
	A[1]/O[2]	%	A/O	%	A/O	%
Žene						
Mlađe odrasle[3]	4/137	2,9	0/70	0,0	4/207	1,9
Starije odrasle	39/365	10,7	22/145	15,2	61/510	12,0
Ukupno	43/502	8,6	22/215	10,2	65/717	9,1
Muškarci						
Mlađi odrasli	47/259	18,1	27/117	23,1	74/376	19,7
Stariji odrasli	105/534	19,7	25/229	10,9	130/763	17.0
Ukupno	152/793	19,2	52/346	15,0	204/1139	17,9

[1] A = broj kralježaka sa Schmorlovim defektom.
[2] O = broj pregledanih kralježaka.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Tablica 12. Učestalost Schmorlovih defekata u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

	Grudni		Slabinski		Ukupno	
	A[1]/O[2]	%	A/O	%	A/O	%
Žene						
Mlađe odrasle[3]	17/131	13,0	9/59	15,2	26/190	13,7
Starije odrasle	21/180	11,7	6/65	9,2	27/245	11,0
Ukupno	38/311	12,2	15/124	12,1	53/435	12,2
Muškarci						
Mlađi odrasli	40/101	39,6	15/46	32,6	55/147	37,4
Stariji odrasli	79/237	33,3	39/118	33,0	118/355	33,2
Ukupno	119/338	35,2	54/164	32,9	173/502	34,5

[1] A = broj kralježaka sa Schmorlovim defektom.
[2] O = broj pregledanih kralježaka.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Učestalost osteoartritisa na kralješcima prikazana je u tablicama 13 i 14. Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima u Lištanima iznosi 25,0 % (648/2592). Na uzorku iz Lištana osteoartritis se najčešće javlja na slabinskim kralješcima (31,9 % ili 179/561), zatim na prsnim (23,4 % ili 303/1295), a najmanje na vratnim (22,5 % ili 166/736). Kod muškaraca je osteoartritis na kralješcima znatno učestaliji nego kod žena (29,0 % naprama 18,5%; χ^2 = 35,65; P = 0,000).

Ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iznosi 9,7 % (126/1300), što je značajno manje od onoga u Lištanima (25,0%; χ^2 = 126,38; P = 0,000). Na ovom uzorku osteoartritis je najčešće zastupljen na slabinskim (16,7 % ili 48/288), zatim na prsnim (10,6 % ili 69/649) i najmanje na vratnim kralješcima (2,5 % ili 9/363).

Tablica 13. Učestalost osteoartritisa na kralješcima uzoraka iz Lištana

	Vratni		Grudni		Slabinski		Ukupno	
	A[1]/O[2]	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli[3]	0/93	0,0	10/137	7,3	0/70	0,0	10/300	3,3
Stariji odrasli	59/184	32,1	51/365	14,0	64/145	44,1	174/694	25,1
Ukupno	59/277	21,3	61/502	12,1	64/215	29,8	184/994	18,5
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/144	0,0	9/259	3,5	0/117	0,0	9/520	1,7
Stariji odrasli	107/315	34,0	233/534	43,6	115/229	50,2	455/1078	42,2
Ukupno	107/459	23,3	242/793	30,5	115/346	33,2	464/1598	29,0

[1] A = broj kralježaka s osteoartritisom.
[2] O = broj analiziranih kralježaka.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Tablica 14. Učestalost osteoartritisa na kralješcima u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

	Vratni		Grudni		Slabinski		Ukupno	
	A[1]/O[2]	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađe odrasle[3]	0/84	0,0	2/131	1,5	3/59	5,1	5/274	1,8
Starije odrasle	4/112	3,6	35/180	19,4	19/65	29,2	58/357	16,2
Ukupno	4/196	2,0	37/311	11,9	22/124	17,7	63/631	10,0
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/49	0,0	1/101	1,0	0/46	0,0	1/196	0,5
Stariji odrasli	5/118	4,2	31/237	13,1	26/118	22,0	62/473	13,1
Ukupno	5/167	3,0	32/338	9,5	26/164	15,6	63/669	9,4

[1] A = broj kralježaka s osteoartritisom.
[2] O = broj analiziranih kralježaka.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima prikazana je u tablicama 15 i 16. Na uzorku iz Lištana osteoartritis je kod žena najčešće evidentiran u ramenu i koljenu, a zatim slijedi kuk te lakat. Kod muškaraca je pak osteoartritis najčešći u koljenu, zatim u ramenu te, kao i kod žena, u kuku i laktu. Slična distribucija uočena je i u kompozitnom uzorku: osteoartritis je kod žena najčešće evidentiran na ramenu i koljenu te nešto manje u kuku i laktu. Kod muškaraca je osteoartritis najčešći na koljenu i ramenu, a slijede lakat i kuk. Ukupna učestalost kod žena i muškaraca značajno se razlikuje u analiziranim uzorcima. Kod žena iz Lištana osteoartritis je uočen na 49,0 % analiziranih zglobnih ploština dok je kod žena iz kompozitnog uzorka evidentiran na svega 10,1 % analiziranih zglobnih ploština. Razlika je statistički značajna (χ^2 = 63,29; P = 0,000). Statistički značajne razlike ustanovljene su i kod muškaraca. Osteoartritis je evidentiran na 34,2 % analiziranih zglobnih ploština muškaraca iz Lištana i na svega 15,4 % zglobnih ploština muškaraca iz kompozitnog srednjovjekovnog uzorka (χ^2 = 21,04; P < 0,01).

Tablica 15. Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima uzoraka iz Lištana

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A[1]/O[2]	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli[3]	5/18	27,8	2/17	11,8	1/19	5,3	3/17	17,6
Stariji odrasli	29/35	82,8	16/33	48,5	24/37	64,9	22/32	68,7
Ukupno	34/53	63,0	18/50	36,0	25/56	44,6	25/49	51,0
Muškarci								
Mlađi odrasli	4/28	14,3	0/22	0,0	1/27	3,7	5/27	18,5
Stariji odrasli	30/50	60,0	14/49	28,6	19/56	33,9	35/57	61,4
Ukupno	34/78	43,6	14/71	19,7	20/83	24,1	40/84	47,6

[1] A = broj zglobova s osteoartritisom.
[2] O = broj analiziranih zglobova. Zglob je registriran ako postoji barem jedan potpun element zgloba ili ako postoje dva ili tri djelomična elementa zgloba.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Tablica 16. Učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A[1]/0[2]	%	A/0	%	A/0	%	A/0	%
Žene								
Mlađe odrasle[3]	0/19	0,0	0/16	0,0	0/25	0,0	0/19	0,0
Starije odrasle	5/16	31,2	2/17	11,8	5/34	14,7	5/22	22,7
Ukupno	5/35	14,3	2/33	6,1	5/59	8,5	5/41	12,2
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/18	0,0	0/17	0,0	0/30	0,0	0/25	0,0
Stariji odrasli	10/23	43,5	4/25	16,0	2/36	5,5	15/27	55,5
Ukupno	10/41	24,4	4/42	9,5	2/66	3,0	15/52	28,8

[1] A = broj zglobova s osteoartritisom.
[2] 0 = broj analiziranih zglobova. Zglob je registriran ako postoji barem jedan potpun element zgloba ili ako postoje dva ili tri djelomična elementa zgloba.
[3] mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina.

Na uzorku iz Lištana uočen je i veći broj kranijalnih i postkranijalnih trauma. Traume na postkranijalnom kosturu ustanovljene su kod 24 osobe (šest žena i osamnaest muškaraca), a ukupan broj postkranijalnih trauma iznosi 28. Kod 21 osobe evidentirana je jedna trauma, dvije traume uočene su kod dviju osoba, a jedna osoba ima tri traume. Učestalost osoba koje imaju više od jedne traume u odnosu na ukupan broj osoba s traumama iznosi 12,5 % (3/24).

Učestalost trauma po analiziranim dugim kostima prikazana je u tablici 17. U tablici je evidentirana svaka kost s traumom bez obzira na to nalazi li se na njoj jedna ili više trauma. Analizirano je 1687 kostiju koje se podijeljene po spolu i strani tijela na kojoj se nalaze. Traume su evidentirane na 28 od 1687 analiziranih kostiju (1,7 %).

Tablica 17. Distribucija fraktura na dugim kostima po spolu i strani tijela na uzorku iz Lištana

	Lijeva strana			**Desna strana**		
	N[1]	**n[2]**	**%[3]**	**N**	**n**	**%**
Ključne kosti						
Muškarci	69	4	5,8	68	1	1,5
Žene	51	2	3,9	48	0	0,0
Nadlaktične kosti						
Muškarci	75	0	0,0	75	2	2,7
Žene	54	0	0,0	54	0	0,0
Palčane kosti						
Muškarci	72	1	1,4	74	3	040
Žene	42	2	4,8	51	0	0,0
Lakatne kosti						
Muškarci	75	5	6,7	73	1	1,4
Žene	48	1	2,1	47	0	0,0
Bedrene kosti						
Muškarci	79	0	0,0	75	0	0,0
Žene	51	0	0,0	48	0	0,0
Goljenične kosti						
Muškarci	73	0	0,0	76	3	3,9
Žene	46	1	2,2	49	0	0,0
Lisne kosti						
Muškarci	70	0	0,0	70	2	2,9
Žene	35	0	0,0	39	0	0,0
Muškarci	**513**	**10**	**1,9**	**511**	**12**	**2,3**
Žene	**327**	**6**	**1,8**	**336**	**0**	**0,0**
Ukupno	**840**	**16**	**1,9**	**847**	**12**	**1,4**

[1] N = ukupan broj dugih kostiju.
[2] n = broj dugih kostiju s frakturama.
[3] % = % od ukupnog broja dugih kostiju.

Traume su najčešće evidentirane na ključnim kostima (7/236 ili 3,0 %) nakon kojih slijede lakatne (7/243 ili 2,9 %) i palčane kosti (6/239 ili 2,5 %). Kada se rezultati sumiraju, razvidno je da se na gornjim ekstremitetima (uključujući i ključne kosti) nalazi čak 78,6 % svih postkranijalnih trauma. Iz tablice 17 također se vidi da postoji razlika u učestalosti trauma s obzirom na stranu tijela – ukupna učestalost trauma na lijevoj strani tijela iznosi 1,9 % dok je na desnoj 1,4 %. Razlika nije značajna na razini čitava uzorka. Ako se, međutim, uzorak podijeli po spolu, postoji statistički značajna

razlika u distribuciji trauma kod žena. Nijedna žena iz Lištana nema traumu na desnoj strani tijela (0/336) dok je učestalost trauma na lijevoj strani tijela 1,8 % (7/204). Ta je razlika statistički značajna ($\chi^2 = 9{,}15$; $P < 0{,}01$). Učestalost trauma na lijevoj i desnoj strani kod muškaraca gotovo je identična (1,9 % na lijevoj strani prema 2,3 % na desnoj).

Analiziran uzorak ne ukazuje na statistički značajnije razlike u učestalosti trauma na postkranijalnom kosturu između muškaraca i žena. Najveća razlika uočena je na lakatnim kostima gdje su frakture evidentirane na 1/95 ili 1,0 % kostiju žena i 6/148 ili 4,0 % kostiju muškaraca.

Tablica 18. Učestalost trauma dugih kostiju na osteološkim uzorcima iz različitih dijelova svijeta

	Lištani			Crkvari i Kliškovac			Danska			Raunds			SCl-038		
	N[1]	n[2]	%[3]	N	n	%	N	n	%	N	n	%	N	n	%
Ključne kosti	236	7	3,0	74	3	4,0	386	5	1,3	171	12	7,0	159	0	0,0
Nadlaktične kosti	258	2	0,8	91	6	6,6	703	1	0,1	178	2	1,1	142	3	2,1
Palčane kosti	239	6	2,5	70	2	2,8	608	9	1,5	167	8	4,8	161	6	3,7
Lakatne kosti	243	7	2,9	77	2	2,6	607	13	2,1	164	6	3,7	144	10	6,9
Bedrene kosti	253	0	0,0	102	1	1,0	998	0	0,0	186	2	1,1	119	2	1,7
Potkoljenične kosti	244	4	1,6	93	2	2,1	852	6	0,7	163	3	1,8	164	1	0,6
Lisne kosti	214	2	0,9	66	0	0,0	364	2	0,5	86	6	7,0	129	1	0,8
Ukupno	**1687**	**28**	**1,7**	**573**	**16**	**2,8**	**4518**	**36**	**0,8**	**1115**	**39**	**3,5**	**1018**	**23**	**2,3**

[1] N = ukupan broj dugih kostiju.
[2] n = broj dugih kostiju s frakturama.
[3] % = % od ukupnog broja dugih kostiju.

Usporedba učestalosti trauma u Lištanima s drugim arheološkim populacijama iz Hrvatske i svijeta prikazana je u tablici 18. Iz te se tablice jasno vidi da je po učestalostima trauma na postkranijalnom kosturu uzorak iz Lištana vrlo sličan drugim analiziranim uzorcima. Višu ukupnu učestalost trauma imaju uzorci iz Hrvatske i Velike Britanije (Raunds), gotovo identičnu učestalost pokazuje uzorak iz SAD-a (SCI-038) dok je niža učestalost evidentirana nauzorku iz Danske. Najsličnija uzorku iz Lištana je prapovijesna populacija sjevernoameričkih Indijanaca s nalazišta SCl-038, premda se i tu mogu uočiti neke razlike: uzorak iz Lištana ima višu učestalost trauma ključnih i goljeničnih kostiju, a uzorak SCl-038 ima nešto višu učestalost trauma lakatnih i bedrenih kostiju, ali nijedna razlika nije statistički značajna. Na razini ukupnih učestalosti trauma na svim postkranijalnim kostima uzorci iz Danske i Velike Britanije značajno se razlikuju od onoga iz Lištana. Ukupna učestalost trauma u Danskoj značajno je manja od one u Lištanima (0,8 % prema 1,7 %, $\chi^2 = 8{,}13$; $P < 0{,}01$), dok je ukupna učestalost trauma na nalazištu Raunds značajno viša od one iz Lištana (3,5 % prema 1,7 %, $\chi^2 = 8{,}94$; $P < 0{,}01$).

Na uzorku iz Lištana uočena je i jedna perimortalna ozljeda – trauma koja je nastala u ili oko trenutka smrti. Trauma se nalazi na nadlaktičnoj kosti, a nanesena je najvjerojatnije nekim oštrobridnim oružjem (sl. 5). Uočena je na kosturu muškarca koji je doživio starost između 31 i 35 godina. Posjekotina se nalazi na lateralnoj strani proksimalnoga dijela desne nadlaktične kosti. Dugačka je 16 mm. Inicijalan rez zadan je odozgo, a prilikom vađenja oružja otkinut je dio kosti veličine 7x3 mm. Posjekotina ne pokazuje znakove zarašćivanja. Najvjerojatnije je nanesena mačem ili nožem.

Još je jedna, u ovom slučaju antemortalna ozljeda, nanesena oštrobridnim oružjem. Riječ je o ubodnoj rani koja je evidentirana kod žene koja je doživjela starost između 21 i 25 godina. Rana je dugačka 25 mm, a nalazi se na lijevoj lopatici (sl. 6). Nanesena je odostraga prema naprijed, a gotovo je sigurno da je nanesena nekom vrstom noža. Rubovi rane, što se na priloženoj slici može vidjeti, potpuno su otvoreni, odnosno nezarasli. Kod plosnatih kostiju, kao što je lopatica, pri zacjeljivanju se ne stvara kalus, već se stvaraju koštani mostovi koji ranu presvođuju i tako spajaju odlomljene krajeve. U normalnim uvjetima javljaju se šest do osam tjedana nakon ranjavanja. Njih nema, što znači da žrtva to nije doživjela, ali se zato na inferiornom rubu rane može vidjeti malo aktivnog periostitisa koji se morfološki prepoznaje po tamnoj boji i izgledu koji podsjeća na koru drva. Periostitis je upala periosteuma ili pokosnice koja nastaje zbog infekcije, u ovom slučaju najvjerojatnije bakterijom *Staphylococcus aureus*. Da bi se periostitis razvio u dovoljnoj mjeri da bi se vidio i makroskopski, treba proći najmanje tri do četiri tjedna što ukazuje na to da je žena preživjela ranjavanje najmanje toliko dugo, a moguće i dva mjeseca, što je najdulje vrijeme do kojega se koštani mostovi oko rane ne bi pojavili. Ono što je pritom zanimljivo jest da se rana nalazi na lijevoj strani leđa i da njezina širina (25 mm) sugerira da je nož kojim je žena ubodena bio zabijen barem 15 cm, a moguće i 20 cm duboko (jer su noževi prema vrhu zašiljeni). Iza lijeve lopatice nalazi se lijevo plućno krilo i srce do kojega je, barem što se veličine ove rane tiče, oštrica noža sigurno mogla doprijeti. Stoga se postavlja pitanje kako je žena uspjela preživjeti (najmanje) tri do četiri tjedna s nožem u srcu. Jedini logičan odgovor jest da ju nož nije pogodio u srce, a nije ju pogodio zato jer ona nije imala srce na lijevoj, već na desnoj strani tijela. Imala je urođenu malformaciju koja se zove dekstrokardija u kojoj je srce na desnoj strani tijela. Ponekad je to dio stanja koje se zove *situs inversus totalis* u kojem su svi unutrašnji organi okrenuti kao u zrcalnoj slici: jetra su na lijevoj, a ne desnoj strani, slezena na desnoj, a ne lijevoj, i tako dalje. Riječ je o rijetkoj malformaciji koju ima svega 0,01 % populacije, ali ova ju je žena sigurno imala jer nema drugoga objašnjenja kako je toliko dugo vremena uspjela preživjeti ranu.

Osim postkranijalnih trauma na uzorku iz Lištana ustanovljene su i traume glave i lica. Kranijalne traume uočene su kod 18 osoba (17 muškaraca i jedne žene). Učestalost kranijalnih trauma u čitavu je uzorku vrlo visoka – 18 od 110 (16,4 %) uščuvanih lubanja pokazuje neku vrstu traume. Traume glave i lica mnogo su češće kod muškaraca (17/65 ili 26,1 %) nego kod žena (1/45 ili 2,2%). Razlika je statistički značajna (χ^2 = 9,44; P < 0,01). Na 13 lubanja postoji jedna trauma dok na pet lubanja postoje po dvije traume.

Traume lica evidentirane su na trima lubanjama. Ustanovljena je jedna fraktura nosnih kostiju i dvije frakture donje čeljusti (sl. 7). Najveći broj trauma lociran je na svodu lubanje: šest trauma nalazi se na čeonoj kosti, četiri traume na lijevoj i deset trauma na desnoj tjemenoj kosti.

Za razliku od postkranijalnih trauma sve traume glave i lica nanesene su antemortalno, štoviše jasno koštano zacjeljivanje sugerira da su doživljene relativno puno prije smrti osobe na kojoj su uočene. Od svih kranijalnih trauma na uzorku iz Lištana najupečatljivija je trauma desne tjemene i sljepoočne kosti muškarca iz groba 144, starog između 51 i 55 godina (sl. 8). Riječ je o staroj, djelomično zarasloj ozljedi koja se prepoznaje po dugačkoj (76 mm) liniji frakture superiorno od koje se nalazi nepravilan otvor oštrih rubova sa stanjenom kosti. Na endokranijalnoj strani inferiorno od otvora rane nalazi se blagi zarasli periostitis. Pored ove traume kod ove je osobe uočena i antemortalna fraktura lijeve tjemene kosti te antemortalna fraktura desne lakatne kosti.

Pored navedenih trauma na uzorku iz Lištana evidentirane su i traume manjih kostiju (kod četiri muškarca i jedne žene). Frakture su uočene na jednoj prsnoj kosti, na jednom kralješku te na više rebara. Osobito se ističu

frakture 6., 7. i 8. desnog rebra muškarca starog između 51 i 55 godina, koje su u trenutku smrti tek počele zarašćivati (sl. 9).

Promjene morfologije zuba koje se mogu povezati s habitualnim aktivnostima uočene su kod više osoba (šest muškaraca i šest žena) iz Lištana. Promjene na zubima očituju se kao umjerena do jaka izražena abrazija na okluzalnim (griznim) ploštinama zubiju. Promjene su uočene kod žena iz grobova 86, 109, 110, 114 i 129 te kod muškaraca iz grobova 58, 94/B, 102, 113, 122 i 123. Kod muškaraca iz grobova 102 i 122 uz promjene morfologije zuba uočene su osteološke promjene na falangama prstiju (hipertrofija hvatišta na koja se vežu mišići fleksori) i osteoartritične promjene na zglobnim hrskavicama prvoga i drugoga vratnoga kralješka.

Zajedno, ove promjene omogućuju nam da (barem djelomično) rekonstruiramo jednu od aktivnosti kojima su se bavili prastanovnici Lištana. Promjene na zubima i kostima sugeriraju da se neki grubi materijal stavljao između griznih ploština prednjih i stražnjih zuba i zatim povlačio po zubnim ploštinama, slično kao što se zubni konac povlači između dva zuba. Za razliku od zubnoga konca koji je tanak i savitljiv, materijal koji su kroz usta provlačili prastanovnici Lištana bio je grub te je njegovo trljanje po zubnim ploštinama ostavilo jasno vidljive promjene. Hipertrofija hvatišta na koja se vežu mišići fleksori na prstima ruke upućuje na čvrst stisak šaka oko materijala koji viri izvan usta dok osteoartritične promjene na zglobnim hrskavicama prvoga i drugoga vratnoga kralješka svjedoči o tome koliko su žustri bili pokreti kojima se materijal trljao po zubnim ploštinama.

Koji je materijal provlačen kroz usta i zašto, ne znamo. Slični primjeri promjene morfologije zuba evidentirani su u historijskim populacijama za koje postoje etnografski zapisi i povezuju se s obradom vrlo širokog spektra biljnoga materijala koji se potom koristio za izradu pletenih košara, vreća, konopca i mreža.[41] Najvjerojatnije su isti razlozi naveli i stanovnike Lištana da u nedostatku bolje tehnologije koriste zube za obradu organskoga (moguće biljnoga) materijala.

Rasprava

Analiza ljudskoga osteološkoga materijala s nalazišta Lištani – Podvornice i usporedba sa srednjovjekovnim kompozitnim uzorkom iz kontinentalne Hrvatske daje različite vrste informacija. S jedne strane omogućuje rijedak uvid u kvalitetu i uvjete života ljudi koji su naseljavali Lištane tijekom srednjega vijeka. Podatci o prosječnim doživljenim starostima, mortalitetu djece i učestalosti različitih patoloških stanja u rasponu od relativno benignih, kao što je, primjerice, karijes, pa sve do potencijalno smrtonosnih poput trauma, do danas su za prastanovnike ovoga dijela Bosne i Hercegovine bili gotovo potpuno nepoznati. Pritom valja imati na umu da su podatci izneseni u ovome radu rezultat analize samo jednoga groblja iz kojeg su otkopana i za analizu bila dostupna 232 kostura. U ovome trenutku ti su podatci jedine informacije koje imamo o kvaliteti i uvjetima života u ovome dijelu Bosne i Hercegovine tijekom srednjega vijeka. Nadamo se da je ovo tek početak sustavnih antropoloških analiza koje će dati preciznije informacije o izazovima s kojima su se prastanovnici ovoga dijela Bosne suočavali i kojima su bili izloženi.

Demografske karakteristike uzorka iz Lištana razlikuju se od demografskih karakteristika drugih do danas analiziranih srednjovjekovnih nalazišta s područja Hrvatske. Omjer žena i muškaraca u analiziranu uzorku (0,65 : 1,00) odudara od omjera koji je najčešće evidentiran u kasnoantičkim i srednjovjekovnim nalazištima u Hrvatskoj (1,00 : 1,00), a koji je evidentiran i u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske.

[41] Schultz, 1977, 87-91.

Značajne razlike postoje i u prosječnim doživljenima starostima, kako na razini čitava uzorka tako i zasebno za žene i muškarce iz Lištana. Stanovnici Lištana u prosjeku žive bitno dulje od svojih susjeda iz kontinentalne Hrvatske: 3,0 godine na razini čitava uzorka, 4,8 godine kada se analiziraju samo žene i 1,4 godine kada se analiziraju samo muškarci. Ove se razlike vide i u različitim razdobljima najvećega rizika od smrtnosti pa je tako najveća smrtnost žena u kompozitnom srednjovjekovnom uzorku zabilježena između 36. i 40. godine dok je najveća smrtnost žena u Lištanima zabilježena između 41. i 50. godine života.

Uočene demografske razlike između uzorka iz Lištana i srednjovjekovnoga kompozitnoga uzorka moglo je uzrokovati nekoliko čimbenika. Pritom se ne smije zanemariti činjenica da su oba analizirana uzorka relativno malena pa su moguće slučajne varijacije koje su posljedica malog uzorka. Može se pretpostaviti da je uzrok uočenih demografskih razlika u boljim uvjetima života tijekom srednjega vijeka u današnjoj jugozapadnoj Bosni u odnosu na kontinentalnu Hrvatsku. Sličan rezultat zabilježen je i tijekom historijskoga razdoblja u Dalmatinskoj zagori (na nalazištu Koprivno – Križ kraj Klisa) gdje su rezultati sustavnih bioarheoloških istraživanja upućivali na bolje uvjete života u odnosu na uzorak iz kontinentalne Hrvatske.[42]

Demografske razlike utjecale su i na različitu učestalost nekih patoloških promjena. Tako je jaka korelacija između povećane životne dobi i veće učestalosti alveolarnih bolesti glavni razlog znatno učestalijih alveolarnih bolesti na uzorku iz Lištana u odnosu na kompozitni srednjovjekovni uzorak.

U tom je kontekstu neočekivana niža učestalost karijesa u Lištanima u odnosu na kompozitni uzorak (9,9 % naprama 10,3 %), pogotovo kada se u obzir uzme da su stanovnici Lištana živjeli statistički značajno dulje od stanovnika kompozitnog uzorka i da je u obama uzorcima učestalost karijesa jasno u korelaciji s povećanom životnom dobi. Uočenu je distribuciju najlogičnije tumačiti scenarijem u kojemu su se pripadnici kompozitnoga uzorka više prehranjivali namirnicama koje pogoduju nastanku karijesa (npr. žitaricama koje sadrže velike količine ugljikohidrata) dok su stanovnici Lištana svoju prehranu više temeljili na namirnicama u kojima prevladavaju proteini (npr. u mesu ili raznim mliječnim proizvodima).

Velik broj istraživanja pokazao je, naime, da su učestalost i distribucija karijesa na nekom arheološkom nalazištu usko povezani s načinom i vrstom prehrane. Tako su niske učestalosti karijesa zabilježene u populacijama čija se prehrana temeljila na lovu i prikupljanju divljih plodova dok su visoke učestalosti uočene kod populacija koje su se bavile poljoprivredom. Ova pojavnost evidentirana je u afričkim[43], azijskim[44] i europskim[45] arheološkim populacijama. Razlog tomu je veći udio ugljikohidrata u prehrani populacija koje ovise o poljoprivredi. Škrob i šećer koji se nalaze u žitu, kukuruzu i drugim kulturama koje su uzgajane na arheološkim nalazištima odgovorni su za između 45 % do 80 % ukupnih kalorija u prehrani predindustrijskih poljoprivrednih populacija.[46] Veće količine ugljikohidrata u ustima stimuliraju bakterijski rast i stvaranje naslaga na zubima, što uzrokuje visoku učestalost karijesa. Prehrana koja se, pak, temeljila na lovu i skupljanju plodova sadrži puno manje šećera i puno više bjelančevina, što smanjuje učestalost karijesa jer sadrži puno manje ugljikohidrata, povisuje pH vrijednost sline i kraće se vrijeme zadržava u ustima.

Dodatna analiza uzorka iz Lištana po spolu pokazuje bitnu razliku u učestalosti karijesa kod muškaraca i žena. Žene iz Lištana imaju značajno veću učestalost karijesa (13,6 % ili 131/962) u odnosu na muškarce (7,8 % ili 131/1686; χ^2

[42] Novak, 2004, 99.

[43] Armelagos, 1969, 257.

[44] Fujita, 1995, 23-37.

[45] Wells, 1975, 729-779.

[46] Gutherie, 1979, 232.

= 22,84; P < 0,01). Ovakva distribucija nije rijetka – zabilježena je i kod brojnih drugih arheoloških populacija diljem svijeta.[47] Biološki čimbenik, koji se ponekad spominje kao uzrok veće učestalosti karijesa kod žena jest činjenica da trajni zubi žena niču prije nego trajni zubi muškaraca[48] pa su trajni zubi žena dulje izloženi raznovrsnim čimbenicima koji uzrokuju karijese. Sustavna istraživanja pokazala su da su razlike u vremenima nicanja trajnih zuba slabo ili nikako u korelaciji s učestalošću karijesa kod muškaraca i žena.[49] Drugi, često spominjani biološki razlog tobožnje su negativne posljedice koje trudnoća ima na zdravlje zubi. Upala zubnoga mesa (gingivitis) doista se, u nekih žena, češće pojavljuje u trudnoći, ali do danas nisu pronađeni pouzdani dokazi o povezanosti povećane učestalosti bilo kojeg čimbenika vezanog uz trudnoću s povećanom učestalošću karijesa ili antemortalnog gubitka zuba.[50] Nadalje, a što pobornici ove teorije zaboravljaju, da su razlozi veće učestalosti karijesa kod žena doista razvojni ili fiziološki, ta bi pojavnost morala biti univerzalnom ili, u najmanju ruku, jako raširena, što nije slučaj. Brojni su istraživači uočili istu ili čak učestaliju pojavnost karijesa kod muškaraca i u kliničkim istraživanjima i na arheološkim populacijama iz različitih dijelova svijeta.[51] toga je najlogičnije objašnjenje za učestaliji karijes kod žena različit način i vrsta prehrane. Bitno različita prehrana može biti posljedica spolne podjele rada u populaciji iz Lištana ili društvenoga sustava koji je, iz nama još nepoznatih razloga, selektivno štitio muškarce.

Cribra orbitalia danas je gotovo svugdje prihvaćena kao osjetljiv i pouzdan osteološki pokazatelj subadultne anemije uzrokovane nedostatkom željeza koja se razvila zbog neadekvatne prehrane, endemičnog parazitizma, nehigijenskih uvjeta života ili kroničnih gastrointestinalnih oboljenja.[52] Kod djece je *cribra orbitalia* jednako učestala u obama nalazištima, ali postoji bitna razlika u učestalosti aktivnoga oblika. Ova je distinkcija iznimno važna jer zarasli oblici pokazuju da je osoba preživjela anemiju koja je uzrokovala hipertrofiju i porozitet superiornih orbita dok aktivni oblici pokazuju da je ukupan stres pod kojim se ta osoba nalazila bio prevelik da bi preživjela. Aktivna *cribra orbitalia* kod djece iz Lištana vrlo je niska po učestalosti što dodatno sugerira uočene bolje uvjete života u današnjoj jugozapadnoj Bosni u odnosu na kontinentalnu Hrvatsku tijekom srednjega vijeka.

Schmorlovi defekti na kralješcima svjedoče o jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice. Podatci prikupljeni u Lištanima i kompozitnom uzorku iz kontinentalne Hrvatske govore o bitno učestalijoj pojavnosti Schmorlovih defekata u kontinentalnoj Hrvatskoj, što sugerira različite količine fizičkoga rada potrebnoga da bi zajednica preživjela. Pretežno močvaran i šumovit okoliš srednjovjekovne Slavonije, primitivni poljoprivredni alati i pomagala, nedostatak radne stoke i korištenje pretežno ljudske radne snage pri obavljanju teških poljoprivrednih poslova najvjerojatniji su uzrok visokoj učestalosti Schmorlovih defekata u kompozitnom uzorku. Značajno učestalija pojava Schmorlovih defekata kod muškaraca u obama analiziranim uzorcima sugeriraju spolnu podjelu poslova pri čemu su muškarci bili zaduženi za teže fizičke poslove.

Čimbenici koji najviše doprinose razvoju osteoartritisa su mehanički stres i fizička aktivnost.[53] Starija životna dob također je jasno povezana s razvojem osteoartritisa. Zbog toga, čak i danas, većina ljudi starijih od 40 godina ima osteoartritične promjene na kralješnici.[54] Na uzorku iz Lištana učestalost osteoartritisa znatno je češća na svim analiziranim dijelovima kralješnice i svim četirima velikim zglobovima,

47 Blakely, 1995, 46-59; Lukacs, 1992, 133-150; Walker, Hewlett, 1990, 382-398.

48 Moss, Moss-Salentijn, 1977, 407-414.

49 Toverud, Cox, Finn, Bodecker, 1952, 43-58.

50 Walker, Hewlett, 1990, 382-398.

51 Burns, 1979, 637-648; Clarkson, Worthington, 1993, 127; Šlaus, 2000, 193-209.

52 Mittler, van Gerven, 1994, 287-288.

53 McKeag, 1992, 475.

54 Schmorl, Junghans, 1971, 69.

što je očekivana posljedica dužeg prosječnog životnog vijeka u današnjoj jugozapadnoj Bosni. Različite učestalosti osteoartritičnih promjena na zglobovima između muškaraca i žena potvrđuju pretpostavku o spolnoj podjeli poslova pri čemu je, što je zanimljivo, osteoartritis učestaliji na svim zglobovima žena u Lištanima dok je u kompozitnom uzorku učestaliji kod muškaraca.

Učestalost trauma na dugim je kostima u Lištanima relativno niska i iznosi 1,7 %. Visoka učestalost trauma glave i lica te postojanje jedne perimortalne traume i većeg broja trauma nanesenih oštrobridnim oružjem jasno pokazuje da je namjerno nasilje bilo česta pojava u Lištanima.

Mnogi autori[55] ističu da je učestalost trauma glave i lica siguran dokaz povećanog rizika od namjernog nasilja u nekoj zajednici. Ukupna učestalost trauma lica i svoda lubanje u Lištanima iznosi 16,4 %, što je bitno više od učestalosti evidentiranih na drugim osteološkim uzorcima diljem svijeta. Tako Jurmain[56] donosi podatak o učestalosti kranijalnih trauma na uzorku SCL-038 od 4,4 %, a Bennike[57] na uzorku iz Danske govori o učestalosti od 4,6 %. Analize sjevernoameričkih uzoraka koje su proveli Hooton[58], Newman[59] i Stewart te Quade[60] pokazale su učestalost kranijalnih trauma od 2 do 5 %. Tek je nekolicina autora evidentirala učestalost sličnu onoj iz Lištana: na prapovijesnom uzorku iz Australije Webb[61] je ustanovio učestalost kranijalnih trauma koja je bila oko 15 % dok je Walker[62] u prapovijesnoj indijanskih populacija iz Kalifornije uočio učestalost kranijalnih trauma od 30 %.

Relativno visoka učestalost fraktura lakatnih kostiju također upućuje na postojanje namjernog nasilja u Lištanima. Ove ozljede ponekad se još nazivaju i „pendrek“ frakturama, a njihova etiologija objašnjava se tako što osoba u pokušaju zaštite glave od udarca (koji napadač namjerava zadati, primjerice, pendrekom) refleksno podiže ruku ispred lica. U tom je položaju lakatna kost najbliža napadaču zbog čega apsorbira najveću količinu sile udarca i puca.[63]

Problem atribuiranja ovakvih fraktura isključivo namjernom nasilju istaknuli su i detaljno obrazložili Smith[64] i Judd te Roberts.[65] Navedeni autori slažu se s činjenicom da fraktura (pogotovo srednje trećine) dijafizelakatne kosti najvjerojatnije ukazuje na udarac tvrdim ili oštrim predmetom u podlakticu koja je u pronaciji. Ističu, međutim, da se ovakve ozljede podjednako lako mogu zadobiti i ako osoba padne i udari u oštar rub kamena ili nekog oruđa. Namjerno nasilje sigurno je indicirano samo kada su antemortalne frakture lakatne kosti praćene drugim nedvosmislenim pokazateljima namjernog nasilja kao što je, primjerice, postojanje perimortalnih ozljeda ili visoka učestalost kranijalnih trauma. U tom je kontekstu vrlo visoka učestalost kranijalnih trauma u Lištanima, zajedno s prisutnošću perimortalnih trauma i trauma nanesenih oštrobridnim oružjem sigurna potvrda da je namjerno nasilje bila tužna konstanta svakodnevnog života u Lištanima.

55 Walker, 1989, 313-323; Alvrus, 1999, 417-429; Standen, Ariazza, 2000, 239-249.
56 Jurmain, 2001, 13-23.
57 Bennike, 1985, 125-176.
58 Hooton, 1930, 145-165.
59 Newman, 1957, 92-97.
60 Stewart, Quade, 1969, 89-110.
61 Webb, 1995, 210-212.
62 Walker, 1989, 313-323.
63 Ortner i Putschar, 1985, 76.
64 Smith, 1996, 84-91.
65 Judd, Roberts, 1999, 233-243.

Zaključak

Antropološka istraživanja ljudskoga osteološkog materijala sa srednjovjekovnoga nalazišta Lištani – Podvornice pružila su nove i do danas nepoznate spoznaje o načinu i kvaliteti života u srednjovjekovnoj Bosni. Usporedba ovih podataka s podatcima iz kompozitnoga srednjovjekovnoga uzorka iz kontinentalne Hrvatske pokazuje bolje uvjete za život na području današnje jugozapadne Bosne tijekom srednjega vijeka. Osteološki parametri kroz koje se to najbolje očituje značajno su dulji prosječni životni vijek, niža učestalost karijesa, znatno niža učestalost pokazatelja subadultnoga stresa (aktivna *cribra orbitalia* i linearna hipoplazija zubne cakline) kao i niža učestalost Schmorlovih defekata na kralješcima.

Visoka učestalost trauma lakatnih kostiju i lubanje te jedna perimortalna trauma pokazuju da je kvaliteta života, premda bitno bolja od one u kontinentalnoj Hrvatskoj, bila daleko od idealne. Namjerno nasilje bilo je, bez ikakve sumnje, endemično u Lištanima.

Istraživanja opisana u ovome radu prva su sustavna bioarheološka istraživanja neke arheološke populacije iz Bosne i Hercegovine u posljednja dva desetljeća. Bilo bi lijepo kada bi ova istraživanja bila poticaj budućim istraživanjima drugih osteoloških uzoraka iz Bosne i Hercegovine.

Literatura

Alesan, Malgosa, Simó 1999
Alesan, A., Malgosa, A., Simó, C. *Looking into the demography of an Iron Age population in the Western Mediterranean*, I. Mortality. American Journal of Archaeology, vol. 110, 285-301.

Alvrus 1999
Alvrus, A. *Fracture Patterns Among the Nubians of Semna South, Sudanese Nubia*, International Journal of Osteoarchaeology, vol. 9, 417-429.

Armelagos 1969
Armelagos, G. J. *Disease in ancient Nubia*. Science, vol. 163, 255-259.

Bennike 1985
Bennike, P. *Paleopathology of Danish Skeletons: A Comparative Study of Demography, Disease and Injury*, Copenhagen 1985.

Berger, Trinkaus 1995
Berger, T. D., Trinkaus, E. *Patterns of trauma among the Neandertals*, Journal of Archaeological Science, vol. 22, 841-852.

Blakely 1995
Blakely, R. L. *Social organization at Etowah: A reconsideration of paleodemographic and paleonutritional evidence*, Southeastern Archaeology, vol. 14, 46-59.

Buikstra, Ubelaker 1994
Buikstra, J. E., Ubelaker, D.H. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville 1994.

Burns 1979
Burns, P. E. *Log-linear analysis of dental caries occurance in for skeletal series*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 51, 637-648.

Carlson, Armelagos, van Gerven 1974
Carlson, D.S., Armelagos, G.J., van Gerven, D.P. *Factors influencing the etiology of cribra orbitalia in prehistoric Nubia*, Journal of Human Evolution, vol, 3, 405-410.

Clarkson, Worthington 1993
Clarkson, J. E., Worthington, H.V. *Association between untreated caries and age, gender and dental attendance in adults*, Community Dentistry and Oral Epidemiology, vol. 21, 126-128.

Coale, Demeny 1966
Coale, A.J,. Demeny, P. *Regional Model Life Tables and Stable Populations*, Princeton, New Jersey 1966.

Demo 1984
Demo, Ž. *Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja*, Podravski zbornik, vol. 84, Koprivnica 1984, 320-360.

Filipec 1997
Filipec, K. *Đakovo – župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja*, Opuscula archaeologica, vol. 21, Zagreb 1997, 239-242.

Fujita 1995
Fujita, H. *Geographical and chronological differences in the Neolithic Jomon period of Japan*, Anthropological Science, vol. 103, 23-37.

Goodman, Armelagos 1985
Goodman, A. H., Armelagos, G.J. *Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 68, 479-493.

Gutherie 1979
Gutherie, H. A. *Introduction to Nutrition*, St. Louis 1979.

Hooton 1930
Hooton, E. A. *The Indians of Pecos Pueblo*, New Haven 1930.

Judd, Roberts 1999
Judd, M. A., Roberts, C. A. *Fracture trauma in a medieval British farming village*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 109, 229-243.

Jurmain 2001
Jurmain, R. D. *Paleoepidemiological patterns of trauma in a prehistoric population from central California*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 115, 13-23.

Klug 1987
Klug, S. *Čipulić - Bugojno. Contribution to the anthropology of the medieval south Slavs* [na njemačkom], Homo - Journal of Comparative Human Biology, vol 38, 1987, 16-34.

Kolnik, Stloukal 1974
Kolnik, T., Stloukal, M. *Pohrebiste z doby rimske v Abrahamu (okr. Galanta)*, Casopis Narodniho Muzea, vol. 143, Praha 1974, 57-68.

Lightfoot, Šlaus, Šikanjić Rajić, O'Connell 2014
Lightfoot, E., Šlaus, M., Šikanjić Rajić, P., O'Connell, T.C. *Metals and millets: Bronze and Iron age diet in inland and costal Croatia seen through stable isotope analysis*, Archaeological and Anthropological Sciences, vol 7, 2014, 375-386.

Lukacs 1992
Lukacs, J. R. *Dental paleopathology and agricultural intensification in South Asia: New evidence from Bronze Age Harappa*, American Journal of Physical Antropology, vol. 87, 133-150.

Marić 2005
Marić, M. *Rezultati arheoloških iskopavanja u Lištanima kraj Livna, lokalitet Podvornice (Bosna i Hercegovina)*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, vol. 37, Zagreb 2005, 74-84.

Marić 2005a
Marić, M. *Nastavak sustavnog arheološkog iskopavanja na lokalitetu Podvornice u Lištanima kraj Livna*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, vol. 37, Zagreb 2005, 113-120.

McKeag 1992
McKeag, D. B. *The relationship of osteoarthritis and exercise*, Clinics in Sports Medicine, vol. 11, 471-487.

Mikić 1978
Mikić, Ž. *Dinarski antropološki tip sa nekropole Raška gora – Stećci kod Mostara*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, XVII/15, Sarajevo 1978, 233-280.

Mikić 1982
Mikić, Ž. *Dinaridi nekropole Pavlovac kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, vol. 37, Sarajevo 1982, 207-216.

Mittler, van Gerven 1994
Mittler, D. M., van Gerven, D. P. *Developmental, diachronic and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 93, 287-297.

Moss, Moss–Salentijn 1977
Moss, M. L., Moss-Salentijn, L. *Analysis of developmental processes possibly related to human dental sexual dimorphism in permanent and deciduous canines*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 46, 407-414.

Newman 1957
Newman, R. W. *A comparative analysis of prehistoric skeletal remains from the Lower Sacramento Valley*, University of California Archaeological Survey Report, 39. Berkley 1957.

Novak 2004
Novak, M. *Antropološka analiza kasnosrednjovjekovne populacija iz Koprivna kraj Klisa*, Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, 2004.

Novak, Šlaus 2010
Novak, M., Šlaus, M. *Health and disease in a Roman walled city: and example of Colonia Iulia Iader*, Journal of Anthropological Sciences, vol. 88, 189-206.

Novak, Martinčić, Strinović, Šlaus 2012
Novak, M., Martinčić, O., Strinović, D., Šlaus, M. *Skeletal and dental indicators of health in the late mediaeval (12-15th century) population from Nin, southern Croatia*, Homo – Journal of Comparative Human Biology, vol. 63, 435-450.

Ortner, Putschar 1985 Ortner, D. J., Putschar, W.G. *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Washington, DC 1985.

Pilarić 1969
Pilarić, G. *Antropološka istraživanja slavenske populacije sa Baltinih Bara kod Gomjenice*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, vol. 24, Sarajevo 1969, 185-211.

Pindborg 1970
Pindborg, J. J. *Pathology of the dental hard tissues*, Philadelphia 1970.

Pintarić 2000
Pintarić, T. *Arheološko i geofizikalno istraživanje u Ščitarjevu*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, vol. 32, Zagreb 2000, 64-67.

Scheuer, Black 2000
Scheuer, L., Black, S. *Developmental Juvenile Osteology*, San Diego, San Francisco, New York, Boston, London, Sydney, Tokio 2000.

Schmorl, Junghanns 1971
Schmorl, G., Junghanns, H. *The Human Spine in Health and Disease*, New York 1971.

Schulz 1977
Schulz, P. D. *Task activity and anterior tooth grooving in prehistoric California Indians*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 46, 87-91.

Smith 1996
Smith, M. O. *„Parry" fractures and female directed interpersonal violence: implications from the Late Archaic Period of west Tennessee*, International Journal of Osteoarchaeology, vol. 6, 84-91.

Standen, Ariazza 2000
Standen, V. G., Ariazza, B. T. *Trauma in the Preceramic Coastal Populations of Northern Chile: Violence or Occupational Hazards?* American Journal of Physical Anthropology, vol. 112, 239-249.

Stewart, Quade 1969
Stewart, T. D., Quade, L. G. *Lesions of the frontal bone in American Indians*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 30, 89-110.

Sutherland, Suchey 1991
Sutherland, L. D., Suchey, J. M. *Use of the ventral arc in pubic sex determination*, Journal of Forensic Sciences, vol. 36, 501-511.

Šimić 2001
Šimić, J. *Četvrti nastavak istraživanja u Čepinu – Ovčara/Tursko groblje*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, vol. 33, Zagreb 2001, 48-54.

Šimić 2002
Šimić, J. *Istraživanje prapovijesnog i srednjovjekovnog lokaliteta Čepin – Ovčara/Tursko groblje u godini 2001*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, vol. 34, Zagreb 2002, 46-50.

Šlaus 1996
Šlaus, M. *Demography and disease in the early medieval site of Privlaka*. Opuscula archaeologica, vol. 20, Zagreb 1996, 141-149.

Šlaus 1997
Šlaus, M. *Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia*. Opuscula archaeologica, vol. 21, Zagreb 1997, 167-175.

Šlaus 1998
Šlaus, M. *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta*, Starohrvatska prosvjeta, vol. 25, Split 1998, 81-107.

Šlaus 2000
Šlaus, M. *Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 111, 2000, 193-209.

Šlaus 2000a
Šlaus, M. *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća*, Opuscula archaeologica, vol. 23/24, Zagreb 2000, 273-284.

Šlaus 2002
Šlaus, M. *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, Oxford: Archaeopress, BAR International Series 1021, 2002.

Šlaus 2006
Šlaus, M. *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Zagreb 2006.

Šlaus, Tomičić 2005
Šlaus, M., Tomičić, Ž. *Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites*, Forensic Science International, vol. 147, 147-152.

Šlaus, Novak 2006
Šlaus, M, Novak, M. *Analiza trauma u srednjovjekovnim uzorcima iz Kliškovca i Crkvara*, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, vol. 23, Zagreb 2006, 213-228.

Šlaus, Pećina-Hrnčević, Jakovljević 1997
Šlaus, M., Pećina-Hrnčević, A., Jakovljević, G. *Dental disease in the late medieval population from Nova Rača, Croatia*, Collegium antropologicum, vol. 21, Zagreb 1997, 561-572.

Šlaus, Orlić, Pećina 2000
Šlaus, M., Orlić, D., Pećina, M. *Osteochondroma in a skeleton from an 11th century Croatian cemetery*, Croatian Medical Journal, vol. 41, Zagreb 2000, 336-340.

Šlaus, Kollmann, Novak, Novak 2002
Šlaus, M., Kollmann, D., Novak, S., Novak, M. *Temporal trends in demographic profiles and stress levels in medieval (6th-13th century) population samples from continental Croatia*, Croatian Medical Journal, vol. 43, Zagreb 2002, 598-605.

Šlaus, Pećina–Šlaus, Brkić 2004
Šlaus, M., Pećina-Šlaus, N., Brkić, H. *Life stress on the Roman limes in continental Croatia*, Homo - Journal of Comparative Human Biology, vol. 54, 240-263.

Šlaus, Tomičić, Uglešić, Jurić 2004 a
Šlaus, M., Tomičić, Ž., Uglešić, A., Jurić, R. *Craniometric relationships among medieval Central European populations: Implications for Croat migration and expansion*, Croatian Medical Journal, vol. 45, Zagreb 2004, 434-444.

Šlaus, Novak, Bedić, Strinović 2012
Šlaus, M., Novak, M., Bedić, Ž., Strinović, D. *Bone fractures as indicators of intentional violence in the Eastern Adriatic from the Antique to the Late Medieval period (2nd-16th century AD)*, American Journal of Physical Anthropology, vol 149, 26-38.

Toverud, Cox, Finn, Bodecker 1952
Toverud, G., Cox, G.J., Finn, S.B., Bodecker, C.F. *A Survey of the Literature of Dental Caries*, National Academy of Sciences, National Research Council Publication, 225, New York 1952.

Vodanović, Peroš, Zukanović, Knežević, Novak, Šlaus, Brkić 2012
Vodanović, M., Peroš, K., Zukanović, A., Knežević, M., Novak, M., Šlaus, M., Brkić, H. *Periodontal diseases at the transition from the late antique to the early mediaeval period in Croatia*, Archives of Oral Biology, vol. 57, 1362-1376.

Walker 1989
Walker, P. L. *Cranial injuries as evidence of violence in prehistoric southern California*, American Journal of Physical Anthropology, vol. 80, 313-323.

Walker, Hewlett 1990
Walker, P. L., Hewlett, B.S. *Dental health diet and social status among Central African foragers and farmers*, American Anthropologist, vol. 92, 382-398.

Webb 1995
Webb, S. *Palaeopathology of aboriginal Australians*, Cambridge 1995.

Wells 1975
Wells, C. *Prehistoric and historical changes in nutritional diseases and associated conditions*, Progress in Food and Nutrition Science, vol. 1, 729-779.

Anthropological analysis of the medieval population of Lištani near Livno, material excavated in campaigns until 2005

Key words: Lištani, Medieval period, Bosna and Herzegovina, continental Croatia, paleodemographic and paleopathological analyses, dental disease, subadult stress, trauma, habitual activities

The purpose of this paper is to synthesize osteological data from the medieval site Lištani – Podvornice recovered in rescue excavations carried out until 2005, and compare the demographic profiles and pathology frequencies between this site and a composite medieval series from continental Croatia that consists of individuals from four sites: Đakovo, Ščitarjevo, Čepin and Kamengrad. All of the recovered skeletal material is related to cemeteries that were in use between the 11th to 16th centuries.

Sex and age–at–death were determined for every skeleton. All skeletons were then analyzed for the presence of: dental pathologies (alveolar disease and caries), osteological and dental indicators of subadult stress (linear enamel hypoplasia and cribra orbitalia), degenerative osteoarthritis on the major joints and the vertebrae, Schmorl's defects on vertebrae, and trauma.

The collected data showed significant differences between the two analyzed series. These differences were present in male/female rations in the series, the mean ages–at–death and periods of greatest mortality, the frequencies of alveolar disease and caries, frequencies of active cribra orbitalia in subadults, antemortem trauma frequencies Schmorl's defects frequencies and frequencies of degenerative osteoarthritis on the major joints and the vertebrae.

Significant differences are present in mean ages–at–death for adults between two series: mean age–at–death for adults in Lištani is 41.2 years and 38.2 years in composite series. Adult females in Lištani on average lived 41.5 years, while the mean age–at–death for males was 41.0 year. In the composite medieval series females had an average lifespan of 36.7 years (4.8 years less than in Lištani), while males had an average lifespan of 39.6 years (1.4 years less than males from the Lištani site).

Despite the significantly longer average life span, individuals from the Lištani series exhibited lower frequencies of caries than individuals from the composite medieval series. This suggests differences in diet with a higher percentage of proteins in the diet of individuals from Lištani.

The frequencies of cribra orbitalia in the two series were similar. A significant difference was, however, noted in the frequencies of active cribra orbitalia in subadults. Very few subadults from the Lištani series exhibited active cribra orbitalia (19,4%) while active cribra orbitalia was recorded in 50% of all subadults with cribra orbitalia from the composite medieval series. The difference is statistically significant and documents the greater ability of subadults from Lištani to survive iron–deficiency anemia.

The Lištani series exhibited low frequencies of antemortem traumas but the relatively high frequencies of cranial trauma and the presence of one perimortem trauma suggests a certain degree of physical risk and sporadic occurrences of interpersonal violence.

Teeth modifications correlated with habitual activities were recorded in several skeletons from Lištani. These changes provide better insight into every day activities and the daily routines of the inhabitants of medieval Lištani.

Data collected in this analysis suggests better living conditions in Bosnia then in continental Croatia during the Middle Ages. At present, these are the only demographic and pathology data currently available for the medieval inhabitants of Lištani. Hopefully, this investigation will serve as an impulse for future bioarchaeological investigations of archaeological populations from Bosnia and Herzegovina.

Va ime oca i sina i svetoga duha. Amin.

Ivan Cicvarić

Nove spoznaje o starohrvatskoj županiji Hlivni iz darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400.

NOVE SPOZNAJE O STAROHRVATSKOJ ŽUPANIJI HLIVNI IZ DAROVNICE KRALJA OSTOJE VOJVODI HRVOJU OD 8. XII. 1400.

Ivan Cicvarić
Al. Ljerke Šram 6
10000 Zagreb
ivan.cicvaric2@gmail.com

UDK: 94(497.6Livno)"653"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. III. 2020.
Prihvaćeno: 17. XI. 2021.

Analizom teksta darovnice kralja Ostoje vojvodi Hrvoju od 8. XII. 1400. autor zaključuje da je kralj Ostoja svojim nalogom trojici ovlaštenika (Vukmiru Semkoviću, Vuku Nimičiću i županu Radoju) da sazovu rotu (sud) županije Hlivne dao u zadatak podijeliti županiju na dva dijela, na pripadnosti župi i gradu Hlivnu i na pripadnosti gradu Bistričkom, jer kralj daruje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši župu i grad Livno, a zadržava u kraljevskoj vlasti grad Bistrički sa svim pripadnostima. Rota je zadatak savjesno obavila, no u ovu kraljevu darovnicu ušlo je samo ono što se tiče predmeta darivanja, tj. područja grada i župe Livno „doli (zapadno) od Zavoda u ime Vrdab do hlivanjski Vrhovina".

Autor usto ubicira nepoznate toponime koji se navode u darovnici te utvrđuje granice između tih dvaju posjeda ukazujući ujedno na to da izraz totam Hlivna u zaključcima splitskoga crkvenoga koncila iz 1184. godine potvrđuje da je ta županija nastala spajanjem ili ujedinjavanjem župe i pripadnosti gradu Hlivnu i župe i pripadnosti gradu Bistričkom. Ujedno ukazuje na pogrješke i zablude povijesne znanosti u interpretiranju te darovnice i ubiciranju toponima koji se spominju u njoj.

Ključne riječi: grad Bistrički, darovnica kralja Ostoje, vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, županija Hlivna

Uvod

Izvornik ove povelje nalazi se u zbirci I. Kukuljevića, koja je pohranjena u Arhivu HAZU u Zagrebu, a povelja je tiskana u izdanjima Kukuljevića, Miklosicha i Solovjeva.[1]

Dosadašnja znanstvena obrada nije bila baš temeljita, a ni tumačenje sadržaja ove povelje, posebne i po obliku i po sadržaju, nije moglo dati adekvatne znanstvene rezultate, posebice glede topografskih podataka kojima obiluje.

Da bi se čitateljstvu olakšalo praćenje našega izlaganja i razumijevanje argumenata, donosimo integralni tekst te darovnice:

Va ime oca i sina i svetoga duha. Amin. Mi Stipan Ostoja, po milosti gospodina Boga kralj Srbljem, Bosni i Primorju, Humski zemlji, Dolnim krajem, Zapadnim stranam, Usori i Soli i Podrinju i k tomu, na veće i na više spominamo i dajemo viditi vsakomu človiku komu se dostoji da, jegda gospod Bog priniče sa višnago gospodstva svojego na mene raba svojego i načini me naslidnika i gospodina va zemljah roditelj i praroditelj mojih, tvoreć milosti i napisanija virnim slugam za virna posluženija na vlastito

[1] Kukuljević, 1852, knj. II, 36-7; 247-249; Miklosich, 1858, 247-249; Solovjev, 1926, 186-188.

kraljestvo mi, od srdca hoteće dobrovoljno platiti vojvodi Hrvoju i njegovu sinu Baoši i njiju ostalomu tko bi bil. I Mi hoteće dobrovoljno da im bude tvrdo, njima i njiju ostalomu upisah pod moju srednju pečat otvorena dva lista:

Jedan Vukmiru Semkoviću i Vuku Nimičiću i županu Radoju da pojdu u Hlivno i da zberu vladanje k sebi osidnika; plemenite ljude i ine vrste dobre ljude koji bi se ondje priminili, da ih pitaju do njih rote: Tko bi koje plemenšćine od korena u hlivanjskoj vrhovini i u župi, počanši od Zavoda do Vrhovine; što pristoji gradu Bističkomu navlastito kada posla Lauš kralj dvadeset i četiri rotu na moćeh postaviti vsakoga u njih pravima i nad čim tko sta ondi u ono vrijeme, jere Lauš kralj vazda ljubljaše pravdu s našimi prvimi.

A upisasmo u drugi list va vsim osidnikom plemenitim ljudem i Kapitulu u koga leže lištromi ispisani o njih rotnikov da povidu pravo što jest tko u Hlivni. I osidnici, zgovoravše se i strneće se jednim glasom s Kapitulom, poslaše kraljevstvo mi upisavše u otvorenom listu pod pet na desete pečatmi zajedno s našim ljudmi, koje bihosmo poslali meju nje, govoreće jednim glasom: Prisegli su naši prid onimi dvadeset i četirimi , kon toga po smrti njih i dica njih, dva krat dvadeseta ot du na desete plemenu. Osidnici hlevasci imenuje se vsaki svojim imenom i svidočiše prid nam: jedno Vladko Gaičić od Bistrice (Бистрѣце), drugo Galop od Vrdov, tretie Vladko Klaščić z Dobroga, četvrto Vučihna Mratinović iz Miš i Predisav iz Važerac i Ugrin iz Zabrdnija, Dragoš i Stojemar i Juraj Sučečić iz Or'rus, Utihirčić z Grebac, Cvitimir iz Kablić, Voin z Bistrice (Бистрице), Skorovoj z Vrbovika prisegoše svidokujuće čisto i pravo, strneće se s pravimi lištromi, govoreće: gospodine, od korena ničiere ino nije Hlivno i grad Bistrički od Zavoda počanše do Vrhovina nego tvojega prvoga bilo i sada tvoje, voljan je držati, voljan je oddati, iznamši u osmih selih v ime Voihnića tretenika i od donje ne tretine jestta dva dila od odumrtia, Galešin i Bubanin, komu je ti daš, i to su ona sela u kih vsim Voihnićem dil od tretine tretina i s tim su bili gradu kmetje. I to su ondi se sela: prvo u Bistrici od tretine tretina, u Zagoričah tolikoje od tretine tretina, u Turah tolikoje, u Smrčah tolikoje, u Trubićih tolikoje, u Vrtcih tolikoje, u Kokošje Glavcih tolikoje, u Okuzlićih tolikoje, a iz toga iz tretine od donju du dilu oddumrtinuju grede Rupara Jurja ditci peto uže, a ino iznajde čisto kraljevstvo naše, da je naše gospodcko od korena i grad i župa i voljan je oddati i držati, da volismo glasu našem da cvate od posljednjih, koji budu, i da duši ne bude protivno. Toj vidismo čisto i ne popušćajuće od srca našega virnih služb i služenija vojvode Hrvoje i knez Baoše, dah mu i zapisah vik vikoma za plemenito grad Hlivanjski i sa vsom župom i s dohodci i s trgovinami, počanše z dola od Zavoda u ime Vrdab, Lišćane, Zabukovje, Sajkoviće, Mlijene, Ruibne, Lučniće, Čihoviće i svu Vrhovinu hlivanjsku, da je rečenomu vojvodi Hrvoju, knezu Baoši i njiju poslidnjem u vik vikoma za plemenito, i one odumrti, iznimše od tretine tretinu što je Voihnića u njih selih i iznimše peto uže Ruparića, kako smo prvo imenovali, iznamše što je godire Stipana Dobrinovića s bratom sa Jandrijašem i stricom s Jurjem i njih poslidnji što bi držal, a ino vse zgore rečeno vojvodi Hrvoju i knezu Baoši i niju poslidnjemu u vike za plemenito.

A tomu svidoci i ručni vlastele naše: od Bosne knez Paval Radinović s bratiom, knez Mirko Radojević s bratiom, vojevoda Sandalj s bratiom, tepačija Batalo s bratiom; od Humske zemlje: vojevoda Radić Sanković s bratiom, vojevoda Vukašin Milatović s bratiom, knez Juraj Radivojević s bratiom, od Donjih kraji Vladislav Dubravčić s bratiom; od Usore vojevoda Vukmir s bratiom; od Podrinja Dragiša Dimčić s bratijom; a tomu pristav od dvora Juraj Dragičević s bratijom, a od svojti Hrvatin Smokvić s bratiom. A tko će ine poreći nas ali naših poslidnjih da je proklet ocem i sinom i svetim duhom i 4 evanđeliste i 12 apostoloma i 80 izbranimi i vsimi bogu ugodnicimi i da je pričesnik Judi. Pisano na stolnom mjestu u Sutisci miseca devevra 8. dan roštva 1400.[2]

[2] Prijevod: U ime oca i sina i duha svetoga. Amen. Mi Stipan Ostoja, po milosti gospodina Boga kralj Srbima, Bosni i Primorju, Humskoj zemlji (Hercegovini), Donjim krajima, Zapadnim stranama, Usori i Solima i Podrinju, i ostalomu na veći i trajni spomen dajemo na

znanje svakom čovjeku koji je dostojan toga da – kada se g. Bog prignu sa svoga višnjega prijestolja na mene slugu svojega i učini me nasljednikom i vladarom u zemlji mojih roditelja i praroditelja – čineći milosti i pisana darovanja vjernim slugama za vjerne službe u vlastitom mi kraljevstvu, htijući od srca dobrovoljno platiti vojvodi Hrvoju i njegovu sinu Baoši i njihovim nasljednicima koje budu imali, i mi htijući da im bude (darovano pravno) tvrdo, njima i njihovim nasljednicima, napisasmo i našim srednjim pečatom (ovjerismo) dva otvorena pisma: Jedan Vukmiru Semkoviću i Vuku Nimičiću i županu Radoju da pođu u Livno i sazovu 'osidnike' (zaklete sudce županijskog suda) plemenite ljude i (iz) drugih redova dobre ljude koji bi se ondje zatekli da ih pitaju pred njihovom rotom (sudom): Tko ima plemenštinu (baštinu) od početka („od korijena") u Livanjskoj vrhovini i u župi, počevši od Zavoda do Vrhovine; što pripada gradu Bistričkomu posebice prema pravnim spisima („leištromima" = legis instrumentum) koji su uspostavljeni kada je kralj Lauš (Ljudevit, Ludovik) ovlastio rotu od 24 zakleta sudca da utvrde za svakoga vlasnička prava kakva su bila u ono vrijeme, jer je kralj Lauš uvijek držao pravdu s našim prethodnicima. A napisasmo u drugo pismo svim plemenitim 'osidnicima' i Kapitulu u kojem leže„leištromi" koji su napisani od njihovih sudaca da pravo kažu što je čije u (županiji) Hlivni. I zakleti sudci jednoglasno, slažući se sa (spisima) Kapitula, poslaše mom kraljevstvu pismo (ovjereno) s 15 pečata, zajedno s našim ljudima (tj. Semkovićem, Nimičićem i županom Radojem), koje bijasmo poslali među njih, govoreći: „Prisegli su naši (pretci) prid onih 24 (osidnika kralja Lauša), nakon toga po njihovoj smrti njihova djeca dvaput dvanaest, od 12 plemena. Sudci hlivnjaci imenuju se svaki svojim imenom i svjedočiše pred nama: 1. Vlatko Gaičić od Bistrěce, 2. Galop od Vrdova, 3. Vlatko Klaščić s Dobrog, 4. Vučihna Mratinović iz Miša i 5. Predislav iz Važeraca i 6. Ugrin iz Zabrdnija, 7. Dragoš i Stojemir i 8. Juraj Sučečić iz Orgusa, 9. Utihirčić s Grebaca, 10. Cvitimir iz Kablića, 11. Vojin s Bistrice, 12. Skorovoj s Vrbovika prisegoše svjedočeći čisto i pravo, slažući se sa pravima iz spisa („leištroma") govoreći: „Gospodine, od početka („od korena") ničije nije Hlivno i grad Bistrički počevši od Zavoda do Vrhovine nego tvojega prethodnika bilo i sada tvoje, voljan je držati, voljan komu dati, izuzev u 8 sela trećine na ime Vojihnića, i od njihove donje trećine su dva dijela po izumriću Galešinih i Bubanina, komu ih ti daš; i to su ona sela u kojima svim Vojihnićima pripada dio od trećine trećina i s time su bili gradu (Livnu) kmetovi. To su ondje ova sela: 1.u Bistrici (uz Livno) od trećine trećina, 2. u Zagoričanima također od trećine trećina, 3. u Turama („Turah") također, 4. u Smrčanima također, 5. u Tribićima također, 6. u Vrtcima također, 7. u Kokošjim Glavicama također, 8. u Okuzlićima također, a iz toga, iz trećine od donja dva dijela posmrtno ide peti dio („uže") djeci Jurja Ruparića, a ostalo da je čisto kraljevstva našega, da je naše vladarsko od početka i grad i župa, i voljan je komu dati ili držati, da volismo našem glasu da cvate po nasljednicima, koji budu, i da duši ne bude protivno". To vidismo čisto i nepropuštajući od srca našega vjernih službi i služenja vojvode Hrvoja i kneza Baoše, dah im i zapisah u vijeke vjekova u plemenito grad Hlivanjski i sa svom župom i s dohotcima i s trgovinama, počevši ozdol od Zavoda u ime Vrdab, Lišćane, Sajkoviće, Mlijane, Lučniće, Čihoviće i svu Vrhovinu hlivanjsku, da pripada rečenom Hrvoju, knezu Baoši i njihovim nasljednicima u vijeke vjekova, u plemenštinu, i one odumrtine, izuzev od trećine trećinu koja pripada Vojihnićima u njihovim selima i izuzev „petog uža" (od donje trećine) Ruparića, kako smo ranije spomenuli; izuzev što je god Stipana Dobrinovića s bratom Jandrijašem i stricem Jurjem i njihovih nasljednika, što bi držali, a ono sve gore rečeno vojvodi Hrvoju i knezu Baoši i njihovim nasljednicima u vijeke vjekova. A tomu svjedoci ...

Darovnica u povijesnoj znanosti

Ovom darovnicom u okviru znanstvenih istraživanja bavili su se mnogi povjesničari, što usputno, što temeljitije, i iz nje izvlačili različite zaključke. Čini se da su joj najserioznije pristupili glede topografskih pitanja nezaobilazni Vjekoslav Klaić,[3] a zatim Mario Petrić.[4] Značajan doprinos u novije vrijeme dao je Ivan Jurković u nekoliko svojih radova o vrhričkome rodu Čubranića.[5] I njihovi su zaključci bili dalekosežni u interpretaciji ove problematike u našoj historiografiji sve do danas. Klaić je, uz minicioznu obradu, svjesno ili nesvjesno zanemario neke detalje u darovnici te tako analizirajući tekst donio i tri uistinu dvojbena zaključka s dalekosežnim posljedicama za ispravno i znanstveno sagledavanje činjenica iznesenih u tekstu darovnice. Ti su dvojbeni zaključci sljedeći:

1. *Bosanski kralj Stipan Ostoja poklanja vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši u županiji Hlivno ono, što je dosad pripadalo samome kralju.*[6]
2. *Hlivanjska županija obuhvaćala je u srednjem vijeku poglavito današnje Livanjsko polje, a uzanj možda i koje susjedno polje, kao što su Grahovo polje na sjeverozapadu, a Glamočko polje i Kupresko polje na sjeveroistoku.*[7]

3 Klaić, 1881, 69-75; Klaić, 1928, 13-24.

4 Petrić, 1961, 21-29 i 31-42.

5 Jurković, 2002, 125-164; Maček, Jurković, 2006, 285-341; Jurković, 2006, 25-69.

6 Klaić, 1928, 17.

7 Klaić, 1928, 13.

3. *U županiji Livnu bilo je tada (u vrijeme izdavanja darovnice) mnogo sela, koja se sve do sada sačuvala svoja imena.*[8] *Zatim uz oblik imena sela iz darovnice u zagradi bilježi današnji oblik imena, npr: Lišćane (Lištani). Tako uz Zavod u zagradi bilježi i zagonetne „Zavođane".*

Klaićev autoritet osjetit će se i u Petrićevu radu, poglavito u zaključku da *se u spomenutoj darovnici navode 23 sela Hlivanjske župe, od kojih se 12 javlja s istim ili nešto izmijenjenim imenom*,[9] koje zatim nabraja, a među njih stavlja i Zavođane. Unatoč tomu Petrić u priloženoj karti s naslovom *Stanovništvo, naselja i toponimi Livanjskog polja* nije ubilježio Zavođane ni kao toponim ni kao naselje. S druge strane Petrić je uz selo Vrdo, koje se javlja i u turskim dokumentima, u zagradi zabilježio *vjerojatno Vrdovo na Dinari,*[10] koje danas potpada pod širi teritorij Sinja i Vrlike, a nalazi se na južnim padinama Gnjata, ponad današnjega akumulacijskoga Perućkoga jezera. Iako se razradi ove teze nije ozbiljnije posvetio, Petrić je otvarajući mogućnost prostiranja županije Hlivne na područje iznad rijeke Cetine, više nesvjesno nego svjesno, načeo Klaićev dvojbeni zaključak o njezinu pružanju u srednjem vijeku. No, problem je kod obojice, kao i kod drugih autora, što su težnjom k sintezi izložene građe ponešto zanemarili analitički pristup podatcima danima u darovnici, a u krajnjem ishodu iskrivili topografsku sliku hlivanjske županije. Klaić, primjerice, u *Građi* o hlivanjskoj župi tvrdi da je uz Livanjsko tu spadalo Glamočko Grahovsko, a možda i još koje okolno polje. Iako nema povijesnoga pisanoga dokaza da bi Grahovo i njegovo polje spadali pod Livno, dapače, pljačka dobara kninskoga biskupa u Grahovu od službenika bana Lackovića 1369. godine[11] indirektno nam daje do znanja da je Grahovo i Grahovsko polje prije dolaska Turaka spadalo pod jurisdikciju kninske biskupije, a s druge strane znamo da je županija Hlivna oduvijek pripadala splitskoj nadbiskupiji još od splitskoga koncila 1184., ako ne i od prije. I Periši u njegovu geopolitičkome osvrtu na teritorij, crkvenu i političku orijentaciju Livna, Duvna, Glamoča, Grahova i Kupresa, nije jasno komu je Grahovo u upravno-političkoj i vjerskoj organizaciji pripadalo (Livnu, Kninu ili Psetu).[12] Osnovana može biti samo dvojba o pripadnosti županiji Knina i Pseta jer su u vjerskom smislu oba područja bila podložna kninskomu biskupu.

Radi boljega razumijevanja bitnih podataka danih u darovnici razložit ćemo darovnicu u tri dijela:

1. dio: Nalog kralja Ostoje u obliku *otvorena dva lista* (pisma), jedan izaslanstvu (V. Semkoviću, V. Nimičiću i županu Radoju), a drugi članovima hlivanjskoga županijskoga stola (suda) i kapitulu u kojem se drže *leištromi* (*legis instrumentum* = službeni akti) zapisani od te rote (stola) sa sljedećim zahtjevima:

   a) da se utvrdi tko ima kakvu plemenšćinu (vlasnička i ina prava, naslijeđenu djedovinu) *od korêna* u hlivanjskoj Vrhovini i u župi Hlivni, a koja su ozakonjena od vremena uspostave županijskih stolova za vladanja kralja Lauša (Ludovika, Ljudevita 1342. -1382.)

   b) što pripada (*pristoji*) gradu Bistričkome.

2. dio: Zaključak rote ili županijskog stola, koji se slaže s onim što piše u kapitulskim *leištromima*, a što su utvrdili njihovi prethodnici u časti rotnika ili osidnika. Oni

[8] Klaić, 1928, 24: *U ispravi od god. 1400. spominju se ova sela: Čihovići, Dobro (sada Dobra), Grebci, Kablić (sada Kablić veliki i mali), Kokošjeglavci, Lišćane (Lištani), Lučniće (Ljusnić), Miši (i sada Miši), Mlijane, Okuzlići, Or'rusi (Orguš), Rujane (Rujani gornji i dolnji), Sankovići (sada Sajkovići), Smrče (Smričani), Trebići (Tribić), Ture, Vražerani (Varšerele), Vrda, Vrbovin, Vrtci, Zabrdije, Zabukovje, Zagorêče (Zagoričani) i Zavod (Zavođani*).

[9] Petrić, 1961, 32.

[10] Petrić, 1961, 33.

[11] Katić, 1932, 1-12; Ančić, 2014, 29-31. (Usput dodajem da se povijesno neubiciran ojkonim iz tog kapitulskog izvješća, zvani „Starhouiça" treba ubicirati kao Sanctus Arhangelus, tj. locirati ga u današnji pravoslavni manastir Sv. Arhanđeo u Kistanjama.)

[12] Periša, 2011, 296-308.

jednoglasno zaključiše kao stol i pojedinačno svojim pečatom potvrdiše da županija i grad Hlivno i grad Bistrički, počevši od Zavoda do Vrhovina, pripadaju kralju Ostoji jer su i prije prema *leištromima* pripadali njegovim *prvima* (prethodnim vladarima), osim prava Vojihnića na trećinu od trećine u osam sela, koja su stekli jer su bili *gradu kmetje* (tj. kmetovi grada Livna) i iz te osnove prava djece Jurja Ruparića na peti dio, odnosno petinu (od kmetske trećine).

3. dio: Sadržaj onoga što kralj Ostoja daruje vojvodi Hrvoju i knezu Baoši je grad hlivanjski (danas Livno) sa svom župom i s dohodcima i trgovinom počevši doli od (sela) Zavod, i to od lokaliteta Vrdab u tom selu, obuhvaćajući zatim sela Lišćane, Zabukovje, Sajkoviće, Mlijene, Ruibne, Lučniće, Čihoviće i svu Vrhovinu hlivanjsku, i onu odumrtinu Galešina i Bubanina izuzev spomenutih prava Vojihnića u osam sela i prava djece Jurja Ruparića, izuzev onoga što pripada Stipanu Dobrinoviću s bratom Jandrijašem i stricem Jurjem.

U prvom dijelu, u kojem kralj Ostoja pismeno nalaže izaslanstvu (V. Semkoviću, V. Nimčiću i županu Hlivne Radoju) da idu u Hlivno i da sazovu županijski sud (rotu) od 12 prisegnutih *osidnika* (porotnika), naši su znanstvenici uglavnom vidjeli pravnu proceduru kojom kralj Ostoja stječe legitimitet da može darivati posjede na području bivše hrvatske županije gdje se i ovim činom poštuju odredbe hrvatskoga pravnoga sustava, a koji je obnovio i ozakonio hrvatsko-ugarski kralj Ludovik (*Lauš*).[13]

Po svemu sudeći, izaslanstvo ima puno prizemniju i pragmatičniju ulogu koja se sastojala u delikatnu zahtjevu da podijeli *totam Hliunam* na dva dijela: na ono što pripada gradu Bističkomu (a što kralj Ostoja zadržava u kraljevskoj vlasti) i na ono što daruje vojvodi Hrvoju, sinu mu Baoši i njihovim nasljednicima *počanše od Zavoda* pa sve *do Vrhovina*. Da je kralj darovao cjelokupnu županiju Hlivnu, kako je to do sada smatrala naša znanost, tada mu ne bi trebalo ni izaslanstvo ni sazivanje rote (županijskoga sudbenoga stola). Naime, kraljevska prava u županiji Hlivni znala su se otprije i samo su se prenijela sa hrvatsko-ugarskih kraljeva na bosanske kraljeve i, koliko se dade iz teksta zaključiti, nisu bila upitna. Uostalom, treba reći da je bosansko banstvo (i poslije kraljevstvo) ustrojeno na naslijeđenu hrvatskome pravnome sustavu koji je, kako se izričito kaže u darovnici, osnažio (*na moćeh postavio*) hrvatsko-ugarski kralj Ludovik (*Lauš*). Spomenut izraz *totam Hliunam* (sva Hlivna, županija) javlja se u spisima splitskoga crkvenoga koncila iz 1184. godine (tamo se javlja i izraz *totam Masarum*, sav Mosor), a oba izraza *totam* sugeriraju nam da su ti teritoriji sjedinjeni od pravno i organizacijski samostalnih dijelova koji su pripadali različitim rodovima, a interesno ih povezuju planinska ljetna i župska zimska ispasišta.

Otvoreno pismo, ovjereno *srednjim kraljevskim pečatom*, koje je Ostoja uputio poslanstvu zasigurno sadrži nešto više zadataka osim spomenutog da sazovu županijski sud. Što sadrže te upute možemo osnovano nagađati i pretpostaviti da je njihov zadatak, između ostalih, uvesti u posjed daroprimatelje, tj. vojvodu Hrvoja i sina mu Baoša, ali i vrlo vjerojatno označiti novonastale granice između

13 Mandić, 1978, 69; *Ako pomno proučimo darovnicu kralja Ostoje... vojvodi Hrvoju... od 8. prosinca 1400. morat ćemo doći do zaključka, da je župa Hlivno s hlivanjskim Vrhovinama bila „od korena", tj. od najstarijih vremena vladarsko dobro hrvatskih kraljeva. To je utvrdio kralj Ljudevit I. kada je između g. 1358. i 1360. na osnovu zaključka hrvatskog sabora proveo opću istragu o starim pravima... Kralj Ljudevit poslao je u Hlivno 24 zakleta rotnika, koji su pomno ispitali predstavnike svih hlivanjskih mjesta i zastupnika od 12 starih hrvatskih plemena o starom stanju u hlivanjskoj župi. (Oni) su pod zakletvom... izjavili i poslali kralju Ljudevitu ...ovu poruku: „Gospodine, od korena ničijere ino nije Hlivno i grad Bistrički počanše od Zavoda do Vrhovina, nego tvojega prvoga bilo i sada tvoje." Cijeli tok ... zaveden je u posebne zapisnike („leištromi", legis instrumenta), koji su bili pohranjeni kod hlivanjskoga zbornog kapitola, gdje su se po tadašnjim običajima čuvale posjedovne isprave ... vlasnika. Taj isti odgovor su dali Hlevnjaci 1400. godine kralju Ostoji, kao tadašnjem vladaru hlivanjske župe i baštiniku prava negdašnjih hrvatskih kraljeva.*

pripadnosti gradu Bistričkomu i darovana područja: *grada Hlivanjskog sa vsom župom, sa dohodci i sa trgovinami*.

Upute u drugom kraljevu pismu, upućenu rotnicima hlivanjskoga županijskoga stola, također se nisu svodile samo na utvrđivanje onoga što pripada kralju, nego i na promjenu podložništva nižih plemića na darovanu području.

Razvidno je da u tekstu koji opisuje darovano područje nema ni spomena o gradu Bistričkom, a isto tako da u tekstu koji spominje zaključke rote nema dijela teksta koji govori o onome što pristoji gradu Bistričkome. Rota je nesumnjivo savjesno i temeljito obavila svoj posao po kraljevu nalogu, što se osnovano može zaključiti iz dijela teksta koji detaljno govori o pravima Vojihnića i Ruparića. Međutim, dio teksta u kojem je rota utvrdila ono što pripada gradu Bistričkome nije ušao u darovnicu jer Ostoja grad Bistrički i njegove pripadnosti nije ni darovao. On je samo dao nalog roti da posebno (izdvojeno) utvrdi što pripada gradu Bistričkome kako bi putem rote, uz darovanje, pravno osnažio i zajamčio svoja kraljevska prava na području Bistrice, grada Bistričkoga i pripadnostima gradu Bistričkomu. Da je kralj namjeravao darovati Hrvoju sva svoja prava u županiji Hlivni, kako misli Klaić, tada ne bi sazivao rotu jer bi bili sasvim dovoljni prijepisi iz kapitulskih *leištroma*. Usto ne bi u *otvorenom listu* od prisegnutih članova županijskoga stola posebno tražio utvrđivanje što pristoji gradu Bistričkome.

Mogao bi nas zavesti podatak koji je, čini se, cijenjenoga Klaića i druge istraživače odveo na pogrješan trag o pravima Vojihnića u osam sela, koja su stečena na temelju toga što *su bili gradu kmetje*, da se to odnosi na pripadnosti gradu Bistričkome. No, ta sela, iako u darovnici to izričito ne piše, pripadaju gradu Hlivnu, što je vidljivo iz njihova zemljopisnoga smještaja oko grada Hlivna, ali isto tako u darovnici nema ni riječi kojom bi se dokazalo da kralj Ostoja daruje vojvodi Hrvoju *grad Bistrički*.

Isto tako valja reći, prije detaljnije analize i interpretacije sadržaja darovnice, da je ona po formi ili obrascu ako ne neobična, a onda zasigurno neuobičajena ili nestandardna. Ta posebnost odnosi se u prvome redu na podatke o slanju ovlaštenog izaslanstva u Hlivno te na ulogu rote i izlaganje dijela teksta iz njihova pravorijeka. Taj se dio, koliko nam god s povijesno-istraživačkoga motrišta bio dragocjen, u prvi mah doima kao ceremonijalni ukras kojim treba uveličati i na lokalnoj razini potvrditi kraljevu volju. Smatramo, pak, da ovakav obrazac darovnice ima pragmatičniju i funkcionalniju ulogu nego što je usklađivanje različitih pravnih sustava u hrvatskome i bosanskome kraljevstvu, kako se obično misli. Kralj Ostoja zapravo razdvaja županijsko područje na dva dijela i pomoću županijske rote određuje unutar županijske granice između tih dijelova, a time mijenja i organizacijski i politički ustroj, a za takve promjene potrebna mu je, u skladu s tadašnjim pravnim sustavom, suglasnost hlivanjske županijske rote. Gurajući županijski stol u prvi plan Ostoja, uz nastojanje da darovano pravno *bude tvrdo*, vojvodi Hrvoju, Baoši i nasljednicima utvrđuje i svoje kraljevsko pravo na Bistricu, kastrum Bistrički i ono što tom *gradu pristoji*. Bosanska nam diplomacija posredno putem darovnice daje na znanje da je institucija hlivanjskoga županijskoga stola utemeljena na hrvatsko-ugarskome pravu u ovom slučaju imala složen i delikatan zadatak izdvojiti ono što pripada gradu Bistričkome od onog što pripada župi Hlivni, gradu Hlivnu i hlivanjskim Vrhovinama. Povelja ne donosi stav rote o pripadnostima grada Bistričkoga, što je potpuno logično, jer bilježi samo ono što je predmet darovanja, a u ovom slučaju to grad Bistrički nije. To se može zaključiti, također, iz poretka imenovanja sela i njihova topografskoga smještaja: *Vrdab*, danas Ždrilo pored Preočanskog doca iznad izvora Cetine, *Lišćane*, nekad katunsko selo, danas samo planinski toponimi Lišanjska vrata i Lišanjski vrh na Gnjatu, a ne Lištane, kako smatraju Klaić, Petrić i dr. (Lištane su se, ako je suditi po popisu biskupa Dragičevića, zvale Ćukovac) te *Zabukovje*.

Danas postoji toponim *Bukova peć(ina)* oko koje se nalazilo zemljište zvano Bukovlje sa sjeverne strane vrha Veliki Sokolac (1553 m) i Ćelavog vrha (1582 m), a južno od sela Provo i Čaprazlije. Gledano s južne strane iz vrličkoga kraja ta se naselja nalaze iza Bukovlja, stoga ih tadašnji vlasnici posjeda, plemeniti rod vrhričkih Čubranića, bilježe kao Gornje i Donje Zabukovlje jer su se nalazila s one (suprotne) strane Bukovlja. Sankoviće (danas Sajković) doživjeli su neznatnu semantičku promjenu jer se starinskim načinom prijevoza sijena na sanjkama nije više služilo. Sljedeći ojkonim Mlijane koji novom naraštaju i novim žiteljima nije poznat, mogli bismo dovest u vezu s latinizmom *milium*, *-ii*, proso, proja, a onda i s nedalekim naseljem Provo. Ono se u turskim spisima bilježi kao Prhovo, a to može biti od riječi parohovo, tj. župnikovo, ili od Prahovo u značenju prijelaz, prolaz. No, skloniji smo mišljenju da se u izrazu Mlijani krije vodeni vir kružnoga oblika koji voda stvara kada ponire u podzemlje, a taj se vir i danas nalazi nedaleko od Čaprazlija (s tim da ime Čaprazlije potječe iz turskoga razdoblja, a nastao je od imena vlasnika čifluka Čaprazli-oglu-a). *Ruibne* vjerojatno su današnje selo Rujane, kako smatraju Klaić, Petrić i dr., *Lučniće* danas su selo Lusnić ili možda Priluka, a *Čihoviće* su vjerojatno selo Žirović (loša grafija izvedena iz *Xirhovich*). Od tih sela do danas prepoznati su tek Sajkovići i pod imenom *Lučnići*, današnje selo Lusnić.

Opširan turski popis Kliškoga sandžaka iz 1550. godine potvrđuje našu ubikaciju Zabukovlja na područje Čaprazlija.[14] Čaprazlije su u turskom razdoblju dobile ime po spahiji Čaprazlu Mehmedu, vlasniku dijela sela, a Provo je današnji naziv dobio po pripadnosti vlasnicima iz sela Prhova (danas Gornje Koljane, Vrlika). O vlasništvu vrhričkih Čubranića u predtursko doba nad Zabukovjem (Superiori i Inferiori Sabuchouge) govori jedna vladarska potvrdnica, a njezin hrvatski prijevod i znanstvenu argumentaciju donosi I. Jurković u radu o rodu Čubranića.[15]

Tragovi razgraničenja iz ove darovnice uočljivi su i danas u nekim segmentima, kao što su, primjerice, razgraničenja na području planinskih pašnjaka, koje u svojim znanstvenim radovima obrađuju Filipović i M. Marković, a sačuvana su i usmenom predajom starijih ljudi iz sela oko vrela Cetine.[16] Tako turski popisi i usmena predaja svjedoče o tome da su stanovnici sela Kijeva i sela Spaško Polje (sela s imenom Cetina ili s imenom Vrilo Cetine tada još ne postoji jer se javlja s dolaskom mletačke vlasti na to područje) imali zajedničke mlinove na Cetini, a vjerojatno i zajedničko zemljište jer su pripadali istoj rodovskoj zajednici.[17] Nije sporno da je starohrvatska crkva sv. Spasa po tradiciji pripadala kijevskoj župi sve do 1830. godine. Fra J. A. Soldo bilježi u *Prilozima* pod br. 2 i 10 svjedočenja o sudjelovanju Kijevljana u procesiji do sela Cetine na blagdan sv. Spasa, ali zaobilazi činjenicu da je selo Cetina bilo po tradiciji pod župom Kijevo.[18] Godine 1828. – 1830. crkvena je

[14] Spaho, Aličić, 2007, 389; *nahija Saromiše – Dio zemina od mezre Gornje Zabukovje spahije Čaprazlu Mehmeda.*

[15] Jurković, 2006, 57: *U historiografiji spomenut, ali ne objavljen dokument Splitskog kaptolskog arhiva iz 1402. god. iznimno je važan ne samo za poznavanje posjedovnih odnosa među plemenitim Čubranićima, već i za poznavanje srednjovjekovne toponimije, prvenstveno Hlivanjske županije. Riječ je o međusobnoj potvrdi prava na posjede u županiji Hlivno i vrhričkom distriktu županije Knin bliskih rođaka Vuka Vladislavića i Vuka Stipčića. Naime, plemeniti muževi, kako kaže isprava, Vuk Vladislavić od Vrhrike od plemenitog roda Čubranića i Vuk Stipčić od Hlivna također od plemenitog roda Čubranića iz Hrvatske međusobno potvrđuju i mijenjaju nasljedne zemlje i posjede tako da Vuk Vladislavić u svoje, kao i u ime svog nećaka Franka, sina Ratkova, daje, mijenja i potvrđuje rečenom Vuku Stipčiću ... šestinu udjela u četiri mjesta, zemlje i doline u Dobrašinu (Dobrasin), Bužaninu (Busuni), Kopčiću (Copcichu) i u Palčišću (Palcischu), a koje će Vuk Stipčić i njegov stric Tvrtko te ostali nasljednici uživati za vječna vremena. Jednako tako Vuk Stipčić od Hlivna ... daje, mijenja i potvrđuje rečenom Vuku Vladislaviću od Vrhrike i nasljednicima deveti udio u Gornjem Zabukovju u Hlivnu (in Superiori Sabucchouge in Cleuna), šestinu udjela u Donjem Zabukovju (in Inferiori Sabuchouge), potom u Vrhrici od trećine dvanaestinu udjela u zemlji sela Trnovo (Ternouo), a koje će Vuk Vladislavić i nećak Franko s nasljednicima uživati za vječna vremena.*

[16] Filipović, 1938.

[17] Spaho, 1985, 109, 111, 115: *Selo Spaško Polje na izvoru rijeke Cetine i mezra Rasad i mezra Rataj i crkveno zemljište koje se nalazi u spomenutom selu pripada Vrhrici*. Uz to u podnožnoj bilješci br. 99 Spaho dodaje: *Toponim Spaško Polje je naziv za sadašnji lokalitet Paško polje sjeverno od Vrlike; ostali toponimi nisu ubicirani.*

[18] Soldo, 1999, 56-58, 67-68.

organizacija zamijenila područja tako da je pod jurisdikciju župe Kijevo uvela selo Uništa, koje je do tada bilo u nadležnosti župe Vrlika, a selo Cetinu s crkvom sv. Spasa prevela u nadležnost vrličke župe iz praktičnih razloga da područje crkvene župe bude i zemljopisno kompaktno. Naime, Uništa su bila sezonsko ispasište vrličkih rodova, prije svega maovičkih i Podosojana, a koje je s vremenom preraslo u stalno nastanjeno selo. Kako su Vrličani bili teritorijalno odvojeni od Uništa područjem sela Cetine, da bi do njih došli, morali su preći preko teritorija crkvene župe Kijeva, tj. preko područja današnjega sela Cetine.

Pri utvrđivanju lokaliteta na kojima se nalaze toponimi koji se imenuju u darovnici najviše je problema zadavao onaj od kojeg počinje razgraničenje, tj. *Zavod u ime Vrdab*, jer spomena o njemu danas nema, a spominjanje *mezre Zavod* u turskom defteru u granicama sela *Vidonić drugo ime Vinalić* više u prvi mah zbunjuje nego li pomaže u ubikaciji.[19] Naime, tekst u darovnici kaže da je ono što se daruje vojvodi Hrvoju obuhvaćeno navedenim toponimima, a razgraničenje *počanše z dola od Zavoda u ime Vrdab*. Dakle, počinje se od zapadne granice (*z dola*, jer *gori* i *doli* u srednjovjekovnim ispravama znači *istok* i *zapad*, odnosno ravnanje prema Suncu) od naseljena mjesta (sela, zaseoka) Zavod, a prva točka razgraničenja nalazi se na lokalitetu zvanu Vrdab.

Skokov rječnik za riječ *dabar* donosi značenje ždrijelo, *provalija*, što nas je ponukalo da na zemljopisnim kartama potražimo toponime koji bi danas sinonimno odgovarali tadašnjem pojmu *dab-*, *dabar*. Naime, nakon turskih provala i osvajanja 1522. godine izmijenilo se stanovništvo oko vrela Cetine, a novodošlo je stanovništvo donijelo svoj jezični idiom i primijenilo ga i na zatečenu toponimiju.[20] U početku je toponim Vrdab usmjeravao na selo Dabar i rječicu Dabar, preciznije na izvor Dabra (što se nalaze uz rijeku Cetinu na granici između Vrličke i Sinjske krajine), a sve zbog onoga u znanosti neosnovano usvojena obrasca u tumačenju toponima *Vrhbosna* i *Vrhrika*; Vrhbosne kao *naselja na vrelu rijeke Bosne*, Vrhrike kao *naselja na vrela Cetine* pa bi po tome i Vrdab mogao biti izvor Dabra. No, tragajući po topografskim kartama, na jednoj karti Općine Knin, koja je obuhvaćala i područje oko vrela Cetine, nalaze se toponimi Ždrilo, Ždrilo draga i Đukića ždrilo, sve jedan do drugoga na širem području današnjega sela Cetine, na padinama planine Gnjata, nešto sjevernije od zaseoka Preočani, zaseoka Palačevići i Modrića kule, neposredno uz Preočanski dolac. Petar Šimunović uz riječ *dabar* navodi kao sinonim *dolina*, što bi upućivalo na današnji Preočanski dolac, a Vrdab na današnji lokalitet Ždrilo.[21] Čitavo to područje inače je i u prošlom stoljeću služilo za ljetna, sezonska ispasišta cetinskih rodova Barišića, Milaša, Kusonja, Četnika, Modrića i drugih. Dakle, treba vidjeti da je prije šest stotina godina iznad današnjega toponima Ždrilo bilo selište koje se zvalo Vrdab, a koje odgovara položajem rubnome dijelu današnjega Preočanskoga doca. Sada nam nešto jasnijim biva moguć odgovor na upit gdje bi se mogao nalaziti zagonetni Zavod. Njegovoj ubikaciji znatno pripomaže i spomen u turskom defteru iz 1604. godine. Naime, pripadnost *mezre Zavod* selu Vinalić, kako se bilježi u spomenutu defteru (popisu), ukazuje nam na to da se područje s lijeve strane rijeke Cetine, zvano Ševače, i zaseoka Kurobase

[19] Spaho, 1985, 95-96: 16. *Selo Vidonić, drugo ime Vinalić pripada Vrhrici: ... 22. Čitluk Ahmeda s. Hamze, i Sije, i Kemer, kćeri Mehmeda,* ***u dijelu mezre Zavod*** *(?), sa čairom i vinogradom, sada u posjedu Kemer, i Hasana i Ahmeda, pripada Vrhrici: Prihod: od usjeva, ušur od sijena i ostalo. 680; 23. Dio zemina Halila, s. Dauda, i Jusufa, s. Mehmeda, vojnika u tvrđavi,* ***u dijelu mezre Zavod*** *i u dijelu sela Vidonić Vinalić, prema starom defteru pripada Vrhrici: Prihod: od usjeva, ušur od sijena i ostalo: 100; 24. Dio zemina Ramadan-age i Osmana, ćehaje, i ostale braće, sinova Ahmeda,* ***u dijelu mezre Zavod*** *i u dijelu sela Vidonić Vinalić, sada u posjedu Jusufa i Halila, pripada Vrhrici: Prihod: od usjeva, ušur od sijena i ostalo: 200; (mezra*, veće obradivo zemljište koje ima obilježje da je nekada bilo naseljeno, ili ima tendenciju naseljavanja).

[20] Skok, 1971, 370.

[21] Šimunović, 1992, 266. Uz ostalo bilježi: *Imena hidronimski motivirana: Pounje (> Unčani); Strugari (< Strger, Vzturger); Žirovac (< Sirnouica); Orehovica (< Rehovna) (257); Dabruša (: dabar „dolina“) (268); Sočanica (< Selčani) (260); Detin (izgovorni oblik) (<Udetin < Hudetin) (258); Kotarani (: kotar(a) „ograda“.*

s Gradinom (544 m), a vjerojatno i zaseoka Preočani, nalazilo u sastavu sela Vinalić.[22] Stoga naselje Zavod treba vidjeti na gradini Kurobase ili uz nju, u današnjem selu Cetini, gdje arheološki nalazi potvrđuju tragove ljudskoga obitavanja od prapovijesti, a graničnik toga roda prema gradu Bističkome (danas utvrda, tvrđava Glavaš) nalazio se na padinama Gnjata iznad Ždrila.[23] Gledano iz perspektive trgovišta Bistrice i grada Bističkoga toponim Zavod nalazi se iza vode (s one strane rijeke Cetine). Možda i današnji zaseok Preočani (i prezime) duguje svoje ime tom, danas izgubljenom toponimu Zavod; oni su se nalazili nasuprot Zavodu, ispred vode. Naravno, novodošlo stanovništvo preoblikovalo je stari zatečeni naziv mjesta i prilagodilo ga svom jezičnom idiomu.

Govoreći o ovom području oko vrela Cetine, treba reći da turski popisi (defteri) iz 1550. i 1604. godine na tom lokalitetu spominju selo *Spaško Polje* koje je očito dobilo ime po tome što je bilo kmetsko naselje koje je pripadalo crkvi sv. Spasa. To nam, pak, sugerira da je donator starohrvatske crkve sv. Spasa na vrelu Cetine župan Gastika, kako je to pročitao pokojni S. Gunjača s oltarne grede, uz izgradnju zavjetne crkve darovao i posjed za uzdržavanje crkve.[24] Isto tako spomenuti Spahin defter nedvojbeno potvrđuje da je postojalo selo na položaju današnjega sela Cetine koje se zvalo Spaško Polje.[25] Spaho u svojoj opaski nije bio precizan jer današnji toponim Paško polje ne znači selo (naseljeno mjesto), nego polje (zemljište), a u defteru se jasno kaže da je *Spaško Polje - u vrijeme turskog popisa - bilo selo i da se nalazi na izvoru rijeke Cetine te broji 53 baštine* (seljačka posjeda). Usto se bilježi: *Crkva Spaškova zemljišta, drže je stanovnici spomenutog sela, pripada spomenutoj nahiji (Vrhrici): 200 akči* (zajedno plaćaju taj porez). Dakako, ovdje je riječ o zemljištu koje pripada poznatoj starohrvatskoj crkvi sv. Spasa na vrelu Cetine, a za koju su stanovnici zajednički plaćali porez jer, očito je, svećenika nije bilo. Nakon povlačenja Turaka brojni su znanstvenici obišli crkvu sv. Spasa i područje oko vrela Cetine: A. Fortis, I. Lovrić, L. Marun, J. Ćudina (Chiudina), J. Modrich, J. Alačević i mnogi drugi. Zanimljivo je da Alačević selo uz vrelo Cetine bilježe pod nazivom Rukale.[26] Istodobno selo Jarebice spominju Fortis, Lovrić, Modrich i drugi, a selo se nalazilo u zaseoku Vukovići (današnjega sela Cetine) i oko njega na području Runjovice.

Daljnja potraga za graničnim toponimima navedenima u darovnici, iako nam je olakšana, već nas na sljedećem toponimu dovodi u dvojbu. Naime, u toponimu *Lišćane* i V. Klaić i M. Petrić prepoznali su današnje selo Lištane pokraj Rujana na južnome rubu Livanjskoga polja, što nam ni u kom smislenom i logičnome slijede ne odgovara pri utvrđivanju razgraničenja prema darovnici. Tragom za adekvatnijim toponimom na zemljopisnim kartama nešto sjeveroistočnije od Ždrila nailazimo na registrirane toponime Lišanjski vrh (1754 m) i Lišanjska vrata, a

[22] Milošević, 1998, 70; Ovaj toponim Milošević bilježi pod naslovom: *I. Općine Kijevo i Civljane, br. 15. Kneževići: 1) Nalazište je na položaju Gradina (kota 544), na krajnjim zapadnim padinama brda Gnjat (u planinskom lancu Dinare) istočno od zaseoka Kneževići; 2) Na jednom ovišem šiljatom brijegu vide se ostanci neke jake kule, koju narod naziva Gradinom; 3) Prapovijesno razdoblje (?); 4) Prema podacima P. Stanića iz 1891. godine; 5) Nema nalaza; 6) Drugih podataka o nalazištu nema. Položaj je rekonstruiran prema Stanićevom i Patschevom opisu, te prema topografskoj karti 1:25.000.* (Stanić, 1891, 9-12: 1892, 68-71; Patsch, 1899, 69-116).

[23] Za potvrdu gradina Glavaš = grad Bistrički vidi glasnik *Naše Kijevo*, ser. II, br. 3, 4 i 5 iz 1998., br. 6, 7 i 8 (s uredničkim naslovom „Junaci s Cetine") iz 1999. te br. 25 (s uredničkim naslovom „Kralj Žigmund u dolini Cetine") i 26 (s naslovom „Pripadnost gradu Bističkomu i granice hlivanjske županije") autora I. Cicvarića pod naslovom „Utvrda Glavaš u povijesti i povijesnoj znanosti". (Kovačević, 2000).

[24] Gunjača, 1949, 87-93; Gunjača 1956, 209.

[25] Spaho, 1985, 109: *84. Selo Spaško Polje, na izvoru rijeke Cetine, i mezra Rasad, i mezra Rataj i crkveno zemljište koje se nalazi u spomenutom selu pripada Vrhrici.* U podnožnoj bilješci br. 109. Spaho dodaje: *Toponim Spaško Polje je naziv za današnji lokalitet Paško polje sjeverno od Vrlike; ostali toponimi nisu ubicirani.*

[26] Fortis, 2004, 187: *Pokraj malena zaseoka Jarebice, tri milje od Vrlike, podno jednoga mramornoga brijega četiri (su) glavna izvora Tilurusa...*; Lovrić, 1948; Chudina, 1885; Ćudina, 1885; Modrich, 1892; Alačević, 1882, 129-133; Marun, 1895, br. 3, 183-187.

nešto južnije i Lisino brdo. Lišanjska vrata i Lišanjski vrh nalaze se neposredno jedan uz drugoga i očito su u prošlosti činili cjelinu koja bi odgovarala srednjovjekovnom stočarskom naselju Lišćane. I ovaj se toponim nalazi na padinama Gnjata na zamišljenome pravcu od sela Vinalića (danas općina Vrlika) prema selu Sajkovići (općina Livno). Da je nekad na tom, danas uglavnom nenaseljenom, području Gnjata bilo vrlo živo i napučeno stočarskim rodovima svjedoče do danas sačuvani zemljopisni nazivi kao što su Bunjevačko brdo (1849 m), Marino brdo (1789 m), Cigansko greblje, Katunište i dr. Da su Lisino brdo, Lišanjski vrh i Lišanjska vrata lingvističko-etimološki mogla nastati od starijega jezičnoga dualnoga oblika *Lišćane* ne može biti sporno. Dakle, ovi do danas sačuvani toponimi nedvojbeno ukazuju na vezu sa iščezlim selom Lišćane u Ostojinoj darovnici. Klaić je, kako smo spomenuli, na temelju etimološke sličnosti Lišćane ishitreno smjestio u današnje selo Lištane koje se nalazi na Livanjskome polju, između sela Čaić i Rujani, Petrić pak nekritički preuzeo, a što, na žalost, položajem nikako ne odgovara ako imamo u vidu redoslijed toponima i moguću crtu razgraničenja između darovana posjeda i pripadnosti gradu Bistričkomu. Uputno je i korisno imati na umu Skokovo etimološko objašnjenje uz riječ *lis*.[27]

U daljnjem slijedu graničnih toponima iz darovnice nailazimo na *Zabukovje*, treći toponim, koji se, po svemu sudeći, odnosi na područje današnjih Čaprazlija. I. Jurković donosi toponimske podatke iz novih (dosad neobjavljenih dokumenata) o posjedima plemenita roda Čubranića Hlevanjskih i Vrhričkih u kojima se uz ostalo bilježi toponim naselja Zabukovlja, i to kao Zabukovlje Gornje (*in Superiori Sabucchouge in Cleuna*) i Donje Zabukovlje (*in Inferiori Sabuchouge*).[28] Sačuvan ostatak bivšeg imena nalazimo u nedalekom toponimu Bukovačka peć.

Sajkovići, kao sljedeći toponim u darovnici, sačuvao se do danas i odnosi se na današnje selo koje se nalazi na jugozapadnome dijelu Livanjskoga polja između sela Gubin i Kazanci. Ovaj toponim točno je ubicirao V. Klaić, a M. Petrić to bez dileme prihvatio. Sljedeća granična točka zabilježena u obliku *Mlijane* najzagonetnija je značenjski (leksički) i najneobičnija po izrazu, što bi moglo biti povezano s imenom žitarice proso, ali i mjestom gdje se prosi, tj. prošteništu. Prateći moguć pravac razgraničenja, nagađamo da bi to mogao biti stariji naziv za današnje selo Provo (turski popisi: *Prhovo*) jer nas taj put logično i funkcionalno vodi u smjeru Lusnića, gdje su i Klaić i Petrić prepoznali *Lučniće* navedene u darovnici, ali možda je naziv oblikovan od značenja riječi *luka*, poslije Priluka.

Sljedeći toponim u darovnici zabilježen je u neobičnu obliku *Ruibne*, a Klaić i Petrić u njemu su prepoznali današnje selo Rujane, no kako je riječ o razgraničenju između livanjskoga i bistričkoga posjeda, područje današnjih sela Gornjih i Donjih Rujana, nikako ne odgovara i nikako se ne uklapa u liniju razgraničenja. Stoga nam se čini adekvatnijim stare izgubljene Ruibne vidjeti u današnjem Čelebiću, čiji naziv svojim očitim turskim podrijetlom potvrđuje da je nastao poslije s dolaskom turske vlasti te je vjerojatno prevladao i potisnuo onaj stariji Ruibne. Isto tako nagađamo da je današnji toponim Runjavica na području sela Čelebića nastao od starog oblika Ruibne.

Današnje selo Lusnić, koje je sljedeće po redu i koje smo netom spomenuli, nalazi se na sjevernom rubu Livanjskoga polja, negdje u sredini između sela Ljubunčić, Strupnić i Kovačić, što bi se moglo uklopiti u područje razgraničenja županije Hlivne.

[27] Skok, 1972, 307: **lis**, pridjev (narodne poslovice), sveslav. i praslav. (**lysъ*), bez paralele u baltičkoj skupini, „calvus, ćelav, plješljiv". Danas samo u proširenju na *-ast lisast* (17. g., Vuk) = na *-at lisat*. U toponimima je očuvan stari pridjev *Lisa Gora* (14. vijek), *Liso Polje* kao i u poimeničenjima (za životinje i biljke npr.:) *lis* 'vol', *lisa* 'krava, ovca (domaća životinja)', *lis* 'biljeg na čelu', *lisac* ime biljke i toponim, *lisak* lisast konj, *lisan* konj, jarac i drugo. Zatim: lisina „mjesto po vrhovima planina koje nije obraslo šumom, sinonimi: čistina, proplanak", kolokvijalno na *-inje* lisinje n „goli vrh, golo brdo". Izvedenicu za naseljeno mjesto Lišćani/Lištani ni iz njega izveden pridjev Lisin, -a, -o, kao ni posvojni pridjev lišćanski / lištanski Skok ne spominje.

[28] Jurković, 2006, 57.

Zadnji konkretan toponim koji služi za razgraničenje u darovnici zabilježen je u obliku *Čihovići*. O samu imenu ništa pouzdano ne možemo reći. Vjerojatno je riječ o lošem grafijskom obliku imena sela Žirović koje i položajem odgovara navodima u darovnici jer nakon toga slijedi navod *i svu Vrhovinu hlivanjsku*. Pogrješke tipa Čihović > Žirović lako nastanu u prijepisu iz jednoga grafijskoga sustava u drugi, a treba imati u vidu da je Ostojina darovnica vojvodi Hrvoju pisana bosančicom (hrvatskom ćirilicom), a da su *leištromi* livanjskoga kaptola u Bistrici bili pisani latinskim jezikom i pismom. Naime, hrvatski glasovi č, ć, ž, š, i drugi kojih nema u latinskome jeziku, a ćirilica ih ima, u različitim su srednjovjekovnim aktima pisani različito. Tako za glas č nalazimo oblike *c*, *ch*, *chi*, *z*, *sz*, a za glas ž najčešće se koristio grafem *x*, ali i *sh*, *zg* i slično.

Dakle, iz rečenoga treba vidjeti da je kralj Ostoja zadržao područje istočno od Prova, tj. Vrbicu, Bogdaše i Bastase, pa Crni Lug, Peulje, Nuglašicu i Grkovce te Priviju (Uniške Doce), Uništa, Glavaš, Vrelo Cetine, Kosture (veći dio današnjih Civljana) i Kijevo. Kao potvrdu tomu treba reći da su za vrijeme turskih osvajanja oko 1385. godine od dijela područja koje je pripadalo gradu Bistričkomu, a nalazilo se na području Livanjskoga polja (jer grad Bistrički, danas utvrda Glavaš, nije bio osvojen) Turci formirali nahiju Sarumiše (Sarumiševo). Turski popisi tu nahiju (općinu) bilježe kao Saramis, što u turskom jeziku znači *mali hrast*. Osobno mi je vjerojatnije da se nahija zvala Saramuša, kako je bilježe u nekoliko spisa pisanih latinskim i talijanskim jezikom. Naime, smatram da je nahija dobila naziv od izraza *pripadnost gradu* tj. tur. *sarai* – grad i *musha* – muša, općinsko zemljište, zajedničko. I danas stočari oko Dinare kažu da je *muša* općinsko zemljište, zajedničko ispasište.

Od Sarajmuša uobičajenom haplologijom u idiomu toga podneblja uobičajen je naziv Saramuša. Spomen Saramiševa kao polja nalazimo i u Butrošićevu putopisnome izvještaju.[29] Jasniju sliku područja Saramiša ili Saramuše donosi *Opširni popis Kliškog sandžaka* iz 1550. godine.[30] Naime, u spomenutu Spahinu defteru nahije Vrhrike iz 1604. godine ne navode se kao sela ni Uništa ni Glavaš (Podglavaš), ni Lukovača ni Podinarje jer su se vjerojatno nalazili u nahiji Saramuši. No, da ne bismo pomislili kako tada ta mjesta možda nisu ni postojala, defter bilježi sljedeći podatak uz opis sela Spaško Polje (nahija Vrhrika): *Ispasište Paško Polje i pašnjaci i ljetna ispasišta Močar dol u blizini Uništa, od onih koji dolaze sa strane i tu napasaju i napajaju stoku uzima se, prema zakonu, taksa na ispašu*.[31] Ovaj nam zapis potvrđuje postojanje sela Uništa i naziv toponima Močar dol, koji se danas izgubio. Uništa, kao selo, ne navode se u popisu sela nahije Vrhrike (Vrlike) jer nisu pripadala području općine Vrlika. Isto vrijedi za Glavaš i ostale spomenute toponime iznad vrela Cetine.

Opis darovana područja vojvodi Ostoji počinje *doli od Zavoda*, a dva bi razloga mogla biti u toj konstataciji: prvi, što su *leištromi* po tradiciji počinjali popis prava u županiji od mjesta Zavod, drugo, što *doli* u srednjovjekovnoj orijentaciji po Suncu znači zapadno, a gori istočno, što je vrlo jasno i sažeto izložio S. Gunjača.[32] Treba dodati da je i usmena predaja sačuvala ponešto od te stare orijentacije i županijskih odnosa na području srednjovjekovne županije Hlivne. Tako se još do šezdesetih godina prošloga stoljeća moglo čuti od vremešnijih ljudi u Kijevu i oko izvora Cetine, što sam i sam slušao, da za ljude s Livanjskoga polja i šire kažu *gornjak* dok smo mi za njih *dolnjaci*. Iako je većina tih ljudi vjerojatno smatrala da se kroz pojmove

[29] Rački, 1882, 191-195.

[30] Spaho, Aličić, 2007, 109: *mezra Nadrenica i Dolnja i Gornja Stupišina, kuća 7; selo Strubnić, kuća 15;* 110: *selo Prehova tj. Prhovo > Provo, kuća 15; selo Ljubnić (Ljubunčić), kuća 11; selo Rudanica drugo ime Novakova baština, kuća 13, selo Čepogrlje , kuća 17;* 111: *selo Sajković izuzeto iz čifluka Ferhada čelebije (izdvojeno iz posjeda Čelebić), mezra Sajković, kuća 17;* 385: *selo Rujan (Rujani)i Žilić (Čilić), kuća Vlaha 18; Selo Kovačić, kuća Vlaha 5;* 388: *čifluk Mehmeda čelebije Alodzahisarije to je mezra imena Čopretić u selu Gorica;* 389: *selo Kovačić, u ruci Džihanšaha dio zemina od mezre Gornje Zabukovje spahije Čaprazlu Mehmeda, Vlaha kuća 6.*

[31] Spaho, 1985, 110.

[32] Gunjača, 1963, 17.

gornjak i dolnjak izražava odnos između onih na višem planinskom zadinarskom području i onih ispod planine u podinarskom području, ipak su kroz njih nesvjesno, jer su pojmovi i odnosi naslijeđeni usmenom predajom, iskazivalo ranije povijesno stanje, tj. izbijala stara orijentacija po Suncu i zaboravljeno stanje kada su ta područja pripadala istoj županiji. O pojmovima gornjaci i dolnjaci usputno piše i A. Jurić-Arambašić.[33] Gornjak je stanovnik istočnoga dijela stare livanjske županije (područje oko Livna), a dolnjak zapadnoga dijela (područje oko grada Bistričkoga).

Pojmu *doli* ni Klaić ni drugi istraživači nisu pristupili s dovoljno pozornosti. Da jesu, ne bi se dogodilo da Zavod ubiciraju u Zavođane koji bi trebali ležati na jugu livanjske županije, oko Buškoga jezera. Zavod je danas općenito nepoznat topografski pojam u dolini Cetine i livanjskome kraju, no sačuvao se spomen na njega, kao iznimna potvrda vjerodostojnosti u *jednom turskom popisu Sinja i Vrlike iz 1604. godine* koji je objavljen u prijevodu i znanstvenoj obradi F. Spahe,[34] a u kojem se na području nahije (općine) Vrlike, u sandžaku Klis, pod brojem 16 spominje *selo Vidonić drugo ime Vinalić* (koje je nakon povlačenja Turaka i danas poznato isključivo pod imenom Vinalić) i u okviru toga sela *mezra Zavod* pod brojevima 22, 23 i 24. Treba reći da je *mezra*, kako piše Spaho, *veće obradivo zemljište koje ima obilježje da je nekada bilo naseljeno, ili ima tendenciju naseljavanja*. Dakle, tijekom XVI. stoljeća zbog čestih turskih provala, robljenja i pljačkanja selo je opustilo, a novo stanovništvo koje se naseljavalo iz drugih krajeva nakon uspostave turske vlasti poslije 1522. godine, kada Turci osvojiše Knin, nije marilo za stara imena ili ih nije imalo od koga preuzeti. Budući da je ovaj Spahin *Popis* zapravo porezna knjiga s popisom poreznih obveznika u svakom mjestu te vrsta i iznosa poreznih davanja, na temelju iznosa razrezanog poreza za *mezru Zavod* možemo poredbeno, prema poreznim obvezama u drugim selima, zaključiti da je riječ o zemljištu veličine tadašnjega osrednjega sela u općini Vrhrici. Zavod je najzapadnije selo hlivanjske županije koje kralj Ostoja daruje, a granica sela je na položaju zvanu Vrdab (*u ime Vrdab*), što smo prepoznali kao vrh iznad provalije ili ždrila, danas toponim Preočansko ždrilo ponad zaseoka Preočani u selu Cetini nedaleko od izvora rijeke Cetine. To nam ujedno potvrđuje da se županija Hlivna pružala čak početkom XV. stoljeća do rijeke Cetine. Ta stara hrvatska županija imala je takvo teritorijalno stanje do bitke kod Bliske između vojske Šubića, pod vodstvom bana Mladena, i *saveza* na čelu s Nelipićem i Kurjakovićima, kada neposredno nakon nje u grabežu oko ogromne baštine Šubića vojska bana Stjepana Kotromanića osvaja županiju Hlivnu i priključuje ju bosanskom banatu. O tome nam svjedoči banov pisar Pribislav koji u ispravi iz 1323. godine ponosno bilježi *da ban (Stipan) držaše zemlje od Save do mora Cetine do Drine*.[35]

Da je već nakon bitke, i Mladenova poraza, bosanska vojska bila na izvoru Cetine i duž njezine lijeve obale potvrđuje i darovnica Berislava Skočića[36] knezu Beroju Dobrinoviću (Dobrjenoviću) koju povjesničari s razlogom, jer nije datirana, smještaju u 1323. godinu, a radnju neutemeljeno lociraju *negdje u Bosni*. Zbog oštećenosti i nečitkosti prezimena kneza Beroja, Klaić ga čita *Dobrijević*, Šurmin *Dobroslavić*, Thalloczy *Dobrković*, no po svemu sudeći riječ je o prezimenu Dobrinović (Dobrjenović) koje se javlja i u Ostojinoj darovnici vojvodi Hrvoju kada se govori o *Stipanu Dobrinoviću (Dobrjenoviću), bratu mu Jandrijašu i stricu Jurju*, koji su vjerojatno nasljednici kneza Beroja u drugom ili trećem naraštaju.[37]

U toj ispravi iz 1323. godine Skočić daruje knezu Beroju *na pol gomila onoga polja uzvodu*, što se vjerojatno odnosi na grobne gomile u današnjem selu Cetina, koje su u ovom stoljeću arheološki ispitivali I. Marović, S. Gunjača i drugi, a kojih je na tom terenu na više lokaliteta u izobilju.[38] Da je riječ o terenu oko izvora Cetine dokazuje i popis svjedoka koji su svi,

[33] Jurić-Arambašić, 2000, 140, bilj. 28, 179.

[34] Spaho, 1985, 98.

[35] Šišić, 1905; Jalimam, 1997.

[36] Šišić, 1905, 209-213; Lopašić, 1884-1889.

[37] Klaić, 1982; Šurmin, 1898; Šišić, 1905.

[38] Marović, 1959, 5-80.

osim pristava i kneza Pavla Hrvatinića pred kojim je pisana darovnica, s područja županija Hlivne i Vrhrike. Svjedoci su: Vučko Matijević, Hotjen Ježević, Mileta Voihnić, Boleslav Zovjenović, Pribislav Kalinić, Dobrogost Radogostić, Mrdeša Ignović, Prvoneg Tolislavić, Vuk Ugrinić, Danilo Rodović, Tolislav Kaznac i Ljubislav Marković.

Proanaliziramo li barem površno što se zna o tim rodovima u povijesnim dokumentima toga doba, doći ćemo do zaključka da su gotova sva prezimena poznata i imala svoja sela ili posjede na području županije Hlivne ili Vrhrike, dakle oko izvora Cetine. Tako se rod vrhričkih Matijevića, koji vuku plemenitu lozu od Ciprijanića (Čubranića) *de Hleuna*, spominje u nizu pisanih vrela.[39] Ježević je i danas selo u općini Vrlici, nazvano po pripadnosti plemenitu rodu Ježevića. V. Klaić bilježi da je rod Ježevića iz županije Pset (Pesenta) i da je jednom Ježeviću za njegove zasluge kralj darovao posjed na Cetini.[40] Kada Kralj Ladislav 1406. daruje vojvodi Hrvoju župu Vrhriku ujedno mu podlaže vrhričko plemstvo Ciprijaniće i Ježeviće.[41] Usto je iz povijesnih spisa poznato da je jednog Ježevića ubio Ivaniš Nelipić radi čega je morao platiti (*vraždu*) krvarinu.[42] Nelipić je inače bio silan i moćan gospodar komitata (županije) Cetine (područje Sinjske krajine od Laktaca do Omiša i Žrnovice te do Muća), a spor je vjerojatno izbio oko granica između njihovih posjeda. Voihnići kao plemenitaši *de Hliuno* već su nam poznati iz same darovnice. Zovjenovići, kasnije Zovinići i Žovini javljaju se u području Vinalića, također u općini Vrlici. Kalinići su poznati rod iz Koljana, mjesta koje je potopljeno akumulacijom Perućkoga jezera. Rod Radogostića poslije je prozvan Radnić, a bilo je poznato i selo Radine u *nahiji Vrhriki*, danas zaseok u selu Maovice.[43] Ugrinići, ako nisu imali svoj plemeniti posjed u današnjim Ugarcima na potezu Livno – Grahovo, tada su vjerojatno oni Ugrini iz Zabrdnija koje spominje Ostojina darovnica. Rodovići su od sela Otišića u Vrhrici. Nešto određenije ne možemo pouzdano reći jedino o Ignovićima, Tolislavićima, Kaznacima i Markovićima premda bi današnje selo Kazanci na sjeverozapadnome rubu Livanjskoga polja moglo dobiti ime po pripadnosti rodu Kaznaca, a prezime Injac u Kazancima ili izvor Injoš na Kozjaku iznad Kijeva svjedočiti o baštini Ignjevića na području županija Hlivne ili Vrhrike. Isto tako, moguće je da današnji Crnomarkovići i Žutomarkovići u zaseoku Čitluk u selu Civljane, između Kijeva i Vrlike, vuku korijene od Ljubislava Markovića, iako do sada poznati dokumenti ništa o tome ne bilježe.

Bilo kako bilo, očito je da u navedenoj ispravi nije riječ o darovanju *negdje u Bosni*, nego oko vrela Cetine *uz vodu*.

Ovaj ekskurs o darovnici Berislava Skočića izveli smo s razlogom jer nam ova darovnica potvrđuje da se pisar bana Kotromanića Pribislav nije izrazio samo figurativno ili slikovito kada je ponosno pisao *da ban držaše zemlje od Save do mora i od Cetine do Drine*, nego da je to bilo stvarno stanje, tj. da je bosanska vojska odmah nakon bitke kod Bliske (*Blisce*) zauzela cijelu županiju Hlivnu, a unutar toga i područje oko izvora Cetine. Je li županija Hlivna bila dio usmene pogodbe savezništvo bana Stjepana Kotromanića sa Šubićima i udio u borbama protiv koalicijske vojske Nelipića, Kurjakovića, Mihovilovića i njihovih saveznika gradova Trogira, Splita i Šibenika ili grabež i okupacija, ostaje upitno. No kako nije bilo sudskih osporavanja, vjerojatno je ban Tvrtko imao legitimitet za preuzimanje jurisdikcije nad županijom Hlivnom.

Popis *osidnika* u Ostojinoj darovnici vojvodi Hrvoju, a koja je tema ovoga rada, naveden je također poretkom od zapada:

- *Vlatko Gaičić od Bistrice* (*de civitas Bystrece*), danas Kijevo, Glavaš i Cetina (I. Jurković pogrješno piše Rajčić)[44]

[39] Soldo, 1990; Jurković, 2006, 25-69.

[40] Klaić, 1928a, 1-12.

[41] Jurić, 1982; Soldo, 1990, 34.

[42] Jurić, 1982, 70-71.

[43] Spaho, 1985, 103: *63. Selo Radine, pripada Vrhrici ... Kuća: 9 po 200 (akči) Prihod: od nomada, polovica baduhave, taksa na udaju, poljačina i tapijska pristojba na zemin: 200.*

[44] Jurković, 2006, 37, bilj. 67.

- *Galop od Vrdova*, danas Vrdovo na padinama Gnjata, iznad Peručkoga jezera
- *Vlatko Kleščić s Dobrog*, i danas selo Dobro, južno od Livna
- *Vučihna Mratinović iz Miša*, i danas selo Miši, južno od Dobrog, nedaleko od sela Podhum
- *Predislav iz Važerac*, danas se vjerojatno to selo zove Vržarele, a nalazi se zapadno od sela Podhum
- *Ugrin iz Zabrdnija*, prema turskom defteru iz 1604. godine vjerojatno je riječ o zaseoku u području današnjega sela Bila[45]
- *Dragoš, Stojemir i Juraj Sučečić iz Or'rus*, Orgus, danas selo jugoistočno od Prologa
- *Utihirčić s Grebac*, zapisan oblik Grebac u genitivu je množine pa se selo vjerojatno zvalo Grepci, a danas bi se moglo odnositi na selo Griboreze ili na do danas sačuvan toponim Grepci na području Priluke; danas u Priluci Grepci su naziv za groblje na kojem se pokopavaju stanovnici Prispe, Žirovića i Vašarovina[46]
- *Cvitimir iz Kablića*, i danas naziv sela, s tim da danas postoje dva sela: Veliki i Mali Kablić sjeverozapadno od Livna
- *Voin s Bistrice*, nekoć selo pored Livna uz rječicu Bistricu, danas dio grada Livna
- *Skorovoj s Vrbovika*, danas nepoznat toponim, no u Zagoričanima staro groblje i crkva sv. Ivana Krstitelja zvalo se Vrbovik; od toga možda toponim Urbanus u popisu Ravenatskoga Kozmografa.

I opet nam pomaže Skok.[47] Pluralni ili dualni oblici bili su uobičajeni za srednjovjekovnu toponimiju pa tako u starim listinama (dokumentima) nalazimo Kamenjane i Križove a u ovoj darovnici Lišćane, Mlijane, Sajkoviće, Rujane, Lučniće, Čihoviće.

I na kraju *župan Radoje iz Livna*.

Iz ovakve analize Ostojine darovnice vojvodi Hrvoju saznajemo da je bosanski kralj Ostoja zapravo dao nalog plemenitu sudu Hlivanjske županije da podijeli županiju na dva dijela: prvi dio, koji daruje vojvodi Hrvoju, sinu mu Baoši i onima koji ih budu naslijedili, obuhvaća grad Hlivno i sela oko njega (Bistrica, Zagorjače, Ture, Smrče, Trubići, Vrtci, Kokošjeglavci i Okuzlići). Sva se mjesta nalaze u neposrednoj okolici Livna i pripadala su gradu Hlivnu, a ne gradu Bističkome, kako je mislio V. Klaić, a nakon njega i svi naši povjesničari. Od mjesta koja čine pripadnost gradu Hlivnu i danas su poznata: Bistrica (i danas selo na izvoru rječice Bistrice kraj Livna), Zagorjače (danas Zagoričani, selo jugoistočno od Livna), Smrče (danas selo Smrčani, južno od Livna), Trubići (danas selo Tribići uz selo Orguz, nedaleko od Prologa ili S-trupnić). Ostala mjesta nisu pouzdano ubicirana.

Proces podjele ili razgraničenja unutar županije Hlivne počinje od najzapadnije točke nedaleko od izvora Cetine *od Zavoda* (danas dio sela Cetina, zaseoci Preočani, Kurobase, Kneževići) *u ime Vrdab* (toponim danas poznat kao Ždrilo, iznad Preočanskog doca), *Lišćane* (toponim danas poznat pod nazivom Lišanjska vrata, Lišanjski vrh na planini Gnjat), *Zabukovje* (danas Čaprazlije i Provo na rubu Livanjskog polja), *Sajkoviće* (i danas selo na Livanjskom polju, između Prova i Kazanaca), *Mlijene* (danas vjerojatno Bojmunte) na sjeveroistočnom rubu Livanjskoga polja, *Ruibne* (danas vjerojatno selo Čelebić na sjeveroistočnom rubu Livanjskoga polja, između Bojmunta i Lusnića), *Lučniće* (danas selo Lusnić, na sjeveroistočnom rubu Livanjskog polja, između Ljubunčića i Strupnića) i *Čihoviće* (vjerojatno današnje selo Žirović, jugoistočno od Lusnića i Ljubunčića te najbliže gradu Livnu od svih razgraničavajućih toponima). Kralj Ostoja daruje Hrvoju *i svu Vrhovinu hlivanjsku*, što će reći planinski dio sjeverno od Livna prema Kupresu koji je do tada potpadao pod Hlivanjsku županiju.

S druge strane kralj Ostoja zadržao je za sebe grad Bistrički (danas selo Glavaš, selo Kijevo

45 Spaho, 1994, 145-151.

46 Zelenika, 1994, 96.

47 Skok, 1973: *Indoeuropski. korijen ver- „savijati", kao u vrpca, veriga, verbare „šibati" (Šibenik), Kozmograf „Urbanus".*

i Cetina) i pripadnosti gradu Bističkome. Kako su se ta sela tada zvala ne znamo jer ih darovnica ne spominje, no iz nekih kasnijih dokumenata pretpostavljamo da su to bila sela: Spaško Polje (danas selo Cetina, na vrelu Cetine), Kosturi Gornji i Donji (danas veći dio sela Civljana, nedaleko Vrlike), zatim Uništa, Uniški doci na Dinari, koji se u dokumentima bilježe i kao Maovički doci (*Muhacevi dolci*) pa na sjeverozapadnome dijelu Livanjskoga polja današnja sela (ako su postojala) Strupnić, Kovačić, Čelebić, Bojmunte, Radanovci, Vrbica, Bogdaše, Bastasi, Nuglašica, Grkovci, Crni Lug, Peulje, Gornje i Donje. U nekim spisima spominje se i selo Bučić ili Bunčić na području današnjega Bunjevačkoga brda (1849 m) jugozapadno od Crnoga Luga. Pretpostavljam da je granica *pripadnosti gradu Bističkomu* s one strane prema Grahovu išla na Hajdučku glavu (1002 m) južno od naselja Isjek, zatim se spuštala prema jugu preko Orlovca (1485 m) pa na vrh Dinare (1831 m, najviši vrh Hrvatske) pa na izvor Krčića između sela Kijeva i Polače da bi savila preko vrhova Kozjaka na spomenute Kosture (danas dio sela Civljane) i vraćala se preko rijeke Cetine na Zavod. Ova se pretpostavka temelji na činjenici da i danas stanovnici Glavaša i Kijeva u tim granicama imaju svoja ispasišta s tim da je kasnijim povlačenjem granice Karlovačkim i Požarevačkim mirom vrhovima Dinara otkinut im dio sjeverno od Orlovca. Grahovo i njegova bliža okolica spadali su u županiju Tenin (Knin), a poslije 1180., nakon splitskog crkvenog koncila, u arhiđakonat Campum (Polje, Kninsko polje), što se potvrđuje dokumentima o pljačkama dobara kninskoga biskupa po nalogu bana Emerika 1456. godine, gdje je uz ostale opljačkan posjed dotičnoga biskupa u Grahovu.[48] Ovim dovodimo u pitanje tezu V. Klaića o pružanju županije Hlivne na područje Grahova i Grahovskoga polja.

Prema popisu mjesta nahije Saramiš iz 1550. godine možemo zaključiti da je području nekadašnjeg grada Bističkoga na Livanjskome polju pridodan, iz upravno-ekonomskih razloga, dio područja župe Livno istočno od toponima Gorice, uz sam ondašnji grad Livno.

[48] Katić, 1932, 1-12; Ančić, 2014, 29-31.

Zaključak

Iz semantičkog je sadržaja ove darovnice očevidno da se grad (trgovište) Bistrica i grad (*castrum*) Bistrički nisu nalazili blizu Livna niti na Livanjskome polju. Činjenica je, također, da starohrvatska županija Hlivna nije obuhvaćala Grahovo i Glamoč i njihove pripadnosti. Isto je tako jasno, iako nije toliko očevidno, da je starohrvatska županija Hlivna imala dva grada (trgovišta, sajmišta, pijace) Hlivno i Bistricu, a da su u XIV. stoljeću zbog opasnosti od Turaka podignute i dvije utvrde (kastruma): hlivanjska i bistrička. Osim toga, iz inserata iz povijesnih dokumenata, koje donosi V. Klaić, vidljivo je da je Livno i Livanjsko polje puno ranije palo pod Turke, Hum 1469., Livno 1480., dok istodobno austrougarska carska komora još plaća konjanike koji štite područje od Bistrice do Ključa. Ban Ivan Karlović 9. IX. 1522. javlja iz Mutnice: *quod magnus exercitus Turcorum hie in Bistricza congregatur*. (Thallóczy et Hodinka, Cod. dipl. partium regno Hungariae adnexarum. I. 198) Da se Bistrica nalazila uz Livno, pala bi u turske ruke s Livnom, a sada je zaposjela Bistricu i krenut će u osvajanje Knina, Drniša, Skradina.

Analizom teksta darovnice bosanskoga kralja Ostoje vojvodi Hrvoju (Vukćiću Hrvatiniću) iz 1400. godine utvrđeno je da se starohrvatska županija Hlivna pružala do izvora rijeke Cetine. Ovdje dodajemo da se i starohrvatska župa Vrhrika izdvojila iz Hlivanjske županije, a ne iz županije Cetine kako to smatra historiografija. Ovdje moramo dodati da historiografsko smještanje sjedišta starohrvatske županije Vrhrike na izvor Cetine nije ničim argumentirano, nijednim dokumentom ili bilo kakvim povijesnim izvorom. Gunjača je pošao u svom stavu od pojma *idealne županije* smještene oko rijeke i okružene planinama, ali bez dokaza u izvorima. On tada nije shvatio da županiju određuje društveno-ekonomski areal kretanja stanovništva, a što u stočarskom dinarskom arealu znači sezonski uspon stoke i ljudi na planinske pašnjake i njihovo sezonsko spuštanje u dolini. Kako na temelju orijentacije *gori* (istočno) i *doli* (zapadno), sadržane u darovnici,

dolazimo do zaključka da se starohrvatska Bistrica (i grad Bistrički) nalazili oko izvora Cetine (Glavaš i Lukovača, Šparovina), tako dovodimo u pitanje i ubikaciju stare Vrhrike na izvor Cetine. Istražujući povijest srednjovjekovne Vrhrike dokumentirano smo utvrdili da se sjedište župe Vrhrike nalazilo u današnjim Koljanima (danas većim dijelom pod vodom akumulacijskoga Perućkoga jezera), tamo je bilo i sjelo plemenitoga roda Čubranića *de Verchreca*, te se nalazila i vrhrička župna crkva posvećena Našašću sv. Križa (otuda i nazivi toponima u spisima *Križova* i *Križević*). Treba također dodati da se ne može dokazati pripadnost Čubranića i Vojihnića istomu rodu. Dakle, topografske zablude naše historiografije omele su valjanu historiografsku obradu i interpretaciju našega predturskoga srednjovjekovlja.

Literatura

Alačević 1882
Alačević, J. *Escursione a s. Salvatore di Verlicca*, Bulletino di archeologia e storia dalmata, god. 5., br. 9, Split 1882, 129-133.

Ančić 2014
Ančić, M. *Registar splitskog kapitula*, Fontes: Izvori za hrvatsku povijest, vol. 20, Zagreb 2014, 29-31.

Chudina 1885
Chudina J, *Verlicca, Spalato*, Split 1885.

Fermendžin 1892
Fermendžin, E. *Acta Bosnae*, Zagreb 1892.

Filipović 1938
Filipović, S. *Dinarske planine, paša i mljekarstvo na njima*, Zagreb 1938.

Fortis 2004
Fortis, A. *Put po Dalmaciji*, Split 2004.

Gunjača 1949
Gunjača, S. *Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa na Vrelu Cetine*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 55, Zagreb 1949, 87-93.

Gunjača 1956
Gunjača, S. *Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1953.*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, 201-216.

Gunjača 1963
Gunjača, S. *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 8-9, Zagreb 1963, 7-66.

Jalimam 1997
Jalimam, S. *Izvori za istoriju srednjovjekovne bosanske države*, Tuzla 1997.

Jurić 1982
Jurić, Š. *Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980., 1. dio*, Zbornik Cetinske krajine, br. 3, Sinj 1982.

Jurić Arambašić 2000
Jurić Arambašić, A. *Kijevo: narodni život i tradicijska kultura*, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 54, Zagreb 2000, 481-490.

Jurković 2002
Jurković, I. *Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka* (*Dio prvi – Stjepan Berislavić Vrhrički i Malomlački*), Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, vol. 20, Zagreb 2002, 125-164.

Jurković 2006
Jurković, I. *Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća (Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć*), Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih i društvenih znanosti HAZU, sv. 24, Zagreb 2006, 25-69.

Katić 1932
Katić, L. *Ban Emerik Lacković otimlje dobra kninske biskupije (1368.),* Croatia sacra, 1-12, Zagreb 1932.

Klaić 1881
Klaić, V. *Topografske sitnice: 7. Bistrica i Vrhrika*, Viestnik hrvatskoga erkeologičkoga družtva, god. III, Zagreb 1881, 69-75.

Klaić 1928
Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1928, sv. XV, 13-24.

Klaić 1928a
Klaić, V. *Županija Pset i pleme Kolunić,* Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, sv. XV, Zagreb 1928, 1-12.

Klaić 1982
Klaić, V. *Povijest Hrvata*, knj. 2, Zagreb 1982.

Kovačević 2000
Kovačević, A. *Kijevo i okolica*, Kijevo 2000.

Kukuljević 1852
Kukuljević, I. *Spomenici bosanski i crnogorski*, Arkiv za pověstnicu jugoslavensku, knj. II, 36-37, Zagreb 1852, 247-249.

Lopašić 1884-1889
Lopašić, R. *Spomenici hrvatske krajine I-III*, Zagreb 1884-1889.

Lovrić 1948
Lovrić, I. *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb 1948.

Maček, Jurković 2006
Maček, P., Jurković, I. *Rodoslov Berislavića Vrhričkih i Malomlačkih (od 15. do 18. stoljeća),* Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, sv. 48, Zadar 2006, 285- 341.

Mandić 1978
Mandić, D. *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Chicago – Rim 1978.

Marasović 1952
Marasović, T. *Srednjovjekovna utvrda „Glavaš" na Dinari*, Hrvatsko kolo, god. V, br. 5, Zagreb 1952, 195-197.

Marković 1989
Marković, M. *Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije,* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 51, Zagreb 1989, 19-107.

Marović 1959
Marović, I. *Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine godine 1953, 1954. i 1958*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 61/1959, Split 1959, 5-80.

Marun 1895
Marun, L. *Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini*, Starohrvatska prosvjeta, br. 3, Knin 1895, 183-187.

Marun 1895a
Marun, L. *Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini*, Starohrvatska prosvjeta, br. 4, Knin 1895, 224-230.

Marun 1896
Marun, L. *Starohrvatsko groblje sa crkvom Sv. Spasa u Cetini*, Starohrvatska prosvjeta, br. 1, Knin 1896, 25-29.

Milošević 1998
Milošević, A. *Arheološka topografija Cetine*, Split 1998.

Miklosich 1858
Miklosich, F. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858, 247-249.

Modrich 1892
Modrich, G. *La Dalmazia romana – veneta – moderna*, Torino – Roma 1892.

Patsch 1899
Patsch, C. *Arheološko-epigrafska istraživanja: I. Dolina gornje Cetine u rimsko doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 11, Sarajevo 1899, 69-116.

Periša 2011
Periša, D. *Geopolitički položaj, administrativna i crkvena pripadnost i regionalni identitet Hrvata u Livnu, Duvnu, Glamoču i Kupresu*, Status, broj 15, 2010./2011, Mostar 2011, 298-308.

Petrić 1961
Petrić, M. *Porijeklo stanovništva Livanjskog polja, Geografski i historijski pregled,* Glasnik zemaljskog muzeja BiH, Etnologija, Sarajevo 1961, 21-90.

Rački 1882
Rački, F. *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika,(Putopis Sibenčanina Frana Butrošića i Ivana Divnića iz Šibenika u Hlivno i odavle u Skoplje (Uskoplje) od god. 1574.*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 14, Zagreb 1882, 191-195.

Skok 1971
Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971.

Skok 1972
Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb 1972.

Soldo 1990
Soldo, J. A. *Sveti Spas u Vrhrici*: *povijesno-kritička rasprava o hrvatskoj sakralnoj u kulturnoj baštini u današnjem selu Cetini kraj Vrlike*, Split 1990.

Solovjev 1926
Solovjev, A. V. *Odabrani spomenici srpskoga prava od XII do kraja XV veka*, Beograd 1926, 186-188.

Spaho 1985
Spaho, Dž. F. *Jedan turski popis Sinja i Vrlike iz 1604. godine*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 12, Zagreb 1985, 21-120.

Spaho 1994
Spaho, Dž. F. *Livno u turskim povijesnim vrelima i u putopisu Evlije Čelebije*, Livanjski kraj u povijesti, Split-Livno 1994, 145-151.

Spaho, Aličić 2007
Spaho, Dž. F., Aličić, S. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007.

Stanić 1891
Stanić, P. *Sredovječni spomenici u vrličkoj okolici*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, br. 13, Zagreb 1891, 9-12.

Stanić 1892
Stanić, P. *Predpovijesni spomenici vrličke okolice u Dalmaciji*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, br. 14, Zagreb 1892, 68-71.

Šimunović 1992
Šimunović, P. *Imena naselja u banijskoj općini Dvor na Uni*, Narodna umjetnost, br. 29, Zagreb 1992, 253-274.

Šišić 1905
Šišić, F. *Iz Kormedskog arhiva*, Arhivski vjesnik, VII, Zagreb 1905, 209-211.

Šišić 1924
Šišić, F. *O sredovječnom hrvatskom gradu Labu*, Bulićev zbornik, Zagreb – Split 1924.

Šurmin 1890
Šurmin, Đ. *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898.

Zelenika 1994
Zelenika, A. *Stećci Livanjskog polja*, Livanjski kraj u povijesti Split – Livno 1994, 89-100.

New Insights Regarding the Old Croatian County of Hlivna from the Deed of Gift of King Ostoja to Duke Hrvoje from December 8, 1400

Key words: town of Bistrički, deed of gift of King Ostoja, Duke Hrvoje Vukčić Hrvatinić, county Hlivna

From the semantic content of the deed of gift of King Ostoja to Duke from December 8, 1400, it is evident that the town (market town) Bistrica and the town (*castrum*) of Bistrički were not located near Livno or on the Livno field. A fact is also that the old Croatian county of Hlivna did not include Grahovo and Glamoč and their memberships. It is also clear, although not so obviously, that the old Croatian county of Hlivna had two towns (market towns, fairs, market places) Hlivno and Bistrica, and that in the XIV century, due to the danger from Turks, two forts (*castrum*) were built: the Hlivno fort and the Bistrica fort. In addition, from inserts from historical documents brought by V. Klaić, it is visible that both Livno and the Livno field fell to the Turks much earlier, Hum in 1469, Livno in 1480, while the Austro-Hungarian Imperial Chamber still paid horsemen to protect the area from Bistrica to Ključ. Ban Ivan Karlović reports from Mutnica on September 9, 1522: *quod magnus exercitus Turcorum hie in Bistricza congregatur*. (Thallóczy et Hodinka, Cod. dipl. partium regno Hungariae adnexarum. I. 198) If Bistrica was near Livno, it would have fallen into Turkish hands together with Livno, and now they had gathered at Bistrica and would set out to conquer Knin, Drniš, and Skradin.

An analysis of the text of the deed of gift of the Bosnian King Ostoja to the Duke Hrvoje (Vukćić Hrvatinić) from 1400, established that the old Croatian county of Hlivna extended to the source of the river Cetina. Here we add that the old Croatian parish of Vrhrika separated from the Hlivna county, and not from the Cetina county, as historiography believes. At this point we must add that the historiographical location of the seat of the old Croatian county of Vrhrika on the source of Cetina is not corroborated by anything, no document or any historical source. In his position, Gunjača started from the notion of an ideal county located around a river and surrounded by mountains, but without evidence from sources. At that time he did not understand that a county is determined by the socio-economic areal of population movement, which in the Dinaric area of cattle breeding means the seasonal rise of cattle and people on mountain pastures and their seasonal descent into the valley. If we, based on the orientation of *up* (east) and *down* (west), as stated in the deed of gift, come to the conclusion that the old Croatian Bistrica (and the town of Bistrički) was located around the source of the Cetina (Glavaš and Lukovača, Šparovina), then we also question the location of the old Vrhrika at the source of the Cetina. By exploring the history of medieval Vrhrika, we have established, supported by documents, that the seat of the parish of Vrhrika was located in today's Koljani (today mostly under the water of the Perućko reservoir), there was also the seat of the noble family Čubranić *de Verchreca*, and a Vrhrika parish church dedicated to the Finding of the Holy Cross (hence the names of toponyms in writings *Križova* and *Križević*). It should also be added that it is not possible to prove that Čubranić and Vojihnić belong to the same family line. Therefore, the topographical misconceptions of our historiography have hampered valid historiographical analysis and interpretation of our pre-Turkish Middle Ages.

Dogodilo se to godine 1480., možda čak 1481., u starom franjevačkom samostanu sv.
Ive u Bistrici podno kraljevske utvrde, gdje su brojni naraštaji starih bosanskih obitelj
odjenuli svećeničke halje da bi pristupili službi svojemu Bogu u tim nesigurnim vremenima.
Već se nazirao kraj. Velik dio Bosne konačno je potpao pod sultanovu vlast i njegovih
upravitelja. Samo je mali broj tvrđava ostao u rukama kršćanskoga kralja, poput one na
rdu iznad Bistrice, varoši smještene u podnožju tvrđave, koja je svoje ime dobila po potoku
koji izviře iz obližnjih stijena. Novi gospodar Sarajeva, iskusni vojskovođa i bivši rumelijsk
beglerbeg Davud-paša konačno je od sultana Mehmeda Osvajača dobio zapovijed da
pregazi Dravu, provali duboko u Mađarsku i odvede svoje gazije (ratnike) na pohod koj
e uroditi brojnim plijenom. Došlo je vrijeme zauzimanja i ove tvrđave. I tako su gazije na
svojem putu, vraćajući se u Sarajevo preko Ključa, Grahova i Livanjskoga polja, uočil
neprijateljsku tvrđavu. Još i prije nego li je slomljen otpor posade tvrđave koju je vodio

Michael Ursinus

Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić i Matij Hrvat[inić]: Davud-pašini livanjski ratni zarobljenici iz godine1480.

IVAN LJUBUNČIĆ, FRANČESKO ČUBRANIĆ I MATIJ HRVAT[INIĆ]: DAVUD-PAŠINI LIVANJSKI RATNI ZAROBLJENICI IZ GODINE 1480.

Michael Ursinus
Head of Department Islamic Studies
Heidelberg University, Germany
michael.ursinus@ori.uni-heidelberg.de

UDK: 94(497.6Livno)"1480"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. II. 2021.
Prihvaćeno: 21. XI. 2021.

Ponovnim tumačenjem osmanskoga dokumenta AT XIII 2801 iz Arhiva Franjevačkoga samostana u Fojnici, koji je Hazim Šabanović *izdao još 1949., kao i nekih dijelova iz Kronike dinastije Osmanlija iz pera osmanskoga ljetopisca Ibn Kemala (tj. Kemalpaşazade, 1468./1469. – 1534.) mogu se izvesti zaključci da su postrojbe bosanskoga upravitelja Davud-paše, predvođene njegovim sinom Sulejman-begom, u jesen 1480. godine silom zauzele Livno. Tada su neki svećenici pali u Davud-pašine ruke kao ratni zarobljenici. Za njihovu su se otkupninu i na kraju oslobađanje zauzela dvojica katoličkih laika iz Fojnice, što je u siječnju 1482. potvrdio i šerijatski sud u Sarajevu.*

Ključne riječi: Turci Osmanlije, akindžije, Bosna, Livno, Bistrica, Fojnica, livanjska tvrđava, crkva/samostan sv. Ive, Davud-paša, Ljubunčić, Čubranić, defter, Mehmed Fatih

Dogodilo se to godine 1480., možda čak 1481., u starom franjevačkom samostanu sv. Ive u Bistrici podno kraljevske utvrde, gdje su brojni naraštaji starih bosanskih obitelji odjenuli svećeničke halje da bi pristupili službi svojemu Bogu u tim nesigurnim vremenima. Već se nazirao kraj. Velik dio Bosne konačno je potpao pod sultanovu vlast i njegovih upravitelja. Samo je mali broj tvrđava ostao u rukama kršćanskoga kralja, poput one na brdu iznad Bistrice, varoši smještene u podnožju tvrđave, koja je svoje ime dobila po potoku koji izvire iz obližnjih stijena. Novi gospodar Sarajeva, iskusni vojskovođa i bivši rumelijski beglerbeg Davud-paša konačno je od sultana Mehmeda Osvajača dobio zapovijed da pregazi Dravu, provali duboko u Mađarsku i odvede svoje gazije (ratnike) na pohod koji će uroditi brojnim plijenom. Došlo je vrijeme zauzimanja i ove tvrđave. I tako su gazije na svojem putu, vraćajući se u Sarajevo preko Ključa, Grahova i Livanjskoga polja, uočili neprijateljsku tvrđavu. Još i prije nego li je slomljen otpor posade tvrđave koju je vodio kaštelan, varoš je uništena, a samostan sv. Ive u Bistrici ostao pust. Zarobljenika je bilo mnogo, a među njima nalazila su se i samostanska braća koja su po „pravu pobjednika" pripala vojskovođama kao ratni plijen. Tako su se u Davud-pašinim rukama našla i trojica livanjskih svećenika.

Ovo „izvješće" nije ono što bi se dalo zaključiti na prvi pogled. Bio sam slobodan oblikovati ga ne pridržavajući se temeljnih načela historiografije. Njegova se zadaća svodi samo na pokretanje daljnjega istraživanja (koje se, naravno, treba pridržavati pravila historiografije). Ne postoje sigurni podatci o

tome kako je i kada Livno konačno uključeno u područje pod vlašću sultana, što se dogodilo negdje između 1469. i 1485.[1] No, možda se u tom „izvješću" ipak krije više od zrnca istine: nov pogled na jednu odavno poznatu osmanlijsku ispravu iz arhiva u Fojnici, koju je Hazim Šabanović prije više od sedamdeset godina bezprijekorno objavio zajedno s faksimilom,[2] mogao bi prvi put dati konkretne podatke o trenutku i okolnostima u kojima je Livno osvojeno nakon čega je i konačno postalo dijelom Osmanskoga Carstva, a upravo se to želi prikazati u ovome tekstu – uz potrebnu dozu suzdržanosti. Cilj je poduprijeti opisane događaje povijesnim, filološkim i paleografskim dokazima polazeći od pokušaja da se, čak i ako nije moguće sa sigurnošću identificirati zarobljenike spomenute u ispravi, pruže barem nekakvi podatci koji upućuju na njihov identitet. Pritom je potrebno pokazati da sitna odstupanja od jednog ili drugog načina čitanja prvotnoga izdavača mogu dovesti do značajnih razlika u tumačenju fojničke isprave.[3] S obzirom na to da je isprava sastavljena koristeći arapsko pismo, u kojem jedna jedina točka može promijeniti značenje riječi, rasprava koja slijedi svakako će se nadovezivati na takozvane ligature (spajanje više slova) i dijakritičke znakove, primjerice, pri zapisivanju osobnih imena, koja su se većinom zapisivala po sluhu prije nego što bi pisar spomenute zapisao u „konačnu verziju" svoje isprave. Moglo bi se reći da ne samo prijevod jednog jedinog teksta već i povijest čitava kraja, o kojoj imamo vrlo malo izvornih dokaza, može doslovce ovisiti o nekoliko točkica zapisanih perom.

Još prije nego što je imenovan za bosanskog sandžakbega, Davud-beg iskazao se u borbi u više navrata, primjerice na pohodu Mihaloğlu Ali-bega u Mađarsku 1468., no tijekom zime 1476./1477. teško je ranjen kod Smedereva pri čemu je za dlaku izbjegao smrt. U vrijeme njegovih pohoda na Mađarsku 1479. i 1480./81. na koje je odlazio iz Sarajeva i tijekom kojih su vjerojatno zauzeti tvrđava Bistrica kod Livna (Berzezthel, Hlewna, Hlivne, Livno) koja je do tada bila pod mađarskom vlašću, kao i okolna područja, određen je broj zarobljenika dospio u ruke bosanskoga upravitelja Davud-paše. Dio zarobljenika prodan je na tržnicama robljem, a drugi dio pušten na slobodu u zamjenu za otkupninu prije nego što je paša početkom ljeta 1481. najprije (još jedanput) imenovan za glavnoga upravitelja europske polovice Carstva (*Rumili beğlerbeğisi*) sa sjedištem u Sofiji, nakon čega je (po smaknuću Gedik Ahmed-paše 18. studenoga 1482.) imenovan za trećega vezira u Istanbulu, a poslije i velikoga vezira.[4]

Među zarobljenicima koje je sa sobom vodio Davud-paša našle su se i tri osobe nazivane *papas*, a značenje ovog pojma je *svećenik*, *duhovni službenik* ili *redovnik*.[5] Barem dvojica među spomenutima pripadala su nekima od najvažnijih obitelji u njihovu kraju. Za njih su se zauzeli sultanovi kršćanski podanici zvani Đurica, sin Tomkov i Đure, sin Krištivojev, pri čemu su pobjedničkom vojskovođi za trojicu redovnika isplatili značajan iznos od 240 mletačkih zlatnih dukata – suma je to koja po podatcima iz deftera (BOA TD 24) iz 1489. predstavlja bogatstvo gotovo dva puta veće od godišnjih poreza za čitavo Livno.[6] Sigurno je da

1 Jurin-Starčević, 2012, 207-210.

2 Šabanović, 1949, dokument br. 5, 189-191, tab. IV.

3 Fojnica, AT, XIII, 2801.

4 Za više podataka o Davud ibn Abdülvedud Davud-paši (? – 1498.) usporedi grub prikaz uz navođenje svih važnih izvora: Reindl, 1983, 162-176.

5 Dokaz da je pojam *papas* mogao označavati i svećenike i redovnike dokazuje, između ostaloga, jedna isprava iz Fojnice (AT VIIIa, 1288 iz 1597.) u kojoj se tamošnja samostanska braća u bilješci na margini nazivaju *papaslar*. Od sada pa do kraja ovoga teksta koristi se naziv *duhovni službenik*.

6 BOA TD 24, str. 78: Za 24 kućanstva (*hane*) i dvije udovice (*bive*) koje se ovdje navode, defter popisuje ukupan prihod čiji je iznos 124 *filuri* ili 1080 akči. Kolega Hans Georg Majer (München) koji je komentirao prethodnu inačicu ovoga rada dopunivši ju i popravivši na nekoliko mjesta, priopćio mi je da je u djelu Recollecta Iacopa di Promontoria uspio naći podatak kako je bosanski *capitano* sandžakbeg imao prihod od 4000 dukata. Doduše, Iacopo popisuje dva prihoda zvana *Boxina*: *Boxina Regno* u iznosu od 5000 dukata i spomenuti *l' altra Boxina* (Majer, 1982, 40-63). Čak i bez ovih podataka 240 dukata popriličan je iznos.

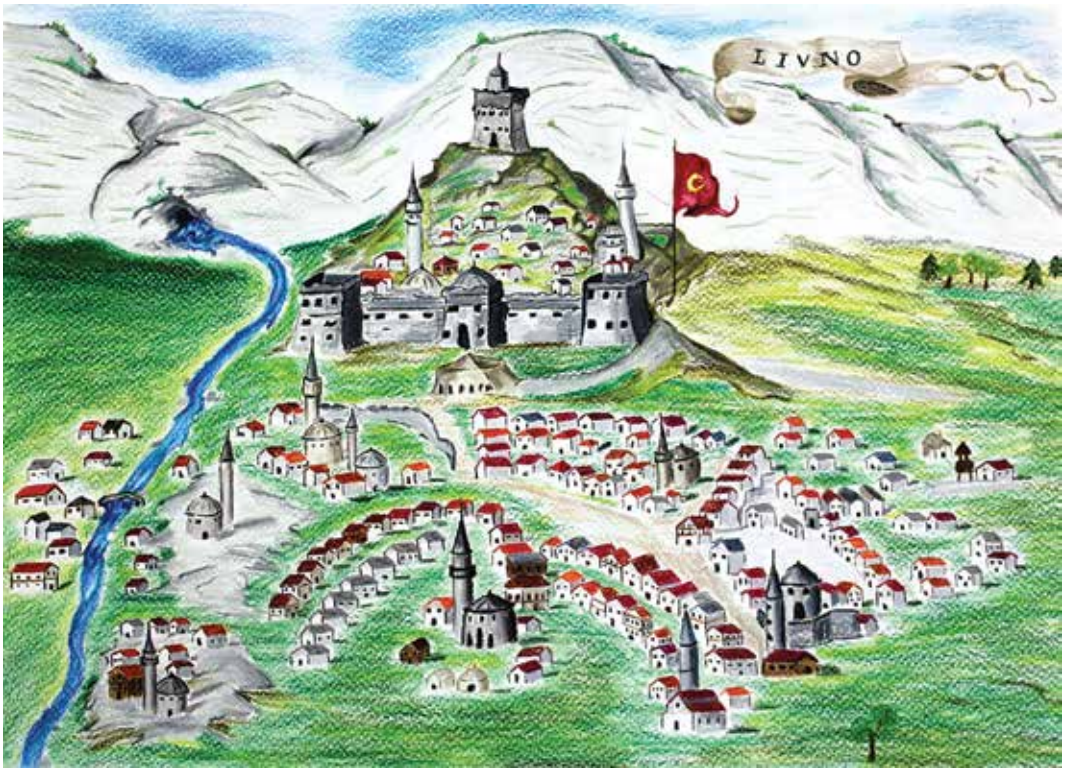

Sl. 1. Crtež temeljen na zrcalnoj slici vedute Livna koju je izradio mletački kartograf Pietro (Vincenzo) Maria Coronelli oko 1687. (crtež: M. Papić)

su ova trojica redovnika bili važne i utjecajne osobe s obzirom na to da je otkupnina u prosjeku iznosila 80 dukata.[7] Obični podanici teško da su mogli skupiti takav iznos pa možemo pretpostaviti da su Đurica i Đure, čak i ako nisu pripadali imućnim obiteljima ili zanimanjima (kao što su bili posuđivači novca ili trgovci), imali potporu imućnih rođaka, obiteljskih saveznika, trgovačkih kuća ili crkvenih ustanova. U to možemo biti još sigurniji ako uzmemo u obzir činjenicu da su oni spomenutim zarobljenicima pred šerijatskim sudom u Sarajevu vratili potpunu slobodu i to navodno bez ikakve odštete. Izričito se navodi da su ih oslobodili bez traženja novca (*meccanen azad eyledük*), ne očekujući ni protuuslugu i isključivo u ime Boga (*hasbeten li'llahi taâlâ ve taliben li-merzatihi'l-kerim*) te im vratili potpunu slobodu: *Oni su uz naše posredstvo slobodni kao i ostali potpuno slobodni ljudi!* (*sayir ahrar-i asliyîn gibi bunlar dahi bizden azaddır*).[8] Zatražili su da im Musa, sin Yahyin, naib Sarajeva, u korist trojice redovnika izda povelju s datumom od 11. – 20. siječnja 1482. godine, koja bi nekadašnjim Davud-pašinim zarobljenicima (*esir*) jamčila slobodu uz odredbu da su slobodni ići kamo žele (*her ne yerde dilerlerse yürüsinler*). Među svjedocima koji su posvjedočili pravovaljanosti čitava postupka nalazili su se glavni sokolar (*çakırcıbaşı*) Sinan, subaša Yunus, glavni konjušar (*emir-hor*) Bajazid i, ako sam uspio točno pročitati, čak i inspektor live (*liva*

[7] Za usporedbu, vinograd od osam *iplika* smješten u okrugu Neretva godine 1506. koštao je „samo" tri dukata (Fojnica AT XIIa, 2569). Detaljnije podatke o oporučnom ostavljanju (*legat*) koje je posvećeno otkupu kršćana iz osmanlijskoga zarobljeništva, kao i za podatke o visini raznih otkupnina tijekom ranoga XVII. stoljeća. Vidjeti: Sivrić, 2020, 77-91. Hedda Reindl navodi zanimljivu priču po kojoj je Iskender-paša nakon svojega upada u Furlaniju uzeo mnogo zarobljenika koji su u ožujku 1478. odvedeni u Carigrad. Trideset pet zarobljenika za koje nije moglo biti isplaćeno ni 100 dukata po glavi smaknuto je odrubljivanjem glave. (Reindl, 1983, 241)

[8] Šabanović, 1949, 190.

müfettişi) Muslihuddin.[9] Položaji koje su svjedoci obnašali upućuju na to da suvremenici čitav postupak nisu smatrali beznačajnim.

Osobe

Među osobama spomenutima u ispravi (Fojnica AT XIII 2801) nalaze se prije svega dvojica sultanovih kršćanskih podanika po imenima Đurica, sin Tomkov i Đure, sin Krištivojev, među kojima izvorni izdavač potonjeg spominje kao uglednoga katolika iz Hvojnice (Fojnice).[10] Izgleda da je riječ o osobama koje su bile zadužene nastupiti kao osobe od povjerenja i posrednici između dviju strana. Isti taj Đurica, sin Tomkov, spominje se u još jednoj ispravi iz 1483. iz arhiva samostana u Fojnici (Fojnica AT Xa 2135) u vezi sa sporom oko međa kao knez Đurica, jedan od svjedoka koji poznaju sporno mjesto[11] te u još jednoj ispravi iz 1496. (Fojnica AT VIIIa 1257),[12] gdje ga se spominje punim imenom (Đurica, sin Tomkov) kao opunomoćenika kneza Ivana Nosanovića, osobe koja je imala velike posjede unutar Fojnice i u njezinoj okolici.[13] Iako se ne može saznati ništa pobliže o Đuri, sinu Krištivojevu, može se pretpostaviti da je on, kao i Đurica, bio katolik jer je zajedno s njim rješavao pitanje trojice zarobljenika. Ako je ova pretpostavka točna, ispostavilo bi se da su trojicu zarobljenika od Davud-paše najvjerojatnije otkupila dvojica katoličkih laika, čije podrijetlo u jednom slučaju nedvojbeno upućuje na Fojnicu, dok isto pitanje u drugom slučaju, na žalost, ostaje nerazriješeno.

Hazim Šabanović, koji je prvi objavio ispravu (njezina je točna signatura: Fojnica, AT XIII 2801, a ne kako je Šabanović naveo: XII, br. 1801),[14] čita ime trećega zarobljenika kao Matej Hrvat, točnije Matej Hrvad, i svu trojicu naziva popovima, odnosno svećenicima.[15] Na taj način ostaje dosljedan riječima izvornika. Doduše, oblik Hrvat/Hrvad ne služi kao patronim, već kao atribut: Matej Hrvat. Takvo što ne možemo uočiti u slučaju ostalih dvaju imena, koja ćemo detaljnije proučiti u ostatku teksta: ta dva imena spoj su imena i prezimena.[16] Ako bismo Matijin slučaj tumačili na isti način, došli bismo do imena i prezimena Matij Hrvatin ili čak Matij Hrvatinić. Međutim, u tekstu ništa ne upućuje na takav zaključak. Ipak, potrebno je još jednom naglasiti da Matij Hrvat u ovom kontekstu na izvjestan način bode oči.

Ime drugog zarobljenika Hazim Šabanović čita kao Frančesko Čubretić, čije se prezime Čubrelić (sigurno se misli na prezime Čubretić) pojavljuje u jednom zapisu zapovijedi kralja Stjepana Tomaševića iz 1461. godine i to kao *vojvoda Pavao* Čubretić.[17] Osim toga, Mladen Ančić upućuje na izvjesnoga Ivana Čubretića, potomka plemićke obitelji iz livanjskoga kraja, koji se 1430. godine kraj Omiša borio protiv Mletaka.[18] No na ovom se mjestu Šabanović nije dalje bavio ovim imenom.

Čitajući brzo napisan arapski kurziv, teško je razlikovati arapsko slovo *t* od slova *n*. Doduše, upravo je ovaj tekst kojim se bavimo žurno napisan arapskim kurzivom. Dakle, ako zamijenimo *t* u prezimenu Čubretić slovom *n*, isto se prezime lako može pročitati kao Čubranić. Ovu pretpostavku dodatno potkrjepljuje činjenica da je u osmanlijskoj verziji slovo *a* smješteno ispred slova *n*, odnosno slova *t*. Stoga ostajemo vjerniji izvorniku ako ovo prezime čitamo kao Čubranić, za razliku od Šabanovića koji piše Čubretić. Upućujući na rad Ivana Jurkovića, Tomislav Perković

9 Šabanović, 1949, 191. Umjesto toga spomenuto ime tumači kao *Muslihuddin Evrenos*.

10 Šabanović, 1949, 190, bilj. 2.

11 Šabanović, 1949, dokument br. 7, 193-195; ovdje str. 195.

12 Šabanović, 1949, dokument br. 8, 195-197; ovdje str. 197.

13 Šabanović, 1949, 195, bilj. 2, 197, bilj. 2.

14 Šabanović, 1949, 189.

15 Šabanović, 1949, 190: *Kada su nosioci ovog hudžeta svećenici (popovi po imenu Ivan Bujundžić, Frančesko* Čubretić *i Matej Hrvat*.

16 Za više detalja o problematici patronima, prezimena i „jednokratnih prezimena" u Bosni srednjega vijeka: Kurtović, 2009.

17 Fermendžin, 1892, 244, listina br. MXXXV; Šabanović, 1949, 190, bilj. 3.

18 Ančić, 2001, 25.

tvrdi da je riječ o imenu jednoga roda (izvorno Ciprianich, Ciprijanić) iz livanjskoga kraja koji je – u obliku toponima Čobranić – sve do negdje iza polovine XVI. stoljeća služio kao staro ime lokacije Slatka Gorica, na kojoj se danas nalazi samostan Gorica kod Livna.[19] Bilo kako bilo, bez obzira na to je li riječ o prezimenu Čubretić ili Čubranić, pri čemu je potonji oblik izgledniji s obzirom na izvornik, u obama slučajevima prezime upućuje na livanjski prostor. Što se tiče imena Frančesko, nije potrebno naročito isticati činjenicu da je riječ o imenu koje je vrlo često kod franjevaca. Sa sigurnošću možemo zaključiti da je riječ o katoliku iz jedne ugledne livanjske obitelji.

Na kraju dolazimo do trećeg zarobljenika Ivana Bujundžića (ovo ime navodi Hazim Šabanović). Kako je i bilo za očekivati, čitanju ovoga uglednoga osmanista ne može se prigovoriti. Ne postoji ništa što bih i sam drukčije pročitao osim imena Ivan, koje bih protumačio kao Jovan.[20] No što se prezimena tiče, možemo biti poprilično sigurni u to da ga valja čitati kao Bujundžić. Čitanje ovoga prezimena kao Ljubunčić također bi bilo moguće. Naime, Tomislav Perković iznosio je dokaze u korist tvrdnje da je rod Ljubunčića još prije dolaska Osmanlija i prije uspona Hamze Ljubunčića (koji je sagradio istoimenu džamiju koja postoji i danas) kroz redove osmanlijske službe bio prisutan u Livnu (a ubrzo i na novoosvojenim prostorima u Lici)[21] i širem području. Perković, pozivajući se na Lovrenovića, za godinu 1416. navodi izvjesnoga Biloslava Ljubunčića *de Hlivno* kao kaštelana Omiša.[22] Doista je upadljivo to da je po Hamzi Ljubunčiću ime dobila jedna livanjska mahala, i to prije nego li je spomenuta u razdoblju od 1528. do 1530. godine zapisana u osmanlijskome defteru (BOA TD 157) zajedno sa svojim stanovnicima.[23] Doduše, ime kojim se bavimo u spomenutoj ispravi iz Fojnice ne možemo čitati kao Ljubunčić jer je sasvim očigledno da ono glasi Bujundžić.

No, je li moguće da se iza prezimena Bujundžić ipak krije prezime Ljubunčić? Defter BOA TD 157 iz razdoblja od 1528. do 1530. godine daje iznenađujući odgovor na ovo pitanje: u natpisu *Mahalle-i mescid-i Hamza-i Lûbuncik ağa-i azeban-i kale-i Obrofça* (Četvrt mesdžida Hamze [iz obitelji] Ljubunčić, age azapa obrovačke tvrđave) na stranici 382. u defteru potpuno jasno stoji ime Hamze Ljubunčića:

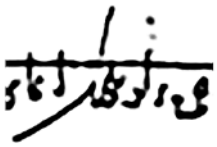

Samo stranicu prije (str. 381.) na odgovarajućem mjestu stoji: *Cema'at-i Müsliman-i varoş-i Hlivne ki cami' mahallesinde ve Bûyuncik Hamza mescid mahallesinde* (Zajednica muslimana varoši Hlivno: u mahali džamije i u mahali mesdžida Hamze Bujundžića). Očito je da se ovdje umjesto prezimena Ljubunčić navodi Bujundžić:[24]

---

19 Perković, 2014, 351.

20 Izvornik započinje ime arapskim slovom *Ya*, a ne spojem *Elif-ya*, koji bi valjalo protumačiti kao početno slovo *I*.

21 Prema podatcima deftera BOA TD 157 Hamza Ljubunčić 1528. godine bio je smješten u tvrđavi Sinj, a njegov sin Mehmed u Vrlici (str. 961.). Gradnju džamije (*mescid*), po kojoj je jedna livanjska četvrt dobila ime, Hamza Ljubunčić dovršio je sasvim očigledno prije 1528. godine uzmemo li u obzir broj njezinih žitelja u vrijeme popisivanja (usp. gore, BOA TD 157, str. 382). U skladu s time, Mehmed Mujezinović pomoću kronograma na džamiji datira gradnju spomenute džamije u godinu 920. po hidžri (1514./1515.). Oko 1541. godine ta je džamija Hamze Ljubunčića (*cami'-i* şerif-*i Hamza-i Lubuncik*) raspolagala zakladnim dobrima kao što su mjesta na tržnici livanjske tvrđave, kao i mlinicama na rijekama Krki i Studevi, s godišnjim prihodima u ukupnu iznosu većem od 2600 akči uz očekivane prihode od kamata u iznosu od 2300 akči godišnje. (BOA TD 211, str. 794) Hamzini su naslijednici stekli velike posjede na velikoj udaljenosti od Knina, primjerice oko Knina. (BOA TD 212, str. 580) U zapisu u defter navodi se da je zemlja u blizini i „poviše" kninske tvrđave zemlja Ljubunčićevih sinova [*kale-i mezbure kurbında ve* üsti *yanında Lûbuncik oğulları yeri*], kao i u nahijama Nečvena i Ostrovice. (Spaho, Aličić, Zlatar, 2007, 155, 390)

22 Perković, 2014, 298.

23 Perković, 2014, 324.

24 Ovo bismo ime mogli protumačiti kao Bubundžić, Bobundžić ili Bobunčić, no nikako kao Ljubunčić.

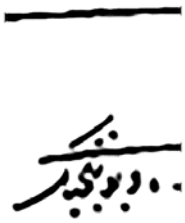

Ovdje je zapisano čitavo prezime, s dijakritičkom točkom ispod početnoga B, čiji oblik možda može biti pobrkan s početnim L ako nedostaje točka kao dijakritički znak. Stoga je malo vjerojatno da je ovdje riječ o pukoj pisarskoj pogrješci. Osim toga, bila bi prevelika slučajnost da pisarska pogrješka na više mjesta vodi do istoga rezultata. Nameće se, dakle, pitanje jesu li osmanlijske pisarnice prezime Ljubunčić povremeno shvaćale kao Bujundžić. Bilo kako bilo, defter BOA TD 157 nedvojbeno upućuje na to da se još u razdoblju 1528. – 1530. pod prezimenom Bujundžić podrazumijevao određeni Ljubunčić. Vrlo je vjerojatno da je Šabanovićev Bujundžić iz 1482. godine doista bio izvjesni Ivan Ljubunčić. Radi usporedbe još jednom prikazujemo sporan dio isprave Fojnica AT XIII 2801 s imenom Bujundžić u 2. retku s vrha prema dolje:

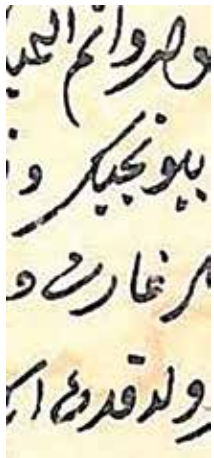

Događaji

Na temelju onoga što je dosad rečeno nadalje se možemo pozabaviti kronologijom događaja koji su povezani sa spomenutim osobama. Pritom kao siguran datum izdavanja sudske isprave (*temessük*) o oslobađanju trojice zarobljenika koju je izdao naib sarajevski Yahya, sin Muse, važi početak 1482. godine, točnije razdoblje između 11. i 20. siječnja 1482. Kao što znamo, (knez) Đurica iz Hvojnice (Fojnice), sin Tomkov, i Đure, sin Krištivojev, bili su otkupili trojicu zarobljenika od Davud-paše, kojega se u ispravi navodi poimence s formulom obraćanja (*elkab*) koja upućuje na njegov položaj višega upravitelja (*Rumili beğlerbeğisi*) Rumelije na koji je po drugi put stupio između proljeća i ranoga ljeta 1481. godine (preciznije između 28. svibnja i 20. lipnja).

Prisjetimo se da ga je Bajazid II., kratko nakon što je 21. svibnja 1481. godine došao na tron, poslao u Sofiju kako bi se pobrinuo o obrani od Mađara, gdje se Davud-paša vjerojatno zadržao neko vrijeme.[25] Pretpostavimo li da se otkup trojice ratnih zarobljenika iz Davud-pašinih ruku dogodio tijekom njegove nazočnosti u Sarajevu, odnosno prije njegova odlaska u Sofiju, onda bismo ponudili izgledni *terminus ante quem*.

S druge strane, to bi značilo da je od otkupa prošlo barem šest mjeseci u trenutku izdavanja sudske isprave koju je u siječnju 1482. godine izdao sarajevski naib. To je razmjerno dugo razdoblje. Je li moguće da su (knez) Đurica i njegov suradnik Đure čekali neko vrijeme da im se vrati potrošeni iznos prije odlaska na sud? Možemo samo nagađati odakle su pak dolazila izdašna financijska sredstva za koja možemo pretpostaviti da su bila pozajmljena, odnosno posuđena.

Na kraju ostaje pitanje o okolnostima i trenutku u kojemu je spomenuti trojac zarobljen. Ako je točna naša pretpostavka o tome kako je otkup zarobljenika iz Davud-pašinih ruku izvršen najkasnije početkom ljeta 1481. godine, onda kao datum zarobljavanja možemo odrediti kroz dva razdoblja. S obzirom na to da je postojao običaj da se na vojne pohode ne polazi tijekom zime, naročito možemo razmatrati dva velika događaja koja su vremenski najbliža datumu otkupa.

[25] Reindl, 1983, 169.

Prvi je prodor (osmanlijski: *akın*)[26] Osmanlija na carsko područje 1480. godine, tijekom kojega su postrojbe osmanlijskih gazija provaljujući iz Sarajeva najprije prešle preko Une istodobno harajući područjem Hrvatske (*Hrvad vilayeti*) da bi nakon toga krenule prema Kupi, zatim Savi i na kraju Dravi i to pod vodstvom Sulejman-bega, Davud-pašina sina. Povjesničar Kemalpaşazade[27] piše kako su se gazije nakon nekoliko upada preko Mure u Bosnu vratili s bogatim plijenom pod koji je spadalo mnoštvo zarobljenika, a Colin Imber tvrdi da je Kemalpaşazade ovo svjedočanstvo čuo od Davud-paše osobno.[28] Pri povratku s Mure u Sarajevo, krećući se drukčijom rutom od one kojom su došli (možda prolazeći južnim pravcem preko Ključa i Grahova pa zatim kroz Sarumiše), stigli su do *jednog kraja ove zemlje*[29] gdje su opljačkali i spalili jedan (neimenovan) *prekrasan grad kojemu nema ravna i koji je [...] pun zarobljenika* i obližnju tvrđavu zarobivši brojno roblje. Jednako tako napali su samostan *izopačenih* redovnika (perzijski: *bed-kiş-i keşiş*), smješten u blizini grada, koji je među žiteljima toga kraja bio poznat kao *kuća dobrih djela* (arapski: *darü'l-hayr*), pri čemu je spomenuti nestao u plamenu (*yandı*). Redovnici (*ruhban*) toga samostana, koji se uzdiže u visine (*âli manastır*), a koji su se *nalazili na putu do pakla* spaljeni su na lomači. Odmah nakon toga paša je *priveo pljačkaške pohode kraju i svoje gazije učinio bogatima*.[30]

Drugi je mađarski protunapad u Bosnu koji je *ubrzo nakon toga*[31] organizirao despot Vuk Grgurević-Branković (osmanlijski Grğıroğlı). Potom je mađarski kralj Matijaš, krećući se na čelu svoje vojske u smjeru Sarajeva, ponudio mir, no ta je ponuda ipak protumačena kao varka i odbijena. S obzirom na to da je Davud-paša uvidio da (nakon povratka njegove vojske u mjesta na kojima je obitavala zimi) nije dorastao neprijatelju, iz Sarajeva se povukao u planine i prepustio grad pljački protivničke vojske. Tek nakon što je Sulejman-beg sa svojom vojskom priskočio u pomoć svomu ocu, koji je uspio okupiti svoje snage (među njima bilo je 500 vojnika višegradskog kadije i isto toliko vojnika kadije Broda [Zenice]), Davud-paša se usudio krenuti u protunapad. Uz pomoć koju su mu pružili slavni Gürz İlyas i njegovi borci, neprijatelj je konačno protjeran. Colin Imber sugerira da se ovo moglo dogoditi još u jesen 1480. godine iako Kemalpaşazade govori o proljeću (1481.?).[32]

Dakle, oba su se događaja vrlo vjerojatno dogodila tijekom „sezone" pohoda godine 1480. Ne postoje nikakvi veći vojni sukobi zabilježeni u vremenu nakon toga. Nakon što je prešao preko Bospora u Aziju, pri čemu je za namjeru možda imao pripreme za osvajanje Egipta, 3. svibnja 1481. sultan Mehmed Osvajač umire.[33] Kao što smo vidjeli, između 28. svibnja i 20. lipnja 1481. Davud-paša ponovno je imenovan za višega upravitelja europske polovine Carstva (*Rumili beğlerbeğisi*) i poslan u Sofiju.[34] Iako se obrana od mađarskoga protunapada uglavnom zbivala u središnjoj i sjevernoj Bosni, možemo sa sigurnošću reći da su gazije na povratku s Mure prolazili kroz dio zapadne Bosne. Pad Livna moramo razmatrati u kontekstu ovih podataka.

Možemo zaključiti da su postrojbe sandžakbega Davud-paše, koje su barem

26 Za više detalja o takvim prodorima (*akın*) i postrojbama zvanima *akıncı* usp. Jurin-Starčević, 2012, 142-147.

27 Za više podataka o ovome povjesničaru vidi Nicolas Vatin, unos *Kemalpaşazade* vidi: Georgeon, Vatin, Veinstein, 2015, 687.

28 Reindl, 1983, 168 (Sažetak koji upućuje na mjerodavne izvore); za više podataka o ovim događajima vidi: Imber, 1990, 246.

29 Prostor Glamoča, Livna i Duvna nekoć je nosio naziv Završje. (Šabanović 1982, 42, 151)

30 Ibn Kemal (ur. Şerafettin Turan), Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter. Türk Tarih Kurumu Basımevi (Ankara, 1954.), faksimil str. 537-541; ovdje str. 540f. Usp. Bojanić, 1964, 33-50.

31 Ibn Kemal, 1954, 541-562; Reindl, 1983, 168; Imber, 1990, 146.

32 Imber, 1990, 247.

33 Imber, 1990, 252.

34 Reindl, 1983, 169, bilj. 33.

djelomično stajale pod zapovjedništvom njegova sina Sulejman-bega, Livno zauzele najvjerojatnije u jesen 1480. godine (pri čemu su zarobljeni neki od najuglednijih žitelja), nakon čega je Livno konačno postalo dio Osmanskoga Carstva.[35] Činjenica da su neki od mjesnih uglednika odvedeni u roblje (*garet*) kao ratni zarobljenici (*esir*) dodatno upućuje na to da se sve ovo nije dogodilo na miran način (*sulhen*) – uz dogovor o predaji (*aman*) – već silom. Iznenađuju ostatci građevnoga materijala i iskopine s lokaliteta Groblje sv. Ive u Livnu uz Bistricu (tada dijelom Zastinja), gdje su istraženi ostatci franjevačkoga samostana sv. Ivana koji upućuju na to da je samostan postojao sve do XVI. stoljeća kada je nestao u plamenu.[36] Dodatno je iznenađenje to što ni zbirni defter (*icmal*) iz 1485. godine (BOA TD 18) ni detaljan (*mufassal*) popis (BOA TD 24), koji je dovršen 1489., ne spominju nikakav nastanjen samostan u blizini Livna iako spominju samostane u ostalim krajevima Bosne.[37] Ni u defterima iz XVI. stoljeća nema spomena samostana kraj Livna, ni naseljena ni ruševna.[38]

Zaključak

Isprava (AT XIII 2801, a ne XII, br. 1801 kako pogrješno navodi Šabanović) iz arhiva samostana u Fojnici nanovo osvjetljava ne samo moguće vrijeme i okolnosti osvajanja Livna koje su izvršile Davud-pašine postrojbe već podupire i tvrdnju Tomislava Perkovića, koja je nedavno iznesena u ovome časopisu,[39] po kojoj je rod Ljubunčića obitavao na livanjskome prostoru još prije dolaska Osmanlija. Osim toga, Ivan Ljubunčić, ili Bujundžić, koji je pao u osmansko zarobljeništvo, dokaz je da je rod Ljubunčića iznjedrio i neke redovnike. Ako se spomenut opis Kemalpaşazade doista odnosi na osvajanje Livna (za što nemamo neosporive dokaze), možda bismo čak imali razloga potražiti Ivana Ljubunčića, Frančeska Čubranića i Matiju Hrvat[inić]a među stanovnicima ovdje opisana *samostana koji se uzdiže u visine*, smještena na rubu grada, čiji su redovnici skončali u plamenu.[40] Objašnjenje za činjenicu da su oni, za razliku od ostale samostanske braće, izbjegli smrt na lomači možemo potražiti u tome da su osvajači, prepoznavši njihova imena (i položaj?), ugledali priliku dokopati se izdašne otkupnine. Ako je ovo objašnjenje točno (a činjenice govore tomu u prilog), nanovo su osvijetljene okolnosti uništenja i konačna napuštanja franjevačkoga samostana svetoga Ive koji je osnovan početkom XIV. stoljeća.

Prijevod teksta s njemačkog jezika:
Petar Bogić, Split

35 Hlivne (Livno) se u defteru BOA TD 18 iz 1485. popisuje prvi put kao vlasništvo (*hassa*) sandžakbega na vladarevoj carskoj domeni (*an hassha-yi hüdavendigar*) s 37 kućanstava koja plaćaju porez i 26 *stanovnika šatora* (*haymane*): BOA TD 18, str. 30.

36 Glavaš, 1994, 105-111; Vrdoljak 1994, 115-125; Marijan, 1995, 120-126; Ančić, 2001, 20-22. Samostanski kompleks smješten na desnoj obali Bistrice koji je sagrađen početkom XIV. stoljeća razmjerno je velika građevina. Identificirani su gotički elementi u gradnji.

37 Ursinus, 2020, 149-168.

38 Kasnije se spominje samo *zemljište crkve (samostana) svetog Ivana* (*zemin-i kilisa-i Isveti İvan*): BOA TD 533, str. 374; BOA TD 622, fol. 179a; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (Ankara), Defter br. 13, fol. 102b. Usp. Perković, 2014, 352.

39 Perković, 2014, 284-379.

40 Vrdoljak, 1994, 115-127. Prema znanstvenim istraživanjima fra Bone Vrdoljaka, a kasnije i arheološkim iskopavanjima koje je sam predvodio 1993. godine, kada su otkriveni temelji uz desnu obalu Bistrice, samostan sv. Ivana Krstitelja u Livnu/Bistrici prvi se put u pisanim izvorima spominje godine 1367. Sigurno je stradao u požaru, o čemu svjedoči *debeli sloj garevine po cijelome lokalitetu, obilje izgorenih ulomaka građevinske konstrukcije, kovanih čavala i drugoga materijala vode nas zaključku da je vatra bila velika i da je sav kompleks u jednom požaru nastradao, znači i crkva sv. Ive i samostan* (o. c. 123).

Izvori

Arhiv Franjevačkoga samostana u Fojnici, Acta turcica, kutija XIII, listina br. 2801 (Fojnica, AT, kutija XIII, listina br. 2801).

Fojnica, AT, kutija XIIa, listina br. 2569.

Fojnica, AT, kutija Xa, listina br. 2135, iz 1483. godine.

Fojnica, AT, kutija VIIIa, listina br. 1257, iz 1496. godine.

Fojnica, AT, kutija VIIIa, listina br. 1288 , iz 1597. godine.

Literatura

Ančić 2001
Ančić, M. *Livno, srednjovjekovna hrvatska županija*, Split 2001.

Bojanić 1964
Bojanić, D. *Dve godine istorije Bosanskog krajišta (1479. i 1480.) – prema Ibn-Kemalu*, Prilozi za orijentalnu filologiju 13-15, Sarajevo 1964, 33-50.

Fermendžin 1892
Fermendžin, E. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.

Georgeon, Vatin, Veinstein 2015
Georgeon, F., Vatin, N., Veinstein, G. *Dictionnaire de l'Empire Ottoman,* avec la collaboration d'Elisabetta Borromeo, Paris, Fayard 2015.

Glavaš 1994
Glavaš, T. *Otkrivanje sv. Ive (dosadašnji rezultati istraživanja ostataka prvog franjevačkog samostana u Livnu*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 105-111.

Ibn Kemal 1954
Ibn Kemal (ur. Şerafettin Turan), *Tevârih-i Âl-i Osman. VII. Defter*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, faksimil, 537-541.

Imber 1990
Imber, C. *The Ottoman Empire 1300 – 1481*, The Isis Press, Istanbul 1990.

Jurin-Starčević 2012
Jurin-Starčević, K. *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2012.

Kurtović 2009
Kurtović, E. *Radosalići – primjer „jednokratnih prezimena" srednjega vijeka*, Beograd 2009.

Majer 1982
Majer, H. G. *Ein osmanisches Budget aus der Zeit Mehmeds des Eroberers*, Der Islam 59, 1982, 40-63.

Marijan 1995
Marijan, B. *Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu (ili starokršćanski i srednjovjekovni nalazi na groblju sv. Ive u Livnu*, Kalendar sv. Ante 1995, Livno 1995, 120-126.

Perković 2014
Perković, T. *Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine*, Cleuna 1, Livno 2014, 284-379.

Reindl 1983
Reindl, H. *Männer um Bayezid. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II. (1481 – 1512)*, Berlin 1983.

Sivrić 2020
Sivrić, M. *Nekoliko podataka o otkupu kršćana iz turskog ropstva iz Hercegovine i drugih krajeva u 16. i 17. stoljeću*, Bosna franciscana 52, Sarajevo 2020, 77-91.

Spaho, Aličić, Zlatar 2007
Spaho, F., Aličić, A. S., Zlatar, B. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007.

Šabanović 1949
Šabanović, H. *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, Poseban otisak iz Istorisko pravnog zbornika, sv. 2, Sarajevo 1949, 177-208 + 11 tablica.

Šabanović 1982
Šabanović, H. *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

Ursinus 2020
Ursinus, M. *From Fiscal Diversity to Fiscal Convergence. Franciscan Monasteries in the Sanjak of Bosna during the First Century of Ottoman Rule*, Turkish Historical Review XX, 2020, 149-168.

Vrdoljak 1994
Vrdoljak, B. M. *Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 115-125.

Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić, and Matij Hrvat[inić]: Davud-Pasha's Livno Prisoners of War from the 1480

Key words: Ottoman Turks, *akindžije*, Bosnia, Livno, Bistrica, Fojnica, Livno fortress, church/monastery of St Ivo, Davud-Pasha, Ljubunčić, *Čubranić*, defter, Mehmed Fatih

The document (AT XIII 2801, not XII, no. 1801 as erroneously stated by Šabanović) from the archives of the monastery in Fojnica sheds new light not only on the possible time and circumstances of the conquest of Livno by Davud-Pasha's troops, but also supports the claim of Tomislav Perković which was recently presented in this journal (Perković, 2014, 284 – 379), according to which the Ljubunčić family line lived in the Livno area even before the arrival of the Ottomans. In addition, Ivan Ljubunčić, or Bujundžić, who fell into Ottoman captivity, is proof that the Ljubunčić family line also produced some monks. If the mentioned description of Kemalpaşazada truly refers to the conquest of Livno (for which we lack indisputable evidence), we might even have reason to look for Ivan Ljubunčić, Frančesko Čubranić, and Matija Hrvat[inić] among the inhabitants of the here described *monastery that rises in height*, located on the outskirts of town, whose monks ended up in flames. The explanation for the fact that they, unlike other monastic brothers, escaped death at the stake can be found in the fact that the conquerors, recognising their names (and position?), saw an opportunity to obtain a generous ransom. If this explanation is correct (and the facts speak in its favour), the circumstances of the destruction and final abandonment of the Franciscan Monastery of St John, which was founded in Livno at the beginning of the XV century, have been illuminated once again.

Tomislav Perković

Matična knjiga krštenih „nepoznate” dalmatinske župe od 1663. do 1712. godine, pisana bosančicom

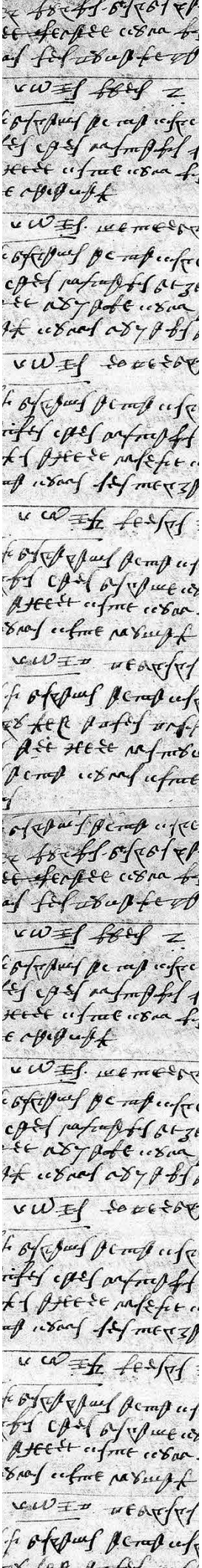

MATIČNA KNJIGA KRŠTENIH „NEPOZNATE“ DALMATINSKE ŽUPE OD 1663. DO 1712. GODINE, PISANA BOSANČICOM

Tomislav Perković
Podhum, Livno
livnot@net.hr

UDK: 929.53
UDK: 930.2(497.5)“1663/1712“
Prethodno priopćenje
Primljeno: 20. IV. 2021.
Prihvaćeno: 13. IX. 2021.

U ovom se radu publicira sadržaj matične knjige krštenih u kojoj se vodi upis od 1663. do 1712. godine. Riječ je o 266 upisa na hrvatskome jeziku, pisanih bosančicom. Zapisano je više od 50 različitih prezimena s nekoliko pripadajućih nadimaka te 18 imena svećenika, odreda popova glagoljaša, koji su obavili obrede krštenja uz još dvojicu koji su kumovali, ali ne i krštavali. Iznenađuje činjenica da se u cijeloj matici spominje tek jedan jedini toponim, što ovaj neprocjenjiv povijesni izvor čini znanstveno iznimno intrigantnim. Autor je na temelju rezultata ponudio konačne odgovore na pitanje kojoj župi pripada predmetna matica.

Ključne riječi: matične knjige, rani novi vijek, Dalmacija, bosančica, hrvatski jezik

Uvod

U Državnom Arhivu u Zadru (kratica: DAZd, prije: HAZ), u fondu matičnih knjiga pod signaturom 1622 zavedena je matična knjiga krštenih „nepoznate župe“, u cijelosti ispisana bosančicom. Iako smo u posjedu tek crno-bijelih preslika,[1] jasno se vidi da je riječ o autentičnoj kopiji izvornika.[2] Cijela je matica gusto pisana bilježnica s tek pokojom latiničnom, naknadno upisanom opaskom nekog arhivskog službenika. Cilj je rada analizom matičnih upisa te u skladu s općim političkim i vojnim kontekstom odrediti prostornu pripadnost navedene matične knjige. Ovim radom spomenuti rukopis obradit će se u dva dijela. U prvom dijelu prikazuju se okolnosti zbog kojih je matica označena „nepoznatom“, zatim njezina struktura, pismo i jezik. Ukratko se analiziraju sva prezimena kao i njihova rasprostranjenost smještajući to u povijesni kontekst vremena kojemu matica pripada. U drugome dijelu donose se dorječni ispisi svih upisa. S obzirom na to da do sada, koliko je nama poznato, o ovoj temi nije bilo istraživanja, ovaj je rad prvi koji daje konačan odgovor na pitanje njezine stvarne župske pripadnosti, a to je, kako ćemo pokazati, poljički prostor i župa Srinjine.

[1] Zahvaljujem don Slavku Kovačiću na ustupljenim kopijama.

[2] Strgačić, 1959, 485-539.

Izvanjski opis i struktura matice

Matica je u stvari uvezan arak od 14 listova bez korica, čiji je prvi list poslužio kao naslovnica. Na njoj je latiničnim rukopisom, očito rukom nekog arhivskog službenika, napisan dvostruko ponovljen i podcrtan tekst: *Nepoznata župa; knjiga krštenih juni 1663. – 12/2 1712.* Pri vrhu naslovnice lijevo kratko piše: *Inv. br. 1622*, a u dnu desno samo *1622*. Na lijevoj pak strani otvorenoga arka/naslovnice teče tekst, također pisan vrlo lijepom latinicom, u kojem je potanko objašnjena „sudbina" matice.[3] Na kraju poduljega teksta uslijedio je vlastoručni potpis iz kojeg se iščitava da je ove latinične rečenice ispisao dr. [Ante] Strgačić.[4]

Potom slijedi prva stranica, tj. *recto* strana prvoga lista, označena brojem 1,[5] koji počinje bosaničkim tekstom *Libar od karšćejna*, a onda poveći prazan prostor kao razmak između ovoga naslova i početka upisa krštenja.[6] Na toj stranici upisana su četiri krštenja, a zatim slijedi do kraja arka/matice gusto pisani upisi (šest do devet krštenja po stranici) koji završavaju *verso* stranom posljednjega lista prethodno označena brojem 24. Matica je uvezana debljim koncem s malim oštećenjem na početku nastalim istrgnućem uveza, ali su listovi svi na broju. Veličina matice je približno formata A4 po visini i polovina tih dimenzija po širini. Iz matice nije, na žalost, moguće ustanoviti čiji je ovo rukopis i o kojemu je upisivaču riječ pa ćemo dalje svaki upis promatrati kao da je upisivač onaj čije ime glasi u upisu.

Sadržaj, pismo i jezik matice

Matica sadrži ukupno 266 upisa, no oni nisu numerirani. Svi su matični upisi ispisani „krupnom" bosančicom, tzv. majuskulom, kao i njihova datacija s tek pokojim glagoljičkim simbolom. Pisani su narodnim hrvatskim jezikom, ikavskim narječjem, što se najbolje vidi po navođenju imena – Jelina, Kate, Mande, Mare (umjesto u nominativu, pretežu vokativni oblici imena), Marijeta, Matij, Mikula, Stipan – ali i po pojmovima kao što je *dite* te u brojnim primjerima riječi *n* dočetka na mjestima na kojima je trebalo stajati *m* (svojon/ženon). Međutim, cijela je matica pisana identičnim rukopisom što bi se u konačnici moglo tumačiti da ga je ispisivao jedan upisivač te da je matična knjiga prijepis prethodno sačuvanih upisa.

Vremenski i prostorni smještaj matice

Matica obuhvaća razdoblje od 1663. do 1712. godine. Vrijeme je to koje je u hrvatskoj povijesti obilježeno protuturskim ratovima. Riječ je o Kandijskom ratu (1645. – 1669.), Bečkom ili Morejskom 1683./4. – 1699. te samu osvitu tzv.

---

3 Tekst latinicom na hrvatskom jeziku na unutarnjoj strani naslovnice/korice:
NB! Ova je knjiga dana Drž. arhiv Zadar od Jugosl. akad. u Zagrebu srpnja mjeseca 1952. pod imenom župe: Primorski Dolac, split. okoline, uklopljena u Knjigi izdataka bratovštine Presv. Sakramenta iste župe, pod Akademijinim broj. 140.
- U starom inventaru Matica vodila se pod br.156/GlM. zajedno s prednjom knjigom.
- Ljeti 1958. kada je dovršeno alfabet. inventar svih matica u Drž. arkivu Zadar, ova knjiga je izdvojena iz pređašnje, stavljena u fond Matica nepoznate župe br. 1
- Gornja Knjiga izdatak bratov. Presv. Sakramenta nepoznate župe prebačena u fond Bratovština pod br. [broj nije upisan]
Zadar, 21/V. 1958.

4 Dr. Ante M. Strgačić (1. siječnja 1901. – 19. ožujka 1971.), svećenik glagoljaš, vrstan poznavalac glagoljice. Teologiju je doktorirao u Ljubljani. Bio je župnik u više mjesta, a najdulje je boravio u Salima na Dugom otoku. Godine 1949. dolazi u Historijski arhiv u Zadar (današnji Državni arhiv) gdje ostaje do umirovljenja 1965. Objavio je brojne znanstvene i stručne radove s područja arhivistike, opće i crkvene povijesti. (Pantelić, 1972, 131-132)

5 Matica je naknadno numerirana arapskim brojevima, što znači da numeracija nije provedena izvornim rukopisom kojim su upisivani upisi. To je učinjeno tako da je označen svaki novi desni list od broja 1 do broja 24.

6 U tu prazninu umetnut je tekst na hrvatskoj latinici *Libar od karšćenja*, ispod toga u krugu broj 140/1, a onda u produžetku 1663-1712.

Sinjskoga ili Maloga rata 1714. – 1718. godine.[7] Na žalost, nijednom upisu nije upisana mjesna pripadnost, što je neobično. Ipak iz matice iščitavamo izrazito ikavsko narječje te gledajući neke jezične osobitosti samih upisa, uvjereni smo da je riječ o dalmatinskome prostoru. Sve navedeno jasno usmjerava na to gdje trebamo tražiti „nepoznatu" župu. No prije nego krenemo u taj „pothvat", najprije ćemo navesti sva prezimena koja donosi matica.

Prezimena i njihova mjesna pripadnost

U matici je upisano ukupno 70 prezimena uključujući i ona koja su pripadala popovima glagoljašima.[8] Devet glagoljaša nosi isto prezime kao i njihovi župljani dok sedam preostalih *popovskih* prezimena ne pripada prezimenima koja susrećemo u analiziranoj matici:

A/u/gustinov/ić/ (4)[9]
Alinović/Ajlinović/Aljinović[10] (74)
Amičić (2)
Ančić (1)
Aničić (35)
Barbarić (22)
Barić (26)
Bečić (25)
Bezelić/Bezejlić (26)
Božiković (1)
Carić (1)
Cigić (7)
Cikin/Ciko/Cikotić/ (1)
Čović (11)
Dojin (1)
Franušić (1)
Juričić (9)
Jurišin/a/ović/ (3)
Jurlinov/ić/ (14)
Katičić (6)
Kovačević (1)
Kruže/Kružić/Kružin/ (2)
Kujnačić/Kujačić/Kunjačić (21)
Lepušina (6)
Ligutić (12)
Lisičin/a/ić (18)
Mandić (1)
Martinović (16)
Matejanović (1)
Mateša/n/ović/ (1)
Mijanović (1)
Modr/ič/ić (2)
Mušić (28)
Mužić (1)
Mužinić (21)
Ordul/Ordujl/Ordulj (10)
Pavlinov/ić/ (2)
Petrov (1)
Pole/Polić (1)
Pušić (1)
Sar/a/čev/ić/ (1)
Sinovčić (1)
Stipanov/ić/ (2)
Suturičić (42)
Terzić (14)
Vladušić (38)
Vukićević (6)
Vukšić (9)

---

7 O ratovima opširnije: Stanojević, 1958; 1962a; 1962b; 1970; Difnik, 1986; Vrandečić, 2013.

8 Uistinu se pojavljuje 17 imena svećenika koji su krštavali. Razlika je zapravo u trima istim prezimenima pa se tako pojavljuju dva Mužinića (don Ivan i don Nikola), dvojica Aljinovića (don Jure i don Luka) i čak tri Vukićevića (don Jure, don Mate i don Stipan). Sasvim je logično da ova sedmorica svećenika nose samo tri prezimena.

9 Broj iza prezimena u zagradama označava njegovu učestalost u matici. U posebnom prilogu na kraju ovoga rada prikazano je kazalo prezimena s najstarijom godinom prvotnoga evidentiranja i svim brojevima upisa u matici.

10 Prikazane su sve inačice koje se susreću u upisima. Upisivači upisuje prezime, doslovno, najprije kao *Al**i**nović*, pa onda *A**jl**inović* i na kraju *Al**j**inović*. Varijacije su u grafemu ***j*** koji je (ne)umetan ispred, odnosno iza glasa ***l***. Slično je i s ostalim prezimenima koja prikazujemo u nizu iza kose crte. Razlika je jedino u uporabi grafema ***j*** i ***ć*** koji se izmjenjuju.

Zelić (23)

Zel/j/ković (1)

Zol/j/ević (5)

Žurić/Žurin (30).

Prezimena popova glagoljaša (u zagradama njihovo titulirano ime) prikazana su abecednim redom u svim inačicama u kojima su izvorno i (samo)zapisana pa odatle i nekoliko različitih oblika u nizu:

Alinović/Ajlinović (don Jura)

Alinović/Ajlinović (don Luka)

Barbarić (don Matij)

Bezelić/Bezejlić (don Ivan)

Čulinović (don Marko)

Juričić (don Petar)

Kadić (don Grgur)

Marasović (don Ivan)

Mijanović (don Jura)

Mušić (don Bariša)

Mužinić (don Ivan)

Mužinić (don Nikola)

Piskalović (don Jura)

Tijolević/Tijojlević (don Jura)

Ugjlević/Uglević (don Pava)

Vicićević (don Jura)

Vukićević (don Jura)

Vukićević (don Matij)

Vukićević (don Stipan)

Zolević/Zojlević (don Grgur).

Pogledajmo sada na kojim se sve prostorima pojavljuju prezimena iz naše matice u vremenskome razdoblju kojim je obuhvaćena.

Za ovu usporedbu konzultirali smo rezultate rada autora koji su objavili matice šibensko-trogirskog,[11] skradinsko-drniškog,[12] mućko-lećevičkog,[13] splitskog[14] i makarskog[15] područja od 1650. do 1710., zatim vrličko-sinjskog od 1688. do 1709.[16] te stanja duša Splitske nadbiskupije iz 1725.[17] Mjesta u kojima se pojavljuje identificirano prezime upisana su u nizu među zagrade onako kako smo ih pronašli u navedenim izvorima:

Alinović/Ajlinović/Aljinović *(Žrnovnica, Jesenice,* Srinjine)

Ančić (Dobranje)

Aničić (Gata, Muć, Ogorje, Bidnić, Perušić, Srinjine, Turjaci, Zelovo)

Aničić zvani Mislov (Split)

Barbarić (Žrnovnica, Otok sinjski)

Barić (Bidnić, K. Sućurac, Srinjine, Tugari)

Bečić (Srinjine)

Bezelić/Bezejlić (Srinjine)

Božiković (Omiš)

Carić (Ostrvica, Trogir)

Cigo/ić (Makarska)

Ciko/Cikotić (Srijane, Gardun)

Čović (Kotišina, Duće, Srinjine, Gardun, Ugljane, Vrlika, Žeževica)

Juričić (Makarska, Srinjine)

Jurišin/ović (Tugari)

Jurlinov/ić (Dubrava, Jesenice, Prvić, Sitno)

Kovačević (Donji Dolac, Dicmo, Rašćani imotski, Vrdol, Kotišina, K. Lukšić, Vučevica, Makarska, skradinsko područje,[18] Zaostrog, Žrnovnica, Čačvina, Kreševo radobiljsko)

Kružić/Kružin (Srinjine, Zvečanje)

Kujačić/Kujnačić/Kunjačić (Srinjine)

Ligutić (Poljica, Srinjine)

Lisičić (Primorje, Srinjine, Stobreč)

[11] Omašić, 1974, 79-152; Šupuk, 1974, 5-30; Juran, 2003, 109-138.

[12] Kosor, 1979, 123-192; Bačić, 1991, 229-241.

[13] Bajić-Žarko, 1988, 71-83; Božić-Bužančić, 1988; 35-70.

[14] Bajić-Žarko, 1986, 23-123.; Grubišić, 2008, 125-158; Ivanišević, 2010, 105-132; Ivanišević, 2011, 159-172.

[15] Despot, 1993, 93-111; Jelinčić, 2004-2006, 739-804.

[16] Soldo, 1995; Perković, 2018, 81-119; Perković, 2019, 65-87.

[17] Zelić-Bućan, 1967, 259-293.

[18] Bačić, 1991,160, bilj. 329-332.

Mandić (Mirilović, Muć, Ogorje, Bidnić, Ramljane, Sratok /Bogdanovići/, K. Sućurac, Vranjic, Donji Dolac, Tugari, Zakučac)

Martinović (Otok sinjski, Perušić, Žrnovnica, Srinjine)

Mateša/n/ović/ (Duće)

Mi/l/janović (Jesenice, Sitno)

Miljanović zvani Konak („iz Nutarnjeg Dolca")

Modrić (Zaton Obrovački, Vrlika, Sinj)

Mušić (Srinjine, Svinišće, Žeževica)

Muži/ni/ć (Poljica, Srinjine)

Pavlinović (Makarska, Vrdol)

Polić (Bidnić, Brštanovo, Muć, Ogorje)

Pušić (Vrlika, Ričice)

Sinovčić (Dubrava)

Sinovčić zvani Žurić

Sti/p/anović (Gardun, Hrvace)

Terzić (Kotišina, Makarska, Kamen, Srinjine)

Vladušić (Trolokve, Srinjine, Srijane)

Vukićević (Mirilović, Duće, Trnbusi)

Vukšić (Mandalina, Mirlović, Nova Sela, Perušić, Petrovo polje, Ružić, Studenci)

Zelić (Benkovac, Biorine, Brštanovo, Kreševo radobiljsko, Dicmo)

Zoljević (Vranjic[19] /don Jerolim/)

Žurić (Klis, Pakovo Selo, Ramljane, Srinjine, Dicmo).

Iz prikaza vidimo da se znatan broj istovjetnih prezimena susreće u makarskim maticama (Terzić, Pavlinović, Lisičić, Kovačević, Čović), zatim na širokom prostranstvu šibensko-skradinske i drniško-cetinske Zagore (Aničić, Barić, Carić, Mandić, Modrić, Polić, Vladušić, Vukušić, Zelić, Žurić) i oko Splita (Aljinović, Aničić, Kovačević, Lisičić, Martinović, Žurić). No najveći broj evidentiran je u župama poljičkoga prostora i to konkretno u Srinjinama (17), Duće (3), Tugari (3) i Jesenice (3).[20]

Znak je to prije svega da su spomenuta prezimena starosjedioci prostora na kojem su evidentirani, ali istodobno i ljudi koji su u stalnu pokretu, bilo da su pokretani ratom ili dragovoljnim doseljavanjima i popunjavanjem prazne, uglavnom novooslobođene zemlje. O tome jasno svjedoče nastojanja Morlaka Petrova polja na početku Kandijskoga rata kada su *pod vodstvom visovačkih fratara postigli dogovor o ustanku i prijelazu u mletačko podaništvo*.[21]

Matica kao izvor dvojnih prezimena i nadimaka

Posebna je vrijednost matica u tome što vrlo često donose upise dvojnih prezimena i/ili nadimke. Iako u ovoj matici takvih eksplicitnih upisa nema, zahvaljujući nekim matici vremenski bliskim izvorima,[22] priličan broj prezimena i iz naše matice možemo sasvim jasno prepoznati upravo preko tog drugog prezimena te tako još jednom potvrditi da se prezimena iz matice odnose na poljički prostor. Štoviše, dublja traganja za nekima od njih na posve nov način osvjetljavaju dosadašnje spoznaje i o nekim drugim prezimenima otkrivajući nam njihovu dosad nepoznatu višeslojnost i starinu. Možemo reći da se pretpostavke o neprestanu kruženju starosjedilačkoga stanovništva po svojoj *plemenšćini* posve potvrđuju. Lijep su primjer neka prezimena popova glagoljaša.

[19] U Matici krštenih Vranjica krštava don Jerolim koji se izričito potpisuje kao Zoljević. (Grubišić, 2008, 128)

[20] Zelić-Bućan 1967, 259-293.

[21] Taj ugovor prvi je objavio Boško Desnica u svojoj zbirci „uskočkih isprava", koja se nalazi u Arhivu Franjevačkog samostana na Visovcu. (Desnica, 1950, 26-28, listina br. 18; 11, listinu br. 1) Prema ugovoru *Morlaci* će prihvatiti mletačko podaništvo i zaštitu njihovih obitelji i buduće imovine, a zauzvrat oni su morali spaliti svoju imovinu i sela na turskom području. To je stanovništvo smješteno u Šibeniku i Vranjicu gdje su neki ostali do oslobođenja Klisa 1648. godine da bi potom naselili oslobođeno područje.

[22] Opširnije vidi vizitacije poljičkim župama u 18. stoljeću (Vlašić, 1995, 1-35), najstarije matice župe Svinišće -Kučiće 1624. - 1647. (Kovačić, 2010, 477-502) i usmenu tradiciju poljičkih prezimena (Mišerda, 2003, *passim*).

Da kojim slučajem don Bariša Mušić[23] nije u ovoj matici upisao svoje prezime na hrvatskom jeziku, ne bismo znali da nije riječ o pokraćenu obliku prezimena Muži/ni/ć, nego o drugom, prilično poznatijem prezimenu koje i danas susrećemo u inačicama Tavrić – Tavra – Tafra,[24] koje je evidentirano i na livanjsko-duvanjskome području.[25]

Slično se može reći i za prezime Kadić. U ovoj matici upisuje don Grgo. No iz stare sviniško-kučićke matice[26] saznajemo da spomenutu župu opslužuje njegov, nešto stariji prezimenjak don Marko koji navodi da je starinom Kotromanjić. Naš izvor kaže kako don Marko za sebe većinom upotrjebljava prezime Kotromanjić dok *svoje ostale suplemenjake upisuje kao Kadić i Stipanović*. Ne ulazeći dublje u povijest ovih prezimena,[27] pridodajmo da se obiteljska veza Kadić-Stipanović povezuje i kod don Grgura Stipanovića koji je među prvima službovao u navedenoj župi, a umro je nedugo nakon don Markova rođenja. Iz ovoga se nameće zaključak da su Kadići, bilo „samostalno" bilo u dvojnoj vezi Kadić-Stipanović, odnosno Kadić-Kotromanjić, služili poljički prostor tim prije jer su rođeni u Kučićima. Prema tome zasigurno i don Grgo koji je upisivao u našoj matici.

Još jednomu glagoljašu iz matice saznajemo drugo prezime (i mjesto rođenja) ili barem obiteljsku vezu. Riječ je o don Juri Piskaloviću, čiji se prezimenjak don Marko u nekim maticama potpisuje kao Ivančić.[28] Tragove i ovoga prezimena, bilo kao doseljenike ili pak odseljenike, tražimo i pronalazimo na ubavim pristrancima livanjsko-duvanjskoga Buškoga blata.[29] Potpisivao se da je *iz Kostan*.[30]

Nadbiskup Pacifik Bizza (1746. – 1756.) u svojem pohodu župi Srinjine 1748. kaže da su Vukšići, Ligutići i Matešan(ović)i međusobno istovjetni, tj. da su potekli jedni iz drugih kao i Čovići i Katičići[31] iako možda najviše iznenađuje da su nositelji prezimena Bezeljić u stvari Kulišići, kako to svjedoči spomenuti nadbiskup i o kojima pišu i Kačić[32] i Šilobadović.[33] U livanjskome kraju i danas postoji prezime Kuliš.[34] Nikola Dinarić (1757. – 1764.), Bizzin nasljednik na katedri splitskoga nadbiskupa, u svojoj vizitaciji Poljičkoj „državi" 1760. godine kaže da su istovjetni *Zelić ili Sirovinović*, a to

23 U našoj matici prezime mu piše uvijek kao *Mušić* iako se u nekim upisima pojavljuje i prezime *Mužić*, no to uvijek kao kratica od prezimena *Mužinić*. Znači, prezime *Mušić* nije istovjetno prezimenu *Mužinić*, tj. *Mužić* kako su to neki dosadašnji autori pisali.

24 Kovačić, 2010, 493.

25 Petrić, 1961, 46; Drmić, 1981, 29; Ivanković, 2001, 392. Obiteljska tradicija livanjsko-duvanjskih Tavra zna da su starinom Grabovci po kojima je selo Grabovica u buškoblatskom kraju i dobilo ime, kao uostalom i nekolicina drugih sa sličnom etimologijom. Usporedi i najstarije livanjske matice od 1771. do 1856. u Arhivu Franjevačkog samostana na Gorici. (Perković, 2003; 2007-2018; 2014, 283-380)
Vidi također i Vrdoljak-Gujić, 2003.

26 Kovačić, 2010, 477-502; o. c. 486-487.

27 Spomenimo na ovom mjestu dvije isprave bosanskih Kotromanića koju vlastoručno potpisuje između ostalih i **knez** (listina Stipana Ostoje „kral-a Srblem, Bosnije i primorskim stranam", pisana u „Sutisci" 4. prosinca 1419.), odnosno **vojvoda** (listina Stipana Tomaša Ostojića „kral-a Srblem, Bosni, Primorio, humsci zemli, Dalmacii, Hrvatom, Donim Kraiem, Zapadnim stranam, Usuri, Soli, Podrinio i k tomu", pisana u Vranduku 22. kolovoza 1446.) Tvrtko **Stipanović**. (Više o rečenim listinama kod: Miklosich, 1858)

28 Kovačić, 2010, 489, bilj. 33 i 34.

29 O *Ivančićima* vidi: Petrić, 1961, 48-51. Prema obiteljskoj tradiciji „davno doselili od Omiša".

30 Tu u Kostanjima ga u službi podđakona susreće biskup Cupilli u svojoj vizitaciji istoimenoj župi 18. svibnja 1711. godine. (Vlašić, 1995, 33)

31 Vlašić, 1995, 85, 173.

32 Fra Andrija u svojoj *Pismarici* nabraja Petra Kulišića „od Poljica vojvodu i kneza"; Tadiju koji je „svu tursku zemlju porobija od Vratara do grada Mostara i Zagvozda sve do Imotskoga" i Jurja „sokola od sinjega mora … koji siče Turke ni broja se ne zna".

33 Prema makarskom ljetopisu Tadiju Kulišića Turci su uhitili nakon krvava boja pod Zadvarjem 1685. (Zlatović, 1889, 111; Makarski ljetopisi, 1993, 53)

34 Petrić, 1961, 46, 52, 58. Vrlo je zanimljiva antroponimija nekih prezimena u livanjskome kraju. Rijetko su gdje tako brojna prezimena koja su se „od starine" upisivala u obliku /*ev*/*ić* da bi vremenskim tijekom prema „suvremenosti" zabacili taj dočetak i nastavili se (u) pis(iv)ati bez toga. Primjer su upravo rečeni Kuliši, zatim prezimena Bralo, Brko, Čulo, Gelo, Hrga, Jureta, Konta, Kovač, Krešo, Krišto, Krolo, Lauš, Mioč, Puđa, Relota, Škoro, Ursa, Vuco, Zrno. Sve su odreda hrvatska katolička prezimena (vidi upise u starim livanjskim maticama u Arhivu Franjevačkog samostana Gorica ili u njihovim ispisima kod Perković, 2003; 2007-2018).

potvrđuje i za prezime Aljinović kada kaže da su *Lolić(i) zvani Aljinović(i)*.[35]

Međutim, nešto je drukčija situacija s nadimcima. Nisu to izraziti „aliasi", druga imena kao u nekim drugim maticama,[36] koji su počesto posljedica tjelesne osobine ili nedostatka, odnosno (samo)identifikacija usljed vlastite (ne)sposobnosti u nekom poslu, nego čisto patrijarhalno obilježje sredine u kojoj se živjelo. Najbolji su primjer žene koje su upisivači upisivali po imenu muža, odnosno oca. U ovoj matici takav primjer susrećemo kod Mare A(u)gustinove [upisi br. 6, 1663; 39, 1668.], odnosno Lucije Stipanove [74, 1681], a vjerojatno je ona i *udovica* njegova kako to u drugom upisu zapisa don Stipan Vukićević [82, 1682].

Gdjekad je i ovakvim upisima moguće utvrditi koje je izvorno prezime zapisane osobe, no zapravo je više primjera u kojima je takva (samo)identifikacija jedini dokaz postojanja. Pa ipak, naskoro će, a u nekim sredinama već i jesu, upravo ovakva patrijarhalna imena postati prezimena. U dalmatinskom prostoru tako prepoznajemo Tadine i Stipanove, ali i Augustinoviće i Jagustine u bosanskohercegovačkome.

Kumstva

Kumstva su u našoj matici vrlo zanimljiv primjer antropološke građe za razumijevanje običaja i vremena o kojima matica svjedoči. Još je *primas Dalmatiae atque totius Croatiae* Sforza Ponzoni (1616. – 1640.) u svojim naredbama 1620. jasno naznačio tko sve, kako i pod kojim okolnostima može (i treba) biti kum(a) na krštenjima. Ta odredba glasi: *Pri nego krsti ispitai eli doma dite kršćeno, kako ali od koga. Imena svetih, a ne poganih ima činiti da se stavi; ednoga kuma i ednu kumu, ki su od oca i od matere zvani*.[37] I doista, kada je riječ o kumstvima, naši su se upisivači revno držali biskupovih uputa i doslovno tako činili. Sva su krštenja valjana i dosljedno s dvostrukim kumstvima. Zapravo, od 266 krštenja samo su u tri upisa upisivači propustili upisati imena kumova. A i to, kako se čini, kao plod nedovršena upisa [163, 1697; 172, 1700; 178, 1701].

Brojna su kumstva u kojima su sudjelovali i sami glagoljaši, što je jasan dokaz prilično živih međusobnih obiteljskih veza. Na taj smo način doznali za dvojicu koji nisu krštavali, no rado su kumovali. Upisi pod [našim] rednim brojem 114 i 230 otkrivaju don Marka Čulinovića i don Juru Mijanovića,[38] a ako nije riječ o upisivačevoj pogrješci kod prezimena Vukićević, i don Juru Vicićevića, kako jasno piše [u upisu] pod rednim brojem 260. Matica u ovome dijelu također otkriva još nešto. Osim što se na kumstvima susreću popovi, dosta je primjera u kojima se pojavljuju njihove majke, sestre pa čak i *neviste*. Vrlo detaljan opis, iako naravno nije jedini, donosi don Jura „Ajlinović" na krštenju Mande, kćeri Tome Zelića. *Kum ja isti. Kuma moja mater*, zapisuje naš upisivač [upis br. 52, 1672]. Na krštenju Mare, kćeri Jure Mužinića i njegove žene Kate, što ga zapisuje don Stipan Vukićević, kum je *d.(on) Luka Alinović*, a kuma

35 Vlašić, 1995, 242-243.

36 Dosta je takvih primjera u starim livanjskim maticama. Zapravo, ta njihova dvojnost upravo baca posve novo svjetlo na mnoge migracije i kretnje u Dalmaciju i iz nje. Ima primjera gdje su odselili pod jednim prezimenom, a doselili pod drugim. Ovdje za primjer navedimo samo prezime Božinović koje je izbjeglo iz livanjskoga kraja u prazno sinjsko područje u velikoj seobi nakon obrane sinjske tvrđave 1686. da bi se nakon potpisivanja mira 1699. jedna grana vratila u livanjski kraj pod prezimenom Karaula. Karaule su i danas jedno od brojnijih prezimena u livanjskome kraju. Slično je i s prezimenima Baković od kojih su postali Ištuci, zatim Marijanovići = Tadići, Propadalo = Gašpar/ović/i, Šimunci = Ljubasi, Pandže = Solići, Ćurčići = Šukani, Banić = Kasalo, Jakeljić = Konta, Vidoševići = Čečure, Tomasovići = Milolože, Lovrići = Velići, Kurevije = Fišići, Stanići = Blaževići, Andabak = Rogulj, Tadijanići = Dalići… Ovo je još jedan dokaz u prilog autohtonosti prezimena koje mnogi suvremeni izvori nazivaju čas Vlasima čas Morlacima, a oni sebe „Arvaćanima". (Perković, 2003; 2007-2018)

37 Mošin, 1952, 183.

38 Neki ovog glagoljaša iščitavaju kao *Mihanovića*, no ja ga prikazujem doslovno onako kako je (samo?) upisan u matici. Slično je i s prezimenom *Zoj**l**ević*. Neki ga iščitavaju kao Žuljević dok je ono u ovoj matici doslovno prikazano kako i piše.

njegova *sestra* [79, 1682]. A isti upisivač upisuje ime i don Lukine *neviste Lucije* koja je uz don Luku kumovala Mati(ji) Mužiniću, sinu Jurinu i Katinu [95, 1684].

Matica donosi i obilje primjera u kojima je jedna te ista osoba kumovala i više puta. To pokazuje da je osoba bila ugledna, a time i tražena. Vrhunac ugleda svakako su *knezovi*. Naši nam revni upisivači, u ovom primjeru don Stipan i don Jura, obojica Vukićevići, donose primjer trojice poljičkih[39] knezova. To su Marko Barić [82, 1682], Ivan Vladušić [250, 1710] te Ivan Suturičić, za kojega smo doznali zahvaljujući njegovoj *ženi Jerki* koja je na krštenju Mate Zelića, sina Ivanova, kao kuma uz *Gargura Bečića* zapisana da je *kneza Ivana Suturičića žena* [84, 1682].

Popovi glagoljaši i župe – put prema identifikaciji

Sva krštenja i upise obavili su popovi glagoljaši. Sudeći po prezimenima, svi su odreda domaći sinovi domicilnoga prostora kojemu pripada i naša matica. Na žalost, ni jedan upisivač uz svoje ime nije upisao status, odnosno oblik administrativne službe koju su obavljali (župnici ili njihovi pomoćnici). Pa ipak, od svih koji se spominju u matici, o trojici, iz drugih izvora,[40] saznajemo da su obavljali službu *vikarja*, odnosno kurata. To su don Jura Piskalović, don Jura Tioj(l)ević i don Ivan Marasović. Ovog potonjeg *po naredbi i zapovidi prisvitloga i priuzvišenoga gospodina dom Ive Kuparića vikarija kapitularskoga* susrećemo u vizitaciji *provinciji pojličkoj* od 25. kolovoza 1682.[41] Inače, prve upise u našoj matici potpisuje ime don Ivanovo [2, 1663; 3, 4…]. Sve to nedvojbeno dokazuje da je u ovoj matici riječ o glagoljaškoj župi, i to prilično staroj.

Idemo ju sada konačno identificirati.

Trigodine nakon posljednjeg mletačko-turskog rata u 16. stoljeću apostolski vizitator Augustin Valier 1579. pohodi splitsku nadbiskupiju i navodi da se njezinih 13 župa nalazi pod turskom, a samo pet pod mletačkom upravom.[42] Tih pet župa, kako izvješćuje veroneški biskup, bile su Split, Omiš, Šolta te Kašteli Kambelovac, Gomilica i Sućurac.[43] Ostalih 13, u nedostatku izvornoga dokumenta, pokušat ćemo barem okvirno odrediti. U tom kontekstu potrebno je razumjeti todobne državne granice i makar u najkraćim crtama dotaknuti se četiriju mletačko-turskih ratova od 16. do 18. stoljeća, odnosno mirovnih ugovora kojima je bila određivana granica.[44]

a) Mir nakon Ciparskoga rata i razgraničenje 1576.

Pobjedom Mlečana u bitci kod Lepanta 1571. zaustavljena je prevlast Turaka na moru iako će na kopnu njihovo širenje biti zaustavljeno tek za kojih 30-ak godina nadomak Beču. Ipak, Turci su uspjeli zauzeti otok Cipar. Uslijedio je višemjesečni „diplomatski rat" da bi napokon 7. ožujka 1573. godine bio potpisan mir među zaraćenim stranama.[45]

Međutim, na širokom prostoru jugozapadne Bosne i zaleđu dalmatinskih gradova Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Omiša već više od pola stoljeća, gotovo svakodnevno, trajao je pravi mali rat dosegnuvši svoju kulminaciju padom Klisa 1537. te osnutkom Kliškoga sandžaka. Svršetkom tzv. Ciparskoga rata napokon je i

39 Popis poljičkih knezova donosi Mišerda (2003, 642-644). Međutim, osim Marka Barića ne spominju se Suturičić i Vladušić.

40 Mišerda, 2003, 571-610.

41 Mošin-Traljić, 1956, 114. U svojoj vizitaciji don Ivan se žali na opasnost od Turaka. Kaže da zbog njih *nije smija vižitati Radobilje*.

42 Šematizam, 1975, 197.

43 Šematizam, 1975, 197.

44 Jasno je da je s pomicanjem tih granica došlo i do (re) definiranja granica starih župa, odnosno nastajanja novih ma koliko je to širenje/osnivanje bilo tek posljedica stvarna stanja na terenu, a ne kanonski čin najviših razina (crkvenih) vlasti. O tome je na primjeru Cetinske krajine prije oslobođenja od Turaka te za vrijeme rata i nakon oslobođenja vrlo podrobno pisao Soldo. (Soldo, 1995, 123-160)

45 Korić, 2012, 133-143.

na ovim područjima definirana granica koja se neće mijenjati sljedećih stotinu godina.

A ona je tekla jedva kojih tisuću i nešto koraka izvan (pre)slabih zidina navedenih gradova. Zapravo, bila je to sva „kršćanska zemlja“ koja se u obliku lûka sterala pod vlašću Mlečana od rijeke Zrmanje na zapadu do ušća rijeke Neretve na jugoistoku, a kao klin između Omiša i njegova zaleđa, odnosno ušća rijeke Žrnovnice u more na istoku i Kaštelanskoga polja, tj. Solinske rike (Jadro) u more na zapadu, zalazila u teritorij pod turskom vlašću. Samo utvrđeni kašteli u Sućurcu, Gomilici i Štafiliću branili su ono malo plodna Polja prema Trogiru.[46]

b) Razgraničenje nakon Kandijskoga rata 1671.

Novi rat počeo je u ljeto 1645. godine. Povod je bila mletačka blokada sultanovih galija kod Krete (Kandija).[47] Senat je uskoro imenovao generala Leonarda Foscola providurom za Dalmaciju i Albaniju, a njegovim pomoćnicima glasovita baruna von Degenfelda, grofa Ferdinanda Scotta te *conte* Paola Caotorta i Marka Antonija Pisanija.[48] Pod njihovim vojničkim angažmanom došlo je do oslobađanja tvrđava i sela na mletačko-turskoj granici u Dalmaciji. Uslijedili su međusobni prodori preko granice i (protu)napadi na turske, odnosno mletačke posade.Najprije su preotete tvrđave oko ušća Zrmanje u more (Karin, Novigrad), pri čemu je spaljen i franjevački samostan u Karinu,[49] zatim Zemunik, Vrana i Nadin u ravnokotarskom prostoru te napokon Klis, Zadvarje i Makarska unatoč brojnim turskim protuudarima i ponovnim preotimanjem i napadima na Knin, Drniš, Šibenik i Split. Spaljene su još neke kasabe i palanke u unutrašnjosti preko Cetine i Dinare.[50] U tim pothvatima istaknuli su se don Stipan Sorić, don Šimun Nižić, don Marko Kadić te gotovo svi fratri čiji su se samostani nalazili na prostranoj bojišnici (Visovac, Imotski, Makarska, Zaostrog, Živogošće).[51] Biskup skradinski fra Pavao Posilović (1642. – 1650.), inače rođen u Glamoču, u jednom svojem izvješću svjedoči da zbog rata na području njegove biskupije *nije ostalo ni žive duše*.[52]

Nositelji svih tih aktivnosti bili su domaći svećenici predvodeći narodne glavare od kojih su nekima (prez)imena upisana i u našoj matici. Prvi u golemoj većini pod turskom vlašću kako je to priopćio i biskup Valier, a drugi pod mletačkom. Naime, splitska nadbiskupija kao krovna metropolitanska organizacija mletačko-turskog teritorija pridruživala je prava sufraganskih (nad)biskupija: od zadarske i ninske na zapadu preko šibenske i trogirske na jugu do makarske na istoku. Zalazeći duboko u turski teritorij, pastorizacija je bila povjerena bosanskim franjevcima koji su formalno bili podređeni biskupijama skradinsko-kninskoj, bosanskoj i duvanjskoj.[53]

To crkveno razgraničenje, na terenu uglavnom bez jasnih međa zbog čega su se nerijetko vodili sporovi među biskupima i u samom Vatikanu, u vojno-političkom mletačko-turskom sučeljavanju jasno se prepoznavalo na svakom pedlju prostora. Pojednostavljeno rečeno, granitna vojna granica među državama, gotovo da i nije postojala među crkvenim župama. Tako je u neposrednoj blizini Klisa tekla granica između Kliškog i Hercegovačkog sandžaka, a u njima umrežene *krpe* nahija koje su donekle odgovarale srednjovjekovnim župama s više-manje većinskim kršćanskim pukom i manjinskim muslimanskim s tek rijetkim doseljenikom izvan matičnih sandžaka

[46] O svemu opširnije vidi: Omašić, 1986, 143-190.

[47] Hammer, 1979, 340-345; Vinjalić, 2010,104-105.

[48] Vinjalić, 2010, 112; Krasić, 2017, 25-126.

[49] Soldo, 1974, 5-38.

[50] O svim detaljima tog krvavog rata: Desnica, 1950; Stanojević, 1958; Difnik, 1986; Vinjalić, 2010; Vrandečić, 2013.

[51] Zlatović, 1888, 78-166; Vinjalić, 2010, 123-126. Usporedi također i: Krasić. 2017., *passim*.

[52] Kapitanović, 2008, 36, bilj. 12.

[53] Jurišić, 1972, 33-142; Kovačić, 1977, 24-33; Vrgoč, 2007, 49-200; Vinjalić, 2010, 162-167; 209-215; 248.

i to uglavnom zbog timarskoga sustava podjele zemlje.[54]

Međutim, ratne neprilike i brojne izmjene stanovništva mnoge će župe, makar one i formalno postojale, izbrisati s lica zemlje unatoč pokušajima da se koji crkveni objekt obnovi, a time i župa očuva.[55] Zato je teško precizno odrediti točne granice i područje jurisdikcije pojedinog biskupa, odnosno podređenog mu župnika koji je dolazio iz kojeg samostana i pripadajućih im župa, a pogotovo onih koje su sezale duboko u unutrašnjost sandžaka/ejaleta. Na temelju dosadašnjih spoznaja ipak znamo da su u rat ušle župe poljičkoga dekanata,[56] zatim župe onih četiriju samostana koji su pripadali području Makarske biskupije (Imotski, Makarska, Zaostrog i Živogošće)[57] te tri župe ramskoga samostanskoga područja u Duvanjskoj biskupiji,[58] u Hercegovačkome sandžaku.U Kliškome sandžaku župe Cetina (veći dio) i *totam Cleunam* zajedno s još tri župe, od devet njih koje su potpadale skradinsko-kninskoj biskupiji,[59] iako je njezino sjedište pripadalo samostanskom području visovačkih fratara podređeno Krčko-ličkom sandžaku, koje su većim dijelom pastorizirali ramski fratri, pripadale su splitskoj nadbiskupiji.[60]

Među ovim župama treba negdje tražiti i onih 13 Valierovih koje su spadale u splitsku nadbiskupiju.[61]

c) Razgraničenje nakon Morejskoga rata 1701. i stanje crkvenih župa

Vojno-politička situacija u Dalmaciji i nakon svršetka Kandijskoga rata ostala je gotovo nepromijenjena. Osim oslobođenja Klisa (1648.) i dalje je bilo kao i prije rata. Štoviše, katoličko stanovništvo koje je pristiglo na teritorij pod mletačkom vlašću zbog nedovoljnog (novog) životnog prostora bilo je prisiljeno povratiti se na stare timare turskih gospodara. Tako je „odmah iza brda" granica ponovno bila pod nadzorom begova i aga Atlagića, Filipovića, Durakbegovića, Firdusa, Arapovića, Kopčića.[62]

Za katolički puk i svećenstvo posljedice su bile katastrofalne. Čitava su sela, a s njima i (rijetki) crkveni objekti, bili potpuno uništeni u i oko Drniša (Petrovo polje), Knina, u cetinsko-livanjskome kraju i Zabiokovlju, a spaljeni su i napušteni samostani na Visovcu i u Makarskom primorju.[63]

Prema sačuvanoj vizitaciji biskupa Lišnjića iz 1672.[64] saznajemo da je Makarska biskupija brojila 17 župa, koje su opsluživali franjevci Bosne Srebrene, te tri glagoljaške. Bile su to tri župe makarskoga samostanskoga područja (Primorje, Vrhdol, Cetina /dio/), tri živogoškog (Živogošće, Zavojane i Mostar), šest zaostroškog (Lapčanj, Podjezerje i Međujezero /neretvanski kraj/, Veljaci /ljubuško-vrgorski kraj/, Čitluk/Gabela/, Međugorje) te pet imotskog (Proložac) i to Gorica, Drinovci, Kamenmost, Podbila i Imotski dok su Brela, Podgora i Zagvozd smatrane glagoljaškim župama iako neki povjesničari iznose dosta uvjerljive argumente da su i njih pastorizirali franjevci (makarski).[65]

54 Šabanović, 1982, 22-28; Kužić, 2005, 187-214.

55 Jurišić, 1972, 33-142.

56 Kovačić, 1994, 637-648.

57 Jurišić, 1972, 234-239; Kovačić, 1999, 267-286.

58 Kovačić, 1999, 267-286.

59 Kovačić, 1977, 24-33; Kosor, 1979, 125-192.

60 Kovačić, 1977, 24-33; Kovačić, 1999, 267-286.

61 U svim tim župama govorilo se hrvatskim jezikom, a bogoslužje na crkvenoslavenskom obredu. Uostalom, evo kako je to arhivirano u jednom suvremenom vatikanskom spisu: *Ecclesiae Dalmatiae Venetae et Turcicae in quibus anno 1627. usus linguae paleoslavicae vigibut. Chiese della lingua Illirica nella Prouincia di Dalmatia sottoposta el Serenissimo Dominio Veneto: Polizza nella Dioeces di Spalato sottoposta al Turco (no 24), Almissa nell istessa Dioecese una Cappellania (no 1), Sebenico (no 4), Zara (no 34) … Nell' istessa Diocese sottoposta al Turco (no 12).* (Jurić, 1934, 158, listina br. 2)

62 O svim detaljima razgraničenja vidi: Buzov, 1993, 1-38.

63 Jurišić, 1972, 57-60; Pandžić, 1977, 39. Kosor, 1979, 134-143. Splitski nadbiskup Cupilli u svom pohodu 1718. Sinjskoj krajini detaljno opisuje takve primjere: u Dicmu je zapaljena crkva, a slika sv. Jakova rasparana sabljama. u Neoriću je potpuno izgorjela drvena crkva kao i ona na Gardunu, a u Turjacima je napola srušena. (Soldo, 1995, 188, bilj. 24)

64 Jurišić, 1972, 57-60; Pandžić, 1977, 23-55.

65 Obraćajući se Sv. Stolici u vezi spora oko granica biskupije, Lišnjić se posebno osvrće na *spor* s bosanskim biskupom

Biskup Bijanković pak u svojoj prvoj vizitaciji od 1673. do 1675. još prije nego je imenovan biskupom makarskim obilazi župe splitske nadbiskupije *pod Turcima* i to sva sela poljičkoga dekanata (Podstranu, Jesenice, „Zoilevich", „Cruc", Duće, Tugare, „Nahume", „Trusce", Naklice, „Racnich", Zastinje, Srinjine, Sirotković, „Visciach", Sitno, Dubravu, „Scocibuhe", Gata, /Za/Kučac, Čislu, Ostrvicu, Zvečanje, Slimena, Kostanje, Podgrađe, Gornje Polje, Donje Polje, Srijane, „Putisichi", Rogoznicu, Trnbuse i „sedam selov di Radobielie") te Bisko, Dugopolje, Dicmo i Cetinu izvan tog područja.[66] Iako izvješće ne razdvaja jasno sela od župa, nema sumnje da su mjesta izvan poljičkoga područja sigurno bila župe, a dobar dio navedenih poljičkih sela pripadao istoimenim župama.U međuvremenu će Bijanković još nekoliko puta pohoditi veći dio spomenutih sela, a šest, odnosno osam godina potom (1681.–1683.) uz navedene prvi put i neka sela prostrane župe Zmina,[67] ali, na žalost, ne i Livno unatoč pokušaju.[68]

Međutim, sva žestina još jednog ratnog sukoba odigrala se ponovno na ovim prostorima. Težište rata bilo je usmjereno na potpun izgon Turaka iz zadarsko-šibenskog međurječja Zrmanje i Krke, odnosno oslobađanje plodnih polja i prodolja nad kojim su dominirale tri-četiri iznimno jake tvrđave. Bile su to tvrđave u Drnišu, Kninu, Sinju i Makarskoj, odnosno Vrgorcu makar su možda i najkrvavija četovanja vođena duboko u srcu ejaleta, konkretno na livanjsko-duvanjskome prostoru.[69]

Za vrijeme trajanja rata splitski nadbiskup Stjepan Cosmi (1678. – 1707.) godine 1688. potvrđuje da u njegovoj *državi* postoji usve 36 *kurati* od čega osam latinskih, a *ino harvaske*.[70] Na žalost, ne navodi im imena, ali će zato njegov imenjak i nasljednik Cupilli (1708. – 1719.) te makarski Bijanković (1699. – 1730.) u svojim više nego čestim pohodima to višestruko nadoknaditi imenujući te župe.

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. i razgraničenjem 1701. mletačko-turska granica pomaknuta je prema planinskome masivu Dinare i na Biokovo, točnije od izvora rijeke Zrmanje preko kninskoga zaleđa na Vrliku pa rijekom Cetinom na biokovski masiv iznad Makarske do ušća Neretve ostavljajući Petrovo polje i pola Sinjskoga u mletačkim rukama. Sav teritorij s „onu stranu" Cetine bio je turski.[71] Povijesni izvori[72] evidentiraju na tim prostorima brojna katolička prezimena među kojima i neka od ovih koja su upisana u našoj matici.

Prvu potpuniju vizitaciju svojih novooslobođenih župa poduzeo je nadbiskup splitski i biskup trogirski Cosmi godine 1704. uputivši misionare don Matu Bakotića i don Ivana Marušića u misiju Morlacima. Oni su nakon tri mjeseca revna rada u „dvjema državama" obišli 16 župa (Bisko, Dugopolje, Dicmo, Gardun, Muć, Potravlje, Prugovo, Radobilju, Sinj, Slivlje/Slime?/, Trilj, Turjake, Trnbuse, Vrliku, Zadvarje i Livno) u kojima

i ramskim fratrima oko samostanskoga područja, što se odnosilo na livanjsku župu. U tom *Memorandumu* biskup je tvrdio da su Rama i Duvno teritorij makarske biskupije pa biskup moli Sv. Stolicu *neka naredi bosanskome biskupu da ne prelazi spomenutih granica, nego neka se drži onoga što je od davnina bilo određeno*. Biskup osobito naglašava svoje pravo na *dvije velike župe Cetinu i Livno* jer su, prema njemu, obje župe pripadale makarskome samostanu, ali su livanjsku župu *prisvojili ramski franjevci*. On za to ima i svjedoke, *sve starce od 70-78 godina*, koji to mogu potvrditi i to poimenično: Šimun Janković iz Omiša, Ivan Radobiljac iz Radobolje, fra Petar Kumbat iz Imotskog, fra Pavo Kunić iz Vrdola i Jakov Gritti, omiški providur. Lišnjić dalje objašnjava da je tu starodrevnu župu Livno nadbiskup splitski prepustio makarskome biskupu u zamjenu za Omiš sa selima: Rogoznica, Kučiće, Slime, Poljica, Podgrađe, Blato, Nova Sela, Jesenice, Paraći, Radobilja i Grabovac. (Jurišić, 1972, 47, 137-141, bilj. 304; Pandžić, 1977, 51)

66 Vidović, 1981, 33-34, bilj. 91.

67 Protezala se otprilike od vrhova Dinare na sjeveru do Kozjaka iznad Kaštela na jugu te od Vrpolja i Drniša na zapadu do rubova malenog Dicmanjskog polja na istoku.

68 Vidović, 1981, 36-37.

69 Perković, 2017, 255-283; Perković, 2018, 81-118. Iz tih tvrđava Turci su stalno prijetili novim udarima na kršćanski teritorij, a time i prodorom do Jadrana s ciljem konačnog osvajanja trgovačkih skela.

70 Mošin, 1952, 194; Mišerda, 2003, 578.

71 Hafizović, 2016., *passim*.

72 Vidi ovdje bilješke 12-18.

je živjelo oko 8.000 katolika. Svi su imali sagrađene svoje župne crkve osim Livna gdje je bila srušena.[73] Devet župa pastorizirali su franjevci, a sedam popovi glagoljaši: Bisko, Dugopolje, Gardun, Radobilju, Slivlje, Trnbuse i Zadvarje.[74]

Istodobno je stanje tek ugovorena mira iskoristio biskup Bijanković pohodivši svoju biskupiju netom što je preuzeo biskupski palij. Već 1700. i 1705. obilazi Imotski, 1701., 1703. i 1705. neretvanski kraj, 1701. Zagvozd, Vrdol i Grabovac, odnosno 1707. Brela, Zadvarje i Žeževicu, *u kojoj je bila džamija ispred koje je biskup prošao prema Zadvarju na što su ga Turci pozdravili salvama iz pušaka*,[75] te 1706. i 1710. duvanjski kraj i dio Rame.

Isto je učinio i nadbiskup Cupilli (1708. – 1719.) jedva pola godine nakon imenovanja za Cosmijeva nasljednika. Sredinom siječnja 1709., osobno počinje pohod Klisu i Dugopolju da bi tek u srpnju dovršio Prugovo, Muć i prostrane cetinske župe (Vrliku, Kijevo, Potravlje, Sinj, Turjake, Gardun, Ugljane, Bisko i Dicmo), a zatim 1711. najbližu splitsku okolicu (Vranjic, Mravince, Kučine) i konačno sve župe poljičkoga dekanata koje su odreda opsluživali *presbyteri illyrici*. Bile su to župe: Podstrana, Jesenice, Duće, Srinjine, Tugare, Sitno, Dubrava, Gata, Čišla, Ostrvica, Zvečanje i Kostanje te Radobilja.[76]

Iz ovih iscrpnih, iako skraćenih biskupskih izvješća, vidimo da se najveći broj „starih" župa nalazio oko donjega toka rijeke Cetine, koji je i inače obuhvaćao poljičko-radobiljski dekanat, dok se dobar dio novooslobođenoga teritorija odnosio na župe koje će nastati jasnijim definiranjem granica starih župa, ali znatno smanjenih. To je, uostalom, bilo uvjetovano dolaskom novoga stanovništva koje su predvodili „stari" župnici koji su ih pastorizirali. No, i dalje se gotovo polovina svih župa Splitske, odnosno Makarske (nad)biskupije nalazila pod turskom vlašću. Međutim, skorašnji i posljednji mletačko-turski rat (1714. – 1718.), u kojem su posve obranjeni Sinj i Cetinska krajina 15. kolovoza 1715. te 2. kolovoza 1717. oslobođen Imotski i sav prostor iza Biokova, granicu će prebaciti na vrhove Dinare i Kamešnice prema ušću Neretve presijecajući Imotsko i Ljubuško polje kod Gruda, odnosno Vrgorca (Bekija).[77]

Iako će i splitski i makarski prelati pohoditi dio novooslobođenog područja još u vrijeme rata (1715., 1716., 1718.), potpuno kanonsko uređenje župa bit će dovršeno istom nakon konačnog mletačko-turskog razgraničenja 8. lipnja 1721.,[78] konkretno 1725. Te godine splitski će nadbiskup Ivan Krstitelj Laghi (1720. – 1730.) vizitirati svoj administrativni prostor i navesti ukupno 53 župe od kojih je 40 bilo svjetovnih (opsluživali su ih uglavnom svećenici glagoljaši i tek pokoji latinaš) i 13 redovničkih, koje su odreda pastorizirali franjevci Bosne Srebrene.[79]

Prema tom izvješću na području Splitske nadbiskupije bila su podignuta dva franjevačka samostana (u Splitu i Sinju), a osim njih franjevci su još posluživali župe Bitelić, Čačvinu, Dicmo, Kijevo, Muć, Otok, Potravlje, Prugovo, Sinj, Turjake, Ugljane i Vrliku te Livno, koje je jedino ostalo pod turskom vlašću.[80] Svjetovne pak župe, bez pet šoltanskih na istoimenom otoku, bile su: Bisko, Čišla, Donji Dolac, Dubrava, Duće, Dugopolje, Gardun, Gata, Gornji Dolac, Jesenice, Kamen, Klis, Kostanje, Mravince, Neorić, Omiš, Ostrvica, Podgrađe, Podstrana, Radobilja, Rogoznica, Sitno, Slime, Srinjine, Stobreč, Svinišće, Trnbusi, Tugari, Vranjic, Zakučac, Zvečanje i Žrnovnica te tri župe u

[73] Riječ je o starohrvatskoj crkvi svetoga Petra na groblju u Rapovinama koja je građena u posljednjoj četvrtini IX. stoljeća. Arheološki je tek nedavno potpuno istražena i obrađena pod vodstvom arheologinje Marije Marić Baković, muzejske savjetnice Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno. (Marić Baković, 2014, 33-62)

[74] Nikić, 1989, 185-197.

[75] Katić, 1957, 251.

[76] Katić, 1957, 249-258; Vlašić, 1995, 9-33; Soldo, 1995, 129-160; Vidović, 1981, 94-114.

[77] Vinjalić, 2010, 232-233; Vrandečić, 2013, 237-238.

[78] Pelidija, 2003, 66, bilj. 38.

[79] Zelić-Bućan, 1967, 259-293.

[80] Soldo, 1997, 343-357; Nikić, 1989, 185-198.

Kaštelanskom polju (Gomilica, Kambelovac i Sućurac).[81]

Matica pripada glagoljaškoj župi radobiljsko-poljičkoga prostora

Iz svega izloženoga nameće se odgovor na pitanje gdje treba tražiti prostor kojemu pripada analizirana matica.U prikazu prezimena koja smo ovim radom objelodanili te onih koja je evidentirao biskup Laghi 1725. godine došli smo do spoznaje da je od 70 prezimena koja su zapisana u našoj matici gotovo 80% njih živjelo u selima splitskoga, omiškoga i makarskoga zaleđa.

Pa iako dio tih prezimena možemo pratiti i na drugim prostorima kopnene Dalmacije, analizom je utvrđeno da je najveći broj njih prebivao na uskome pojasu oko donjega toka rijeke Cetine i selima poljičko-radobiljskih župa, a među njima tadašnje (a i današnje) župe Srinjine.

Zaključak

Crkvene matice prvorazredan su povijesni izvor o ljudima, prostoru i vremenu o kojima govore. Matica koja je bila predmetom našega istraživanja arhivirana je u Državnom arhivu u Zadru pod imenom *Nepoznate župe*. Tek se u jednom napisu pojavljuje ime Primorskog Doca [zaleđe Trogira], ali i to više kao usputna bilješka okolnosti pod kojom je matica dospjela na pohranu.

U ovom se radu najviše analizirao prezimenski anagraf te povijesni kontekst vremenskoga razdoblja kojemu matica pripada. Tako se došlo do prilično precizne ubikacije stvarnoga prostora i pokazalo da matica pripada glagoljaškoj župi, da su ju vodili popovi glagoljaši i da je vođena za vjernike drevnoga radobiljsko-poljičkoga prostora, konkretno, župe Srinjine.

Matica je dragocjeno svjedočanstvo hrvatske pismenosti i jezika, ali i zrcalo povijesti, kulture i vjere ondašnjih ljudi i njihovih svećenika (popova glagoljaša) međusobno isprepletenih rodbinskim i prijateljskim vezama, potpuno suživljenih kako u miru i svakodnevnim poslovima i radostima tako još i više u ratu i žalostima.

[81] Zelić-Bućan, 1967, 259-293.

Izvori i literatura

Državni arhiv u Zadru
Fond matičnih knjiga/knjiga 1622/

*

Bačić 1991
Bačić S. *Visovački franjevci u Skradinskoj biskupiji: pastoralno djelovanje franjevaca od dolaska Osmanlija (1522.) do danas*, Split 1991.

Bajić-Žarko 1986
Bajić-Žarko, N. *Splitski antroponimi krajem XVI do 30. godina XVII stoljeća*, Čakavska rič, XIV, Split 1986, 23-123.

Bajić-Žarko 1988
Bajić-Žarko, N. *Najstarija sačuvana matična knjiga dijela Dalmatinske zagore 1679.-1710. i njezini antroponimi*, Čakavska rič, XVI, Split 1988, 71-83.

Božić-Bužančić 1988
Božić-Bužančić, D. *Prilog poznavanju stanovništva i antroponima Mućko-lećevičke zagore*, Čakavska rič, XVI, Split 1988, 35-70.

Buzov 1993
Buzov, S. *Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata*, Povijesni prilozi, br. 12, Zagreb 1993, 1-38.

Desnica 1950
Desnica, B. *Istorija Kotarskih uskoka 1646-1684*, sv. I, Beograd 1950.

Despot 1993
Despot, Ž. *Najstarija sačuvana matica krštenih u Franjevačkom samostanu u Zaostrogu*, Kačić, br. 25, Split 1993, 93-111.

Difnik 1986
Difnik, F. *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986.

Drmić 1981
Drmić, I. *Župa Grabovica kroz 150 godina (1831-1981),* Zagreb 1981.

Grubišić 2008
Grubišić, I. *Vjenčanja u Vranjicu od 1665. do 1676. godine*, Tusculum – časopis za solinske teme, br. 1, Solin 2008, 125-158.

Hafizović 2016
Hafizović, F. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo 2016.

Hammer 1979
Von Hammer, J. *Historija Turskog/Turskog carstva*, knj. 1-3, Zagreb 1979.

Ivanišević 2010
Ivanišević, M. *Nadbiskupski pohodi župama Vranjicu, Mravincima i Kučinama do godine 1764.*, Tusculum – časopis za solinske teme, br. 3, Solin 2010, 105-132.

Ivanišević 2011
Ivanišević, M., *Splitski nadbiskup Leonardo Bondumier, Vranjičani i kapucini*, Tusculum – časopis za solinske teme, br. 4, Solin 2011, 159-172.

Ivanković 2001
Ivanković, A. *Duvanjska prezimena*, Tomislavgrad 2001.

Jelinčić 2004-2006
Jelinčić, J. *Matice makarskog samostana od 1662. do 1700., godine*, Kačić, br. 36-38, Split 2004-2006, 739-804.

Jurić 1934
Jurić, J. *Pokušaj 'Zbora za raširenje vjere' god. 1627. da kod Južnih Slavena uvede zajedničko pismo*, Croatia sacra, br. 8, Zagreb 1934, 149-177.

Juran 2003
Juran, K. *Građa iz dosad nepoznatih betinskih, prvićkih i tribunjskih glagoljskih matica i drugih spisa*, Čakavska rič, XXXI, Split 2003, 109-138.

Jurišić 1972
Jurišić, K. *Katolička crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972.

Jurišić 1980
Jurišić, K. *Turska vladavina i kulturne prilike u zabiokovlju 1493-1717. god. s osobitim obzirom na postanak „Hasanaginice"*, Kačić, br. 12, Split 1980, 153-205.

Kačić-Miošić 1983
Kačić-Miošić, A. *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Split 1983.

Kapitanović 2008
Kapitanović, V. *Skradinski biskupi i građevine u porječju Krke u 18. stoljeću prema arhivskim spisima*, Časopis Titius, god. 1, br. 1., Split 2008, 33-52.

Katić 1957
Katić, L. *Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 47, Zagreb 1957, 237-277.

Katić 1962
Katić, L. *Veza Primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 51, Zagreb 1962, 267-434.

Korić 2012
Korić, E. *Uloga Ferhad-bega Sokolovića u utvrđivanju granica između Turskog Carstva i Mletačke republike nakon završetka Kiparskog rata 1573. godine*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br. 41, Sarajevo 2012, 133-143.

Kosor 1979
Kosor, K. *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić, br. XI, Split 1979, 125-192.

Kovačić 1977
Kovačić, S. *Crkva na Skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici*, Croatica christiana periodica, br. 1, Zagreb 1977, 24-33.

Kovačić 1994
Kovačić, S. *Župe splitske nadbiskupije u Poljičko-radobiljskom dekanatu g. 1625.*, Synthesis Theologica – Zbornik u čast p. Rudolfa Brajičića SJ prigodom 75. obljetnice života (ur. Marijan Steiner), Zagreb 1994, 637-648.

Kovačić 1999
Kovačić, S. *Makarski biskup fra Bartul Kačić-Žarković (Brist, 1572. – Sućuraj, 1645.): Život-djelo-vrijeme*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Sućurju, Sućuraj 1999, 113-138; 265-286.

Kovačić 2010
Kovačić, S. *Knjiga općena, matica crikvena-stara matična knjiga župe Kučiće - Vinišće, djelo župnika glagoljaša,* Slovo: časopis staroslavenskog instituta, br. 60, Zagreb 2010, 477-502.

Krasić 2017
Krasić, S. *Kandijski rat i oslobođenje Klisa od Turaka godine 1648.*, Klis – Solin 2017.

Kužić 2005
Kužić, K. *Osmanlijski zapovjedni kadar u tvrđavama Klis, Lončarić i Kamen oko 1630. godine*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU, broj 23, Zagreb 2005, 187-214

Kužić 2011
Kužić, K. *Sudbina kršćanskih i islamskih bogomolja na prostoru Dalmatinske zagore od 1415. do 1717. godine*, Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije, Zbornik radova, Zadar – Zagreb – Split 2011, 355-373.

Ljetopisi 1993
Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća, (priredio: Josip Ante Soldo), Split 1993.

Marić Baković 2014
Marić Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41/2014, Split 2014, 33-62.

Miklosich 1858
Miklosich, F. *Monumenta Serbica. Spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.

Mišerda 2003
Mišerda, M. *Spomenici Gornjih Poljica*, Priko (Omiš) 2003.

Mošin 1952
Mošin, V. *Poljičke konstitucije iz 1620. /Ponzonijeve/ i 1688. godine /Cosmijeve/*, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. I, Zagreb 1952, 175-206.

Mošin, Traljić 1956
Mošin, V. A., Traljić, S. M. *Ćirilske isprave i pisma u Arhivu jugoslavenske akademije*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 46, Zagreb 1956.

Nikić 1989
Nikić, A. *Podaci iz izvještaja don Mate Bakotića*, Zbornik Cetinske krajine, knj. 4, Sinj 1989, 185-197.

Omašić 1974
Omašić, V. *Katastik Trogirskog dijela „Nove stečevine" iz 1711. godine*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, sv. 8, Split 1974, 79-152.

Omašić 1986
Omašić, V. *Povijest Kaštela od početka do kraja XVIII stoljeća*, Split 1986.

Pandžić 1977
Pandžić, B. *Marijan Lišnjić makarski biskup 1609-1686*, Nova et Vetera, godina XXVII, sv. 1, Sarajevo 1977, 33-47.

Pantelić 1972
Pantelić, M. *In memoriam: nekrolog Ante Marija Strgačić*, Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, br. 22, Zagreb 1972, 131-132.

Pelidija 2003.
Pelidija, E. *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003.

Perković 2003
Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Perković 2007
Perković, T. *Livanjska katolička prezimena*, knj. 1 i 3, Livno 2007.

Perković 2015
Perković, T. *Livanjska katolička prezimena*, knj. 2/II, III, Livno 2015.

Perković 2017
Perković, T. *Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk*, Cleuna, br. 2, Livno 2017, 255-283.

Perković 2018
Perković, T. *Livanjska katolička prezimena*, knj. 2/I, Livno 2018.

Perković 2018
Perković, T. *Demografske posljedice na Dinarsko-zagorskom prostoru prouzročene Morejskim ratom (1684. – 1699.)*, Zbornik radova s međunarodnog

znanstvenog skupa „300. obljetnica slavne obrane Sinja 1715. godine (1715. – 2015.)", Sinj 2018, 81-118.

Perković 2019
Perković, T. *Tri matične knjige fra Jure Bogića s konca XVII. i početka XVIII stoljeća*, Cleuna, br. 3, Livno 2019, 65-88.

Petrić 1961
Petrić, M. *Porijeklo stanovništva*, Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. (E), sv. 15-16, Sarajevo 1961, 33-90.

Soldo 1967
Soldo, J. *Samostan sv. Lovre u Šibeniku*, Kačić, br. 1, Split 1967, 5-91.

Soldo 1974
Soldo, J. *Franjevački samostan u Karinu*, Kačić, br. 6, Split 1974, 5-38.

Soldo 1995
Soldo, J. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. 1, Sinj 1995.

Soldo 1997
Soldo, J. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knj. 2, Sinj 1997.

Stanojević 1958
Stanojević, G. *Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645-1669)*, Vesnik vojnog muzeja, br. 5, sv. II, Beograd 1958.

Stanojević, 1962a
Stanojević, G. *Dalmacija u doba morejskog rata, 1684. – 1699.*, Beograd 1962.

Stanojević, 1962b
Stanojević, G. *Dalmacija za vrijeme mletačko-turskog rata 1714.-1718.*, Istorijski glasnik, br. 1-4, Beograd 1962.

Stanojević, 1970
Stanojević, G. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Beograd 1970.

Strgačić 1959
Strgačić, A. *Inventar fonda matičnih knjiga Državnog arhiva u Zadru*, Arhivski vjesnik, sv. II, Zagreb 1959, 485-539.

Šabanović 1982
Šabanović, H. *Bosanski pašaluk*, II. izdanje, Sarajevo 1982.

Šematizam 1975
Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji - Cerkev v Jugoslaviji 1974., Zagreb 1975.

Šupuk 1974
Šupuk, A. *Najstarija matica šibenskog predgrađa Dolac*, Čakavska rič, IV, Split 1974, 5-30.

Taslidža 2013
Taslidža, F. *O muslimanskim sakralnim objektima u ruralnim dijelovima Hercegovačkog sandžaka krajem XVII. stoljeća*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br. 42, Sarajevo 2013, 117-124.

Ujević 1974
Ujević, A. *Hasanaginica – Imotska narodna pjesma*, Kačić, br. 6, Split 1974, 141-169.

Vidović 1981
Vidović, M. *Nikola Bijanković-splitski kanonik i makarski biskup 1645. – 1730.*, Split 1981.

Vinjalić 2010
Vinjalić, G. *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514. – 1769.*, (prijevod s talijanskog izvornika *Compendio istorico e cronologico delle cose piu memorabili occorse agli Slavi in Dalmazia*, priredili Bruno Pezo i Vicko Kapitanović), Split 2010.

Vlašić 1995
Vlašić, D. *Vizitacije poljičkih župa u XVIII. st.*, Split 1995.

Vrandečić 2013
Vrandečić, J. *Borba za Jadran u ranom Novom vijeku: mletačko-turski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*, Split 2013.

Vrdoljak-Gujić 2003
Vrdoljak-Gujić, I. *Rodoslovlja Grabovca*, Split 2003.

Vrgoč 2007.
Vrgoč, M. *Duhovni stupovi Bosne Srebrene – Neki značajniji bosanski franjevci od 15. do 20. stoljeća*, Sarajevo – Zagreb 2007.

Zelić-Bućan 1967
Zelić-Bućan, B. *Popis pučanstva splitske nadbiskupije iz 1725.*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, sv. 6, Split 1967, 259-293.

Zlatović 1888
Zlatović, S. *Franovci države Presvet. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888, 86-115.

Zlatović 1889.
Zlatović, S. *Kronika o. Pavla Silobadovića o četovanju u Primorju (1662. - 86.)*, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 21, Zagreb 1889, 86-115.

Prilog 1:

Abecedni popis prezimena s pripadajućim (brojem upisa) u matici /i najstarijom godinom/

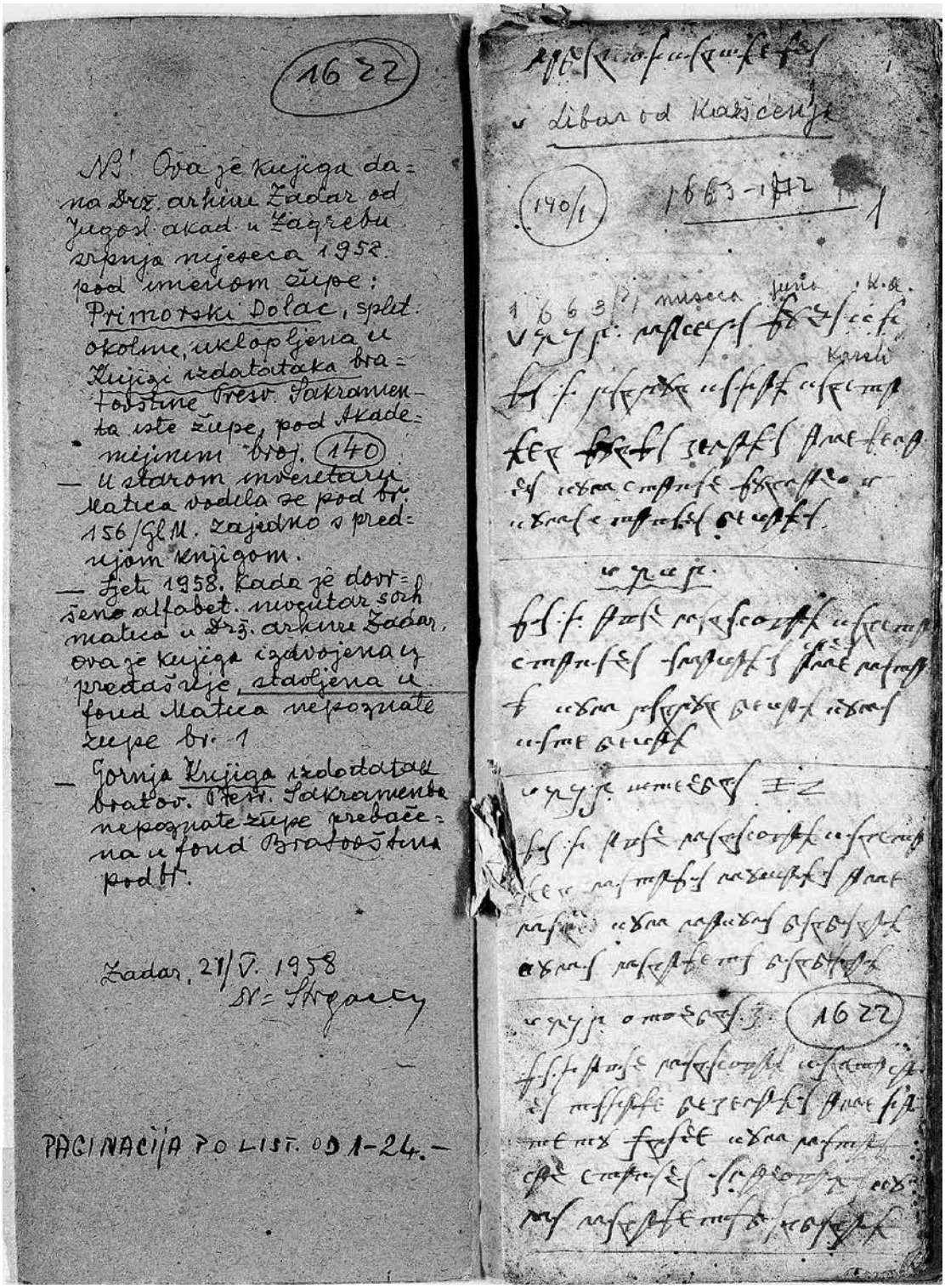

A/u/gustinović (6/**1663**./, 20, 37, 38)

Alinović/Ajlinović/Aljinović (4/**1663**./, 5, 9, 10, 17, 18, 25, 27, 29, 34, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 50, 52, 53, 56, 57, 60, 63, 64, 68, 69, 75, 76, 79, 83, 86, 94, 95, 108, 118, 120, 127, 129, 131, 132, 139, 140, 144, 145, 152, 154, 157, 158, 160, 176, 179, 180, 181, 187, 194, 199, 203, 204, 209, 211, 213, 219, 221, 225, 226, 231, 244, 245, 246, 251, 253, 254, 260)

Amičić (2/**1663./**, 9)

Ančić (34/**1668./**)

Aničić (10/**1664./**, 27, 43, 53, 56, 59, 60, 65, 73, 85, 93, 97, 102, 110, 112, 113, 123, 125, 133, 134, 136, 151, 153, 171, 195, 200, 210, 212, 217, 223, 232, 238, 247, 250, 262)

Barbarić (1/**1663**/, 3, 4, 5, 8, 22, 28, 31, 37, 38, 44, 54, 55, 67, 110, 116, 128, 149, 165, 173, 192, 261)

Barić (11/**1667**/, 40, 82, 99, 119, 124, 135, 163, 164, 165, 167, 177, 188, 189, 191, 192, 193, 198, 214, 216, 220, 229, 249, 252, 257, 263)

Bečić (1/**1663**/, 2, 10, 26, 29, 49, 69, 84, 92, 113, 123, 133, 134, 138, 145, 151, 153, 156, 171, 183, 187, 201, 202, 256, 259)

Bezelić/Bezejlić/Bezeljić/ (4/**1663**/, 13, 25, 32, 124, 128, 135, 150, 155, 156, 164, 165, 166, 175, 188, 190, 196, 197, 216, 217, 222, 227, 233, 234, 252, 263)

Božiković (120/**1690**/)

Carić (217//**1706**)

Cigić (28/**1667**/, 31, 62, 66, 116, 124, 240)

Cikin/Ciko/Cikotić/ (8/**1664**/)

Čović (24/**1666**/, 59, 80, 97, 102, 104, 112, 125, 126, 129, 136)

Čulinović (114/**1688**/)

Dojin (38/**1668**/)

Franušić (48/**1672**/)

Juričić (45/**1670**/, 48, 67, 131, 157, 181, 209, 242, 244)

Jurišin/a/ović/ (36/**1668**/, 55, 77)

Jurlinov/ić/ (1/**1663**/, 21, 46, 58, 70, 71, 83, 91, 106, 130, 143, 170, 180, 194)

Katičić (134/**1693**/, 143, 146, 151, 171, 195)

Kovačević (167/**1699**/)

Kruže/Kružin/Kružić/ (107/**1687**/, 159)

Kuj/n/ačić/Kunjačić/ (137/**1694**/, 141, 142, 147, 148, 149, 155, 161, 162, 166, 169, 173, 174, 186, 196, 206, 222, 230, 233, 239, 265)

Lepušina (32/**1668**/, 103, 110, 117, 122, 142)

Ligutić (5/**1663**/, 11, 14, 16, 19, 21, 30, 33, 46, 66, 81, 119)

Lisičin/a/Lisičić/ (61/**1676**/, 138, 140, 152, 156, 156, 170, 179, 180, 194, 208, 210, 221, 223, 238, 246, 254, 262)

Mandić (6/**1663**/)

Martinović (7/**1664**/, 15, 35, 51, 59, 71, 73, 90, 96, 123, 130, 172, 202, 215, 236, 248)

Matejanović (13/**1664**/)

Matešan (53/**1672**/)

Mijanović (231/**1707**/)

Modr/ič/ić (18/**1666**/, 42)

Mušić (22/**1666**/, 38, 54, 100, 115, 117, 121, 122, 137, 141, 148, 161, 162, 168, 169, 178, 184, 186, 191, 196, 206, 224, 230, 237, 239, 250, 265, 266)

Mužić (40/**1669**/)

Mužinić (17/**1666**/, 18, 39, 46, 50, 64, 70, 75, 79, 3, 91, 95, 108, 145, 153, 183, 201, 203, 218, 256, 264)

Ordul/Ordujl/Ordulj (14/**1665**/, 16, 19, 26, 30, 33, 49, 118, 245, 259)

Pavlinov/ić/ (91/**1684**/, 235)

Petrov (133/**1693**/)

Pole/Polić (170/**1699**/)

Pušić (167/**1699**/)

Sar/a/čev/ić (236/**1708**/)

Sinovčić (15/**1665**/)

Stipanov/ić/ (9/**1664**/, 12)

Suturičić (6/**1663**/, 12, 20, 23, 27, 41, 60, 61, 68, 72, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 101, 105, 111, 131, 157, 159, 175, 181, 182, 185, 197, 200, 205, 207, 208, 209, 227, 228, 241, 242, 243, 244, 255, 258)

Terzić (103/**1687**/, 107, 149, 166, 185, 197, 203, 205, 212 228, 232, 241, 247, 264)

Vladušić (23/**1666**/, 41, 55, 66, 78, 81, 88, 89, 98, 100, 101, 105, 107, 115, 118, 121, 132, 137, 139, 149, 154, 155, 160, 173, 174, 176, 182, 191, 192, 207, 211, 224, 237, 243, 245, 250, 258, 266)

Vukićević (114/**1688**/, 193, 220, 240, 257, 261)

Vukšić (114/**1688**/, 116, 147, 177, 189, 198, 214, 234, 249)

Zelić (1/**1663**/, 7, 15, 21, 24, 26, 28, 35, 40, 42, 43, 44, 49, 51, 52, 58, 71, 84, 92, 96, 106, 130, 143)

Zel/j/ković (11/**1667**/)

Zolević/Zojlević/Zoljević (25/**1667**/, 26, 27, 28, 29)

Žurić/Žurin (57/**1675**/, 74, 87, 94, 104, 109, 111, 126, 127, 129, 144, 146, 158, 183, 187, 201, 202, 204, 213, 215, 218, 219, 220, 226, 235, 236, 248, 253, 256, 259)

Prilog 2:

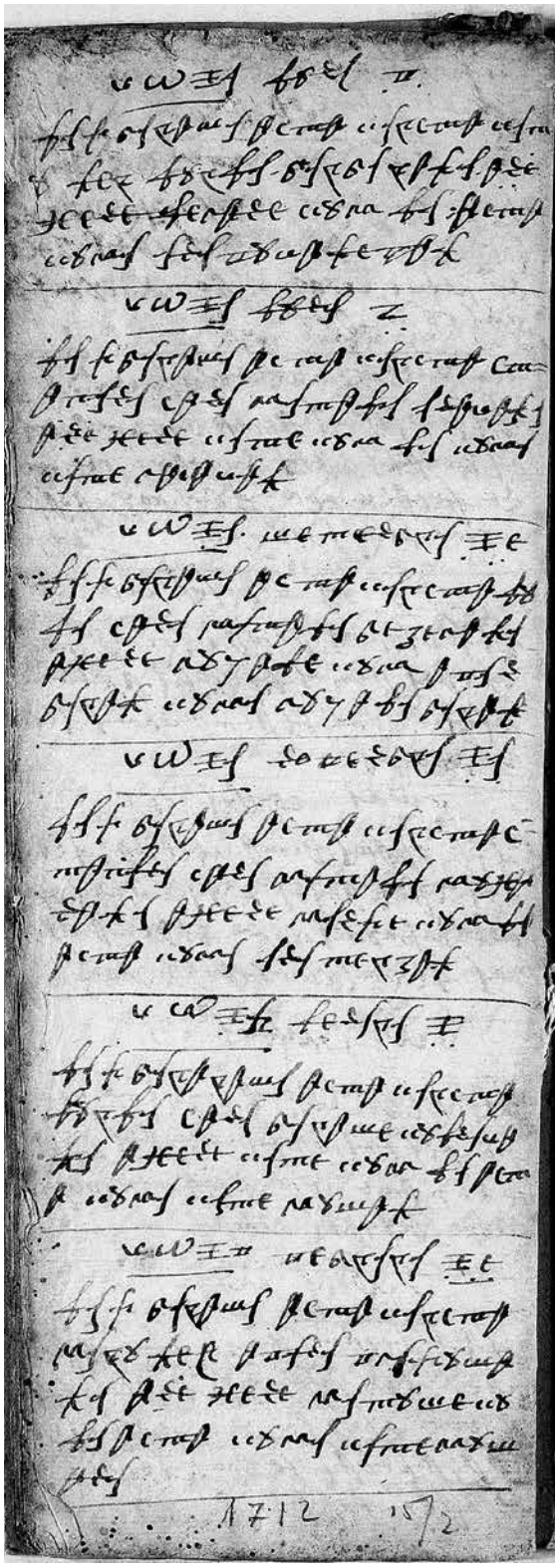

Libar od karšćejna[1]

[1.]

Č. H. V. G. miseca juna K. D. [1000.600.60.3 *miseca juna* 20.4/1663, miseca juna 24.[2]]

Ja d.(on) Gargur Kadić karsti ćer Jurja **Zelića**. Ime Jelina. Kum Stipan **Jurlinov**. Kuma Stipana **Bečića**.[3]

[2.]

1663.[4]

Ja d.(on) Ivan Marasović karsti Stipana **Amičića** sina. Ime Matij. Kum Gargur **Bečić**. Kuma Kate **Bečić**.

---

1 Prije nego krenemo u ispise matičnih upisa na ovom mjestu potrebno je reći nekoliko riječi o metodologiji koja se pri tome koristila. Tekst koji ovdje prvi put u cijelosti donosimo pisan je uglavnom kronološki iako taj slijed nije uvijek pravilno poštovan. Riječi su često lomljene u novi redak, a nerijetko je prenošeno i samo jedno slovo, i to ne samo u novi redak nego i na novu stranicu. Svaki je upis ispisan dosljedno od početka do kraja pod pripadajući broj. Iako upisi nisu numerirani, upisivač je brinuo o tome da se naglasi razlika među upisima pa je tako svaki sljedeći razdvajan pravilnom crtom od prethodnoga upisa čak i onda kad je isti upis prenesen na sljedeću stranicu. Mnogo je takvih primjera iz čega se može zaključiti da je upisivač nastojao maksimalno iskoristiti prostor u matici. Osim razdvajanja crtom, upisivač je svaki upis počinjao „od sredine" – u vidu naslova – datacijom koja je dosljedno prikazana slovnom grafijom. Iznimka su oni upisi koji su se odnosili na krštenja *isti dan* pa su takvi pripisani prethodno datiranu upisu. Kao uopće i svi bosanički tekstovi do konca njezine uporabe, tako su i u ovoj matici današnji glasovi dvojne grafije (*lj*, *nj*) u pravilu pisani tako da se ispred slova *l*, odnosno *n* upisivao glas *ć* pa je kombinacija *ć+l*, odnosno *ć+n* davala spomenute glasove, no ne i uvijek dosljedno jer je isto pisan i grafem *j*. Slično je i sa samostojećim glasovima *č* (koji nekada u tekstu znači glas *dž*, a nekada *č*) i *ć* koji se također koristio u značenju glasova *đ* i *ć*. Mi smo u svim varijantama obaju grafema dosljedno ispisivali kao *č*, odnosno *ć*. Koliko je to zapravo osjetljivo i važno možda o tome najbolje svjedoči primjer u livanjskome kraju i u maticama upisivanom prezimenu ***Džeko*** i ***Čeko*** koji i danas ovdje žive. Naime, oba su se prezimena, osobito u najstarijim maticama, ispisivali identično – **Ç**eko u latiničnoj formi, a **Č**eko u bosaničkoj. Njihovo je čitanje ovisilo o obitelji koja se sama identificirala. Tako se „jedinstveno" upisano prezime u jednoj obitelji iščitava(lo) **Dž**eko, a u drugoj obitelji **Č**eko. Tako, primjerice, prezimena Kara**dž**a i Kara**č**a ukazuju na etno-konfesionalne razlike. Prvi su Hrvati katolici, a drugi Bošnjaci muslimani. Stoga je iznimno važno upise ovoga oblika donijeti dorječno, a „prepoznavanje" prepustiti današnjim im nasljednicima. Dosta je primjera u kojima su ti znakovi pisani bez ikakve potrebe. Stoga smo odlučili sve upise prikazati onako kako su izvorno zapisani nastojeći svako slovo što vjernije prenijeti ne intervenirajući u stil, jezik ili pravopis. Jedino smo dataciju odlučili ispisivati u suvremenom brojčanom nizu iako smo s tim imali problema. Ako je bilo primjera u kojima se takvo što nije dalo raspoznati, tada smo to objasnili u bilješci nad upitnikom među uglatim zagradama [?*]. A to smo učinili i kod razrješavanja na onim mjestima na kojima je upis nečitljiv, odnosno oštećen. Najnužnije dijelove koji nedostaju, odnosno zapisane kratice u našem tekstu, dopunjavali smo između oblih zagrada (i to radi smisla), a tekst u njima identičnim, „ravnim" fontom kao i ostatak teksta /npr. do(n), St(ip)an…/. Kako u izvorniku upisi nisu označeni uobičajenim rednim brojevima tako smo u tom dijelu intervenirali ispisujući ih identičnim podebljanim fontovima među uglatim zagradama bez dodatnih objašnjenja [**1, 2…**]. Interpunkcijske znakove te velika slova gdje god je to trebalo pisali smo po smislu. Na kraju, unatoč znanstvenom standardiziranju ovakvih tekstova da se sve ispisuje istim fontom, veličinom i oblikom, ipak smo ostali dosljedni svojemu ranijem načinu naglašavanja razlike u upisima te smo samo prezimena pisali podebljanim slovima kako bismo čitatelju olakšali snalaženje. U bilješkama smo nastojali objasniti nejasnoće koje je bilo nužno rastumačiti. Kako se matica objavljuje prvi put u cijelosti, odlučili smo sve upise prikazati u neprekinutu slijednome nizu od broja 1 do 266. Samo je pored rednoga broja upisa umetana oznaka paginacije rednoga broja lista/stranice kako je to zapisano i u originalu.

2 Upisi su datirani po modelu slovnoga niza, dosljedno od početka do kraja matice. Uglavnom su upotrjebljavana bosanička slova za svaki broj pojedinačno iako je u dosta upisa vidljivo upisivačevo kolebanje kada treba precizno odrediti onaj znak koji je i u glagoljici (rukopisnoj) pisan istim oblikom kao i u bosančici, a predstavlja različit broj (npr. brojevi 6 i 7). Osim toga, kod slovnoga označivanja brojevi nisu „osuvremenjeni" tako da svako slovo znači jedan broj, a vrlo često i nekoliko brojeva. Gotovo je nevjerojatno da se u našoj matici ne razlikuju znakovi koji označavaju brojeve 1000, odnosno 60, ali i 90, odnosno 600. Samo od vještine i jasnoće upisivačeve – koji točno slovni znak upotrjebljava – ovisilo je „sveopće" razumijevanje onih koji bi i nakon njega čitali te upise. Sve to otežavalo nama je „odgonetavanje". Stoga smo najprije nastojali „prepoznati" izvorna slova/brojeve, a tek onda „dopisivati" dataciju „osuvremenjujući" je po sadašnjem nizu. Primjerice, umjesto da pišemo Č. H. V. G kako izvorno i piše u upisu, najprije smo to „prebrojavali" u 1000.600.60.3, a onda konačan datum ispisivali u „suvremenom" značenju = 1663. Zbog toga smo samo u ovom slučaju donijeli izvorni slovni upis za primjer, a u zagradama kako bi to trebalo iščitavati. Od sljedećega upisa cijelu maticu ispisujemo osuvremenjenim brojevnim nizom.

3 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

4 Dalje nema upisa mjeseca i dana.

[3.]
1663. š(e)tenbra 13.
Ja d.(on) Ivan Marasović karsti ćer Matija **Mušića**. Ime Mara. Kum Mikula **Barbarić**. Kuma Marijeta **Barbarić**.

[4.]
1663. o(k)tonbra 7.
Ja d.(on) Ivan Marasović karsti sina Tadije **Bezelića**. Ime ditetu Frane. Kum Matij sin Stipana **Alinovića**. Kuma Marijeta **Barbarić**.

[5.]
1663. novenbra 14.
Ja d.(on) Gargur Kadić karsti ćer Petra **Ajlinovića**. Ime Mande. Kum Petar **Ligutić**. Kuma Marijeta **Barbarić**.

[6.]
1663. novenbra 22.
Ja d.(on) Gargur Kadić karsti sina Ivana **Suturičića**. Ime ditetu Petar. Kum Ilija **Mandić**. Kuma Mare **Agustinova**.

[7.]
1664. vebr(u)ara 4.
Ja d.(on) Pava Ugjlević karsti sina Matija **Martinovića**. Ime ditetu Stipan. Kum Nikola **Zelić**. Kum(a) žena Jurja **Zelića**.[5]

[8.]
1664. marča 2.
Ja d.(on) Pava isti, karsti sina Nikole **Barbarića**. Ime Jura. Kum ja isti. Kuma **Cikina**.[6]

[9.]
1664.[7]
Ja d.(on) Pava Uglević karsti ćer Jurja **Amičića**. Ime Mare. Kum Jure **Stipanović**. Kuma Lucija Stipana **Alinovića**.[8]

[10.] list/stranica br. 2
1664. marča 30.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Ivana **Aničića**. Ime ditetu Drušjan (sic!). Kum Matij **Alinov**(ić). Kuma Kate **Bečić**.

[11.]
1667. otonbra 15.
Ja d.(on) Matij **Vukićević** (karsti) sina Ivana **Barića**. Ime ditetu Tadija. Kum(ovi) Ivan **Zelković** i Mare **Ligutić**.

[12.]
1664. otonbra 14.
Ja d.(on) Pava **Uglević** karsti sina Matija **Stipanova**. Ime Stipan. Kum Ivan **Suturičić**. Kuma Marijeta.[9]

[13.]
1664. otonbra 22.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Gargura **Kružina**. Ime Tomica. Kum Jura **Matejanović**. Kuma Ana **Bezelić**.

[14.]
1665. juna 1.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti sina Petra **Ligutića**. Ime Bože. Kum Ivan **Ordujl**. Kuma Bare istoga.

[15.]
1665. novenbra 11.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti sina Matija **Martinovića**. Ime Petar. Kum Jure **Sinović**.[10] Kuma Ana **Zelić**.

[16.]
1665. jenara 4.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Petra **Ordujla**. Ime Jelina. Kum Petar **Ligutić**. Kuma Marijeta.[11]

[17.]
1666. vebrara 12.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti sina Pavla **Alinovića**. Ime Anton. Kum Mukula[12] **Mužinić**. Kuma Mare Agustina **Alinovića**.[13]

---

5 Ime joj nije upisano.

6 Upis nije posve jasan. Upisivač je najprije "zaboravio" dopisati uobičajeno da krsti *dite* pa je onda upisao da je „kum Mikula", a zatim ga prekrižio i dodao *ja isti*. Evidentno je da je kumi propustio upisati ime i srodstvo onomu čija je (žena? majka? sestra? nevjesta?). Ovo *Cikina* također mi je nejasno, no „pojam" sam naglasio kao prezime. Možda *Cikoja*?

7 Dalje nema upisa mjeseca i dana.

8 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

9 Prezime joj nije upisano.

10 Možda je riječ o prezimenu *Sinovčić* pa nedostaje' slovo **č**.

11 Prezime joj nije upisano.

12 Treba *Mikula* (od Nikola).

13 Srodstvo joj nije upisano.

[18.]
1666. vebrara 14.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Jurja **Alinovića**. Ime Bare. Kum Gargur **Modričić**. Kuma Lucija Petra **Mužinića**.[14]

[19.]
1666. travna 3.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Petra **Ordujla**. Ime Jelina. Kum Petar **Ligutić**. Kuma Marijeta.[15]

[20.]
1666. travjna 17.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti sina Ivana **Suturičića**. Ime Jura. Kum Petar **Suturičić**. Kuma Mare **A(u)gustinova**.

[21.]
1666. agusta 1.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti sina Jure **Zelića**. Ime Jakov. Kum Petar **Jurlinov**. Kuma Mare **Ligutić**.

[22.]
1666. otonbra 13.
Ja d.(on) Jura **Piskalović** karsti ćer Matija **Mušića**. Ime Jelina. Kum Mikula **Barbarić**. Kuma Marijeta.[16]

[23.]
Isti dan karsti ćer Matija **Vladušića**. Ime Kate. Kum Ivan **Suturičić**. Kuma Marijeta.[17]

[24.]
Isti dan karsti ćer Matija **Čovića**. Ime Lucija. Kum Nikola **Zelić**. Kuma Ana **Zelić**.

[25.] list/stranica br. 3
1667. vebrara 6.
Ja d.(on) Gargur **Zolević** karsti sina Tadije **Bezelića**. Ime Marko. Kum Jura **Alinović**. Kuma Marijeta.[18]

[26.]
1667. marča 31.
Ja d.(on) Jerolim **Zolević** karsti ćer Garge **Bečića**. Ime ditetu Lucija. Kum Ivan **Ordul**. Kuma Ana žena Jure **Zelića**.

[27.]
1667. julja 13.
Ja d.(on) Gargo **Zolević** karsti sina Petra **Aničića**. Ime Stipan. Kum Ivan **Suturičić**. Kuma istoga Ivana žena. Isti karsti sina Ivana **Aničića**. Ime Jurara.[19] Kuma[20] Matij **Ajlinović** a kuma jnegova žena.

[28.]
1667. agusta 7.
Ja d.(on) Gargo **Zojlević** karsti ćer Mikule **Barbarića**. Ime ditetu Vranuša.[21] Kum Mikula **Zelić**. Kuma Kate **Cigić**.

[29.]
1667. šetenbra na 8.
Ja d.(on) Jerolim **Zolević** karsti sina Mikule **Alinovića**. Ime ditetu Petar. Kum Gargur **Bečić**. Kuma Lucija žena Stipana **Alinovića**.

[30.]
1668. jenara 30.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Petra **Ligutića**. Ime ditetu Pava. Kum Ivan **Ordujl**. Kuma jnegova žena Bare.

[31.]
1668. vebrara 20.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Matija **Cigina**. Ime Ivan. Kum Nikola **Barbarić**. Kuma jnegova mater Marijeta.

[32.]
Isti dan *garsti*[22] sina Ivana **Lepušine**. Ime ditetu Pava. Kum Tadija **Bezellić**. Kuma jnegova žena Ana.

[33.]
1668. maja na 9.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Petra **Ordujleva**. Ime ditetu Lucija. Kum d.(on) Petar **Barbarić**. Kuma Mare **Ligutić**.

[34.]
1668. julja na 9.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Matija **Alinovića**. Ime Anton. Kum Ivan **Ančić**. Kuma Luce Stipana **Alinovića**.[23]

14 Srodstvo joj nije upisano.
15 Prezime joj nije upisano.
16 Prezime joj nije upisano.
17 Prezime joj nije upisano.
18 Prezime joj nije upisano.
19 Vjerojatno od *Jure*.
20 Tako piše.
21 Tako piše.
22 Očita pogrješka od *karsti*.
23 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

[35.]
1668. julja na 26.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Mikule **Martinovića**. Ime ditetu Lucija. Kum Mikula **Zelić**. Kuma Ana **Zelić**.

[36.] list/stranica br. 4
1668. šetenbra 8.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Matija **Jurišina**. Ime ditetu Kate. Kum d.(on) Mate **Barbarić**. Kuma jnegova mater.

[37.]
1668. šetenbra 9.
Ja d.(on) Jura **Tijojlević** karsti ćer Pavla **Agustinova**. Ime ditetu Ana. Kum Nikola **Barbarić**. Kuma udovica[24] **Alinović**.

[38.]
1668. oktonbra 7.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Matija **Mušića**. Ime Šimun. Kum Frano **Dojin**.[25] Kuma Marijeta **Barbarić**.

[39.]
1668. novenbra 26.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Pavla **Ajlinovića**. Ime ditetu Matij. Kum d.(on) Mikula **Mužinić**. Kuma Mara **Agustinova**.

[40.]
1669. aprila 25.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Tome **Zelića**. Ime ditetu Pava. Kum d.(on) Nikola **Mužić**.[26] Kuma Kate **Barić**.

[41.]
1669. juna na 14.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Ivana **Suturičića**. Ime ditetu Kate. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Mare Agustina **Alinovića**.[27]

[42.]
1669. otonbra 2.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Jurja **Alinovića**. Ime Mijovija.[28] Kum Gargur **Modrić**. Kuma Ana **Zelić**.

[43.]
1669. šetenbra 1.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Ivana **Aničića**. Ime ditetu Ana. Kum Matij **Alinović**. Kuma Ana **Zelić**.

[44.]
1670. vebrara 9.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Mikule **Barbarića**. Ime ditetu Pava. Kum Nikola **Zelić**. Kuma Kate **Zelić**.

[45.]
1670. maja na 18.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti ćer Ivana **Juričića**. Ime ditetu Mande. Kum Matij **Alinović**. Kuma jnegova žena.[29]

[46.]
1670. maja 20.
Ja d.(on) Jura **Tijolević** karsti sina Matija Matija[30] **Mužinića**. Ime ditetu Petar. Kum Petar **Jurlinov**. Kuma Ana **Zelić**. Kuma jnegova žena.[31]

[47.] list/stranica br. 5
1671. velače 5.
Ja d.(on) Gargur **Zojlević** karsti sina Petra **Alinovića**. Ime ditetu i[32] Pava. Kum ja isti. Kuma Bare Petra **Ligutića**.[33]

[48.]
1672. velače na 12.
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Petra **Juričića**. Ime ditetu Ivan. Kum d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Bare **Franušić**.

[49.]
1672. velače 25.
Ja d.(on) Jura **Ajlinović** karsti sina Gargura **Bečića**. Ime ditetu Matij. Kum Ivan **Ordujl**. Kuma Ana **Zelić**.

---

24 Upisivač joj nije upisao ime.

25 Možda Dujin.

26 Jasno piše *Mužić*. Vjerojatno je ovo upisivač kratio prezime *Mužinić*, a ne pogriješio pri upis prezimena *Mušić*.

27 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

28 Možda Mijovila?

29 Ime joj nije upisano.

30 Dvaput ponovljeno ime Matij. Ako upisivač nije nehotično pogriješio, moglo bi biti riječ o sinu Matiju koji ima isto ime kao i otac mu Matij pa bi onda moglo biti riječ o ocu i djedu Petrovu.

31 Ime joj nije upisano.

32 Ovako nepotpuno piše u matici.

33 Srodstvo joj nije upisano.

[50.]
1672. velače 28.
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Pavla **Alinovića**. Ime Tadija. Kum d.(on) Nikola **Mužinić**. Kuma jnegova mati jLucija.

[51.]
1672. aprila na 15.
Ja d.(on) Jura **Ajlinović** karsti ćer Nikole **Martinovića**. Ime ditetu Mande. Kum Mikula **Zelić**. Kuma Ana **Zelić**.

[52.]
1672. šetenbra 11.
Ja d.(on) Jura **Ajlinović** karsti ćer Tome **Zelića**. Ime ditetu Mande. Kum ja isti. Kuma Luce moja mater.

[53.]
1672. šetenbra 12.
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Matija **Alinovića**. Ime ditetu Gargur. Kum Ivan **Aničić**. Kuma Lucija Stipana **Matešana**.[34]

[54.]
1673. agusta 24.
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Matija **Mušića**. Ime ditetu Bariša. Kum Nikola **Barbarić**. Kuma jnegova žena Mare.

[55.]
1673., 1 šetenbra
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti ćer Matija **Jurišina**. Ime ditetu Jele. Kum d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Bare **Vladušić**.

[56.]
1674. vebrara na 1.
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Gargura **Aničića**. Ime ditetu Matij. Kum ja isti koji karsti, a kuma moja mater.

[57.] list/stranica br. 6
1675. otonbra 28.
Ja d.(on) Petar **Juričić** karsti sina Ivana **Žurića**. Ime ditetu Stipan. Kum Pava **Alinović**. Kuma Luce **Alinović**.[35]

[58.]
1675. novenbra na 5.
Ja d.(on) Nikola **Mužinić** karsti sina Ivana **Zelića**. Ime ditetu Mukula.[36] Kum Petar **Jurlinović**. Kuma Luce Stipana **Alinovića**.[37]

[59.]
1675. novenbar 11.
Ja d.(on) Petar **Juričić** karsti ćer Nikole **Martinovića**. Ime ditetu Bare. Kum d.(on) Jura **Alinović**. Kuma Mande Petra **Aničića**.[38]

[60.]
1675. decenbra 10.
Ja d.(on) Petar **Juričić** i karsti sina Ivana **Aničića**. Ime ditetu Ivan. Kum Ivan **Suturičić**. Kuma Ana Matija **Alinovića**.[39]

[61.]
1676.[40]
Ja d.(on) Jura **Alinović** karsti sina Jurja **Lisičina**. Ime ditetu Anton. Kum Iva(n) **Suturičić**. Kuma jnegova Jerka.[41]

[62.]
1676.[42]
Ja d.(on) Matij **Barbarić** karsti sina Matija **Cigina**. Ime ditetu Bariša. Kum d.(on) Stipan **Vukićević**. Kuma jnegova nevista Ana.

[63.]
1676.[43]
Ja d.(on) Matij **Barbarić** karsti sina Petra **Alinovića**. Ime ditetu Tadija. Kum d.(on) Nikola **Mužinić**. Kuma Luce Stipanova.[44]

34 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
35 Dalje je upisivač dodao *Stipa Alinović*, valjda odnoseći se na Lucu. Iz upisa je nejasno međusobno srodstvo.
36 Opet pogrješka upisivačeva od imena *Mikula*.
37 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
38 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
39 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
40 Ovo je primjer upisa kad nije posve jasno koju godinu upisivač upisuje. Slovo Z koje se piše u obliku broja 3, u glagoljskom pismu ima značenje broja 6, a u bosaničkom preslovljavanju kao 7. Slijedom kronološkoga niza upisao sam broj 6, tj. godinu 1676. Inače upisivač nije dalje upisivao dataciju.
41 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
42 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
43 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
44 Upisivač joj nije upisao prezime ni srodstvo.

[64.]
1676. otonbra 24.[45]
Ja d.(on) Matij **Barbarić** karsti sina Ivana **Alinovića**. Ime ditetu Jura. Kum Jura **Mužinić**. Kuma jnegova žena Mande.

[65.]
Iste godine
Ja d.(on) Petar **Juričić** karsti ćer Gargura **Aničića**. Ime Kate. Kum isti d.(on) Petar. Kuma Kate Mikolina.[46]

[66.]
1678. šetenbra 18.
Ja d.(on) Petar **Juričić** karsti sina Matija **Cigina**. Ime ditetu Tadija. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Bare **Ligutić**.

[67.]
Isti dan
Karsti ćer Matija **Juričića**. Ime ditetu Klara. [Kum] G(osp)o(di)n d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Mare **Barbarić**.

[68.] list/stranica br. 7
1680. maja na 1.
Ja d.(on) Matij **Barbarić** karsti ćer Matija **Suturičića**. Ime ditetu Jelina. Kum d.(on) Jura **Alinović**. Kuma jnegova mati.[47]

[69.]
1680. prosinca 28.
Ja d.(on) Matij **Barbarić** karsti ćer[48] Šimuna **Čovina**. Kum Gargur **Bečić**. Kuma udovica **Alinović**.[49]

[70.]
1681. travjna 12.
Ja d.(on) Stipan **Vukićević** karsti sina Matija **Mužinića**. Ime ditetu Mikula. Kum Petar **Jurlinović**. Kuma Lucija Pavlova.[50]

[71.]
1681. juna 11.
Ja d.(on) Stipan **Vukićević** karsti ćer Iva(na) **Zelića** i negove žene Mande. Ime ditetu Ana. Kum Petar **Jurlinov**. Kum(a) Kate Mukule[51] **Martinovića**.

[72.]
1681. agusta 27
Ja d.(on) Stipan **Vukićević** karsti ćer Matija **Suturičića** ij negove žene Ane. Ime ditetu Matija. Kum Anton s Kamena. Kuma Mulica Stipanova.[52]

[73.]
1681. otonbra 20
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Ivana **Martinovića**. Ime (ditetu) Jura, koga ima (sa) svojom ženom Jelino(m). Kum Petar **Aničić**. Kuma jnegova žena Mande.

[74.]
Ovoga miseca 22.[53]
Ja isti, karsti sina Ivana Žurića. Ime ditetu Matij. Materi Jerka. Kum ja d.(on) Stipan. Kuma Lucija Stipanova.[54]

[75.]
Otonbra 28.
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Pavla **Alinovića** (i) negove žene Lucije. Ime ditetu Bare. Kum Jura **Mužinić**. Kuma jnegova nevista Jelina.

[76.]
1681. prosinca 8.
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti sina Petra **Alinovića** Matija i Stipana koji se rodiše ujedno. I karšćeni zajedno. Kum ja isti. Kuma udovica Lucija Stipanova.[55]

[77.]
1682. jenara 22
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti ćer Matija **Jurišina**. Ime ditetu Ana. Kum gos.(podi)n d.(on) Mate Barbarić. Kuma Lucija Matijeva.[56]

---

45 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

46 Upisivač joj nije upisao prezime ni srodstvo.

47 Ime joj nije upisano, no iz upisa pod brojem 52 saznajemo da se zvala Luca.

48 Upisivač joj nije upisao ime.

49 Upisivač joj nije upisao ime.

50 Upisivač joj nije upisao prezime ni srodstvo.

51 Opet pogrješka od *Mikule*. Srodstvo im nije upisano.

52 Ovo je vrlo zanimljiv upis jer prvi put prikazuje toponim, a onda i donosi dvojbu kod kumina imena. Naime, u pučkom izričaju Dalmatinaca riječ *mulica* zapravo znači osobinu pri rođenju (riječ je o osobi koja je rođena u predbračnoj vezi ili čak u priležništvu), ali istodobno može značiti prijelaz od odrasle djevojčice prema djevojci koja bi se doskora mogla udati. No mišljenja sam da je riječ o pogrješci imena *Milica*, slično kao i *Mukula* od *Mikule*.

53 [Bez godine, valjda je riječ o 1681.] ovoga miseca K. V (ovoga miseca/valjda otonbra/ 20.2)

54 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.

55 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.

56 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.

[78.] list/stranica br 8
Marča[57]
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti ćer Matija **Vladušića**. Ime ditetu Kate. Kum Matij Ivanov. Kuma jnegova žena Lucija.[58]

[79.]
1682. aprila 12
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti ćer Jurja **Mužinića** i jnegove žene Kate. Ime ditetu Mare. Kum d.(on) Luka Alinović. Kuma Mande jnegova sestra.

[80.]
1682 agusta na 10
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Šimuna Čovića (i) jnegove žene Mande. Ime ditetu Ivan. Kum ja koji karsti. Kuma Lucija Stipanova.[59]

[81.]
1682. agusta 15
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Matija Ivanova. Ime ditetu Jura. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Bare **Ligutić**.

[82.]
Šetenbra 15[60]
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Jakova **Suturičića**. Ime ditetu Mare. Materi Bare. Kum knez Marko **Barić**. Kuma udovica Stipanova.[61]

[83.]
1682 prosinca 1
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti ćer Katu Matija **Mužinića** [i] negove žene Jeline. Ime ditetu Kate. Kum Petar **Jurinov**. Kuma Lucija Pavla **Alinovića**.[62]

[84.]
1683. jenara na 15
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti sina Ivana **Zelića** Matija. Kum Gargur **Bečić**. Kuma Jerka, kneza Ivana **Suturičića** žena.

[85.]
1683 velače 3
Ja d.(on) Stipan isti, karsti sina Matija **Aničića** i (njegove) žene Bare. Ime ditetu Gargur. Kum Ivan **Suturičić**. Kuma jnegova žena Jerka.

[86.][63]
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Stipana **Alinovića** [koju je dobio sa] svojon ženon Katon. Ime [?[64]]. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[87.]
1683 novenbra 19
Ja d.(on) Stipan isti, karsti ćer Ivana Žurića i jnegove Jerke. Ime ditetu Lucija. Kum ja koji karsti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[88.] list/stranica br. 9 u matici
1683 otonbra 31
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Matija **Suturičića** i jnegove žene Ane. Ime ditetu Lucija. Kum Matij **Vladuši(ć)**. Kuma jnegova žena Klara.

[89.]
1683 novenbra 7
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Jakova **Suturičića** kojega ima (sa) svojo(m) ženom Maron. Ime ditetu Stipan. Kum Matij **Vladušić**. Kuma jnegova žena Klara.

[90.]
1684 velače na 3
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti ćer Ivana **Martinovića** koju ima (sa) svojom ženom Jelinom. Ime ditetu Barbara. Kum Sirovina.[65] Kuma jnegova žena Mande.

[91.]
1684 maja 6
Ja d.(on) Stipan isti, karsti sina Matija **Mužinića** Matiju, koga ima [sa] svojom ženom Jelinom. Ime ditetu Tadija.[66] Kum Petar **Jurlinov**. Kuma Lucija **Pavlinova**.[67]

57 Upis je doslovno samo tako počeo.
58 Bez upisanih prezimena.
59 Upisivač joj nije upisao ni prezime ni srodstvo.
60 Bez upisa godine.
61 Upisivač joj nije upisao ime ni prezime.
62 Upisivač joj nije upisao ni prezime ni srodstvo.
63 Upis nije datiran.
64 Upisivač nije upisao ime djetetovo.
65 Tako piše. Ovdje je upisivač očito propustio upisati ime jer postoji prezime *Sirovina*.
66 Doslovce tako piše. Upisivač je ovdje očito nešto pogrješno upisao.
67 Upisivač joj nije upisao srodstvo.

[92.]
1684 maja 10
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Ivana **Zelića** koju ima [sa] svojom ženom Mandom. Ime ditetu Lucija. Kum Gargur **Bečić**. Kuma Kate Tomina.[68]

[93.]
1684. šetenbra 16.
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Matija **Aničića** koga ima s(a svojom) ženom Barom. Ime ditetu Jura. Kum ja isti. Kuma Jerka Ivana **Suturičića**.[69]

[94.]
1684 šetenbra 17
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Petra **Alinovića** i jnegove žene Jeline. Ime (ditetu) Stipan. Kum ja isti. Kuma Jerka Ivana Žurića.[70]

[95.]
1684 prosinca 26
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Jurja **Mužinića** i negove žene Kate. Ime (ditetu) Matij. Kum d.(on) Luka **Alinović**. Kuma jnegova nevista Lucija.

[96.]
1685 maja 21
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Ivana **Martinovića** i jnegove žene Jeline. Ime ditetu Mikula. Kum Ivan **Zelić**. Kuma jnegova žena Mande.

[97.]
1685 otonbra 4
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Šimuna Čovića i (njegove) žene Mande. Ime ditetu Kate. Kum ja isti. Kuma Bare Matija **Aničića**.[71]

[98.] list/stranica br. 10
1685 prosinca 26
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Mikule **Vladušića** i (njegove) žene Jeline. Ime (ditetu) Šimun. Kum ja isti. Kuma Jele Petrova.[72]

[99.]
1686 velače na 3
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Matija **Barića** i (njegove) žene Lucije. Ime ditetu Kate. Kum ja isti. Kuma moja sestra Ana.

[100.]
1686 otonbra 26
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Pavla **Mušića** i (njegove) žene Jeline. Ime (ditetu) Lucija. Kum Matij **Vladušić**. Kuma sestra Ana.[73]

[101.]
1686 prosinca 5
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Jakova **Suturičića** i n(jegove) žene Bare. Ime (ditetu) Ivan. Kum Matij **Vladušić**. Kuma jnegova žena Klara.

[102.]
1687 jenara na 13
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Matija **Aničića** i n.(jegove) žene Bare. Ime ditetu Stipan. Kum Šimun Čović. Kuma Jerka **Suturičić**.

[103.]
1687 velače na 7
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Dujma **Terzića** i n.(jegove) žene Anđe.[74] Ime ditetu Klara. Kum d.(on) Jura Vukićević. Kuma Lucija **Lepušinova**.

[104.]
1687 velače na 12
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Šimuna Čovića i n.(jegove) žene Mande. Ime (ditetu) Jerka. Kum ja isti. Kuma Jerka Žurina.

[105.]
1687. isti dan
Karsti ćer Matija **Suturičića** i n.(jegove) žene Ane. Ime [?[75]]. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jelina Petrova.[76]

[106.]
1687. velače na 16
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Ivana **Zelića** i n.(jegove) žene Mande. Ime (ditetu) Matij. Kum Petar **Jurlinov**. Kuma Kate **Mikulina**.[77]

---

68 Upisivač joj nije upisao prezime ni srodstvo.
69 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
70 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
71 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
72 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.
73 Nije upisano čija.
74 Ovdje je upisivač malo konfuzan i taj dio doslovno glasi: *…i. n. žene Vanćelijom…*
75 Upisivač dalje nije ništa upisao.
76 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.
77 Upisivač joj nije upisao srodstvo, a ni prezime osim ako nije riječ o skraćenoj verziji prezimena *Mikulić*.

[107.]
1687 marča 9
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Martina **Terzića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Gargo. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Tomica **Kružina**.[78]

[108.] list/stranica br. 11
1687 velače 2
Ja d.(on) Petar Juričić, karsti sina Pavla **Alinovića** i n.(jegove) žene Lucije. Ime ditetu Anton. Kum Jura **Mužinić**. Kuma Jelina **Mužinić**.

[109.]
1687 sičjna 2
Ja d.(on) St(ip)an Vukićević, karsti sina Ivana Žure i n.(jegove) žene Jerke. Ime ditetu Jura. Kum ja isti. Kuma Jele Petrova.[79]

[110.]
1687 julja 26
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Matija **Lepušine** i n.(jegove) žene Mande. Ime (ditetu) Ivan. Kum d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Mande **Aničić**.

[111.]
1688 velače 22
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Matija **Suturičića** i n.(jegove) žene Ane. Ime ditetu Lucija. Kum Žure.[80] Kuma jnegova žena Jerka.

[112.]
1688 marča 25
Ja d.(on) Stipan, karsti ćer Matija **Aničića** i n.(jegove) žene Bare. Ime ditetu Mande. Kum Šimun Čović. Kuma jnegova žena Mande.

[113.]
1688 agusta 5
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Ivana **Bečića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Gargur. Kum ja isti. Kuma Mande Petra **Aničića**.[81]

[114.]
1688 decenbra 4
Ja d.(on) Stipan, karsti sina Matija **Vukšića** i n.(jegove) žene Mare. Ime ditetu Petar. Kum gos(podi)n d.(on) Marko Čulinović. Kuma Ana **Vukićević**.

[115.]
1689 jenara 30
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti sina Pavla **Mušića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime (ditetu) Matij. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jerka **Vladušić**.

[116.]
1690 otonbra 10
Ja d.(on) Petar Juričić, karsti sina Matija **Vukšića** i n.(jegove) žene Mare. Ime ditetu [?[82]]. Kum d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Lucija Matija **Cigina**.[83]

[117.]
1690 decenbra 5
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti sina Matija **Lepušine** i n.(jegove) žene Ane. Ime (ditetu) Ivan Stipan. Kum Pava **Mušić**. Kuma Jerka Matijeva.[84]

[118.]
1690 agusta 31
Ja d.(on) Ivan Mužinić, karsti sina Ivana **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Matij. Kum Matij **Vladušić**. Kuma žena Petra **Ordula**.[85]

[119.] list/stranica br. 12
1690 otonbra 1
Ja d.(on) Ivan Mužinić, karsti ćer Jurja **Barića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Kate. Kum go.(spodi)n d.(on) Stipan Vukićević. Kuma Bare **Ligutić**.

[120.]
1690 jenara 4
Ja d.(on) Ivan, karsti sina Jurja **Alinovića** i n.(jegove) žene Ivanice. Ime ditetu Luka. Kuum Zelov[86] **Božiković**. Kuma istoga Zelova žena.[87]

[121.]
1690 novenbra 4
Ja d.(on) Ivan Mužinić, karsti ćer Stipana **Vladušića** i n.(jegove) žene Ane. Ime (ditetu)

78 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
79 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.
80 Očito je upisivač propustio upisati ime.
81 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
82 Nije upisano.
83 Upisivač joj nije upisao srodstvo.
84 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.
85 Upisivač joj nije upisao ime.
86 Tako piše.
87 Ime joj nije upisano.

Kate. Kum Pava **Mušić**. Kuma mater istoga Pavla.[88]

[122.]
1690 decenbra 19
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Matija **Lepušinova** i n.(jegove) žene Ane. Ime ditetu Jelina. Kum Pava **Mušić**. Kuma Ivanica **Mušina**.

[123.]
1690 decenbra 19
Ja d.(on) Ivan Mu(ži)nić, karsti sina Stipana **Martinovića** i n.(jegove) žene Jerke. Ime ditetu Martin. Kum Ivan **Bečić**. Kuma Mande žena Petra **Aničića**.

[124.]
1690 decenbra na 30
Ja d.(on) Ivan Mužinić, karsti ćer Matija **Bezelića** i n.(jegove) žene Lucije. Ime ditetu Ana. Kum Ivan **Barić**. Kuma Lucija Matija **Cigina**.[89]

[125.]
1690.1 vebrara 11
Ja d.(on) Petar Juričić, karsti ćer Matija **Aničića** i n.(jegove) žene Bare. Ime ditetu Lucija. Kum Šimun Čović. Kuma jnegova žena.[90]

[126.]
1690.1 marča 7
Ja d.(on) Petar isti, karsti sina Šimuna Čović i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Stipan. Kum Ivan Žurić. Kuma jnegova žena Jerka.

[127.]
1691. šetenbra 14.
Ja d.(on) Petar isti, karsti sina Jurja **Alinovića** i n.(jegove) žene Ivanice. Ime [?[91]]. Kum d.(on) Stipan **Vukićević**. Kuma Jerka Žurića.

[128.]
1692 velače 2
Ja d.(on) Petar isti, karsti ćer Frane **Bezelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Ana. Kum ja isti. Kuma Jele žena Jurja **Barbarića**.

[129.] list/stranica br. 13
1692 marča 24
Ja d.(on) Petar isti, karsti ćer Ivana Žurića i ne.(gove) žene Jerke. Ime ditetu Kate. Kum Šimun Čović. Kuma žena Pe(t)ra **Alinovića**.[92]

[130.]
1692 juna 29
Ja d.(on) Petar Juričić, karsti ćer Ivana **Zelića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Lucija. Kum Pere **Jurlinov**. Kuma Kate **Martinovića**.

[131.]
1692 julja na 19
Ja d.(on) Petar isti, karsti ćer Petra **Juričić**a i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Mare. Kum Ivan **Alinović**. Kuma Jerka Ivana **Suturičića**.[93]

[132.]
1692 šetenbra 29
Ja d.(on) Petar isti, karsti sina Ivana **Alinović**a i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Stipan. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jele Petra **Alinovića**.[94]

[133.]
1693 jenara na 9
Ja d.(on) Petar isti, karsti sina Ivana **Bečić**a i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Matij. Kum Jure **Petrov**.[95] Kuma Mande Petra **Aničića**.[96]

[134.]
1693 jenara na [?[97]]
Ja d.(on) Petar isti, karsti ćer Stipana **Katičića**. Ime ditetu Bare. Kum Ivan **Bečić**. Kuma Mand(a) žena Petra **Aničića**.

[135.]
1693. jenara 11.
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti ćer Matija **Bezelića** i n.(jegove) žene Lucije. Ime ditetu Ana. Kum Ivan **Barić**. Kuma Lucija **Barić**.

---

88 Ime joj nije upisano.
89 Upisivač joj nije upisao srodstvo ni prezime.
90 Ime joj nije upisano.
91 Ovdje je upisivač propustio upisati ime.
92 Ime joj nije upisano.
93 Srodstvo joj nije upisano.
94 Srodstvo joj nije upisano.
95 Nije jasno je li riječ o srodstvu s Petrom (koje upisivač i nije naznačio) ili prezimenu Petrov. Prikazao sam ga kao prezime.
96 Srodstvo joj nije upisano.
97 Dan/broj nije upisan.

[136.]
1694 jenara 15
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti ćer Matija **Aničić**a i n.(jegove) žene Bare. Ime ditetu Kate. Kum Šimun Čović. Kuma jnegova žena Mande.

[137.]
1694 maja 23
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Pavla **Mušića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Ivan. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[138.]
1694 šetenbra 9
Ja d.(on) Ivan Mužinić, karsti sina Ivana **Lisičića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Stipan. Kum ja isti. Kuma Jelina **Bečić**.

[139.]
1694 šetenbra 29
Ja d.(on) Ivan Bezejlić, karsti sina Ivana **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Mijo. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Jele **Alinović**.

[140.] list/stranica br. 14
1694 decenbra na 3
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Petra **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Andrija. Kum Ivan **Lisičić**. Kuma jnegova žena Kate.

[141.]
1694 vebrara na 13
Ja d.(on) Ivan Bezejlić, karsti sina Šimuna **Mušića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Petar. Kum gos.(podi)n d.(on) Stipan **Vukićević**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[142.]
1694 vebrara na 15
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Lepušine** i n.(jegove) žene Ane. Ime ditetu Matij. Kum d.(on) Stipan **Vukićević**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[143.]
1694 marča 8
Ja d.(on) Ivan Bezejlić, karsti sina Ivana **Zelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Gargur. Kum Ivan **Jurlinov**. Kuma žena Nikole **Katičića**.[98]

[144.]
1694 maja na 11
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Alinovića** i ne.(gove) žene Ivanice. Ime ditetu Lucija. Kum d.(on) Stipan **Vukićević**. Kuma Jerka Žurina.

[145.]
1694 novenbra 4
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Jure **Mužinića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Ivan. Kum Ivan **Bečić**. Kuma žena Pavla **Alinovića**.[99]

[146.]
1695 jenara 12
Ja d.(on) Stipan Vukićević, karsti sina Šimuna **Katičića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Petar. Kum ja isti. Kuma Jerka Žurina.

[147.]
1695 jenara 20
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti sina Matešana **Vukšića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Ivan. Kum d.(on) Mate Barbarić. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[148.]
1695 vebrara 14
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Pavla **Mušića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime ditetu Kate. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[149.]
1695 vebrara na 15
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti ćer Jure **Barbarića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Mare. Kum Pava **Terzić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[150.]
1695 šetenbra 12
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Frane **Bezejlića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Mikula. Kum d.(on) Mate **Barbarić**. Kuma Kate **Ligutić**.

[151.]
1695 otonbra 20
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Stipana **Katičića** i n.(jegove) žene Jerke. Ime ditetu Ivan. Kum Ivan **Bečić**. Kuma Mande **Aničić**.

[98] Ime joj nije upisano.

[99] Ime joj nije upisano.

[152.] list/stranica br. 15
1695 otonbra 24
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Petra **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Mande. Kum Ivan **Lisičić**. Kuma jnegova žena Kate.

[153.]
1695 šetenbra 30
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Bečića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime ditetu Kate. Kum Jura **Mužinić**. Kuma Mande **Aničić**.

[154.]
1695 novenbra 20
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Ivana **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Stipan. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jele **Alinović**.

[155.]
1696 aprila 7
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Stipana **Vladušića** i n.(jegove) žene Ane. Ime ditetu Klara. Kum Ivan **Bezelić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[156.]
1696 maja 17
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Lisičića** i n.(jegove) žene Kate. Ime (ditetu) Ana. Kum Ivan **Bezelić**. Kuma Jele **Bečić**.

[157.]
1696 juna 3
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Petra **Juričića** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Lucija. Kum Ivan **Alinović**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[158.]
1696 juna 17
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Jure **Alinovića** i n.(jegove) žene Ivanice. Ime ditetu Petar. Kum ja isti. Kuma Jerka Žurina.

[159.]
1696 oktonbra 31
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Stipana **Kruže** i n.(jegove) žene Mande. Ime ditetu Gargur. Kum d.(on) Mate **Barbarić**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[160.]
1697 aprila 21
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Ivana **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Mijo. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jelina **Alinović**.

[161.]
1697 marča 15
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Šimuna **Mušića** i ne.(gove) žene Kate. Ime ditetu Lucija. Kum Bariša **Kujnačić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[162.]
1697 marča 24
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Pavla **Mušića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime (ditetu) Mande. Kum Matij **Vladušić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[163.]
1697 šetenbra 8
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Jure **Barića** i ne.(gove) žene Jeli(ne).[100]

[164.] list/stranica br. 16
1698 otonbra 3
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Bezelića** i n.(jegove) žene Lucije. Ime (ditetu) Mijo. Kum Ivan **Barić**. Kuma Luce **Barić**.

[165.]
1698 decenbra 9[101]
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Stipana **Bezelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Jure. Kum d.(on) Mate **Barbarić**. Kuma Lucija **Barić**.

[166.]
1699 jenara 4
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Frane **Bezelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Kate. Kum Bože **Terzić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[167.]
1699 jenara 15
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Pušića** i ne.(gove) žene Mande. Ime (ditetu) Marko. Kum Mijo **Kovačević**. Kuma Luce **Barić**.

[168.]
1699 agusta 6
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Bariše **Kujnačića** i n.(jegove) žene Mande. Ime (ditetu) Kate. Kum d.(on) Bariša **Mušić**. Kuma jnegova mati.

---

100 Dalje je upis ostao nedovršen.

101 Broj je napisan slovnim znakom koji se može protumačiti i kao broj 3.

[169.]
1699 novenbra 6
Ja d.(on) Jura Vukićević, karsti sina Šimu(na) **Mušića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Petar. Kum Bariša **Kujnačić**, a kuma jnegova mati.

[170.]
1699 novenbra 30
Ja d.(on) Matij Barbarić, karsti ćer Ivana **Lisičina** i n.(jegove) žene Kate. Ime (ditetu) Mande. Kum Petar **Pole**, Kuma Jele **Jurlinova**.

[171.]
1699 agusta 26
Ja d.(on) Petar Juričić, karsti sina Stipana **Katičića** i ne.(gove) žene Jerke. Ime (ditetu) Bariša. Kum Ivan **Bečić**. Kuma Mande **Aničić**.

[172.]
1700 agusta 23
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti sina Matija **Martinovića** i n.(jegove) žene Mare. Ime ditetu.[102]

[173.]
1700 otonbra 18
Ja d(o)m Ivan Bezejlić, kar(s)ti sina Jure **Barbarića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime ditetu Luka. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Jerka **Kujnačić**.

[174.]
1700 novenbra 8
Ja d(on) Ivan isti, karsti sina Stipana **Vladušića** i ne.(gove) žene Ane. Ime ditetu Jura. Kum ja isti. Kuma Jerka **Kujačić**.[103]

[175.] list/stranica br. 17
1701 marča 11
Ja d(o)m Ivan isti, karsti ćer Ivana **Bezelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Mare. Kum d.(on) Matij **Barbarić**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[176.]
1701 aprila na 12
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Alinovića**. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Jelina **Vladušić**. Ime ditetu Mande.

[177.]
1701 aprila 28
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Vukšića**. Ime ditetu Jakov. Kum d.(on) Mate **Barbarić**. Kuma Lucija **Barić**.

[178.]
1701. agusta 3
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Pavla **Mušića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime ditetu.[104]

[179.]
1701 šetenbra 20
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Petra **Alinović** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Matij. Kum Ivan **Li(si)čić**. Kuma jnegova žena Kate.

[180.]
1701 otonbra 23
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Ivana **Lisičina** i ne.(gove) žene Kate. Ime ditetu Luka. Kum Petar **Alinović**. Kuma Jele **Jurlinova**.

[181.]
1701 novenbra 7
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Petra **Juričića** i n.(jegove) žene Kate. Ime ditetu Kate. Kum Ivan **Alinović**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[182.]
1701 nove(n)bra 10
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti sina Ivana **Vladušića** i ne.(gove) žene Matuše. Ime ditetu Matij. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[183.]
1701 decenbra 4
Ja d.(on) Ivan Bezejlić, karsti sina Ivana **Bečića** i ne.(gove) žene jLeline. Ime ditetu Petar. Kum Jura **Mužininić**.[105] Kuma Jerka Žurina.

[184.]
1702 vebrara 12
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti ćer Bariše **Kujnačića** i ne.(gove) žene Kate. Ime (ditetu) Jerka. Kum ja isti. Kuma Ivanica **Mušina**.

[185.]
1702 marča 5
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti ćer Ivanicu Pavla **Terzića**. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[102] Dalje je upis ostao nedovršen.
[103] Tako piše.
[104] Dalje je upis ostao nedovršen.
[105] Tako piše.

[186.]
1702 aprila 1
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Šimuna **Mušića** i n.(jegove) žene Kate. Ime (ditetu) Jura. Kum Bariša **Kujnačić**. Kuma jnegova žena Kate.

[187.]
1702 šetenbra 14
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Šimuna **Alinovića** i ne.(gove) žene Jele. Ime (ditetu) Lucija. Kum Ivan **Bečić**. Kuma Jerka Žurić.

[188.] list/stranica br. 18
1702 novenbra 1
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Bezelića** i ne.(gove) žene Lucije. Ime ditetu Ivan. Kum Ivan **Barić**. Kuma Luce **Barić**.

[189.]
1702 novenbra 20
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Matija **Vukšića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Marko. Kum ja isti. Kuma Luce **Barić**.

[190.]
1703 jenara 30
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Marka **Bezelića** i ne.(gove) žene Matuše. Ime (ditetu) Kate. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[191.]
1703 vebrara 8
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti sina Ivana **Vladušića** i ne.(gove) žene Matuše. Ime ditetu Gargur. Kum ja isti. Kuma Jelina **Mušina**.

[192.]
1703 marča 30
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti sina Jure **Baribarića**[106] i ne.(gove) žene Jele. Ime ditetu Mikula. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Lucija **Barić**.

[193.]
1703 juna 4
Ja dom Ivan isti, karsti sina Ivana **Barića**. Ime (ditetu) Matij. I ne.(gove) žene Mande. Kum ja isti. Kuma Ana **Vukićević**.

[194.]
1703 šetenbra 10
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Lisičića** Anu. Žena Kate. I kum Petar **Alinović**. Kuma Jele **Jurlinova**.

[195.]
1703 novenbra 11
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Ivana **Aničića** i ne.(gove) žene Matušom. Ime ditetu Anton. Kum ja isti. Kuma žena Šimuna **Katičića**.

[196.]
1703 decenbra 2
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Bariše **Kujnačića** i ne.(gove) žene Kate. Ime ditetu Mande. Kum d.(on) Bariša **Mušić**. Kuma Lucija Matija **Bezelića**.[107]

[197.] list/stranica br. 19
1703 novenbra 4
Ja d.(on) Jura Vukićević, karsti ćer Frane **Bezelića** i ne.(gove) žene Mande. Ime ditetu Kate. Kum Pava **Terzić**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[198.]
1704 jenara 5
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti sina Matija **Vukšića** i ne.(gove) žene Mande. Ime (ditetu) Stipan. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[199.]
1704 decenbra 8
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti sina Jurja **Alinovića** i ne.(gove) žene Kate. Ime di(te)tu Stipan. Kum ja isti. Kuma Jelina **Alinović**.

[200.]
1704 jenara 24
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti ćer Matija **Aničića** i ne.(gove) žene Kate. Ime di(te)tu Antica. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[201.]
1704 marča 20
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti ćer Ivana **Bečića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime di(te)tu Bare. Kum Jura **Mužinić**. Kuma Jerka Žurić.

[106] Barbarića?

[107] Upisivač im nije upisao srodstvo.

[202.]
1704 jenara 24
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Martina **Martinovića** i ne.(gove) žene Lucije. Ime di(te) tu Kate. Kum Matij Žurić. Kuma Jelina **Bečić**.

[203.]
1704 maja na 4
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Jurja **Mužinića** i ne.(gove) žene Kate. Ime di(te)tu Lucija. Kum Pava **Terzić**. Kuma Kate **Alinović**.

[204.]
1704, 12. agusta
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Ivana **Alinovića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime di(te)tu Bare. Kum ja isti. Kuma Jerka Žurić.

[205.]
1704 agusta 16
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Pavla **Terzića** i ne.(gove) žene Ane. Ime di(te)tu Dujam. Ku(m) ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[206.]
1704 otonbra 10
Ja d.(on) Ivan isti, karsti ćer Šimuna **Mušića** i ne.(gove) žene Kate. Ime di(te)tu Jelina. Kum Bariša **Kujnačić**. Kuma jnegova žena Kate.

[207.]
1704 otonbra 13
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti sina Ivana **Vladušića** i n.(jegove) žene Matuše. Ime di(te) tu Petar. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[208.] list/stranica br.20
1705 jenara 21
Ja d.(on) Ivan Bezelić, karsti sina Jakova Pavla **Lisičina** i ne.(gove) žene Mare. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[209.]
1705 vebrara 10
Ja d.(on) Ivan isti, karsti sina Petra **Juričića** i ne.(gove) žene Mande. Kum Ivan **Alinović**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[210.]
1705 aprila na 14
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti Anu ćer Matija **Aničića** i n.(jegove) žene Kate. Kum ja isti. Kuma Kate **Lisičić**.

[211.]
1705 juna 7
Ja d.(on) Bariša isti, karsti ćer Ivana **Alinovića** i ne.(gove) žene Kate. Ime di(te)tu Ana. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Jelina **Alinović**.

[212.]
1705 juna 14
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Ivana **Aničića** i ne.(gove) žene Matuše. Ime di(te)tu Petar. Kum ja isti. Kuma Ana žena Pavla **Terzića**.

[213.]
1705 novenbra 4
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Ivana **Alinovića** i ne.(gove) žene Jeline. Ime di(te)tu Petar. Kum ja isti. Kuma Jerka Žurić.

[214.]
1705 novenbra 8
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Matija **Vukšića** i ne.(gove) žene Mande. Ime di(te)tu Martin. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[215.]
1705 novenbra 15
Ja d.(on) Bariša isti, karsti ćer Matija **Martinovića** i ne(go)ve žene Lucije. Ime di(te) tu Mare. Kum Matij Žurin. Kuma Jerka Žurina.

[216.]
1705 novenbra 30
Ja d.(on) Bariša isti, karsti ćer Marka **Bezelića** i ne.(gove) žene Matuše. Ime di(te)tu Mande. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[217.]
1706 jenara 25
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Matija **Bezelića** i ne.(gove) žene Lucije. Ime di(te)tu Pava. Kum Ivan **Aničić**. Kuma Lucija **Carić**.

[218.]

1706 marča 24
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Ivana **Bečića** i n.(jegove) žene Jeline. Ime di(te)tu Stipan. Kum Jura **Mužinić**. Kuma Jerka Žurina.

[219.] list/stranica br. 21
1706 luja 20
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Šimuna **Alinovića** i n.(jegove) žene Bare. Ime di(te)tu Antoton.[108] Kum ja. Kuma Jerka Žurina.

[108] Tako piše.

[220.]
1706 luja 23
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Ivana **Barića** i ne.(gove) žene Mande. Ime (ditetu) Jakov. Kum ja. Kuma Ana **Vukićević**.

[221.]
1706 agusta 21
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Petra **Alinovića** i ne.(go)ve žene Kate. Ime (ditetu) Stipan. Kum Ivan **Lisičin**. Kuma Kate **Lisičina**.

[222.]
1706 šetenbra 11
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Mati(ja) sina Bariše **Kujnačića** i jnegove žene Kate. Kum ja. Kuma Lucija **Bezelić**.

[223.]
1706 otonbra 21
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Petra sina (Ma) tija **Aničića** i jnegove žene Kate. Kum ja. Kuma Kate **Lisičić**.

[224.]
1706 novenbra 16
Ja d.(on) Bariša isti, karsti sina Ivana **Vladušića** Nikolu, i jnegove žene Matuše. Kum ja. Kum(a) Ivanica **Mušić**.

[225.]
1707 jenara 27
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Luku sina Jurja **Alinovića** i (nje)gove žene Kate. Kum ja. Kuma Jelina **Alinović**.

[226.]
1707 vebrara 23
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Ivana sina Matija Žurina i jnegove žene Kate. Kum ja. Kuma Kate **Alinović**.

[227.]
1707 vebrara 24
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Matušu ćer Frane **Bezelića** i jnegove žene Mande. Kum ja. Kuma Jerka **Suturičić**.

[228.]
1707 vebrara 28
Ja d.(on) Bariša isti, karsti ćer Pavla **Terzića** i jnegove žene Ane. Kum ja. Kuma Jerka **Suturičić**.

[229.]
1707 aprila 28
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Anu ćer Jurja **Barića** i negove žene Jeline. Kum ja. Kuma Lucija **Barić**.

[230.]
1707 agusta 16
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Pavla sina Šimuna **Mušića** i jnegove žene Kate. Kum Bariša **Kujnačić**. Kuma Kate **Kujnačić**.

[231.]
1707 otonbra 5
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jurja sina Gargura **Alinovića** i jnegove žene Lucije. Kum d.(on) Jura **Mijanović**. Kuma Jelina **Alinović**.

[232.]
1707 vebrara 15
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Mandu ćer Ivana **Aničića** i jnegove žene Matuše. Kum ja. Kuma Ana žena Pavla **Terzića**.

[233.]
1707 dec(e)nbra 13
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jelinu ćer Bariše **Kujn(a)čića** i jnegove žene Kate. Kum ja. Kuma Lucija žena Matija **Bezelića**.

[234.]
1707 šetenbra 20
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Tomu sina Matija **Vukšića** i negove žene Mande. Kum ja. Kuma Lucija žena Matija **Bezelića**.

[235.]
1708 jenara 10
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Šimuna **Pavlinova** ćer Mandu. Kum ja. Kuma Jelina Žurina.

[236.]
1708 jenara 22
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Klaru ćer Matija **Martinovića** i jnegove žene Lucije. Kum Nikola **Sarčev**. Kuma Jerka Žurina.

[237.]
1708 aprila 10
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jelinu ćer Stipana **Vladušića** i (nje)gove žene Ane. Kum ja. Kuma Kate **Mušić**.

[238.]
1708 julja 30
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Stipana sina Matija **Aničića** i negove žene Kate. Kum ja. Kuma Kate **Lisičić**.

[239.]
1708 otonbra 25
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Pavla sina Bariše **Kujnačića** i negove žene Kate. Kum ja. Kuma Kate **Mušić**.

[240.]
1709 jenara 26
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Mati(ja) **Cigića** sina Ivanova i negove žene Mande. Kum ja. Kuma Ana **Vukićević**.

[241.]
1709 vebrara 19
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Katu ćer Pavla **Terzića** i negove žene Ane. Kum ja. Kuma Jerka **Suturičić**.

[242.]
1709 vebrara 19
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Katu ćer Ivana **Suturičića** i negove žene Mande. Kum ja. Kuma Mande **Juričić**.

[243.]
1709 vebrara 22
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Anu ćer Ivana **Vladušića** i negove žene Kate. Kum ja. Kuma Jerka **Suturičić**.

[244.] list/stranica br.23
1709 marča 19
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Ivana sina Petra **Juričića** i negove žene Mande. Kum Ivan **Alinović**. Kuma Jerka **Suturičić**.

[245.]
1709 aprila 7
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Nikolu sina Ivana **Alinovića** i negove žene Kate. Kum Stipan **Vladušić**. Kuma Jelena **Ordujleva**.

[246.]
1709 juna 21
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Anu ćer Petra **Alinovića** i jnegove (žene) Kate. Kum Ivan **Lisičić** i jne(go)va žena kuma.

[247.]
1710 sična 16
Ja d.(on) Jura Vukićević, karsti ćer Katu Ivana **Aničića** i jnegove žene Matuše. Kum ja. Kuma žena Pavla **Te(r)zića**.[109]

[248.]
1710 juna 22
Ja d.(on) Jura isti, karsti Marka sina Matija **Martinovića** i negove žene Lucije. Kum ja isti. Kuma Kate Matija Žurića.[110]

[249.]
1710 juna 25
Ja d.(on) Jura Vukićević, karsti sina Luku Matija **Vukšića** i negove žene Mande. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[250.]
1710 agusta 20
Ja d.(on) Jura isti, karsti sina Barišu Šimuna **Mušića** i negove žene Kate. Kum knez Ivan **Vladušić**. Kuma Jerka (k)ći Petra **Aničića**.

[251.]
1710 agusta 27
Ja d.(on) Jura isti, karsti ćer Baru Matija **Alinovića** i negove žene Mare. Kum ja isti. Kuma žena Ivana **Alinovića**.

[252.]
1710 nove(n)bra 5
Ja d.(on) Jura isti, karsti Jelinu ćer Marka **Bezelića** i negove žene Matuše. Kum ja isti. Kuma Lucija **Barić**.

[253.]
1710 novenbra 6
Ja d.(on) Jura isti, karsti Ivana sina Šimuna **Alinovića** i žene Bare. Kum ja. Kuma Kate Žurić.

[254.]
1711 jenara 22
Ja d.(on) Bariša Mušić, karsti Jelinu ćer Petra **Alinovića** i n.(jegove) žene Kate. Kum Ivan **Lisičić**. Kuma Kate **Lisičić**.

[109] Upisivač joj nije upisao ime.
[110] Upisivač joj nije upisao srodstvo.

[255.] list/stranica br. 24
1711 novenbr(a) 2
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jerku ćer Pavla **Lisičina** i (njegove) žene Mare. Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[256.]
1711 vebrara 21
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Pavla **Bečića** sina Ivanova i ne.(gove) žene Jeline. Kum Jura **Mužinić**. Kuma Jerka Žurina.

[257.]
1711 vebrara 22
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Petra sina Ivana **Barića** i ne.(gove) žene Mande. Kum ja isti. Kuma Ana **Vukićević**.

[258.]
1711 vebrara 26
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Antona sina Ivana **Vladušića** i (njegove) žene Matuša.[111] Kum ja isti. Kuma Jerka **Suturičić**.

[259.]
1711 marča 1
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Gargu sina Matija Žurina i n.(jegove) ž.(ene) Kate. Kum Stipan **Ordul**. Kuma Lucija **Bečić**.

[260.]
1711 maja 2
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jelinu ćer Gargura **Alinovića** i (njegove) žene Lucije. Kum d.(on) Jura **Vicićević**.[112] Kuma Jelina **Alinovića**.

[261.]
1711 juna 2
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Katu ćer Jurija **Barbarića** i ne.(egove) žene Jeline. Kum ja isti. Kuma Ana **Vukićević**.

[262.]
1711 juna 6
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Stipana sina Matija **Aničića** i ne.(egove) žene Kate. Kum ja. Kuma Kate **Lisičić**.

[263.]
1711 šetenbra 15
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jurja sina Matija **Bezelića** i ne.(gove) žene Lucije. Kum Ivan **Barić**. Kuma Lucija **Barić**.

[264.]
1711 novenbra 11
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Stipana sina Matija **Mužinića** i ne.(gove) žene Mande. Kum ja isti. Kuma Ana **Terzić**.

[265.]
1712 jenara 10
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Jurja sina Bariše **Kujnačića** i (njegove) žene Kate. Kum ja isti. Kuma Kate **Mušić**.

[266.]
1712 vebrara 15
Ja d.(on) Bariša isti, karsti Maru ćer Ivana **Vladušića** i ne.(gove) žene Matuše. Ku(m) ja isti. Kuma Kate **Mušina**.[113]

[111] Tako piše.

[112] Prezime je baš tako upisano. Znači li ovo zapravo da su prezime *Vukićević* i *Vicićević* jedno te isto?

[113] Ovo je posljednji upis i zadnji list u našoj matici. Ostalo je još toliko prostora da je netko povukao crtu i ispod nje dopisao *1712. 15/2.*

Baptism Registry of the "Unknown" Dalmatian Parish from 1663 to 1712, Written in Bosnian Script

Keywords: registry books, early modern age, Dalmatia, Bosnian script, Croatian language

The work entitled *Baptism Registry of the "Unknown" Dalmatian Parish from 1663 to 1712, Written in Bosnian Script* is a first-class historical source not only for philological research and linguists, but also for ethnologists, historians, and demographers. It may also arouse interest among "laymen" eager for new information about themselves and others, whether it is family genealogy or priests of the Catholic Church who have left their mark on history as Glagolitic priests.

In addition to the publication of numerous surnames whose age goes back almost four centuries in this work, the historical ambiance, of which these people are the "living tissue", is also depicted.

The registry was stored for a long time in the State Archives in Zadar in the fund of registry books without an affiliation mark, so it is marked in that way. We chose it primarily because it was written in an archaic script that the people used almost six centuries continuously, and thanks to the Glagolitic priests, the life of that script has been extended in the registry books until the 19th century and even later.

The specificity of this registry lies not only in the script, but also in the living language that is spoken in exactly the same way even after four centuries after it was written. The fundamental guiding thread of this first-class historical monument of Croatian culture and literacy was to bring the time course related to the registry into the context of military-political and thus ecclesiastical conditions in the area where bloody wars between Venetians and Turks were fought. Especially since the local people participated in them intensively. Certainly many from our registry.

These wars determined the fate of the common people on both sides of the border, and entire villages and vast areas passed from the hands of the one, then into the hands of the other. The revival of war-ravaged areas depended exclusively on the colonisation of the displaced populace, in which the church prelates played a crucial role in their efforts to somehow regulate the situation and help the people, at least spiritually.

The Baptism registry testifies to the deep spiritual strength and enthusiasm of both.

With the publication of this registry, some family legends about immigration into areas that the registry does not even mention were confirmed, and the area to which it refers is clearly identified as Poljica, the parish of Srinjine, about which knowledge from this period is very scarce.

Ružica Barišić

Iz fundusa stare knjižnice franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu

IZ FUNDUSA STARE KNJIŽNICE FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA SV. PETRA I PAVLA NA GORICI U LIVNU

III.: Ivan Zlatousti, [Sabrana] Djela 1558.

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 094Zlatousti, I:027.6
Pregledni rad
Primljeno: 30. IV. 2021.
Prihvaćeno: 14. VII. 2021.

Radom su prikazana Djela crkvenoga oca Ivana Zlatoustoga[1], a otisnuta su u Frobenovoj tiskari u Baselu 1558. godine u pet svezaka, na latinskome jeziku s pokojom riječju na grčkome jeziku. Djela su nastala pomnom preradom više ranijih Krizostomovih izdanja. Uz njih su otisnuti novi indeksi mjesta i pojmova te više posveta i napomena čitateljima. Izdanje su svojim tumačenjima obogatili mnogi ugledni teolozi toga doba. S obzirom na to da su neki od njih pod utjecajem reformacije osporavali (do)tadašnja učenja Katoličke Crkve, a jedan broj ju je napustio i priklonio se novim kršćanskim denominacijama, djela su doživjela i preživjela katoličku cenzuru. Tvrdo su uvezana i presvučena svinjskom kožom, osim prvoga sveska koji je iz nama nepoznatih razloga (najvjerojatnije) uvezan naknadno. Naslovne folije sadrže više rukopisnih i pečatnih ex librisa što nam govori da su knjige u proteklim stoljećima mijenjale vlasnike. Kada su i kako Djela dospjela u našu knjižnicu nije nam poznato.

Ključne riječi: stare i rijetke knjige, XVI. stoljeće, Biblija, teologija, crkveni oci, sv. Ivan Zlatousti, Franjevački samostan na Gorici u Livnu

Uvod

Prema mišljenju suvremenih teologa Ivan Zlatousti je uz sv. Augustina najplodniji i najveći govornik i pisac Crkve na istoku, predan borac za pravdu i red u Crkvi i društvu.[2] Potekao je iz bogate kršćanske obitelji i stekao dobro klasično obrazovanje. Pouku u Svetome pismu dobio je u rodnoj Antiohiji kod tada čuvenoga teologa Diodora iz Tarza. Probuđenu ljubav za Krista Ivan je usavršavao živeći asketski nekoliko godina među monasima. Antolović za Zlatoustoga kaže da je posjedovao niz vrlina koje su potrebne dobru govorniku, da su mu propovijedi pune života i kolorita, da iz njih odsjeva srce koje je, poput Pavla,

[1] Ivan Zlatousti (između 344./347 – 407.) lat. Ioannes Chrysostomus, grč. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Ivan Krizostom), a poznat i kao Ivan Antiohijski, crkveni je otac i naučitelj, antiohijksi svećenik i carigradski nadbiskup. Vrstan je govornik i propovijednik zbog čega je zavrijedio epitet Zlatousti/Krizostom. Zbog ispravna tumačenja svete euharistije prozvan je i *Doctor Eucharitiae*. (Pavić, Tenšek, 1993, 198-200; Antolović, 1998, 288-292; Suvremena katolička enciklopedija, 1998, 408-409; Zlatousti, 2000, 9-19)

[2] https://www.vjeraidjela.com/sveti-ivan-zlatousti/

gorjelo za Krista.[3] Njegovi su govori utemeljeni na Svetome pismu, poznavanju čovjeka i njegovih svakodnevnih potreba. Koreći ljude poradi njihovih pogrješaka i kudeći zaostale poganske navade, moralnim ih je poukama poticao na obraćenje i istinsko nasljedovanje Krista. Zbog izravnih prijekora rastrošna i raskalašena života carskih dužnosnika, klera i visokih crkvenih dostojnika navukao je na sebe bijes carice Eudoksije, dijela ondašnjega klera i aleksandrijskoga patrijarha Teofila. Stoga je u više navrata proganjan iz Carigrada, a na kraju je svrgnut i prognan u Armeniju gdje ga je na putu zatekla smrt.

U želji da pobliže upoznamo naše čitatelje te stručnu i znanstvenu javnost s bogatstvom fonda samostanske knjižnice radom su predstavljena djela Ivana Zlatoustoga stara gotovo pet stotina godina koja su prošla crkvenu cenzuru[4] u obliku tzv. čišćenja knjiga (sl. 1, 2, i 3).[5] Stoga ih je potrebno podrobno opisati kako bi se mogla jasno razlikovati od drugih ili drukčijih primjeraka i drugih izdanja istih djela. Cilj nam je ne samo deskriptivno prikazati starinu izdanja nego iznijeti obilježja po kojima se ovo izdanje razlikuje od nekih drugih i što je to što ga čini drukčijim. Posebna je pozornost posvećena točnu prenošenju temeljnih podataka u skupinama stvarnoga naslova i impresuma, materijalnoga opisa te opsegu objavljena djela s vanjskim obilježjima i svim oštećenjima, a prema suvremenim propisima bibliotečne struke, poglavito Međunarodnog standarda bibliografskog opisa starih omeđenih publikacija (antikvarnih) - ISBD(A)[6].

U knjižničnom katalogu zabilježeno je sedam djela Ivana Zlatoustoga. Pet ih je otisnuto na latinskome jeziku u tiskarama u Baselu, Ostrogonu, Roveretu i Trnavi tijekom XVI. i XVIII. stoljeća. Među navedenima su i ovdje obrađena [Sabrana] djela, a otisnuli su ih Jeronim Froben i Nikola biskup u Frobenovoj tiskari u Baselu 1558. godine. Dva preostala izdanja tiskana su u novije vrijeme na suvremenome hrvatskome jeziku u Makarskoj (Služba Božja) *Krsne pouke*, 2000. i Splitu (Verbum) *Čistoća i ljubav,* 2015. Uz ostalu literaturu potonja su dva djela doprinijela boljem autoričinu razumijevanju opusa Ivana Zlatoustoga te prilikama i vremenu u kojemu je Zlatousti živio i stvarao.

UDK 276 Zlatousti, I. CHRYSTOSOMUS, Ioanis, sanctus

Opera D. Ioannis Chrystosomi, Archiepiscopi Constantinopolitani, qvotqvot per Graecorvm exemplarium facultetam in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt:in quibus quid hac postrema editione sit prestitum, ex Epistola ad Lectorem,& Tomorum catalogis, licebit cognoscere. Tomvs primvs [-Quintus] / Ioannus Chrysostomus. – Basileae : [Hieronymus] Froben [et Nicolaum Episcopium], M.D.LVIII. [1558.] – 5 sv. ; ilustr. ; 38 cm (sl. 4).

[3] Antolović, 1998, 288.

[4] Cenzura u Crkvi postoji od kraja staroga vijeka, proteže se kroz cijeli srednji vijek, a dokinuta je nakon II. vatikanskoga sabora. Pojava tiska prisilila je svjetovne i crkvene vlasti da poduzmu drastičnije mjere glede ograničavanja i raspačavanja nepoćudnih dijela. Tako Katolička Crkva radi i izdaje popise zabranjenih knjiga. Prvi takav popis objelodanjen je 1559. pod nazivom *Index librorum prohibitorum*, a novo izdanje otisnuto je 1564. U njemu su objavljena i pravila (o zabranjenim knjigama koje nisu toliko štetne ako se isprave) što ih donosi Tridentisnki koncil (*Regulae Indicis Sacrosancte Synodi Tirdentinae*). Stipčević, 2000, 190-194.

[5] Neke knjige, prema mišljenju cenzora, nisu smatrane toliko opasnima da bi ih trebalo uvrstiti na popis zabranjenih knjiga. S druge strane, nisu bile ni dobre za čitanje ako se iz njih ne izbrišu imena određenih osoba ili mjesta koja su smatrana opasnima za čitatelje. Stoga Crkva uz popise zabranjenih knjiga izdaje indekse knjiga koje treba očistiti (*Index expurgatorius lubrorum*), a prvi takav tiskan je u Antwerpenu 1571. po nalogu španjolskoga kralja Filipa II. Kako bi pojasnili što i kako se treba čistiti uz novo izdanje popisa zabranjenih knjiga (1586.) Crkva izdaje *Instrukcije* o čišćenju nepoćudnih dijelova teksta. Jedan od načina je prekrivanje teksta crnilom ako je riječ o kraćim tekstovima od dva do tri retka, a drugi je lijepljenje papira/naljepnica preko većega teksta. U primjercima knjižnice na Gorici zastupljena su oba navedena primjera čišćenja teksta. Stipčević, 1994, 54-56, 65-67; 2000, 214-216.

[6] ISBD(A), 1995.

Djela su uvezana u pet knjiga. Prvi svezak uvezan je zajedno s indeksom, a svi ostali samostalno. Uvez je tvrd, korice su presvučene svinjskom kožom, osim prvoga sveska koji je uvezan i presvučen ukrasnim papirom, vjerojatno znatno poslije. Uvezi su dobro očuvani, hrpteni su naslovi rukom ispisani i čitljivi. Ispod je ručno nacrtana simetrična kompozicija, a u dnu se vide tragovi pravokutnih naljepnica. Naslovnim folijama svih svezaka prethodi prazan list. Naslovi su otisnuti na prvoj foliji *recto*, u većini slučajeva kombinacijom velikih i malih tiskanih slova, crnom bojom, oblikom nedovršena istostraničnoga trokuta u više redaka. Prvi je redak istaknut većim podebljanim fontom, a svaki sljedeći redak otisnut je sitnijim fontom od prethodnoga. Podnaslovi nekih poglavlja tiskani su u kurzivu. Naslovi počinju stiliziranim, vodoravno položenim bršljanovim listićem u crnoj boji. Ispod naslova je Frobenov tiskarski znak – okomito postavljen štap čvrsto drže dvije ruke na čijemu vrhu stoji ptica (kljunom okrenuta lijevoj zmiji), a oko štapa simetrično su isprepletene dvije okrunjene zmije. Natpis Froben je prelomljen na dva sloga pa je lijevo od znaka FRO, a desno BEN. Na naslovnim folijama svih uveza uz Frobenov logo dvije su vrste *ex librisa*. Rukopisni *ex librisi* položeni su desno i lijevo u odnosu na logo (M. C., B. S.), a pečatni (BC) s obiju strana loga po jedan na sredinu ispod tiskarova prezimena. Na vrhu istih folija lijevo je rukopisna bilješka: No. Xxy(?). Tu su i dva pečata, jedan stari knjižnice samostana na Gorici i drugi prstenasti s inicijalima C. G. u središtu kružnice i prstenastim natpisom oko njih: M. D. I. P. B. D. R. (?) D. I.[7] U impresumu su mjesto i godina izdanja otisnuti spacionirano, jedno ispod drugoga. Godina je na pojedinim svescima otisnuta s točkama iza svake slovne oznake, a na drugima samo s jednom ili dvjema točkama. Na naslovnoj foliji indeksa impresum je otisnut u jednome redku, a godina je bez točaka.

Knjige su tiskane u dvama stupcima po 60[8] redaka i dvostrukom folijacijom: arapskim brojevima u gornjim kutovima desno i lijevo označeni su stupci, a arci slovčanim oznakama u donjim desnim kutovima folija *recto* ispred kustoda. Kustode su otisnute u donjim desnim kutovima svake folije. Ispod lijevoga stupca na prvim dvjema, odnosno trima folijama svakoga arka otisnut je skraćeni oblik autorova prezimena *Chrys.* s oznakom danoga sveska.

Djela su tiskana na latinskome jeziku,[9] uobičajenom ortografijom, tiskarskim slogom i siglama vremena u kojemu su nastala s tiskarskim bilješkama na marginama. Bilješke su otisnute kurzivom. Uz tiskarske bilješke svesci obiluju urednim i čitljivim rukopisnim bilješkama uglavnom na latinskome jeziku i vjerojatno su djelo jedne osobe. Između stupaca kapitalom su otisnuta slova, sitnijega fonta, A B C i D koja u pravilu obilježavaju petnaesti redak u stupcima. Od sveska do sveska margine su uglavnom različitih dimenzija,[10] a neujednačene su i unutar istoga sveska. Tekstovi su mjestimice podcrtavani i označavani. Tekući naslovi otisnuti su velikim tiskanim slovima na gornjim marginama svih svezaka i teku s folija *verso* na *recto*. Knjige su opremljene inicijalima različitih veličina. Za razliku od prije tiskanih Frobenovih djela ovdje su prikazani inicijali i slikovni prikazi unutar njih mutni, nejasni. To se odnosi i na tipografski znak otisnut u pojedinim svescima. Podatci u kolofonu nisu identični, nego se razlikuju od sveska do sveska. Kolofoni se redovito nalaze na posljednjim folijama *recto* ispod teksta osim petoga sveska u kojem tekst završava na foliji *verso*, a time i kolofon. Na istim folijama *verso* ponovljen je tiskarov logo.

Iz uvodnih napomena nekih svezaka razvidno je da se tiskar kod pripreme ovih djela služio (jednim) pariškim izdanjem, u to doba

7 Natpis pečata čitljiv je jedino na četvrtome svesku. Na nekim svescima pečat je djelomice čitak, a na ostalima se naziru samo obrisi slova i pečata.

8 Iznimka je prva folija *verso* sa 61 retkom.

9 U tekstu se, premda u nekim svescima rijetko, mogu naći riječi tiskane grčkim i hebrejskim jezikom.

10 Širina gornje margine kreće se od 1,5 do 2 cm, donje od 4,5 do 5,2 cm, vanjske oko 3,8 cm i unutarnja oko 2,5 cm.

Sl. 1. Chrysostomus, I. Opera D. Ioannis Chrysostomi, ..., 3, fol. t2 r.

čuvanoga u kraljevskoj knjižnici, carigradskim originalom iz patrijaršijske knjižnice, (nekim) veronskim izdanjem i svojim prethodnim izdanjima ovoga pisca kako bi se korigirale pogrješke iz prethodnih izdanja. Uz njih su otisnuti novi indeksi mjesta i pojmova te više posveta i napomena čitateljima. Izdanje su svojim tumačenjima, tj. prijevodima, obogatili mnogi ugledni teolozi toga doba. Među inim tumačima u napomenama su istaknuta imena Erazma Roterdamskoga, Sigismuda Gelena, Wolfganga Muscola i dr. S obzirom na to da su neki od njih pod utjecajem reformacije osporavali (do)tadašnja učenja Katoličke Crkve, a jedan broj ju je i napustio, djela su podvrgnuta katoličkoj cenzuri u obliku čišćenja knjiga sukladno propisima Indeksa knjiga koje treba očistiti (*Index expurgatorius librorum*), objavljena 1571. u Antwerpenu po nalogu španjolskoga kralja Filipa II.

U knjizi inventara djela su zabilježena od broja 30 do 34 sa signaturom S I-13/1-5.

Djelo je tiskano u trećinskom formatu, 38 cm.

[Index] – 1558. – [Vlastita paginacija], ilustr.

Naslov ovoga dijela knjige glasi: Indices Locvpletissimi dvo in omnia D. Ioannnis Chrysostomi Opera, qvorvm alter Sacrae Scripturæ locos allegatos ac enarratos, Biblico ordine indicat, annexa etiam locorum Bibliocorum, qui inter se pugnare uidentur, conciliatione per eundem Chrysostomum:alter iuxta alphabeti ordinem quicquid memorabile in ipso habetur docet:maiore diligentia quam antehac unquam aut usquam concinnati. Prvi dio knjige sastoji se od sadržaja svih pet svezaka,[11] indeksa mjesta Svetoga pisma[12] i

[11] Catalogvs omnivm Opervm Divi Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani. Kustoda ispod sadržaja DIVO upućuje na činjenicu da je knjiga pogrješno uvezana.

[12] Index Locorvm Sacræ Scriptvaræ qvi A D. Ioanne Chrysostomo vel priuatis continuiscq commentariis, uel passim scriptis suis inserti examplanantur, Biblico ordine seruato,summa diligentia concinnatus : quo nullus antea nec uberior nec utilior extitit. Prior numerus tomum, posterior ipsius columam notat.

indeksa pojmova.[13] Sadržaj je otisnut u dva stupca normalnim fontom, a indeksi u kurzivu u dva (prvi), odnosno tri (drugi) stupca (sl. 5). U indeksima se nalaze samo dva inicijala, lošega otiska. Folijaciju čine oznake arka u donjem desnom kutu: A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, svi u trećini. Nedostaje čitav arak ά (alfa) i folija A[1]. Kustode[14] se nalaze na svakoj foliji, također u donjem desnome kutu. Tekst kolofona otisnut je u tri retka i glasi: Basileae apvd Hieronymvm Frobenivm, et Nicolavm Episcopivm M. D. LVIII.

Uvez je dobro očuvan i razlikuje se od preostalih četiriju svezaka što upućuje na činjenicu da nije originalan ili barem nije iz istoga vremena kao preostala četiri sveska. Vjerojatno je nastao u drugoj polovini XIX. stoljeće. Tom je prigodom nekoliko folija stručno zaštićeno. Hrbat je kožni, a korice presvučene ukrasnim papirom zelene boje. Na prvi pogled činilo se da je knjiga potpuna. Međutim, temeljitim pregledavanjem djela, daljnjim istraživanjem i komparativnom metodom utvrđeno je da nedostaje jedan arak i da je knjiga, svjesno ili nesvjesno, pogrješno uvezana.

Tomvs primvs. – 1558. – 980 stp., ilustr.

Naslov je otisnut kombinacijom velikih i malih tiskanih slova u devet redaka: OPERA D. IOANNIS CHRYSOSTOMI, ARCHIEPISCOPI CONSTANTINOPOLITANI, QVOTQVOT PER GREACORUM EXEMplarium fakultetam in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt:in quibus quid hac postrema editione sit prestitum, ex Epistola ad Lectorem & Tomorum catalogis, licebit cognoscere.

Ispod njega nalazi se TOMVS PRIMVS i impresum s logom. Čitava je stranica centrirana. Na naslovnoj foliji *verso* nalazi se napomena čitatelju otisnuta u jednome stupcu u 25 redaka. Ispod napomene je kustoda *REVE*= iz koje je vidljivo da nedostaje tekst na koji se ona može navezati. Naknadno je utvrđeno da nedostaje čitav arak ά (alfa) s poglavljima Erazma Roterdamskoga. Prvo se odnosi na posventno pismo naslovljeno na augsburškoga biskupa Kristofora von Stadiona,[15] a drugo na životopis Ivana Zlatoustoga.[16] Na kraju životopisa tiskar čitatelje, koji žele znati više o životu Ivana Zlatoustoga, kratkom bilješkom u kurzivu upućuje na trinaesti svezak Nikeforove[17] *Povijesti Crkve*. Tu je također i pismo koje je Sigismund Gelen[18] naslovio na opata Ivana Rodolfa.[19] Pismo je, kao i neke druge napomene,

[13] Index in Chrysostomvm alter, qvo qvicqvid memorabile per vniversa ipsivs scripta tractatur, annotatum est, seruata numerorum ratione, ut in priore elencho.

[14] Na početnim arcima uočene su pogrješke i propusti: na foliji A2 *verso* kustoda je pogrješno otisnuta, na 5. i 6. foliji *recto*, arka A kustoda nedostaje kao i na foliji B3.

[15] Christoph von Station (1478. – 1543.), augsburški biskup (1517. – 1543.), humanist, prijatelj i sljedbenik Erazma Roterdamskoga, jedno je vrijeme slovio za najučenijega njemačkoga biskupa. (Lexicon für Tehologie und Kirche, 9, 1986, 1003-1004) Pismo je naslovljeno: Reverendo Patri ac D. clarissimo, D. Christophoro A' Stadi episcopo Avgvstensi Des. Erasmus Roterodamus. S. D. Ovdje navedeni podatci preuzeti su: (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y).

[16] Naslov glasi: Vita D. Ioannis Chrysostomi ex historiae quam tripartitam vocant, libro decimo magna ex parte concinnata nonnullis adietis ex dialogo Palladii episcopi Helenopolitani, qui fuerat Chrysostomi discipulus,&Theodori Romanæ ecclesiæ, per Des. Erasmum Roterodamum ad Christophorum episcopum Augustanum. Ovdje navedeni podatci preuzeti su: (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y).

[17] Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (oko 1256. – 1335.), lat. Nicephorus Callistus Xanthopolus, posljednji je grčki crkveni povjesničar (https://en.m.wikipedia.org/wiki/Nikephoros_Kallistos_Xanthopoulos). Bilješka je naslovljena: Qui plura cupit cognoscere, legat Nicefori Callisti Ecclesiast.Hist.Tomum XIII.

[18] Sigismund Gelenius (1497. – 1554.) poznat je i kao Sigismund Gelen. Rođen je u Češkoj plemićkoj obitelji kao Zikmund Hruby z Jeleni. Istaknuti je češki humanist, pisac i znanstvenik. Obrazovao se u Pragu i Italiji kod čuvenoga grčkoga znanstvenika i filozofa Marcusa Musurusa (1470. – 1517.). Oko 1524. preselio se u Basel gdje je dobio namještenje urednika u tiskari čuvenoga Johanna Frobena. Jedno je vrijeme radio s E. Roterdamskim kod kojega je stanovao (en.wikipedia.org/wiki/Sigismund_Gelenius).

[19] Jean-Rodolpho Stör de Störenberg, lat. Ioannis Rodolphus, opat benediktinskoga samostana u Murbachu (1542. – 1570.) (https://en.m.wikipedia.org/wiki/Murbach_Abbey).

otisnuto u kurzivu u jednome stupcu u 33 retka, datirano je na 1. kolovoza 1547.[20] Druga pogrješka načinjena je kod uvezivanja sadržaja (Catalogus...) ispred indeksa. Naime, na posljednjem listu kataloga folija β *verso* kustoda DIVI upućuje da je sadržaj trebao biti uvezan ispred arka ά koji počinje DIVI IOANNIS... U ovome svesku nema slikovnih inicijala. Postojeći inicijali[21] otisnuti su crnom bojom u zamišljenim kvadratićima 2x2 cm i 4,5x4,5 cm. Kod oznaka poglavlja tekućih naslova uočene su nepravilnosti[22] i jedna pogrješka.[23] Osim tiskarskih bilješki na marginama su česte rukopisne bilješke, a tekst je mjestimice podcrtavan. Folijacije se nalaze u donjem desnom kutu, a označene su prve četiri folije. Kustode se nalaze također u donjem desnom kutu na svakome listu folije. Na posljednjoj foliji *recto* arka S centrirano je otisnut popis araka: Series chartarvm: α. β. A. b. c. d. e. f. g. h. i. k. l. m. n. o. p. q. r. s. t. u. v. x. y. z. A. B. C. D. E. F. G. H. K. I. J. K. L. M. N. O. P. Q. R. S. Omnes sunt Terniones. Kolofon otisnut ispod u tri retka: Apvd Inclytam Basileam per Hieronymvm Frobenivm, et Nicolaum Episcopum. Anno M. D. LVIII. Na istoj foliji *verso* nalazi se lijep i jasan tiskarov logo.

Secvndvs tomvs Opervm divi Ioannis Chrysostomi Archepiscopi Constantinopolitani, qvorum. Catalogus sequenti pagina continetur. – 1558. – 1378 stp. : ilustr.

Naslov je otisnut velikim i malim tiskanim slovima u četiri retka u obliku nedovršena trokuta. Impresum s logom je centriran. Na istoj foliji *verso* nalazi se sadržaj u dva stupca pod naslovom: Catalogvs Opervm secvndi tomi. Iz sadržaja je razvidno da svezak sadrži propovijedi na ulomake Matejevih i Lukinih evanđelja, četrnaest kratkih propovijedi ulomka (početka) evanđelja po Marku i da se u komentarima nalazi jedna homilija protumačena od Sebastijana Guldenbeka[24] koju je komentarima dopunio i obnovio Kristofor Serariki.[25] Uvodni tekst O izlaganju Ivana Zlatoustoga[26] na evanđelje blaženoga Mateja napisao je Anian.[27] Tiskarske napomene u

[20] Bilješka je naslovljena: Reverendo Patri Ioanni Rodolpho Abbati Mvrbacensi et Lvtrensi etc. Sigismund Gelenius S. D. ... Basiliae, Cal.Augusti, Anno a natali salutis, M. D. XLVII. (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y).

[21] Za razliku od ranijih Frobenovih izdanja Djela Ivana Zlatoustoga oskudno su opremljena. Ovdje su inicijali sitniji, premda su otisnuti velikim tiskanim slovima u crnoj boji. Iznose cca 3 mm. Početni inicijal G smješten je u zamišljeni kvadrat 4,5x4,5 cm koji se proteže kroz 10 redaka. Sam inicijal položen je u predjelu 6. retka. Oni u kvadratićima 2x2 cm protežu se kroz pet redaka, a inicijal je položen na sredini u predjelu 3. retka. Zastupljeni su sljedeći inicijali: G, I, M, V, A, H, Q, S, N, D, R, E, P, C, T, F, B, O, L.

[22] Poglavlja tekućih naslova od stp. 391 do stp. 508. ne nižu se ispravnim slijedom. U uvodnome dijelu rečeno je da tekući naslovi teku s folija *verso* na *recto*. Primjerice, tekući naslov stp. 391-392/393-394 glasi: In Geneseos capvt XXII Homilia XLVIII. Svako sljedeće poglavlje do stp. 508 uvećano je za dva broja.

[23] Na foliji O2 *verso* pogrješno je otisnut tekući naslov: umjesto skraćenoga autorova imena D. Ioan. Chrysostomi otiskan je naslov propovijedi: De nativitate VII...

[24] Malo je dostupnih podataka o Guldenbecu. Pronađen je tek jedan biografski podatak o njemu u Allgemeines Gelehrten-Lexicon, a leksikonska uputnica na ime Sebastianus Guldenbec otisnuta je u 5-6 redaka. Poznato je da je živio tijekom XVI. st. Prevodio je na latinski, a 1560. tiskan je prijevod Homera s njegovim komentarima. Jöcher, 1750, 1276.

[25] Cristofano Serarichi/Serarrichi (XVI. st.), lat. Cristophorus Serarrico, prevoditelj, aktivan sredinom XVI. st. (http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=11&res=16156).

[26] Aniani in expositionem D. Ioannis Chrysostomi, Archiepiscopi Constantinopolitani, super Euangelium beati Matthaei, Prologus.

[27] Anianus (ponekad i Annianus) iz Celede, đakon crkve u Caledi u ranom 5. stoljeću i Pelagijev je pristaša. Jedni ga smatraju prvim prevoditeljem i tumačem dijela Ivana Zlatoustoga na latinski. Poznato je da je na latinski preveo prvih dvadeset i pet od devedeset homilija Matejeva evanđelja Ivana Zlatoustoga. No o Anianu se malo zna pa nije sigurno je li Celeda mjesto njegova rođenja, đakonskoga ređenja ili obavljanja đakonske službe. Također ga nazivaju i pseudođakonom iz Calede. To, među ostalim, navodi i Emilio Bonfiglioa u svom radu (Bonfiglio, 2009, 78; https://en.wikipedia.org/wiki/Anianus_of_Celeda).

Sl. 2. Chrysostomus, I. Opera D. Ioannis Chrysostomi, ..., 4, fol. R4 v.

Sl. 3. Chrysostomus, I., Opera D. Ioannis Chrystosomi, ..., 5, fol. E5 v.

djelima su izvor mnogih informacija. Tako iz napomene[28] otisnute u šest redaka u podnožju stp. 699 saznajemo da su izlaganja prvih sedamdeset osam homilija Matejeva evanđelja ovoga sveska preveli i protumačili Anian i Juraj Trapezuntski.[29] U drugome dijelu iste napomene stoji da je poglavlje dvadeset sedmo, odnosno sedamdeset devetu homiliju, protumačio Kristofor Serariki,[30] a devedeset prvu homiliju Matejeva evanđelja interpretirali su Anian, Trapezuntski i Serariki.[31] Uz navedene prevoditelje i tumače Zlatoustovih tekstova Matejeva evanđelja u ovome svesku zastupljena su tumačenja Sigismunda Gelena[32] i Bernarda iz Bresciae[33] te poduža napomena

[28] Premda je tekst otisnut u stilu svih ostalih naslova, kombinacijom velikim i malih tiskanih slova, prethodi mu bršljanov listić. Prema mjestu na kojem se nalazi i sadržaja razvidno je da je riječ o tiskarskoj napomeni: Hactenvs Anianvs et Geor. Trapezuntius interpretati sunt.

[29] Georgius Trapezuntius (1396. – 1486.), engl. George of Trebinzond. Prema nekim izvorima rođen je 1395. na Kreti, a preminuo 1472. ili 1484. u Rimu. Bio je bizantski humanist, vrstan poznavatelj grčkoga jezika i prevoditelj, Aristotelov pristaša i Platonov protivnik. Jedno je vrijeme obnašao funkciju osobnoga tajnika pape Eugena IV. (https://www.britannica.com/biography/George-of-Trebizond)

[30] Ex cap. XXVII Homil. LXXXIX Christophoro Serarrico interprete.

[31] Napomena glasi: Divi Ioannis Chrysostomi homiliarum nonagintaunius super Matthaeum, Aninao & Georgio Trapezuntio, Chrostophorque Serarrico interpretibus, finis.

[32] Gelen je preveo i tumačio barem dvije homilije u poglavlju Ex variis in Matthaevm Locis: Eivsdem de eo qui debabat decem milia talentorum, &centum denarios exigebat,& quod quouis peccato grauius sit iniuriæ meminisse. Homilia XX. Sigis. Gelenio interprete i Lavs maximi et quales dvcen dæ sint uxores. Homilia XXII Sigismundo Gelenio interp.

[33] Bernardus Lucas v. Brescia (Brixianus) (oko 1504. – 1558.), lat. Bernardus Brixianu, poznat i kao Luca Bernardi, Lucas Bernardus, Bernardus, Lucas Brixianus. Lexikon für Theolgie und Kirche bilježi da je živio oko 1500. i preveo je na latinski Krizostomovu Pohvalu sv. Pavlu poznatu pod nazivom *De laudibus et excellentia s. Pauli apostoli.* (Lexicon für Theolgie und Kirche, 1986, 236, http://worldcat.org/identities/np-bernardus$brixianus/) U ovomu svesku Bernard je preveo barem dvije homilije poglavlja Ex variis in Matthaevm Locis: Ex evangelio secvndvm Matthæu, Cum uidisset Iesus turbas, ascendit in montem:&cum sedisset, accesserunt ad eum discipuli eius,& aperiens os suum docebat eos: Homilia VI. Bernardo Brixiano interprete i In eandem evangelicam dictione Domine, quoties in me peccabit frater meus, Hom. XIX. Bernardo Brixiano interprete.

čitatelju Erazma Roterdamskoga.[34] Erazmo je također protumačio dio Lukina evanđelja u kojem govori o Lazaru siromahu.[35] Osim navedenih, poznatih nam tumača Zlatoustovih homilija Matejeva evanđelju ovdje se nalaze i prijevodi nepoznatoga, neodređenoga autora.[36] Jedna tiskarska napomena izdvaja se od ostalih. Za razliku od već navedenih napomena ova je otisnuta u kurzivu, fontom tiskarskih bilješki u dva retka iza poglavlja Ex variis in Matthaevm Locis, Hom. XXVI.[37]

Svezak je opremljen sa 189 narativnih inicijala biblijske ikonografije u kvadratićima različitih veličina.[38] Mjestimice je tekst označavan i podcrtavan crnilom te su neke folije umazane njime, a na nekim su folijama pronađeni tragovi voska. Uz tiskarske bilješke na marginama se često javljaju čitljive rukopisne bilješke[39] na latinskome jeziku (sl. 9 i 10). Iznad tekućega naslova stp. 1147-1148 stoji rukopisna bilješka: Joannis Chrysostomi Homilije et sermones.[40] Na posljednjoj foliji arka Ll recto u četiri je retka otisnuto: SERIES CHARTARVM abcdefghiklmnopqrstuxyz ABCDEFGHIKLMNOPQRSTVXYZ Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Omnes sunt terniones praeter KK Ll quaterniones., a ispod toga u kolofonu otisnuto je u tri reda: BASILEAE PER HIERONYMVM FROBENIVM, ET NICOLAVM EPISCOPVM, ANNO M . D. LVIII[.]

Lakune knjižnih moljaca mogu se vidjeti na objema koricama s vanjske i unutarnje strane,[41] uz nutarnje stupce više folija,[42] negdje u predjelu osamnaestoga do dvadesetoga retka te na sredini donje i gornje margine.[43] Početci lakuna su točkasti, a potom se šire, jedne postaju crvolike s nekoliko kružnih rupica sa strane, druge su poput perforacije i nepravilnih su oblika.

34 Napomena je otisnuta na posljednjoj foliji *verso* arka G: Erasmvs Roterdamvs lectori., naglašena i tekućim naslovom: Erasmvs ad lectorem.

35 Eivsdem homilia post calendas de his qui eius...: postremo de Lazaro mendico, ac diuite, Ersamo Roterodamo interprete.

36 Naslov glasi: Ervditi commentarii in evangelivm Matthaei incerto avtore. Prologus.

37 *In his uingintisex homiliis penultimam et antepeulitmam onisimus, quod eadem totidem uerbis habeantur alibi, proq:his reposuimus uigesima et uigesimamsecundam*.

38 Petnaest inicijala ponovljeno je 189 puta u četiri veličine: 4,3x4,3 cm, 3,3x3,3 cm, 2,6x2,6 cm i 2x2 cm. Riječ je o lijepim narativnim, ambijentalnim inicijalima s antropomorfno-vegetabilnim, zoomorfno-vegetabilnim, ponekad i antropo-zoomorfnim prikazima svetopisamske tematike te vegetabilno-floralnim prikazima. Inicijalima u prvim dvjema veličinama započinju naslovne cjeline sveska. U najvećim kvadratićima pojavlja se pet inicijala: O, S, I, A, D, a početni inicijal D, antropo-zoomofnoga prikaza, jedni je inicijal prikazan u kvadratiću 3,3x3,3 cm i razlikuje se naracijom od onoga u velikome kvadratiću. U kvadratićima 2,6x2,6 cm javljaju se tri inicijala: P, Q, T. U najmanjim kvadratićima prikazano je 15 inicijala: L, O, H, C, E, T, I, V, A, N, P, S, Q, M, D, a ponovljeni su 180 puta. Neki od njih javljaju se s više slikovno-narativnih prikaza koji se opet naracijom razlikuju od onih u većim kvadratićima.

39 Količina rukopisnih bilješki različita je od folije do folije. Kreće se od jedne bilješke na pojedinim folijama do dvadesetak na drugim, a javljaju se uz stp: 57-66, 129-130, 387, 446, 449, 505, 607, 635-641, 901-902, 962-963, 1053-1058, 1126-1132 i vjerojatno su, barem u ovome svesku, djelo iste osobe.

40 Crnilo ove bilješke i rukopis grafijski se razlikuju od navedenih bilješki na marginama. Grafijski elementi rukopisa upućuju na pisca recentnijega doba. Štoviše, riječ homilija napisana je na hrvatskome jeziku dok je ostali dio teksta napisan na latinskome. Bilješka se nalazi iznad stp. 1147-1148.

41 Uvez prednje korice oštećen je po sredini nepravilnom lakunom oko 1 cm, a stražnje u donjem dijelu uz rub korice. Na nutarnjoj strani prednje korice zamijećena je veća lakuna nepravilna oblika (duž. oko 2,5 cm), a nalazi se uz gdk uz uvez i zahvatila je nekoliko prvih folija knjige, ali su lakune na folijama znatno manje od one na korici, vidljiva je i na foliji a4. Na nutarnjoj strani stražnje korice vide se dvije lakune, nepravilna oblika, nešto manje su od one na prednjoj korici. Lakune nisu zahvatile nijednu foliju knjige ispred.

42 Pojavljuje se uz 316, a završava uz 724 stp.

43 Na donjoj margini lakuna se pojavljuje od pretposljednje folije arka Gg u obliku kružića, potom je crvolika (0,5-2,2 cm) do posljednje folije knjige. Na gornjoj margini lakune su vidljive na posljednjim dvjema folijama, više ih je i nepravilnih su oblika.

Tertivs tomvs Opervm divi Ioannis Chrysostomi, Archepiscopi Constantinopolitani, qvorum Catalogus sequenti pagina continentur. – 1558. – 110 stp. ; ilustr.

Naslov je otisnut na prvoj foliji *recto* kombinacijom velikih i malih tiskanih slova u četiri retka u obliku nedovršena trokuta. Na istoj foliji *verso* otisnuta je tiskarska napomena[44] u jednome stupcu i osam redaka, a sadržaj ispod nje u dva stupca. U svesku su prikazane Zlatoustove homilije na Ivanova evanđelja, Djela apostolska, prigodne blagdanske (na)govore i homilije na dio Pavlovih poslanica. Neke od navedenih homilija sadrže i moralne pouke. U svesku su dodana četiri poglavlja Sigismunda Gelena i jedno John Cheke.[45] Uvodne tekstove ovoga sveska i više tumačenja homilija Zlatoustovih evanđelja napisao je Francisco [Accolti] Aretino.[46] Predgovor[47] je posvetio Cosimu de' Mediciju,[48] djedu svojega zaštitnika Lorenza,[49] a nakon toga slijedi predgovor djelu s njegovim tumačenjima.[50] Aretino je protumačio sve homilije Ivanova evanđelja od prvoga do dvadeset i prvoga poglavlja.[51] U sljedećem poglavlju nije naveden tumač,[52] ali je napomenu čitatelju na njegovu svršetku napisao Erazmo Roterdamski.[53] U knjižničnom je primjerku napomena cenzurom o čišćenju teksta u cijelosti prekrivena naljepnicom. Daljnjim je istraživanjem ustanovljeno da je Roterdamski preveo i protumačio više poglavlja ovoga sveska[54] kako samostalno tako i u suradnji

44 Napomena je naslovljena: Lectori philotheologo typographvs salvtem. Iz nje se može iščitati da su Pavlove poslanice obrađene u četrvrtom svesku i da se na temelju njih može pratiti Pavlovo kretanje.

45 Sir John Cheke (Cheeke) (1514. – 1557.), lat. Ioannes Checus Britannus, engleski humanist, prevoditelj, istaknuti predavač svoga doba, prvi profesor grčkoga jezika na Cambridgeu. Jedno je vrijeme bio odgojitelj princa Edwarda, poslije kralja Edwarda VI. (Brockhaus Enzyklopädie, 1967, 715; (https://www.britannica.com/biography/John-Cheke)

46 Francisco Accolti (1416./17. – 1484./88.), lat. Franciscus Aretinus, talijanski humanist, prevoditelj i pravnik. Živio je i djelovao u Bologni, Ferrari, Sieni, Pisi, Padovi, Rimu... Bio je tajnik Francisca Sforze, vojvode od Milana, i štićenik Lorenza de Medicija. (Lexicon für Theologie und Kirche, 1986, 104)

47 Predgovor je naslovljen: Francisci Aretini in D. Ionnis Chrysostomi episcopi Constantinopolitani commentarium super Ioannis euangelio, ad clarissimum uirum Cosmum Medicen Florentinum, Praefatio.

48 Cosimo de' Medici (1389. – 1464.) talijanski bankar, predstavnik patricijske obitelji koja je vladala Firenzom od XV. st. Veliki mecena književnosti, umjetnika i umjetnosti, osnivač Platonske akademije i medičijevske knjižnice. Post mortem dobio je nadimak Pater patriae/Otac domovine. (Hrvatska enciklopedija, 2005, 173)

49 Lorenzo de' Medici (1449. – 1492.), poznat po nadimku il Magnifico/Veličanstveni, talijanski je državnik i pjesnik. Po uzoru na djeda bio je pokrovitelj učenjaka i umjetnika, a kako je bio svestrano obrazovan i sam spada u red istaknutih talijanskih pisaca XV. st. (Hrvatska enciklopedija, 2005, 173)

50 Predgovor djelu naslovljen je: D. Ioannis Chrysostomi, Archiepiscopi Constantinopolitani, commentarii svper Ionnis euangelium, Prologus, Francisco Aretino interprete.

51 Poglavlje nosi naziv: D. Ioanni Chrysostomi Archiepiscopi Constatinopolitani svper evangelivm Ioannis ex capite primo, Homilia prima, Francisco Aretino interprete. Tekući naslovi na folijama *verso* unutar ovoga poglavlja glase: In Capvt Ioannis primvm – In Capvt Ioannis XXI, a recto Homilia I - LXXXVII.

52 Poglavlje s homilijama glasi: D. Ioannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani aliqvot homiliae in evangelium Iaonnis. De fide in Christo homilia. Eivsdem De Divo Ioannne Batpista Homilia. Homilia D. Ioan. Chrysostomi, in dictum Ioannis, Veniet hora, quando ueri adoratores adorabund patrem, in spiritu &/ueritate. De Lazaro resvscitato Hom. In dictvm Ioannis, vos amici mei & c. Homilia I – II.

53 Napomena je naslovljena: Erasmo Roterodamus Lectori S. D., a otisnuta je u 21 retku. (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y)

54 Poglavlja su naslovljena: Sancti Ioannis Chrysostomi comentarivm Acta Apostolorvm, Des. Erasmo Roterodamo interprete. Primvm qvidem sermonem feci de omnibvs, o Theophile, ...Homilia prima – [IIII.]. Divi Iannis Chrysostomi Oratio de beato Philogenio qui fuit ex patrono causarum factus episcopus, & quod nihil æque redit nos deo probatos, atque si studiosi ... dicta est autem quinq diebus ante natalem Christi, Erasmo Roterodamo interprete. U oba poglavlja knjižničnoga primjerka ime Erasma Roterdamskoga premazano je crnilom. (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y)

sa Sigismundom Gelenom.[55] Usto Gelen je interpretirao još barem dvije propovijedi ovoga sveska.[56] Posljednje poglavlje sveska „Pohvala božanskoga Pavla apostola“[57] sastoji se od devet homilija. Uz poglavlje nema podataka o prevoditelju. Može li se pripisati navedenome Bernardu iz Breše (Brixianus)?[58]

Svezak je opremljen s 203 slikovna inicijala u kvadratićima različitih veličina (sl. 6 i 7).[59] Tekst je mjestimice podcrtavan i/ili označavan,[60] a pojedine su folije umazane crnilom. Rukopisne su bilješke[61] na marginama čitljive, pisane latinskim jezikom, pripadaju barem dvjema osobama. Treća i četvrta folija arka O istrgnuta je iz uveza. Na prvoj foliji arka Z *recto* uz donji dio vanjskoga stupca zapažen je rukopisni *ex libris* livanjskoga fratra Srećka Perića.[62]

Na posljednjoj foliji arka Z *recto* u tri je retka otisnuto: SERIES CHARTARVM abcdefghiklmnopqrstuxyz ABCDEFGHIKLMNOPQRSTVXYZ Omnes terniones praeter Z quaternionem. Niže u kolofonu isto u tri retka stoji: BASILEAE PER HIERONYMVM FROBENIVM, ET NICOLAVM EPISCOPVM, ANNO M . D. LVIII. Ispod kolofona su dvije rukopisne bilješke, prva poput akronima ili inicijala, ima sedam znakova od kojih su jedni čitljivi (npr. M A. B?), a druga je nečitka kratica (?ul.) i broj 23.

Uvez je dobro očuvan, ali je uz hrbat zapaženo nekoliko točkastih tragova knjižnoga moljca. Unutarnje strane prednje i stražnje korice također je na nekoliko mjesta zahvatio moljac, a lakune su nešto uočljivije nego na uvezu. Više njih zamijećeno je i na prvoj foliji arka *a* i mogu se pratiti sve do pete folije navedenoga arka. Dvije su folije pogrješno obrezane: posljednja folija arka *i* te pretposljednja folija arka *A*.[63]

Qvartvs tomvs Opervm D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, continet D. Pauli Epsitolarum enarrationem, ad Graeca examplaria, non solum Veronese, uerumetiam manuscripta, denuo per Sigismundum Gelenium collatam, quarum catalogum sequens pagina complecitur.

Naslov je otisnut na prvoj foliji *recto* u sedam redaka kombinacijom malih i velikih slova i omeđen je dvama bršljanovim listićima za razliku od naslova u prethodnim svescima kojima samo prethodi bršljanov listić. Na foliji *verso*, u gornjem dijelu otisnuti su tiskarska

55 Bilješka koja govori o tome naslovljena je: Hactevns D. Erasmus Roterod. reliqua ad græca sunt collata per Sigismudum Gelenium. U knjižničnom je primjerku samo prvi redak s Erazmovim imenom premazan crnilom. (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y).

56 Riječ je o dvama poglavljima: Divi Ioannis Chrysostomi homilia de uerbis Pauli, Non solun sed & gloriamur in afflictionibus,& quædeinceps sequuntur, Sigismundo Gelenio interprete. Eivsdem de verbis Apostoli, habentes autem eundem spiritu fidei sicut scriptum est. Ite de his uerbis, Credidi, propter quod locutus sum.& de elemosyna. Sigismundo Gelenio interprete.

57 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Contantinopolitani, De Lavdibvs divi Pavli Apostoli, Homilia prima – homilia nona.

58 Vidi bilj. 32.

59 Devetnaest je inicijala ponovljeno 203 puta u šest veličina 4,3x4,3 cm, 3,3x3,3 cm, 2,7x2,7 cm, 2,2x2,2 cm, 2x2 cm i 1,5x1,5 cm. Riječ je o istim narativnim inicijalima kao u prethodnome svesku. I ovdje najvećim kvadratićima počinju poglavlja, a ima ih pet: I, S, C, A, N. U kvadratiću 3,3x3,3 cm prikazan je inicijal O samo jednom. U kvadratićima 2,7x2,7 cm prikazana su dva inicijala, a ponovljeni su tri puta: Q, P. U kvadratićima 2,2x2,2 i 2x2 cm prikazano je 19 inicijala: I, O, F, E, D, H, A, R, Q, C, S, N, P, V, M, G, L, B, a ponovljeni su 185 puta. U najmanjim kvadratićima 1,5x1,5 cm je šest inicijala: V, P, Q, A, C, D i ponovljeni su devet puta. Neki od njih javljaju se s više slikovno-narativnih prikaza, koji se naracijom razlikuju od onih u većim kvadratićima.

60 Najčešće je riječ o okomitim oznakama uz stupce i to u obliku isprekidanih kratkih crta. Na nekoliko je folija uočeno podcrtavanje teksta ljubičastom olovkom.

61 Na pojedinim folijama nalazi se veći broj bilješka, a na drugima se nalazi samo jedna. Bilješke su zastupljene na folijama araka: a, h, l, r, t, u, A, B, D, E, M, N, O, S, Z.

62 Fra Srećko Perić (1896. – 1978.). Za svećenika je zaređen 1920. Doktorirao je u Rimu tezom Controversia inter Greacos et Latinos de purgatorio in concilio Ferrariensi-Florentino. Umro je u Caracasu (Venezuela). Rukopisni exlibris glasi: Dr. Srećko Perić.

63 Folija arka *i* nešto je šira u gdk, a ona arka A u ddk.

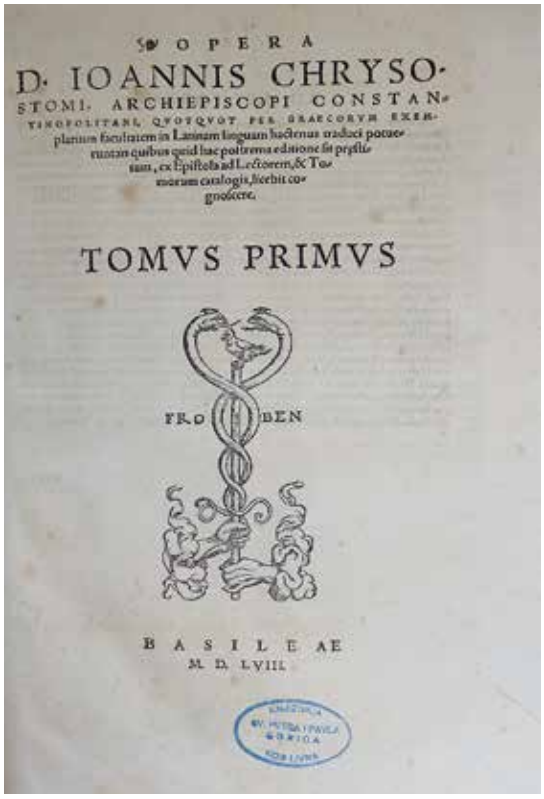
OPERA
D. IOANNIS CHRYSO-
STOMI. ARCHIEPISCOPI CONSTAN-
TINOPOLITANI, QVOTQVOT PER GRAECORVM EXEM-
plarium facultatem in Latinam linguam hactenus traduci potue-
runtur quibus quid hac postrema editione sit prestitum, ex Epistola ad Lectorem, & To-
morum catalogis, licebit co-
gnoscere.

TOMVS PRIMVS

FRO BEN

BASILEAE
M. D. LVIII.

Sl. 4. Chrysostomus, I., Opera D. Ioannis Chrystosomi, ..., 1558., 1. sv., nasl. fol.

INDEX IN CHRYSO-
STOMVM ALTER. QVO QVIC-
QVID MEMORABILE PER VNIVERSA IPSIVS

Sl. 5. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 1, fol. D_4 r.

napomena[64] i sadržaj. Iz prve rečenice Gelenove napomene saznajemo da je u pripremi (nekog) prsethodnoga veronskoga izdanja sudjelovao Gian Mattheo Gilberti[65], veronski biskup, a da je to izdanje imalo svojih nedostataka. Dalje Gelen informira čitatelja da su tekstovi ovoga sveska u odnosu na ta prethodna izdanja poboljšani i dopunjeni prema Zlatoustovim grčkim primjercima. Prema sadržaju sve je Pavlove poslanice ovoga sveska pozorno pregledao Sigismund Gelen.[66] Posljednju[67] je protumačio Joachim Perion[68].

64 Napomena je naslovljena: Sig. Gelenivs pio lectori salutem. Napomena je ostisnuta u jednome stupcu u 18 redaka. Dio teksta napomene je cenzurom čišćen tekst, premazan crnilom (dio osmog, čitav deveti i prvi dio desetoga retka). Usporedbom je ustanovljeno da je između ostaloga premazano ime Wolfganga Muscula (Vuolfga[n]gus Musculus).

65 Gian Matteo Giberti (1495. – 1543.), lat. Matthaeus Gibertus, veronski biskup od 1524., tajnik kardinala G. De' Medicija (poslije pape Lava X). Od 1528. do svoje smrti aktivno je sudjelovao u reformama Katoličke Crkve (Lexicon für Theologie und Kirche, 4, 1986, 885; https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-matteo-giberti_(Dizionario-Biografico)/)

66 Naslovi su preuzeti iz sadržaja: In Epistolam Pauli ad Romanos (32 hom.), ad Corinthios priorem (44 hom.), ad Corinthios posteriorem (30 hom.), ad Galatas, enarratio, ad Ephesios (24 hom.), ad Philippenses (15 hom.), ad Colossenses (12 hom.), ad Thessalonicenses primam (12 hom.), ad Thessaloncenses secundam (5 hom.), ad Timotheum priorem (18 hom.), ad Timotheum secundam (10 hom.), ad Titum (6 hom.), ad Philemonem (3 hom.) i ad Hebraeos (33 hom.).

67 Poslanica je kratka i naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, De Illo Pavli loco ad Hebraeos, Sponte enim peccantibus nobis percepta et hausta ueritatis cognitine, & quæ sequuntur, &quem admodum ad Christi sacramenta accedendum sit, concio, Ioachimo Perionio interprete.

68 Joachim Perion (1499. – 1559.), lat. Ioachimus Perionius, francuski benediktinac (opatija Cormery), filolog (helenist, latinist, romanist) i prevoditelj. Teologiju je doktorirao 1542. u Parizu. Prevodio je s grčkoga na latinski djela Aristotela, Dionizija Aeropagita, Ivana Damašćanskog, Dionizija i Justinijana. (Lexikon für Theologie und Kirche, 8, 1986, 279; usp. Lokmer 2017, 150)

Predgovor[69] Poslanici Rimljanima Ivana Zlatoustoga na latinski je preveo Wolfgang Musculus,[70] a pregledao i s grčkim izvonikom usporedio Gelen. Izlaganja Pavlove poslanice Rimljanima[71] s moralnim poukama[72] protumačio je također Wolfgang Musculus.[73] Homilije Prve Pavlove poslanice Korinćanima[74] Ivana Zlatoustoga s poukama[75] protumačili su Francisco Aretino,[76] Simon Grynaeus,[77] Jeronim Lamb[78] i Johann Fichard.[79] Zlatoustova izlaganja na homilije Druge Pavlove poslanice Korinćanima s moralnim poukama preveo je i protumačio Erazmo Roterdamski[80] kao

69 Predgovor je naslovljen: D. Ioannis Chrysostomi in epistolam ad Romanos Preaefatio, a Volfgango Musculo latine conuersa, & nunc denuo ad Græcos manuscriptos codices dilgenter recognita per Sigismundum Gelenium. U knjižničnom je primjerku ime V. Musculusa premazano crnilom i dijelom istrugano.

70 Wolfgang Musculus (Müslin) (1497. – 1563.), lat. Vuolfgangus Musculus, do 1527. benediktinac, posljednji prior samostana u Lixheimu (Francuska). Od 1529 djeluje kao protestantski pastor u Strassburgu i Augsburgu (1531. – 1547.). Radio je na širenju reformacije i uspostavljanju ravnoteže između luterana i kalvinista. (Brockhaus Enzyklopädie, 13 Bd., 1967, 94)

71 Poslanica je naslovljena: In Epistolam Pavli ad Romanos, D. Ioannis Chrysostomi, sermo primvs [-XXXII], Volfgangus Musculus interprete. Ime Wolfganga Muscula u knjižničnom je primjerku prekriveno korektorom. Poslanica završava: Commentariorvm D. Ioannis Chrysostomi in Epistolam ad Romanos Finis.

72 Uz propovijedi je zastupljena 31 moralna pouka. Otisnute su u stilu tekućih naslova, velikim tiskanim slovima i različito su naslovljene: Conclvsio morale (1), Moralis adoratio (3), Moralis exhortatio (24), Morale (1), Exhortatio moralis de hospitalitate (1) i Moralis exhortatio, usum psalterii declarans (1).

73 U knjižničnom je primjerku ime Wolfganga Muscula premazano crnilom.

74 Naslov glasi: D. Ioannis Chrysostomi in Epistolam Pavli ad Corinthios primam, [Homilia prima – XXIX.], praefatio, Francisco Aretino interprete.

75 U Prvoj Pavlovoj poslanici Korinćanima zastupljene su 22 moralne puke s različitim naslovima: Moralis exhortatio, Morale, Morale contra philosophos et plat., Morale de pvritate vitae, Morele de continentia Iosephi, Morale negligenda salute proximi, Morale in eos qvi absvrdis spactaculis delectantur, Morale qvomodo condescendendu fratribus, et quo a peccatis reuocadi, Morale de non confidendo sibiipsi et contra auaritiam, stp. 504; Morale de amore proximi, et sacramento corporis domini, Morale, ferenda qvaedam in uxoribus, nec temere in eas saeuiendum, Morale de aeqvanimitate in luctu et morbis, Morale, non inqvirendvm cvr alius diues, alius pauper, sed diuino iudicio permittendum.

76 Osim što je napisao uvod Aretino je protumačio prvih 29 homilija Prve Pavlove poslanice Korinćanima. Vidi bilj. 45

77 Simon Grynaeus (1493. – 1541.), poznat i kao Simon Grynäus, njemački protestantski teolog i humanist, latinist i helenist, profesor u Budimu, Baselu, Heidelbergu i Wittenbergu. Bio je povezan s Melanchtonom, Lutherom, Calvinom, Tomasom Morom i dr. Revni je promicatelj reformacije. Preveo je s grčkoga na latinski Plutraha, Aristotela, Zlatoustoga i dr. (https://www.biblicalcyclopedia.com/G/grynaeus-or-grunaeus-simon.html)
Grynaeus je protumačio 11 homilija Prve Pavlove poslanice Korinćanima: Homilia XXX/[-LXI] Simone Grynaeo interprete. Ove homilije, za razliku od prethodnih, ne sadrže nikakvih moralnih pouka.

78 Hieronymus Lamb (1508. – 1559.), lat. Hieronymus Agninus, njemački pravnik, gradski savjetnik. Na poticaj Ficharda postaje sindik (pravni zastupnik) grada Frankfurta i zajedno s njim vodi važne pregovore za grad. Autor je detaljne kronike opsade Frankfurta 1552. (https://frankfurter-personenlexikon.de/node/3018)
Lamb/Agninus protumačio je 42. homiliju Prve Pavlove poslanice Korinćanima koja je naslovljena: Homilia qvadragesima secvnda Hieronymo Agnino interprete.

79 Johann Fichard (1512. – 1581.), lat. Ioannes Fichardus, vodeći je njemački pravnik XVI. stoljeća, pravni zastupnik rodnoga Frankfurta i pravni pisac. Široko obrazovanja i ženidba s patricijkom Elisabeth Grünberger priskrbila mu je naslov plemića 1541. (https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Fichard)
Fichard je protumačio 43 homiliju Prve Pavlove poslanice Korinćanima i naslovljena je: Homilia LXIII. Ioanne Fichardo interprete.

80 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi, archiepsicopi Constantinopolitani, Commentarivm in Secvndam ad Corinthios Epistolam, [Homilia I - XXX] Des. Erasmo Rot. Interprete. U knjižničnom je primjerku cenzor ime E. Roterdamskoga prekrio crnilom. Druga poslanica Korinćanima završava podužom Erazmovom posvetom naslovljenom kardinalu Ivanu Lotarinškom (Lotharingija), koja je ranije bila prekrivena naljepnicom. Naljepnica je dobrim dijelom skinuta (strgana), ostali su pričvršćeni njezini vanjski pravokutnici. Tekst je i dalje djelomice nečitak kao i sam naslov. Naslov pruzet s interneta glasi: R. D. D. Ioanni Card. Lothoringiae Des. Erasmo Roterodamus S.D. s tekućim naslovom: Epistola nvuncvpatoria. Posveta datirana. Kod nas se zbog ruba naljepnice može pročitati mjesto, no ne i svi podatci vezani uz dataciju, pa ih preuzimamo iz istog izvora: Basilea III. Cal.IuI. Anno M. D. XXVII. Na kraju sedme homilije

i ona na Poslanicu Galaćanima.[81] Izlaganja Pavlove poslanice Efežanima,[82] Filipljanima,[83] Kološanima[84] te Prvu[85] i Drugu[86] Solunjanima protumačio je Wolfgang Musculo. Tumač izlaganja Prve[87] i Druge[88] poslanice Timoteju je nepoznat, a izlaganje Poslanice Titu[89] preveo je i protumačio Ambrosio Camaldulensis.[90] Tumač izlaganja Pavlove poslanice Filemonu[91] nije imenovan. Homilije Pavlovih poslanica Hebrejima[92] iz bilježaka i komentara Ivana

Druge Pavlove poslanice Korinćanima naglašeno je da je dovde preveo Erazmo Roterdamski: Hactenvs vertit Des. Erasmus Roterodamus. (https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y)

81 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani enarratio in Epistolam ad Galatas, Des. Erasmo Roterodamo interprete, locis aliquot per ipsum restitius ex editione Veronensi. U knjižničnom je primjerku dio naslova od Erazmova imena premazan crnilom. Podatci koje nedostaju preuzeti su s: https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y.

82 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi, arhiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in Epistolam ad Ephesios, Vuolfgango Musculo interprete, sermo primvs [- XXIIII:]. Poslanica sadrži 24 propovijedi i 20 moralnih pouka naslovljenih: Moralis exhortatio, a završava s Finis. U knjižničnom je primjerku ime Wolfganga Muscola prekriveno crnilom. Iznad naslova poslanice cenzor je naljepnicom prekrio razlaganje W. Muscula a naslovljeno je: D. Iaonnise Chrysostomi in Epistolam D. Pauli ad Ephesios, Argumentum a Vuolfgango Musculo latine conuersum. Podatci koji su nam nedostajali preuzeti su: https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y.

83 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constatinapolitani, enarratio in Epistolam Pavli ad Philippenses Vuofgango Musculo latine conuersa. Argvmentvm Epistolae. [Sermo I. – XV.]. Poslanica sadrži 15 propovijedi i 15 različito naslovljenih moralnih pouka: Moralis exhortatio, Totvs sermo moralis est i Morale, a završava s Finis. U knjižničnom je primjerku ime W. Muscula premazano crnilom.

84 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in Epistolam Pavli ad Colossenses Homilia prima [- XII.], Vuolfgango Musculo interprete. Poslanica sadrži 12 homilija. U knjižničnom je primjerku ime W. Muscula prekriveno crnilom a poslanica završava: Commentariorvm in Episatolam ad Colossenses Finis.

85 D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in Epistolam Priorem ad Thessalonicenses, Vuolfgango Musculos interprete, Homilia prima [- XI.]. Sastoji se od 11 homilija. U knjižničnom je primjerku ime W. Muscula premazano crnilom.

86 Naslov glasi: Argvmentvm Epistolae Posterioris ad Thessalonicenses, eodem interprete. Homilia III.[- V.]. Poslanica sadrži 3 homilije i završava: Commentariorvm in Epistolam ad Thessalonicens II Finis. U knjižničnom primjerku crnilom je premazano eodem interprete / isti protumačio, a odnosi se na W. Muscula.

87 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in Epistolam Priorem ad Timotheum, incerto interprete. Homilia prima [- XVIII.]. Poslanica se sastoji od 18 homilija i 18 moralnih pouka jednostavnoga naziva Morale. Ovoj poslanici prethodi posveta (?) nepoznata autora s naslovom: Divi Ioannis Chrysostomi episcopi Constatinapolitani, in epistolam beati Pauli ad Timotheum priorem argumentum, incerto interptete.

88 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in epistolam Secvndam ad Timotheum, Homilia prima [- X.]. Poslanica ima 10 homilija i 10 moralnih pouka (*Morale*), a završava jednom riječju: *Finis*.

89 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constatinapolitani, enarratio in epistolam Pavli ad Titum, Ambrosio Camaldulensi interprete. Homilia prima. [- VI.]. Poslanica sadrži šest homilija i pet pouka (*Morale*). Na završetku poslanice stoji: Commentariorvm in epistolam beati Pauli apostoli ad Titum, Finis.

90 Ambrosius Traversari (1386. – 1439.), lat. poznatiji kao Ambrosius Camaldulensis. Nadimak Camaldulensis u svojstvu prezimena potječe od pripadnosti pustinjačkomu redu kamaldoljana (kamaldolezi, kamaldolci), koje je utemeljio sv. Romulad početkom XI. st. u Camaldoliju pokraj Firenze. Traversari je talijanski teolog, redovnik, humanist, filolog (helenist, latinist). Bio je zagovornik i branitelj Papina primata. Sudjelovao je koncilima u Baselu, Ferrari i Firenzi te djelovao na pomirenju Istočne i Zapadne Crkve. Oko 1431. bio je general kamaledskoga reda. Preveo je s grčkoga na latinski, između ostaloga, životopis Ivana Zlatustoga (Venecija, 1533.), mnoge njegove homilije i druga djela crkvenih otaca. (Lexikon für Theologie und Kirche, 1, 1986, 431; https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30031)

91 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in epistolam Pavli ad Philemonem, Homilia prima. [- III.]. Poslanica ima tri homilije i tri pouke (*Morale*), a prethodi joj posveta: In epistolam ad Philemonem Argumentum. Poslanica završava s Finis.

92 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, enarratio in epistolam ad Hebraeos, ex Annotationibus et Comentriis ispius, post eius obitum a Constatino presbytero Antiocheno edita, Mutii Scholastici interpretatione ad Graecam ueritatem recens collata. Praefatio. [Hom. I. – XXXIV.] Ima 34 homilije i isto toliko pouka (*Morale*), a završava s *Amen*.

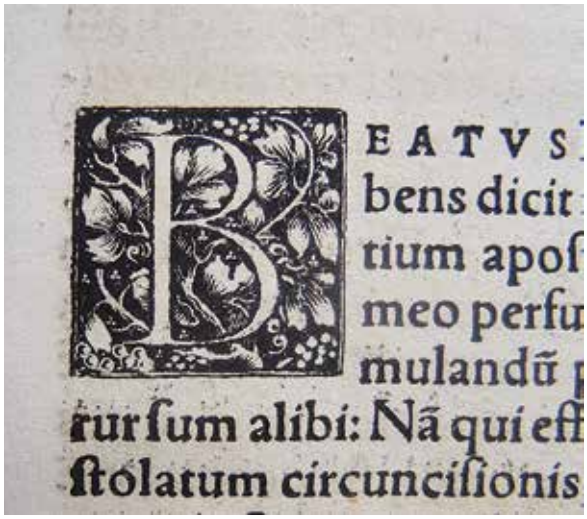

Sl. 6. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 4, fol. Aaa r.

Sl. 7. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 3, fol. r2 r.

Zlatustoga, objelodanjenih poslije njegove smrti, preveo je Mucije Skolastik,[93] a posljednje poglavlje izlaganja Pavlove poslanice Hebrejima[94] protumačio je Joachim Perion.

Knjiga je opremljena s 20 slikovnih inicijala u kvadratićima različitih dimenzija,[95] a svaka homilija u svesku počinje inicijalom otisnutim kapitalom krupnijega fonta kako bi se isticao. U dnu naslovne folije ima poduža rukopisna bilješka. Unutar knjige tekst je mjestimice podcrtavan i označavan kao u prethodnom svesku, a pojedine su folije umazane crnilom. Rukopisne bilješke na marginama djelo su barem dviju ako ne i više osoba, a pisane su latinskim jezikom i čitljive su. Tiskarska pogrješka i neujednačenost uočena je kod tiskanja skraćena autorova imena i oznake sveska u donjem lijevom kutu folije *recto*.[96]

Folijacije su otisnute u donjem desnom kutu: abcdefghiklmnopqrstuxyz ABCDEFGHIKLMNOPQRSTVXYZ Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss Tt Vu Xx Yy Zz Aaa Bbb Ddd Eee Fff Ggg Hhh Iii Kkk, svi u trećini. U kolofonu koji je otisnut na posljednjoj foliji arka Kkk stoji: BASILEA APVD HIER. FROBENVIM ET NICOL. EPISCOPIVM M. D. LVIII.

93 Mutius Scholasticus, Mocianus Scholasticus. Murianus Scolasticus, Mucien Scholsatique, Mucien Avocat (VI. st.). O njegovu životu zna se malo. Inačice njegova imena i podatka da je živo u VI. st. pronađene su u VIAF-ovu katalogu. U radu Roberta B. Ena, Docrtinal Authority in the African Ecclesiology of the Sixty Century: Ferrandus and Faucundus, Mucijan se spominje u kontekstu stanja u afričkoj Crkvi u vrijeme II. carigradskog koncila 553., gdje biskup Fakundo iz Hermiane govori protiv njega jer otvoreno podupire spor oko triju poglavlja (Facundus, Liber contra Mocianus scholasticus). O ovoj problematici govori i H. Jedin u svojemu djelu Velika povijest Crkve, ali ni na jednom mjestu ne spominje Mucija. (https://viaf.org/processed/LC%7Cn%202020029649;https://www.brepolsonline.net/doi/pdf/10.1484/J.REA.5.104313; Jedin, 1995, 587-592)

94 Poslanica je naslovljena: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, De illo Pavli loco ad Hebraeos, sponte enim peccantibvs nobis percepta et hausta ueritatis cognitione, & quae sequuntur,& quem admodum ad Christi sacramenta accedendum sit, concio, Ioachimo Perionio interprete. Poglavlje završava s *Finis*.

95 Osam inicijala (P, E, C, B, D, O, V, M) ponovljeno je 20 puta u četiri veličine 4,3x4,3 cm, cca 3x3 cm, 2,1x2,1 cm i 1,9x1,9 cm. I ovdje se ponavljaju isti narativni inicijali kao i u prethodnim svescima. Isti inicijal prikazan je različitim narativnim prikazom i ponovljen je više puta, a drugi se pak javljaju samo jednom.

96 Prva pogrješka uočena je na foliji *a2* gdje stoji Chrys..4, a treba Chrys.to.4., a navedena neujednačenost odnosi se na činjenicu da je skraćeno autorovo prezime tiskano ispod nutarnjega stupca, no od arka *q* do *z3* skraćeno autorovo prezime otisnuto je ispod nutarnjeg stupca, a oznaka sveska (to.4.) ispod vanjskoga. Također je pogrješno otisnut broj treće folije arka Kkk kao Kkk4, a treba biti Kkk3.

Na uvezu su uočena oštećenja s vanjske i unutarnje strane. Uvez je unutra popustio, što je osobito vidljivo uz prvu i posljednju foliju. Arak *O* djelomice je istrgnut iz uveza, a folije *k5* i *Qq2* krivo su obrezane te su nešto šire i duže od ostatka knjige. Uz hrbat prednje i stražnje korice s unutrašnje strane uočene su točkaste i nešto veće lakune moljaca. Nepravilna i nešto veća lakuna moljca uočena je u gornjem dijelu arka *R* i može ju se pratiti od prve do četvrte folije toga arka. Crvolika lakuna zapažena je na posljednjim dvjema folijama arka Kkk.

Qvintvs et vltimvs tomvs Opervm d. Ioannis Chrysostomi archaepiscopi Constantinopolitani uariorum argumentatorum, in quo Exegematica quædam, item Didactica ac Paræntica, Apologeticaq complectuntur, quorum catalogum seu seriem folium sequens indicat.

Naslov je otisnut na prvoj foliji *recto* u sedam redaka kombinacijom malih i velikih slova, bez bršljanova lista, za razliku od naslova prethodnih svezaka kojima prethodi bršljanov listić. U impresumu je godina navedena bez točaka: Basileae, M D LVIII. Na naslovnoj foliji *verso* otisnuta je tiskarska napomena u deset redaka, naslovljena na čitatelja: Ad lectorem. Sadržaj[97] je otisnut na drugoj foliji *recto*. Iz njega vidimo da su u svesku zastupljene dogmatske i polemičke homilije, apologetske rasprave, moralni govori, prigodni govori i panegirici, rasprave i pisma Ivana Zlatoustoga. Osamdeset nagovora antiohijskom puku preveo je Bernardo Brixiano te dobrim dijelom s grčkim izvornikom usporedio i popravio Sigismund Gelen.[98] Dalje nas priređivač napomenom u kurzivu upoznaje da su Krizostomove homilije iz ovoga ciklusa 74., 75. i 76. objavljene u prvom[99] i drugom[100] svesku ovih djela. Podužu posvetu, u pet stupaca, heduanskom biskupu Jakobu Huraltu[101] napisao je Germain de Brie,[102] s obziorm na dataciju vjerojatno za neko prethodno izdanje.[103] De Brie[104] je, između ostaloga, preveo i protumačio jednu od ponajboljih Krizostomovih rasprava od šest homilija, *O svećeništvu*, koja se smatra biserom

[97] Naslov glasi: Qvinti tomi catalogvs ad popvlvm Antiochenvm, Homiliae LXXX. Qvarum argumenta sequuntur.

[98] Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani Homiliae LXXX. Ad popvlvm Antiochenum potissimum habitae, Bernardo Brixiano interprete, quarum bona pars ad Græca est collata & emendata per Sigismundum Gelenium.

[99] Homilia LXXIIII. Super orationem Annæ, & quod utilis est paupertus, et maiorem habet quam diuitiæ uoluptatem et stecuritatem. Habetur Tomo 1.

[100] Homilia LXXV. Ex Euangelio secundum Matthaeum, cum uidisset Iesus turbas, ascendit in montem, et c. Habetur Tomo 2.col.133. i Homilia LXXVI. In Euangelicam dictionem, Domine, quoties in me peccabit frater meus, et dimittam ei.Tomo 2.col.513.

[101] Jacques Hurault de Cheverny (oko 1480. – 1546.), lat. Jacobus Huraltus, francuski je biskup i apostolski protonotar, opat Saint-Laumer de Blois i Saint Benignea iz Dijona. Poslije smrti kardinala Juana Lopeza kralj Luis XII. pokušao ga je imenovati biskupom Carcassonnea, no na tu je funkciju već bio izabran Pierre d'Auxillon. Autunskim biskupom imenovan je 1505. godine. Jacques je ujak Philippea Huraulta de Chevernya, francuskoga kancelara. (http://fr.wikipedia.org/wiki/Jacques Hurault de Cheverny)

[102] Posveta je naslovljena: Reverendo Iaocobo Hvralto Hedvorvm Episcopo, Germanus Brixius Altissiodorensis

[103] Posveta je datirana 1. prosinca 1534., a završava, za to doba, uobičajenom formulaciojom tj. pozdravom: Bene uale, & in amore erga me isto perseuera. Ex Bertocuriano nostro, calendis Decembris M. D. XXXIIII.

[104] Germain de Brie (1490. – 1538.), lat. Germanus Brixius, u literaturi poznat i kao Germanus Canonicus Parisiensis, Germanus Brixius Altissiodorensis, Germain de Brice, Germanus Altissiodorensis, francuski je teolog, humanist, filolog (helenist, latinist) i pjesnik. Prijateljevao je s Erazmom Roterdamskim. Bio je tajnikom albijskoga biskupa Louisa d'Amboisa, francuskoga kancelara Jeana de Ganaya i kasnije same francuske kraljice Ane od Bretanje, kojoj je u znak zahvalnosti za pokroviteljstvo napisao pjesmu *Chordigerae navis conflagratio* 1512., na latinskom jeziku (o spaljivanju bretanjskog broda Cordelière u bitci s engleskom flotom). Bio je arhiđakon u Albyju i kanonik pariške katedrale Notre-Dame. Želja mu je bila približiti Krizostomove spise puku te ih je uz Erazmovu pomoć prevodio s grčkoga na latinski i tiskao. (https://en.wikipedia.org/wiki/Germain_de_Brie)
Naslovu prethodi napomena naslovljena: Argvmentvm in sex libros D. Iaon. Chrysostomi de Sacerdotio, per eundem Germanum Brixium. D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani de Sacerdotio liber primvs, Germano Brixio Altissiodorenis interprete.

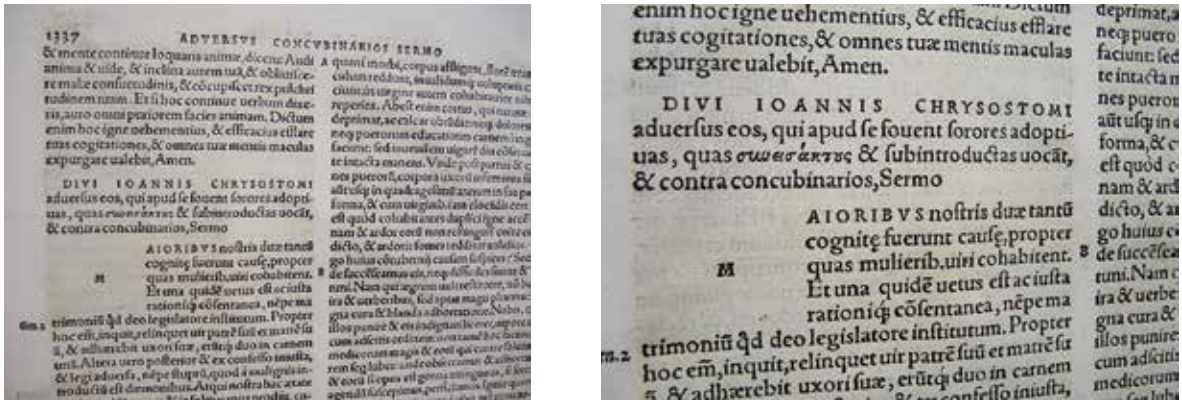

Sl. 8. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 5, fol. Kk5 r.

otačke književnosti[105] kao i *Knjigu protiv pogana*, koji su iz šume odstranili relikvije Babyle antiohijskoga biskupa i mučenika.[106] Prevoditelji rasprava *O skrušenosti*[107] i *O providnosti Božjoj*[108] ostaju nam nepoznati. Šest Krizostomovih govora *O Providnosti*[109] interpretirao je John Cheke.

Erazmo Roterdamski protumačio je više od trideset što dužih što kraćih Krizostomovih rasprava, nagovora i homilija,[110] a posvetu koja im prethodi naslovio je Maksimilijanu iz Burgundije[111] s čijim je ocem prijateljevao.

105 Pavić, Tenšek, 1993, 202.

106 Djelo je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani Liber contra gentiles, Babylae Antiocheni Episcopi ac martyris uitam continens, per Germanum Brixium Altissiodorensem, canonicum Parisiensem, Latinus factus.

107 Rasprava ima dvije knjige i nosi naslov: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, de Compvnctione cordis liber primus [- secundus], incerto interprete.

108 U raspravi su sadržane tri knjige: D. Ioannis Chrysostomi, ahrciepiscopi Constatinopolitani, de Providentia dei ad Stagirium monachum arreptitium, Liber primus. Divi Ioannis Chrysostomi ad Stagirium monachum de angore animi, Liber secundus. Divi Ioannis Chrysosotomi, de Proudentia dei, ad Stagirium monachum Liber tertius.

109 Govori su naslovljeni: D. Ioannis Chrysosotomi, archiepiscopi Constantinopolitani, de Providentia, oratio prima [- VI], Ioanne Checo cantabrigiensi inteprete.

110 Riječ je o 33 spisa, a započinju uobičajenom titulacijom: D. Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, De orando devm Liber primvs, Des. Erasmo Roterodamo interprete; De precatione Liber II.; Devm lavdemvs fide formata...Sermo..; De amore dei, et tolerantia in aduersis,Sermo.; De gratiis reddendis deo non...Sermo.; De oratione dominica Homilia; Ni symbolvm aposltolorvm expositio Homilia I.[- Homilia II.]; Ad nephxtos Homilia; Ad baptizandos Homilia; De militia Spiritvali Homilia; De militia christiana, Homilia; De ervditione disciplinae Homilia; De tvrtvre et Ecclesia Homilia; Qvod nemo laeditvr nisi a semetipso, Homilia; Divi Ioannis Chrysostomi de uirtutibus &uitiis,Sermo; De caritate qvae cvncta dirigit & perficit, Sermo; Divi Ioanni Chrysostomi de mansuetudine Sermo; Diligamvs omnes, etiam persequentes, Sermo; Ut benedicamvs maledicentibus, Christi & sanctoum examplo, Sermo; Ne scandalvm cviqvam fratrum onamus, Sermo; De malorvm fontibvs a nobis euertendis, sermo; De neqviti depvlsa, et uirtute inducta,Sermo; Nula resideat apvd nos uitiotum & malorum memoria, Sermo; Carnis concvpisecentias ne sectemur, quae generant mortem. Sermo; Virtvtibvs progenitorvm ne confidamus, neq uitiis eoru trepidemus. Sermo; Contra desperationem et svperbiam.Sermo; Ne desperemvs, si in bene operando tardi suimus. Sermo; de hominvm ingratitvdine, & beneficentia in proximos..., Sermo; De inanis gloriae cvpiditate, Sermo; Contra Gvlam, corporisqve..., Sermo; Divi Ioannis Chrysostomi, de leuium peccatorum periculis, ..., Sermo; De vinitate et brevitate praesentis uitae, Sermo. Erazmo je protumačio i nagovor otisnut u jednom od narednih poglavlja ovoga sveska, a naslovljen je: Qvvm presbyter esset designatus, de se ac de episcopo deq populi multitudine Sermo. Des.Erasmo interprete. Erazmovo ime, uz sve navedne naslove, u knjižničnom je primjerku premazano crnilom.

111 Maximilianus a Burgundy (1514. – 1558.) nizozemski je plemić i admiral u službi Habsburgovaca. Funkciju admirala naslijedio je po ocu 1540. godine. Poslije je imenovan admiralom Flandrije, admiralom bojnikom Nizozemske (Zeeland) i Utrehta te vitezom Reda zlatnoga runa. Car Karlo V. njegov je rodni Veere proglasio markizatom 1555. upravo njemu u čast i znak zahvalnost za 25-godišnju vjernu službu. (https://en.wikipedia.org/wiki/Maximilian_of_Burgundy)
Posveta nosi naslov: Reverendo in Chirsto patri ac D. D. Maximiliano a Burgundia Abbati Mittelburgensi Des. Erasmus Roterodamus S.D.

Također preveo je i pet govora protiv Židova.[112] Devet moralnih govora *O pokori*[113] te jedan *O pokori i ispovijedi*[114] protumačio je Lelio Tifernate.[115] Krizostomovi moralni nagovori *O postu,*[116] *O milostinji i gostoljubivosti,*[117] *Djelima milosrđa,*[118] *Djelima milosrđa i udovicama*[119] te nagovor da *Ne ispitujmo pomno sirote*[120] nemaju navedena tumača. Ni homilije koje govore o progonu i povratku iz egzila Ivana Zlatoustog[121] kao i homilija i nagovor koje se odnose na Severijana[122] nemaju podataka o prevoditeljima. Krizostomov govor o kalendama, koji nije javno izgovorio antiohijski biskup Flavije protiv praznovjerja i pretjerivanja,[123] protumačio je John Cheke. Slikovita je naslova homilija[124] koju je protumačio Erazmo, a govori o Satronijevu[125] i Aurelijevu[126] egzilu i Gainovu[127] izlasku iz grada (Carigrada) i

[112] Govori su naslovljeni: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani Adversvs Ivdaeos, Oratio prima [- qvinta]. Des. Erasmo Roterodamo interprete. U knjižničnom je primjerku Erazmovo ime prekriveno crnilom.

[113] Govori su naslovljeni: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani De poenitentia. Homilia prima [tertia – decima]. Lælio Tifernate interprete. Iza prve homilije nakladnik nas napomenom informira da je druga homilija objavljena među onima Knjige postanka, 1.: *Homilia que antea hoc loco secunda numerabatur, nunc habetur inter Homilias in genesis prima.*

[114] Govor je naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi Sermo de Peonitentia & Confessione. Homilia prima [tertia – decima]. Lælio Tifernate interprete. Iza njega nas ponovno nakladnik informira gdje je točno objavljen sljedeći govor ove teme: *Sequitur De confessione sermo, qui habetur in primo tomo, post Homiliam De natiuitate Septem Machabeorum. folio 874.*

[115] Lælio Tifernate (cca 1417. – 1486.), poznat i pod inačicama: Aegidius Tifernas, Archilibelli Tifernas, Lilius Castellanus, Livius Castellanus, Gilius Libellus, Laelius Tifernas, i Lelio Tifernate je talijanski humanist, političar, pjesnik, helenist i latinist. Rođen je u Citta di Castello (Tifernum Tiberinum) pa otud potječu inačice njegova imena. (https://data.cerl.org/thesaurus/cnp00403773; https://data.bnf.fr/fr/12323128/tyfernas/)

[116] Ovim nagovorom započinje nova naslovna cjelina unutar koje je objedinjeno više Krizostomovih govora: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani De ieivnio, sermo primvs [- secvndvs].

[117] Nagovor je naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi, episcopi Constatinopolitani, de Eleemosyna & hospitalitate, Sermo.

[118] Naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi, de Misericordia, Sermo.

[119] Homilija je naslovljena: Divi Ioannis Chrysostomi, de Misericordia & duabus mulieribus uiduis, Homilia. Iza ove homilije ponovno slijedi napomena priređivača da je umetnuti govor već prije objavljen u 4. sv. [ovog djela]: *Sermo qui hic insertus erat, repetitus fuit ex tomo 4. Morale uedelicet columna 1508. Incipit, Noli præsul.etc.*

[120] Govor je naslovljen: Divi Ioannis Chrrysostomi, Sermo, Ne scrutemur pauperes curiose.

[121] Homilije su naslovljene: Cvm de expvlsione ipsivs sancti Iaonnis ageretur. Homilia.; Post reditvm prioris exilii, Homilia.; De regressvs sancti Ioannis de Asia Constantinopolim, Homilia.

[122] Severianus (prije 380. – nakon 408., a vjerojatno prije 425.), kod nas poznat kao Severijan Gabalski, crkveni je pisac iz otačkoga razdoblja na prijelazu s IV./V. st. Rođen je u Siriji. Bio je biskup sirijskoga grada Gabale u vrijeme cara Teodozija II. U Carigrad je došao oko 401. godine, prvo kao prijatelj, a poslije protivnik i neprijatelj Ivana Zlatoustoga u čijem je svrgavanju imao neslavnu ulogu. Iako nije bio nesposoban i neupućen, bio je osrednji propovjednik s malo originalnosti, izričito ortodoksnoga stajališta, ali se ne može pobiti njegova uloga egzegeta. Puno je njegovih djela izgubljeno. Sačuvana su njegova djela na grčkome jeziku i to uglavnom u djelima njegova neprijatelja Ivana Zlatoustoga i nekoliko homilija prevedenih na druge jezike. (Lexicon für Theologie und Kirche, 9, 1986, 698; Zlatousti, 2000, 22-23; https://en.wikipedia.org/wiki/Severian_of_Gabala)
Homilija je naslovljena: De recipiendo Severoano. Homilia, a nagovor: Sermo ipsivs Severiani De pace, cum suspectus a beato Ioanne episcopo Constantinopolitano.

[123] Govor je naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi oratio Kalendis habita, cum uenisset in publicu eo die episcopus Antiochiæ Flauianus, contra eos qui nouilunia obseruant, & in ciuitate choros ducunt, & in dictum Apostoli: Omnia in gloriam dei facite. Ioanne Checo Cantabrigensi interprete.

[124] Homilija je naslovljena: Beati Ioannis Chrysostomi Homilia, quum Sartonius & Aurelianus acti essent in exilium, & Gainas egressis esset a cuiitate, & de auaritia. Des.Erasmo Rot.interprete. Erazmovo je ime u knjižničnom primjerku prekriveno crnilom.

[125] Nisu pronađeni podatci o ovoj osobi.

[126] Moguće je da je riječ o Aureliju, kartaškome nadbiskupu i afričkome primasu (oko 319. – 429.), koji je osobno održao više od 12 crkvenih sinoda osudivši neka krivovjerja toga vremena istodobno izdajući naredbe o disciplini i kultu u Crkvi. Bio je štovan i cijenjen među afričkim biskupima, a prijateljevao je među inima i sa sv. Augustinom koji je na Aurelijevu zamolbu napisao djelo De opere monachorum. (Hrvatska enciklopedija, 1, 1941, 749; Pavić, Tenšek, 1993, 252)

[127] Gainas (? – 400.) bio je gotski vojskovođa u rimskoj službi, skromnoga podrijetla. Karijeru je započeo kao obični vojnik, a napredovao je do zapovjednika gotskoga

šteti koja je prouzročena njegovim bijegom. U sljedećem poglavlju objavljena su Krizostomova pisma:[128] dva su upućena papi Inocentu,[129] zatim biskupu Kirijaku[130] iz kojeg se vidi da su obojica prognanici te pismo *Zatočenim biskupima i svećenicima*.[131] Tu su dva pisma *Teodoru* [Mopsuestijskome] *nakon posrtaja*[132] i jedno *Olimpiji*,[133] bogatoj carigradskoj udovici, inače vjernoj Krizostomovoj sljdbenici. Iz sljedeće tiskarske napomene saznajemo da se *Govor u obranu Eutropija*, jer nije pismo, potraži pred kraj sveska.[134] Teodor Gaza[135] preveo je deset od dvanaeset Kizostomovih homilija i (na)govora u nas poznatih pod nazivom *O nespoznatljivosti Božje naravi*.[136] Predgovor ovim homilijama/(na)govorima Gaza je posvetio svojem posljednjem zaštitniku Alphonsu V. Velikodušnom.[137] Prvih pet homilije izgovoreno je u Antiohiji (386. – 387.), a preostalih sedam u Carigradu 397.[138] Zlatousti u njima govori protiv Eumonija[139] i drugih hereza. Posljednje Krizostomovo djelce[140] u ovoj naslovnoj cjelini preveo je Germanus Brie, a posvetio ga je Jeanu du Ballayu.[141]

kontigenta. Služio je careve Teodozija I. i Arkadija. Jedno je vrijeme bio jedan od moćnijih ljudi u Carstvu. Iako hrabar, bio je barbarin i arijanac te kao takav nije imao naklonost stanovništva Carigrada. Ubrzo nakon njegova povratku u gradu su izbili nemiri. Većina je njegovih vojnika ubijena, a Gaian je pobjegao iz grada. Ubili su ga Huni, a glavu mu poslali caru na dar u Carigrad. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Gainas)

128 Poglavlje je naslovljeno: Epistola Divi Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani.

129 Pisma su upućena papi Inocentu I. (401. – 417.), prvom od trinaest papa s ovim imenom. Nisu datirana, a naslovljena su: Innocentio episcopo Romae, Domino meo reuerendissimo, pientissimoq, Ioannes in domino Salutem. Innocentio epsicopo Romae Ioannes domino Salutem.

130 Po svemu sudeći riječ je o Judi Cyriacusu/ Kyriacos, 4. st. (?), jeruzalemskom biskupu. Židovskoga je podrijetla, nakon obraćenja kršten te zaređen za biskupa. Umro je mučeničkom smrću u vrijeme rimskoga cara Julijana. O njemu povijesni izvori slabo govore, a u Lexiconu für Theologie und Kirche, uz njegovo ime (po)stoji samo uputnica na Jerusalem. (Lexiconu für Theologie und Kirche, 6, 1986, 704; https://de.wikipedia.org/wiki/Judas_Cyriacus).
Pismo je naslovljeno: Cyriaco episcopo exuli, Ioannes Exul.

131 Pismo je naslovljeno: Divi Ioannis Chrysostomi Ad Episcopos & presbyteros ob pietatem in carcere inclusos, Epistola.

132 Pismo je naslovljeno: Divi Ioannis Chrysostomi ad Theodoru lapsum Parænesis prior, uel De reparatione lapsi, liber unus, uiro quomod docto interprete.

133 Pismo je naslovljeno: Epistola D. Ioan. Chrysostomi ad Olympiam foeminam cum primis illustrem.

134 *Ad Eutropium que hoc loco legebatur, non est Epistola: sed oratio in Eutropiu, quæreda circa huius tomi finem.*

135 Teodor Gaza (oko 1398. – 1475.), izvornoga imena Theodoros Gazs ili lat. Theodorus Gazes, poznat i kao Thessalonicensis / Thessalonikes, bizantski je humanist, helenist i latinist. U Italiju se doselio 1430. iz Soluna, koji je pao pod tursku vlast. Predavao je grčki u Ferrari te filozofiju u Rimu. Sudjelovao je biskupskim sinodama u Sieni, Ferrari i Firenci s ciljem pomirenja grčke Pravoslavne i Katočike Crkve. Bio je štićenik pape Nikole V. S grčkog na latinski je prevodio Aristotela, Teofrasta, Ivana Zlatoustoga i druge grčke klasike. Poslije smrti pape Nikole pokrovitelj i zaštitnik bio mu je Alphons V. Velikodušni. Osim što se bavio prijevodom, napiso je grčku gramatiku (1495.), koja je bez obzira na neke pogrješke pretiskavana sve do XIX. st. (https://peoplepill.com/people/theodorus-gaza; http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=21457)

136 Homilije i (na)govori naslovljeni su: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani De incomprehensibili dei atvra, Contra Anomoeos, absente Episcopo, Homilia prima, Theodoro Gaza Thessalonicensi interprete.

137 Alphons V. Velikodušni (1396. – 1458.), poznat kao Alfons V. Aragosnski (španj. Alfonso el Magnanimo). Bio je kralj Aragonije i Navare, Napulja, Sicilije,Venecije, Korzike, Mallorce i Sardinije. Vodeći je predstavnik rane renesanse i istaknuti talijanskih humanist. (http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1664) Predgovor je naslovljen: Teodori Gazae Thessalonicensis ad Alphonsum regem præfatio in orationes de incomprehensibili dei natura, diui Ioannis Chrysostomi, quas e Greco in Latinu vertit.

138 Pavić, Tenšek, 1993, 200-201.

139 Eumonije (umro između 392. – 395.) kršćanski je teolog i biskup, rođen u Kapadociji. Godine 360. imenovan je biskupom Kizika, no ubrzo je smijnjen zbog hereza koju je zastupao zajedno s još nekim predstavnicima Anomske škole. Njegova učenja i službeno su proglašena herezom 381. godine. (Lexicon für Theologie und Kirche, 3, 1986, 1182-1183; https://hr.wikipedia.org/wiki/Eunomije)

140 Naslovljeno je: Divi Ioannis Chrysostomi Libellus, in quo confert eu, qui in uerissima ac Christiana philosophia uitam degit monasticam, cum summo quoq mundi huius principe, Germano Brixio Altissiodorensi interprete.

141 Jean du Bellay (između 1492./1498. – 1560.), lat. Ioannes Bellai, francuski je kardinal i diplomat. U više je navrata obnašao veleposlničke dužnosti u Engleskoj i Italiji. Savjetnikom francuskoga kralja Franje I. imenovan je 1530., a prije toga nosio je titutlu biskupa Bayonnea. Pariškim biskupom posto je 1532., a kardinalom 1535.

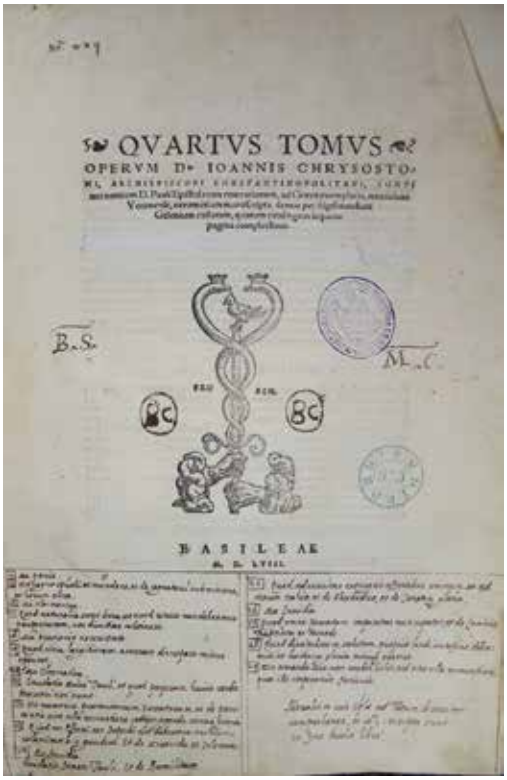

Sl. 9. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 4, nasl. fol.

Sl. 10. Chrysostomus, I., Index in Chrysostomvm alter, ..., 4, fol. Kk r.

Ambrozije Traversari[142] prevo je tri Krizostomova (na)govora *Protiv klevetnika monaškog života*,[143] kojima prethodi datirano posvetno pismo upućeno o. Mateju,[144] a potpisuje ga brat Ambrozije S.[145] Unutar ovoga poglavlja objavljeno je nekoliko zanimljivih Krizosotmovih homilija/(na)govora: *U obranu Eutropija,*[146] savjetnika na dvoru cara

godine. U vrijeme kralja Franje obnašao je mnoge dužnosti i uživao velik ugled. Dolaskom na vlast Henrika II. (sin kralja Franje I.) Jean pada u nemilost i povlači se u Rim. Imenovan je biskupom Ostije 1553., a dekanom Kardinalskoga zbora 1555. (https://www.britannica.com/biography/Jean-du-Bellay)
Posveta je naslovljena: Reverendo Ioanni Bellaio epsicopo Parisiorum Germanus Brixius.

142 Vidi bilj. 89.

143 Poglavlje je naslovljeno: D. Ioannis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani Adversus vitvperatores vitae monasticæ Liber primus [- tertius], Ambrosio Camaldulense interprete.

144 Posvetno pismo naslovljeno je: Domino amantissimo, ac merito uenerabili patri Matthæo, frater Ambrosius S. Iz titulacije je vidljivo da je riječ o uvaženoj osobi koju pisac s razlogom poštuje, ali zbog nedostatka drugog dijela imena ne može se sa sigurnošću reći o komu je riječ.

145 Je li riječ o tiskarskoj pogrješci, tj. pogrješno otisnutu inicijalu S. umjesto inicijala C.? Dosadašnja tiskarska praksa, barem u ovom djelu, jest da su tumač sljedećega poglavlja i pisac posvete ista osoba, što bi u ovom slučaju upućivalo na Ambrozija iz Camaldolija.

146 [Flavije] Eutropije (IV. st.) rimski je povjesničar i carski tajnik. U vrijeme cara Julijana obnašao je visoke dužnosti, a u vrijeme cara Valensa (364. – 378.) napisao je kratku povijest Rimskoga Carstva od osnutka Rima do Jovianove smrti (364.) izvornoga naslova *Breviarium ab urbe condita.* U vrijme cara Arkacija bio je jedan od njegovih savjetnika, a nakon Rufinove smrti postavljen je za careva pomoćnika. Eutropije se zazuezo za dolazak Ivana Zlatoustoga u Carigrad, čemu se protivila carica Eudoksija. Zbog toga i pobune koju je pripremao Eutropije svrgnut je i osuđen na smrt. (Brockhaus Enzyklopädie, 5, 798; Pavić, Tenšek, 199)
U naslovu homilije Zlatousti nas upoznaje s mnogim pojedinostima vezanim uz Eutropija, pa i tim da se jedno vrijeme skrivao u crkvi. Homilija je naslovljena: Eivsdem homilia In Evtropivm eunuchum particium ac Consulem prefectumq cubiculi Arcadii Aug.cum offenso principe delitesceret sub altari ecclesiæ, cui ipse antea ius asyli abrogare conatsu fuerat, Sigismundo Gelenio interprete.

Arkadija,[147] *O pravilu zajedničkog života redovnica*[148] i *Protiv priležnika* (sl. 8).[149] Svezak završava misom svetoga Ivana Zlatoustoga,[150] a njezin prevoditelj Erazmo Rotredamski posvetio ju je tadašnjem roscrenškom biskupu, čije ime ovdje nije navedeno.

U knjizi se nalaze 43 inicijala predstavljena slikovno-narativnim prikazom i velikim tiskanim slovima, sitnijega fonta, u kvadratićima različitih dimenzija.[151] Tekst u knjizi mjestimice je označavan i podcrtavan, a pojedine su folije zamazane crnilom. Rukopisne bilješke na marginama intezivno se javljaju u određenim poglavljima, čitljive su, a pojedine su prekrižene.

Na pretposljednjoj foliji arka Ll *verso* ispod teksta centrirano je otisnut podatak o svesku: Tomi quinti, & ultimi finis. Aktualna folijacija otisnuta je ispod toga u tri reda s naslovom: SERIES CHARTARVM a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z ABCDEFGHIKLMNOPQRSTVXYZ Aa Bb Cc Dc Ee Ff Gg Hh Ii Kk Ll Omnes sunt terniones, praeter Ll.quatrenionem. Impresum je na kraju istaknut velikim tiskanim slovima također centrirano i spacionirano otisnut u tri retka: BASILEÆ PER HIRONYMVM FROBENIVM ET NICOLAVM EPISCOPIVM, ANNO M. D. LVIII. Između impresuma i prikazane folijacije tiskar nas napomenom u četiri retka informira što je u djelu pročitano.[152] Posljednja folija arka Ll *recto* je prazna, a *verso* je ostisnut jasan i lijep tiskarov logo.

Uvez je relativno dobro očuvan osim što su uočena oštećenja od knjižnoga moljca, osobito na vanjskoj strani stražnje korice i pri dnu hrpta gdje se nalaze poveće lakune moljca nepravilna oblika. Na prednjoj korici vide se tragovi voska i dvije tamne smeđe mrlje koje upućuju na izloženost plamenu svijeće.

147 Flavije Arkadije (377. – 408.), sin caraTeodozija I., njegov suvladar od 383. i nasljednik u istočnome dijelu Rimskoga Carstva od 395. Navodno je bio loš vladar te je upravljao Carstvom uz pomoć triju savjetnika: Rufina, Eutropija i Gainasa. Ujedno je Arkadije i prvi bizanstki car nakon raskola Rimskoga Carstva. (Hrvatska enciklopedija, 1, 1999, 377)

148 Nagovor je naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi Sermo, quod regulares foeminæ uiris cohabitant.

149 Nagovor je naslovljen: Divi Ioannis Chrysostomi aduersus eos, qui apud se fouent sorores adoptiuas, quas σωεσάητς/ζ (?) & subintoductas uocat, & contra concubinarios, Sermo.

150 Naslov glasi: Missa sancti Ioannis Chrysostomi, svpra complvres annos, vt fertvr, ab Erasmo Roterodamo in gratiam episcopi Rossensis, uersa. Oratio qvam dicit sacerdos, privsqvam ingerdiatur templum ubisacrificat. U knjižničnom je primjerku ime prevoditelja i biskupa kojemu je posvećena misa prekriveno crnilom.

151 Šesnaest slikovno-narativnih inicijala pojavljuje se u sredini sveska, a prezentirani su u kvadratićima triju veličina cca 2x2 cm, 3x3 cm i 4x4 cm. Uglavnom su to isti narativni inicijali viđeni u prethodnim svescima i loše su kvalitete. Drugi inicijali, njih 27, slovne su oznake otisnute velikim tiskanim slovima, sitnim fontom, u imaginarnim kvadratićama također u tri veličine cca. 2x2, 3x3, i 4x4 cm. Svi navedeni inicijali u knjizi ponovljeni su 184 puta.

152 Napomena je naslovljena: In hoc tomo legito sic: num. pag. 742. 743. 744. a 2 57 De eadem, et de iudicio 380 ibid. 74 Vtilem &c. Tomo I. col. 599 in homil.V. De fide Annæ col. 778 Eodem pacto non quan col. 823 Hanc itaq&ipse col. 1130 b illum in te prouoces, col. 1151 d &fumigant. col. 1337 a efficacius afflare.

Umjesto zaključka

Vrijeme u kojemu se rodio i živio Ivan Zlatousti za Crkvu je bilo relativno mirno. No i tada su pojedini biskupi i dio klera zastranjivali u crkvenome nauku. Nerijetko su biskupi takve ideje na sinodama i koncilima proglašavali krivovjerjem. Zlatousti je revan pastir duša te je u svojim govorima aktualizirao praktične, suvremene teme i gorljivo kritizirao ono što je smatrao nedoličnim i nepoćudnim. Nije prezao pred svjetovnim ni crkvenim vlastima, što će ga odvesti u progonstvo i na kraju u smrt. U Ivanovu obranu stao je papa Inocent I., koji ga je rehabilitirao 412. godine. Njegove je zemne ostatke (438.) svečano dopremio u Carigrad ondašnji bizantski car Teodozije II., sin carice Eudoksije, i pokopao ih u crkvi svetih apostola. Danas se njegovi posmrtni ostatci počivaju u bazilici sv. Petra u Rimu.[153]

Zbog vrsnoće govornika (Ivana Zlatoustoga), njegova dobra poznavanja Sv. pisma, osjećaja za socijalnu pravdu i red u Crkvi, a potom prijevodima i tisku te usprkos minulim stoljećima, brojna su njegova srednjovjekovna izdanja sačuvana do naših dana. Knjižnica samostana na Gorici također se može pohvalit jednim kompletnim izdanjem Zlatoustovih Sabranih dijela iz XVI. stoljeća. Djela su, kako je to u uvodu rečeno, prošla crkvenu cenzuru. Cenzura nije zadirala u sadržaj Zlatoustovih homilija niti u njihove prijevode, nego su cenzurirana samo i isključivo imena pojedinih prevoditelja i onih kojima su oni posvećivali tekstove zbog njihova podupiranja reformacije i/ili napuštanja tradicionalnih vrijednosti i nauka Katoličke Crkve. Učeni teolozi toga doba pomno su proučili sadržaj ovih djela, takav je tada bio propis, te odlučili da se izvrši tzv. cenzura čišćenja teksta u vidu premazivanja crnilom ako je riječ o kraćim tekstovima i prekrivanju naljepnicom nešto dužih tekstova. Nama su ostala skrivena mnoga imena, neke napomene i nekoliko posvetnih pisama. Zahvaljujući suvremenim tehnologijama i pretraživanju interneta, došlo se do više izdanja ovih Zlatoustovih djela. Neka su izdanja, kao i naše, prošla cenzuru, doduše neka u manjoj mjeri. Na internetu je (*online*) dostupno barem jedno ovo izdanje Zlatoustovih djela koje nije prošlo cenzuru. Na temelju toga izdanja upotpunili smo podatke koji su nama bili nedostupni zbog cenzure i to objelodanili ovim radom.

Značaj i vrijednost Ivana Zlatoustoga i njegovih djela ocijenili su učeni teolozi i Crkva kroz stoljeća, a vrijednost knjige stare gotovo pet stoljeća, koja je preživjela svoju kalvariju možda najbolje parafiraju riječi A. Stipčevića kojima završavam ovaj rad: *Sudbina knjige slična je sudbini čovjeka. Knjiga se rađa, živi i umire, a tijekom svog materijalnog, ovozemaljskog života doživljava sretne i tužne trenutke baš kao i sam čovjek. Ona je voljena, tražena, ljubomorno čuvana; ona je ponos bibliomanima, radost bibliofilima, najvjerniji je čovjekov prijatelj; utjeha usamljenicima, izvor znanja i užitka.*[154]

[153] Pavić, Tenšek, 1993, 200; https://www.vjeraidjela.com/sveti-ivan-zlatousti/.

[154] Stipčević, 2000, 1.

Izvori i literatura

Ioannis Chrysostomus 1558
Opera Iaonnis Chrysostomi archiepiscopi Constantinopolitani, qvotqvot per Graecorvm exemplarium facultetam in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt:in quibus quid hac postrema editione sit prestitum, ex Epistola ad Lectorem,& Tomorum catalogis, licebit cognoscere. Tomvs primvs [-Quintus], Basilea 1558

Antolović 1998
Antolović, J. *Duhovni velikani*: sveci *Katoličke crkve*, 2, Zagreb 1998.

Bonfiglio 2009
Bonfiglio, E. *Anianus Celedensis translator of John Chrysostom's Homilies on Matthew: A Pelagian interpretation?*, Newscastle 2009, 77-104. https://www.academia.edu/10933355/Anianus_Celedensis_Translator_of_John_Chrysostoms_Homilies_on_Matthew_A_Pelagian_Interpretation). (12. II. 2021.)

Brockhaus Enzykolpädie 1967
Brockhaus Enzyklopädue, 17. Völlig neuberetitete Auflage der Grossen Brockhause, 3 Bd., Wiesbaden 1967.

Brockhaus Enzykolpädie 1967
Brockhaus Enzyklopädie, 17. Völlig neuberetitete Auflage der Grossen Brockhause, 5 Bd., Wiesbaden 1967.

Brockhaus Enzykolpädie 1967
Brockhaus Enzyklopädie, 17. Völlig neuberetitete Auflage der Grossen Brockhause, 13 Bd., Wiesbaden 1967.

Hrvatska enciklopedija 1941
Hrvatska enciklopedija, 1, Zagreb 1941.

Hrvatska enciklopedija 1999
Hrvatska enciklopedija, 1, Zagreb 1999.

Hrvatska enciklopedija 2005
Hrvatska enciklopedija, 7, Zagreb 2005.

ISBD(A) 1995
ISBD(A): Međunarodni standardni bibliografski opis starih omeđenih publikacija (antikvarnih), 1. izd. hrv. prijevoda, Zagreb 1995.

Jedin 1993
Jedin, H. *Velika povijest Crkve*, 3/2, Zagreb 1993.

Jedin 1995
Jedin, H. *Velika povijest Crkve*, 2/2, Zagreb 1995.

Jöcher 1750
Jöcher, Ch. G. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, Darinne di Gellehrtern aller Stande...*, D-L, Leipzig 1750, https://books.google.ad/books?id=1cpEAAAAcAAJ (4. II. 2021.).

Leksikon 1979
Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb 1979.

Lexikon für Theologie und Kirche 1986
Lexikon für Theologie und Kirche, 2. Völlig neu bearbeitete Aufl., 1 – 9 Bd., Freiburg 1986.

Lokmer 2017
Lokmer, J. Bekavac-Lokmer, F. *Zbirke starih rijetkih knjiga 16. stojeća u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda: Franjevački samostan sv. Katarine u Krapini,* CCP 80(2017), 143-206.

Pavić,Tenšek 1993
Pavić, J. Tenšek, T. Z. *Patrologija*, Zagreb 1993.

Stipčević 1994
Stipčević, A. *O savršenom cenzoru*, Zagreb 1994.

Stipčević 2000
Stipćević, A. *Sudbina knjige*, Lokve 2000.

Suvremena katolička enciklopedija 1998
Suvremena katolička enciklopedija, Split 1998.

Zlatousti 2000
Zlatousti, I. *Krsne poruke*, Makarska 2000.

Zlatousti 2015
Zlatousti, I. *Čistoća i ljubav*, Split 2015.

Elektronički izvori

https://books.google.ba/books/about/Opera_D_Ioannis_Chrysostomi_Archiepiscop.html?id=gUertQEACAAJ&redir_esc=y (4. II. 2021.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Sigismund_Gelenius (5. II. 2021.)

https://www.britannica.com/biography/George-of-Trebizond (9. II. 2021.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Anianus_of_Celeda (9. II. 2021.)

https://www.britannica.com/biography/George-of-Trebizond (15. II. 2021.)

http://worldcat.org/identities/np-bernardus$brixianus/ (16. II. 2021.)

http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=11&res=16156 (20. IV. 2021.)

https://www.britannica.com/biography/John-Cheke (22. II. 2021.)

https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-matteo-giberti_(Dizionario-Biografico)/ (24. II. 2021.)

https://www.biblicalcyclopedia.com/G/grynaeus-or-grunaeus-simon.html (5. III. 2021.)

https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Fichard (5. III. 2021.)

https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=30031 (16. III. 2021.)

https://viaf.org/processed/LC%7Cn%202020029649 (16. III. 2021.)

https://www.brepolsonline.net/doi/pdf/10.1484/J.REA.5.104313 (16. III. 2021.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Germain_de_Brie (19. III. 2021.)

https://fr.wikipedia.org/wiki/Jacques_Hurault_de_Cheverny (22. III. 2021.)

https://data.bnf.fr/fr/12323128/tyfernas/ (25. III. 2021.)

https://data.cerl.org/thesaurus/cnp00403773 (25. III. 2021.)

https://hr.wikipedia.org/wiki/Gainas (26. III. 2021.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Severian_of_Gabala (26. III. 2021.)

https://de.wikipedia.org/wiki/Judas_Cyriacus (29. III. 2021.)

https://peoplepill.com/people/theodorus-gaza (30. III. 2021.)

https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=21457 (30. III. 2021.)

https://hr.wikipedia.org/wiki/Eunomije (30. III. 2021.)

http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=1664 (30. III. 2021.)

https://www.britannica.com/biography/Jean-du-Bellay (31. III. 2021.)

https://www.vjeraidjela.com/sveti-ivan-zlatousti/ (13. IV. 2021.)

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Nikephoros_Kallistos_Xanthopoulos (16. IV. 2021.)

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Murbach_Abbey (20. IV. 2021.)

https://frankfurter-personenlexikon.de/node/3018 (27. IV. 2021.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Maximilian_of_Burgundy (24. IV. 2021.)

From the Holdings of the Old Library of the Franciscan Monastery of St Peter and Paul in Gorica in Livno

III: John Chrysostom, [Collected] works in 1558

Keywords: old and rare books, XVI century, Bible, theology, church fathers, sermons, John Chrysostom, Franciscan monastery in Gorica in Livno

According to modern theologians, John Chrysostom (344/347 – 407) is the greatest and most prolific speaker and writer of the Church in the East, a dedicated fighter for justice and order in the Church and society. He came from a wealthy Christian family and acquired a good classical education. He received his lessons in the Holy Scriptures in his native Antioch from the then famous theologian Diodorus of Tarsus. John perfected his awakened love for Christ by living ascetically for several years among the monks. He was ordained a priest in 386, and has served as an Antiochian preacher for the next twelve years. The Patriarch of Alexandria, Theophilus, ordained him Patriarch of Constantinople in 398, even though John opposed. He was then fraudulently taken from Antioch to Constantinople.

Antolović says that Chrysostom possessed a number of virtues that a good speaker needs, that his sermons are full of life and colour, with his heart shining from them, which, like Paul, burned for Christ. His speeches are based on Scripture, knowledge of man and his daily needs. He rebuked people for their mistakes, rebuked backward pagan habits, and by moral teachings encouraged them to repent and truly follow Christ. Due to the direct reproaches of the extravagant and debauched life of imperial officials, clergy and high church dignitaries, he drew the wrath of Empress Eudoxia, part of the clergy and Patriarch Theophilus of Alexandria. Therefore, he was repeatedly persecuted from Constantinople, and was eventually overthrown and exiled to Armenia, where death befell him on the way.

Of the seven works by John Chrysostom represented in the catalogue of the Gorica library, of particular interest are the oldest and, presented here, those printed in Froben's printing house in Basel in 1558. The works were published in five volumes, in Latin with a few words in Greek, and were published by Jerome Froben and Nicholas the Bishop. In library catalogues around the world they are known under the title: Opera D. Ioannis Chrystosomi Archiepiscopi Constantinopolitani, qvotqvot per Graecorvm exemplarium facultetam in Latinam linguam hactenus traduci potuerunt: in quibus quid hac postrema editione sit prestitum, ex Epistola ad Lectorem, &Tomorum catalogi, licebit cognoscere. Tomvs primvs [-Quintus].

From the introductory remarks it is evident that in preparing these works the printer used (one) Paris edition, at that time kept in the royal library, the Constantinople original from the patriarchal library, (some) Verona edition and his earlier editions of this writer to correct errors from previous editions. Along with them, new indexes of places and concepts were printed, as well as more dedications and notes to readers. The edition was enriched by interpretations i.e. translations of many eminent theologians of that time. Among other interpreters, the notes of Erasmus of Rotterdam, Sigismud Gelen, Wolfgang Muscula, et al. are highlighted in the notes. Since some of them, under the influence of the Reformation, challenged the (previous) teachings of the Catholic Church, and a number of them abandoned it, the works were subjected to Catholic censorship in the form of book cleaning in accordance with the provisions of the Index of Books to be cleaned (*Indexex purgatories librorum*), published in 1571 in Antwerp by order of King Philip II of Spain. The works probably do not have the

original bound, they are hardcover and covered with pigskin leather, except for the first volume, which for reasons unknown to us, was (most likely) bound later. The cover foils contain more handwritten and printed *ex libris*, which tells us that the books have changed owners and libraries over the past centuries. When and how the works reached our library, remains unknown to us. The rich oratorical legacy of Chrysostom consists of exegetical homilies on the books of the Old and New Testaments (Genesis, Isaiah, the Gospel of Matthew and John, the Acts of the Apostles and all the Epistles of Paul, among them especially the Epistle to the Romans), dogmatic and polemical homilies (On the Unknowability of God's nature, Baptismal catechesis, Against the Jews, On St Babel), moral speeches (for the New Year, Against circus and theatre plays, On penance, On alms), occasional speeches and panegyrics (On monuments to the Antiochian people, In defence of Eutropius, Speeches related to the first persecution, and Thanks to the people for their loyalty and support during the persecution, homilies in honour of St Paul the Apostle), debates (On priesthood, Theodore [Mopsuestia] after the stumble, On contrition, Against the slanderers of monastic life, Against those living under the same roof as virgins, Nuns are not allowed to live with men), letters (236 letters are preserved, and among the most important are 17 letters to Olympia, a wealthy widow of Constantinople, a faithful follower of John, and two letters to Pope Innocent), and a liturgy.

Jela Duvnjak

Različiti predmeti i sredstva zaštite u vjerovanjima i pučkoj pobožnosti livanjskoga kraja

RAZLIČITI PREDMETI I SREDSTVA ZAŠTITE U VJEROVANJIMA I PUČKOJ POBOŽNOSTI LIVANJSKOGA KRAJA

Jela Duvnjak
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
duvnjak.jela@gmail.com

UDK: 291.33:39(497.6Livno)
Pregledni rad
Primljeno: 27. IV. 2021.
Prihvaćeno: 24. VI. 2021.

Istraživana tema obuhvaća područje pučke religije u livanjskome kraju, koja do sada nije etnografski obrađivana, a odnosi se na vjerovanje u predmete koji u određenim životnim situacijama imaju moć zaštititi čovjeka i njegovu okolinu. U radu se razmatraju različita apotropejska sredstva počevši od zapisa, jangoša, odnosno nakita karakterističnoga za XIX. i XX. stoljeće i drugih radnji i predmeta koji se često nazivaju moćima. S obzirom na to da su zapise pisali svećenici, u radu će se pokušati prikazati njihova prisutnost u religiji kroz službene zabrane i njihovo provođenje. Osim zapisa o kojima se saznaje više iz literature u radu su prikazani i drugi vidovi zaštite prikupljeni na terenu, koji su se koristili u različitim životnim situacijama. Različita promišljanja i odnos prema zaštitnim predmetima nekad i danas odaje sliku vjerovanja na livanjskome i širem području od XIX. do XXI. stoljeća.

Ključne riječi: zaštitni predmet, zapis, jangoš, vjerovanje, religija, tradicija, Livno

Uvod

Okosnica ovoga rada su zapisi kao apotropejski oblici, često nazvani i moćima, te ostali apotropejski obredi koje nalazimo kod stanovništva livanjskoga kraja. U odjelu za nakit etnografske zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica u Livnu nalazi se veći broj *jangoša* koji pripadaju prsnome nakitu s kraja XIX. do prve polovine XX. stoljeća od kojih će biti proučavani oni koji sadrže zapise. Zbirka sadrži i jedan zapis u platnenoj vrećici koji je restauriran[1] i čiji će sadržaj biti priložen u radu.

Rad je s tom polaznom temom proširen dostupnom stručnom etnografskom i crkvenopovijesnom literaturom te etnografskom slikom o vjerovanjima u ostale predmete koji imaju svojevrsnu moć odagnati neku nepovoljnu situaciju od čovjeka, njegove imovine ili šire zajednice.

Tijekom istraživanja pokazalo se da se istraživanjem zapisa ulazi u područje pučke pobožnosti kao neslužbenoga religijskoga izražavanja. Različite odrednice pučke religije govore da ona nije vrsta za sebe, druga vjera, s jasno i nesumnjivo neovisnim obilježjima, nego ista „službena“ religija koja je takoreći življena prema raspoloženjima, interesima, običajima, navikama i povijesnom mišljenju lokalnih

[1] Zahvaljujem restauratorici Nevenki Klarić-Perić.

sredina. Ne postoje, dakle, dvije različite religije: jedna klera, shvaćena kao čista, razumska, dogmatska, institucionalna, prosvijetljena, i ona druga, pučka, shvaćena kao niža, naivna, naravna, izvorna, dobrovoljna, spontana. Riječ je uvijek o istoj religiji koju vjernici prihvaćaju u njezinim različitim sadržajima. Istodobno nije razumno pretpostaviti da bi svi ljudi mogli podjednako živjeti kršćansku poruku. U religiji je često važnije što neki znak čovjeku znači nego što on u zbilji predstavlja.[2]

Autorica članka radila je istraživanja 2019. godine dok su se tijekom 2020. i 2021. godine zbog epidemiološke situacije uz terensko istraživanje uključile kolege i prijatelji kojima je dostavljen sastavljen upitnik.[3] Pitanja u upitniku nastala su nakon upoznavanja s temom i provedena istraživanja i odnosila su se na nekadašnju i sadašnju zastupljenost i vrstu takvih predmeta te pitanja o odnosu prema predmetima i načinu njihove uporabe. Terenska istraživanja obuhvaćala su livanjska sela (Golinjevo, Lipa, Ćosanlije, Donji Rujani, Guber, Strupnić, Brina) i grad Livno. Osim terenskoga istraživanja podatci su prikupljani i tijekom vođenja posjetitelja kroz etnografsku zbirku te neformalnim razgovorima na različitim mjestima (obiteljski i prijateljski posjeti, ugostiteljski objekti).

Proučavanje predmeta kao oblika zaštite usko je povezano s magijom, religijom, liječenjem i praznovjerjem. Ovim će se radom pokušati obrazložiti svi aspekti proučavanog predmeta upotpunjeni slikom današnjega odnosa prema tradicijskim predmetima s nekim novim vidovima zaštite. Nepoznanice o bolesti, pojavama kojima se nije znalo ishodište oduvijek su kod čovjeka izazivale strah od kojeg se na različite načine nastojao obraniti. Iz vjerovanja prema nadnaravnim diljem su se Europe kroz srednji i novi vijek koristila brojna apotropejska sredstva koja su trebala odvratiti nepoželjna demonska bića i zle sile, vještice, moru, sotonu, ali i zlu sreću, uroke, bolesti, epidemije, kugu, grmljavinu i sl. Ukratko, sve čega su se ljudi bojali.[4]

Formula u obliku zapisa od davnina se koristila kao lijek i zaštita ne samo na prostoru Balkana i nego i po cijeloj Europi.[5] Na prostoru bivše države narod je na puno načina tražio pomoć za svoje nevolje, a jedna od njih odnosila se na vjerovanje u svećenike kao posvećene osobe koje mogu svojim djelovanjem poništiti svako zlo i njegove čini. Jedan od razloga je i nepovjerenje prema liječnicima i lijekovima što je rezultiralo povećanim posezanjima za magijskim djelovanjem.[6]

Hamajlije, talismani ili zapis

Kroz istraživanje je uočeno da postoje različiti nazivi koji se koriste za istu pojavu kao što su hamajlija, amajlija, talisman i amulet. Iz rječnika se vidi da je riječ o različitim nazivima za istu pojavu prema kojem je amajlija isto što i hamajlija (tur.), odnosno talisman (tur. talija – sreća), riječ koja pod tim pojmom podrazumijeva i amulet (*ar*. hamala – nositi). Klaić ga objašnjava kao naziv za predmet koji praznovjerni ljudi nose uza se da ih tobože brani od zla.[7] Ipak, u nekim radovima postoji razlika u odnosu prema apotropejskim sredstvima kod svih triju etničkih skupina koja se koriste kao zaštita od bolesti. Muslimani vjeruju u hamajliju kao talisman, pravoslavcima je hamajlija znak za božanstvo, a katolici, između ostaloga, pripisuju obrambenu moć tetoviranu križiću.[8]

O odnosu između zapisa, moći i amajlija govori još nekoliko autora: prema Ignaciju Gavranu *zapisi su pojednostavljeno rečeno pisane amajlije*[9] dok se Kapitanović suprotstavlja izjednačavanju zapisa s amajlijama objašnjavajući da oni to nisu ako im se ne

2 Jukić, 1985, 20.

3 Zahvaljujem kolegama iz Muzeja i prijateljima na pomoći te kolegi Zvonku Martiću na savjetima.

4 Vodanović, 2017, 136.

5 Glik, 1893, 501.

6 Čulinović-Konstantinović, 1989, 81.

7 Klaić, 1980, 516.

8 Steiner, 1903, 579.

9 Gavran, 2003, 226.

Sl. 1. a) Platnena vrećica sa zapisom
(foto: J. Duvnjak)

Sl. 1. b) Zapis (foto: J. Duvnjak)

pridaje magično značenje. Prema njemu, zapisi su molitve, blagoslovi ili zaklinjanja u pisanu obliku.[10]

Prema literaturi hamajlija je riječ arapskoga podrijetla koju su donijeli Turci i znači predmet koji štiti od zla, a donosi dobro.[11] Čine ju neki neobičan kamen, drvo, kovina, biljka, kao što su ružmarin, tisovina i glog ili pak ostatci životinjskoga tijela kao zub ili pandža. U drugu vrstu hamajlija koje su plod ljudskoga djelovanja spadaju vjerske hamajlije koje dobivaju moć od svoga vjerskoga značenja iako su se koristili puno prije od nastanka monoteističkih religija.[12]

Zapis, podrijetlo i raširenost

Različiti su pristupi u shvaćanju i objašnjavanju zapisa. Zapisi su sredstva koja trebaju spriječiti svako zlo koje se može dogoditi, ali isto tako trebaju odstraniti zlo i bolest koja je već nastala. Prema tome zapisi spadaju u skupinu apotropejskih sredstava čiji nastanak seže u daleku prošlost.[13] Prema teološkom tumačenju to su molitve redovito istovjetne s onima iz službenih crkvenih obrednih knjiga. Crkva ih je shvaćala kao blagoslovine, tj. kao obrede koje je ustanovila Crkva (a ne, kao sakramente, sam Krist) kako bi vjernici postigli neko dobro ili se zaštitili od nekoga zla.[14] Obično su to molitve što su ih na papiriće ispisivali članovi franjevačkoga reda te ih davali vjernicima za zaštitu od određenih bolesti. U istu su se svrhu i s istim nazivom u islamu muslimanski svećenici (hodže) koristili citatima iz Kurana.[15]

Prema filolozima to je podvrsta egzorcističkih tekstova, odnosno tekstova kojima je namjena izgona vraga i bolesti, jednom riječju zla, kako bi se nositelju priskrbila božja ili svetačka zaštita koja će mu donijeti zdravlje i duhovne boljitke, čak i materijalno olakšati život.[16] Zapisi su kao lijek korišteni, prema Gliku, u doba narodnoga ljekarstva te im se pripisivala moć obrane od svih vrsta bolesti i nadnaravnih utjecaja. Prema njemu je molitva, znak križa ili zazivanje imena božjega jedna od prvih vrsta obrambenih mehanizama koji se koriste uz zapis.[17] Štovanje zapisa ima svoje daleko podrijetlo koje nalazimo

10 Kapitanović, 2013, 309.

11 Horman, 1889, 134. U GZM-u spominje se livanjska hamajlija kao vrsta nakita koja je pronađena obradom zemlje i osim njezina opisa, iz kojeg se vidi da je riječ o srebrnoj okrugloj kutiji s filigranskim ukrasom i prikazom Isusova krštenja, nema drugih objašnjenja.

12 Gavran, 2003, 222.

13 Fabijanić, 1991, 38.

14 Gavran, 2003, 226-227.

15 Randić, 2003, 80.

16 Čupković, 2000, 36.

17 Glik, 1890, 47.

već kod Babilonaca u obliku slika demona s natpisima apotropejskoga značenja. Neki oblici zapisa poznati su u židovskoj te grčkoj i rimskoj kulturi, a na prostoru Europe osim na Balkanu poznati su u Italiji i Njemačkoj.[18]

Kod većine Slavena poznat je zapis na papiru u obliku tzv. šator formule. Upotrebljavala se u ljekarstvu, bajanju, dok se rijetko javlja kao egzorcizam, odnosno govorena zaklinjačka formula. Pronađena je na jednom brončanom amuletu iz IV./V. stoljeća u Maloj Aziji odakle se proširila na gotovo sve kontinente.[19] U ovom se obliku u Bosni i Hercegovini bilježi kao zapis protiv glavobolje koji se piše na koricu vrućega somuna ili na vrbovu listu, a u ponešto izmijenjenu obliku koristio se protiv bjesnoće.[20] Ono što posebno privlači pozornost jest da su svećenici u Istri smatrali takvu formulu praznovjerjem pa su u tu svrhu pisali citate iz psalama,[21] što bi moglo objasniti način na koji su nastajali svećenički zapisi.

Na prostorima bivše Jugoslavije najrašireniji su zapisi po Bosni i Hercegovini što se, prema nekim istraživanjima, pripisivalo utjecajem orijentalne kulture.[22] Zbog toga su se i pojave magijskih postupaka s druge strane Dinare pripisivale patarenskom nauku, a u narodu su se zadržali do XX. stoljeća.[23] Magijski postupci zamjetni su i kod bosanskohercegovačkih došljaka najviše zbog njihova općega uvjerenja u djelotvornost magijskih postupaka iz muslimanskoga kulturnoga kruga.[24] Prema izvještaju misionara u istočnoj Hercegovini praznovjerje se kod katolika pripisivalo utjecaju pravoslavnoga i muslimanskoga stanovništva.[25] Činjenica je da najstariji podatci o nošenju zapisa u Bosni i Hercegovini datiraju s kraja srednjega vijeka, stoga se teorija o turskome utjecaju ne može potkrijepiti.[26]

Prisutan kod svih etničkih skupina zapis se koristio zamotan u svitak u trokutasti ili u četverokutni oblik, zaštićen navoštenim platnom (*mušemom*) ili odložen u kutijicu. Koristi se u trenutcima nevolje, umiranja djece, teškoga poroda ili drugih tjelesnih i duševnih nevolja. Islamski zapisi po pravilu su pisani arapskim jezikom, pravoslavni crkvenoslavenskim, a katolički latinskim, talijanskim, njemačkim ili hrvatskim jezikom i pismom na glagoljici, bosančici i latinici, izrađeni rukom ili tiskani.[27] Vrhunac uporabe im je između XII. i XV. stoljeća. Zapisivali su se na različitim materijalima: pergamentu, olovu, kositru, dijelovima tijela ili pak hostijama i drugim jestivim predmetima. Sadržavali su čitave molitve ili tek imena svetaca. Osim što su se zapisivale, magijske su se riječi i formule još češće i izgovarale. Fizički čin presavijanja, prema nekim autorima, mogao bi imati presudnu važnost u magijskim obredima jer je čarobna formula tako ostajala tajna te se time čuvala njezina snaga.[28] Kod kršćana su ih u početku ručno pisali pravoslavni i katolički svećenici jer ih nisu mogli izrađivati teološki neobrazovane osobe jer je za pisanje zapisa potrebno znati koju molitvu u pojedinom slučaju treba primijeniti.[29]

U etnografskoj zbirci FMGG-a nalaze se upravo dva ručno napisana zapisa: jedan primjerak nalazi se u platnenoj vrećici (inv. br. FMGG-9119) i dospio je iz sela Bile pokraj

18 Ivandić, 1965, 45.

19 Gavazzi, 1923, 39-41.

20 Glik, 1890, 52.

21 Gavazzi, 1923, 39-41.

22 Prema Ć. Truhelki zapisi su po svoj prilici dospjeli dolaskom Turaka u Bosnu (Fabijanić, 1991, 38) s čijom se teorijom slaže i Ljudevit Ivandić ističući da su zapisi dospjeli u ove krajeve pod utjecajem muslimana od kojih se puk trebao uspješno odvratiti (Ivandić, 1965, 45).

23 Strohal, 1910, 121. Patarenstvo se širilo u XII. i XIII.st. po Hrvatskoj, a posebno u Senjsku biskupiju na čije se područje odnose istraživanja spomenuta autora.

24 Čulinović-Konstantinović, 1989, 80.

25 Zorić, 1989,108. Za primjer praznovjerju navodi se slučaj sa zapisima o kojima se kaže *da se oslobode od kakve zloće (bolesti, nameta) trčali su prvo po zapis svom župniku. Nosio se sa sobom i polagao na ozlijeđeno ili oštećeno mjesto. Ako pak to ne bi pomoglo išli bi hodži ili proti ili osobama za koje se proširio glas da komuniciraju s duhovima ili babama zvanim bajalice da im načine zapise.*

26 Fabijanić, 1991, 38.

27 Gavran, 2003, 226-227.

28 Belaj, M., Belaj, J., 2016, 261.

29 Fabijanić, 1991, 39-40.

Livna (sl. 1a, b). Prema oskudnim podatcima od darovatelja J. Vidovića poznato je da je pripadao njegovoj baki po majci koja ih je čuvala u kovčegu kao osobito vrijedan predmet. Zbog velikih oštećenja predmet je restauriran nakon čega je omogućen uvid u njegov sačuvani sadržaj koji se sastoji od ručno napisana teksta na latinskome jeziku s imenom sv. Ante. Drugi primjerak nalazi se u srebrenoj kutijici (inv. br. FMGG-9118) o kojem će kasnije biti riječ (sl. 2b).

Zapisi u kršćanstvu

Zapisi se ne mogu razmatrati odvojeno od religije, a njihova se uporaba različito interpretirala unutar Crkve kao institucije. U sljedećim poglavljima govori se o početcima zapisa u kršćanstvu, sadržanima u biblijskim događajima do Tridentskoga koncila i kasnijega razdoblja u kojem se nastojalo iskorijeniti praksu pisanja zapisa kao praznovjernih radnji.

Podrijetlo zapisa u kršćanstvu može se prepoznati u Mojsijevim riječima u Knjizi ponovljenog zakona u kojem upozorava Izraelce na riječi koje trebaju bit urezane u srce, na ruku i neka budu kao zapis među očima. To je bio razlog nastanka i nošenja filakterija, odnosno crnih kožnih kutijica kockastoga ili pravokutnoga oblika koje su Židovi nosili na čelu ili vezanu za prednju stranu nadlaktice kako mi bila bliže srcu. Dva su razloga zašto se Krist protivio nošenju zapisa te optuživao farizeje za njihovo širenje: pismoznanci i farizeji nosili su ih kako bi drugima pokazali svoju pobožnost i, kao drugo, smatrali su ih amajlijama koje im pružaju zaštitu. Obraćanje na kršćanstvo nije uvijek slijedila vjerska pouka tako da su kršćanski obraćenici nosili sa sobom i mnoga poganska shvaćanja koja su prihvaćali i novi naraštaji.[30] Stoga sv. Toma Akvinski već u XIII. stoljeću govori da je pogrješno u natpise stavljati riječi koje bi mogle prizvati demone, nepoznata imena ili miješati tajanstvene znakove s riječima *Svetoga pisma* držeći zakonitim samo znak križa.[31]

Tridentski sabor, koji je imao zadaću definirati katolički nauk,[32] otkriva i primjenu zapisa. Naime, tijekom njegova održavanja 1582. u vrijeme kuge koristio se zapis što ga je prema predaji načinio jeruzalemski biskup Zaharija.[33] Tridentski je sabor osudio praznovjerje, međutim, problem je nastajao kada se pokušalo definirati što se u određenom trenutku smatra praznovjerjem. Odjek tridentskih reformi i katoličke obnove stizao je u naše krajeve preko katoličkih pisaca sa Zapada. Nalagalo se i osuđivanje praznovjerja putem propovijedi sa sviješću da se će se obrazovanjem postići najbolji učinci.[34] Zapisi su u određenu obliku mogli biti spojivi s kršćanskim naukom, ali kako je njihova uporaba lako prelazila u magiju i pretjeranost, to je Crkva tim više nastojala držati ih pod nadzorom.[35]

Odnos crkvenih katoličkih institucija i svećenika u BiH prema postojanju zapisa

Na prijelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće među svećeničkim klerom postoje različita gledišta koja se odnose na sadržaj zapisa i namjenu. Iz sukoba biskupa sa svećenicima i redovnicima otkrivaju se i stajališta prema pojavi zapisa. Prvi se sukob dogodio između biskupa Josipa Stadlera i franjevaca oko podjele franjevačkih službi i njihova uskraćivanja.[36] Vidljiva su biskupova upozorenja nakon što je nekoliko zapisa došlo u ruke liječnika koji su se izrugivali

[30] Badurina, 1979, 228; Ivandić, 1965, 45; Kapitanović, 2013, 319.

[31] Belaj, M., J., 2016, 253.

[32] https://hr.m.wikipedia.org.

[33] Gavran, 2003, 227.

[34] Marušić, 218, 6; Rupnik Matasović, 2016, 480-486.

[35] Kapitanović, 2013, 320.

[36] Blažević, 200, 42. Nadbiskupski ordinarijat 7. svibnja 1887. ostavlja na župi u Gornjem Skoplju fra Anđela Žarkića, ali uz napomenu da mu ozbiljno treba staviti na savjest *da ne dieli više zapisa, jer bi nadb. ovaj ordinarijat, čim bi doznao, da je spomenuti fra Angjeo jedan put samo tu zabranu prekršio, bio prisiljen onaj čas zahtijevati, da se odanle digne*.

Sl. 2. a) Zapis (foto: J. Duvnjak)

Sl. 2. b) Jangoš (foto: J. Duvnjak)

Sl. 2. c) Unutrašnjost poklopca (foto: J. Duvnjak)

Sl. 2. d) Unutrašnjost jangoša (foto: J. Duvnjak)

s katoličkim svećenicima. Stoga su dekani bili upozoreni da nastoje u svojim dekanatima iskorijeniti zlouporabu „zapisa" i prijave Ordinarijatu svakoga tko od toga ne odustane.[37]

Drugi je sukob nastao između biskupa i glagoljaškoga popa koji je dijelio zapise sumnjiva sadržaja, žene nerotkinje uvjeravao da im svojim travama, molitvama i zapisima može pomoći roditi dijete, čak i po želji muško ili žensko. Optužuje ga se da je time sebi priskrbio materijalnu dobit na štetu muslimana i kršćana.[38]

Govoreći o borbi bosanskih biskupa s *oboljelim stoljetnim tradicijama* među kojima se ubraja šišano kumstvo, krsna slava, pobratimstvo i posestrimstvo i slični običaji koju su poprimili nejasni i praznovjerni smisao,[39] prema tvrdnji S. Džaje, Katolička je Crkva izdigla katolike u Bosni iznad muslimana i pravoslavaca.[40] Među običajima koji su navedeni kao praznovjerni izričito je da se ne nalaze zapisi, što upućuje na zaključak o različitom interpretiranju praznovjerja i zapisa. Dok je s jedne strane vidljiva borba Crkve na čelu s biskupom, s druge strane franjevci, koji se u svojim radovima dotiču ove teme, imaju nešto blaži stav. Pišući o zapisu koji je fra Marko Dobretić dao nakon upornih molbi jednom muslimanu, Mustafi begu, kojeg su noću mučile

37 Blažević, 200, 49. Tako je od fra Ante Čagelja s Plehana stigla prijava da se fra Filip Oršolić u toj stvari nikako ne pokorava naredbi i opomenama Ordinarijata. Od provincijala je zatraženo da ponovno opomene fra Filipa inače bi mogao izgubiti jurisdikciju i možda potpasti i pod druge kazne.

38 Džaja, 1971, 159. Biskup Ilijić poziva na odgovornost glagoljaša Jakova Katića Čotu koji odbija pod izgovorom da mora ići paši Kukavici. Biskup mu ne vjeruje jer zna da paša Kukavica kod sebe drži jednog vrijednog liječnika Bokelja pa mu nije bila potrebna Čotina pomoć, koji je sa svojim brbljarijama i praznovjernim zapisima nastojao steći pašinu naklonost.

39 Ivandić, 1965, 47; Džaja, 1970, 188. Velika uporaba zapisa među narodom u Bosni i Hercegovini vidi se upravo kroz zabrane koje izdaje Ordinarijat vrhbosanski. Crkvena odredba nalaže da je potrebno obustaviti praksu zapisa. I u slučajevima da oni nisu u sebi praznovjerni, smatra se da su puni pogibelji za čistoću i ispravnost vjere.

40 Džaja, 170, 229.

dugotrajne napasti, I. Gavran tvrdi za biskupa da je *bio čovjek sveta života i ujedno dobar znalac katoličke moralnosti jer je i sam sastavio djelo o njoj* (Kratko skupljenje ćudoredne iliti morale bogoslovice, Ancona, 1782.). Autor ovakav biskupov postupak objašnjava nesebičnim činom čovjeka koji se nije slijepo držao propisa, nego je uvažio duševno stanje i iskreno raspoloženje onoga čovjeka pred Bogom i dao mu je zapis koji je pomogao bolesniku. Za ukazanu pomoć bolesnik se htio odužiti nekim darom što je biskup odbio.[41] Prema Karamatiću franjevci su u načelu bili protiv praznovjernih postupka u liječenju premda je među njima bilo i onih koji su davali zapise na zahtjev što je po njemu posljedica ukorijenjenog mentaliteta u narodu koji je proizvod orijentalne kulture.[42]

Zapis u kontekstu magije i ljekarništva

Narodna medicina sadrži dva načina liječenja bolesti: liječene racionalnim i iracionalnim postupcima. U racionalnim postupcima koristi se različito ljekovito bilje te sredstva životinjskoga, ljudskoga i mineralnoga podrijetla dok se kod iracionalnoga postupka koriste magijski postupci prožeti religijskom komponentom. U narodnoj medicini Južnih Slavena spojena su i prepletena staroslavenska vjerovanja u vile i zloduhe s kršćanskim naukom o opsjednutosti đavlom i nečistim silama.[43] Naša narodna medicina najčešće je sadržavala oba navedena postupka služeći se ljekarušama i različitim zapisima. Upravo se njegova raširenost po Bosni i Hercegovini pripisuje nedostupnošću liječnika i siromaštvu puka kojemu nije preostalo ništa drugo nego se služiti zastarjelim receptima koje su pisali franjevci u svojim ljekarušama koristeći pritom i različite zapise.[44] Putujući po Bosni i bilježeći svoja zapažanja, Ivan Frano Jukić kaže: *Rištjani pak i Turci kad im* čaratarie *i zapisi njihovi samoukah nemogu pomoći, eto ih fratrima po zapis. Fratri istina dadu i zapis, al im još kažu i dadu koju liekariu, zato fratarski zapisi najbolje pomažu.*[45]

U predavanju fra Anđelka Baruna povodom 200. obljetnice rođenja fra Mihovila Sučića pod nazivom *Fra Mihovil Mijo Sučić (1820. – 2020.), žrtva ljubavi kršćanske – prvi livanjski kirurg*, govori o tome da su franjevci bili prinuđeni pisati zapise jer je narod to želio, ali da su obavezno uz zapis davali i lijek sačinjen od trava što je prema njemu i najveća razlika između katoličkih i ostalih zapisa.[46] Izdajući zapise na molbe svojih vjernika, franjevci su vjerovali da postupaju ispravno jer su ih smatrali blagoslovinama. Uz njih su nekad i vezali obvezu moljenja i činjenja dobrih djela.[47] O ranom doticaju magije s ljekarništvom svjedoči knjiga recepata *Thesaurus pauperum* (*Blago siromaha*) iz XII. stoljeća. Sastavio ju je liječnik i franjevac Petrus Hispanus, kasniji papa Ivan XXI., po kojem su lijekovi trebali imati magičnu moć i odagnati uroke.[48]

Liječnička praksa bosanskih franjevaca među bošnjacima bila je pod nadzorom turskih vlasti koja je izdavala dozvolu za liječenje. Kroz povijesnu građu pobrojane su sve franjevačke intervencije kod Bošnjaka. Od 1663. godine pa sve do austrijske okupacije zabilježene su intervencije kod 52 muslimanske žene, 61 muškarca, kod troje djece, jednog Roma i jednoga pravoslavca. U intervencijama kod žena one su redovno bile pokrivene i zastrta lica. Žene su im se najčešće obraćale zbog psihičkih bolesti i žene nerotkinje tako da su fratri nad njima molili i davali im zapise. I u izvještajima kanonskih vizitacija biskup fra Grgo Ilijić Varešanin opisuje kako su mu se obraćali muslimani te kako je molio nad njima i

41 Gavran, 2003, 227-228.

42 Karamtić, 1984, 64.

43 Randić, 68, 2003.

44 Bratić, 1907, 344; Kapitanović, 2013, 316.

45 Jukić, 1973, 148.

46 I prema fra Julijanu Jeliniću franjevci su *svoje narodno liječenje pročistili od praznovjerja, u čemu se njihov postupak razlikuje od muslimanskog i hrišćanskog.* (Jelinić, 1915, 450)

47 Gavran, 2003, 227.

48 Kapitanović, 2013, 310.

davao im zapise.[49] Osim što su se zapisi koristili kao lijek, sredstvo protiv uroka, mogli su biti upotrijebljeni i protiv djelovanja nadnaravnih sila. Ispitujuću na terenu postojanje zapisa, u nekoliko su slučajeva kazivačice negirale njihovu pojavu, ali bi nastavile pričati o vilama i *morama*. S obzirom na to da su se zapisi u susjednim krajevima koristili i za obranu od vila, vještica i *mora*, moglo bi se pretpostaviti da su oni vezani uz obranu od naravnih bića i u livanjskome kraju.[50]

Prisutnost zapisa druge vjere

Ukoliko se na zapis gleda kao na tajanstveno, čarobno sredstvo u ostvarivanju želja utoliko se prelazi granica vjere i ulazi u djelokrug magije i čaranja. Pogotovo je to izraženo u slučajevima kada katolik upotrijebi muslimanski zapis ili musliman katolički ne prihvaćajući vjeru izdavača zapisa. Crkva je osuđivala uporabu i inovjernih i katoličkih zapisa pa je u Vrhbosanskoj nadbiskupiji 1936. godine izričito zabranila tu praksu uz kaznu izopćavanja iz Crkve.[51]

O prakticiranju hodžinih zapisa među katolicima nerado se govori. Uglavnom se ta praksa negira ili pripisuje drugima. Pretpostavka je da je riječ o prikrivanju takve prakse ako je postojala u obitelji. Literatura i kazivanja upućuju na veću prisutnost hamajlija i zapisa bošnjačkoga stanovništva.[52] U selu Komorani 90-ih godina prošloga stoljeća sva su bošnjačka djeca imala hamajlije kao zaštitu od uroka. Nosila su ih cijelo vrijeme oko vrata, zamotane u platno ili kožu. Kad su *hodže počeli govoriti više o tome kako to ne valja* prestali su se nositi. (Kazivač S. M., r. 1985.)

Iz više je kazivanja vidljivo da su Hrvati u nekim slučajevima išli hodži po zapis, najčešće u Glamoč. Posjetio ga je M. R. (1954.) iz Livna s obiteljskim prijateljem koji je patio od psihičkih poremećaja koje je *dobio od učenja*. Koristio se krajem 20. i početkom 21. stoljeća i u slučaja ovisnosti žene o alkoholu koju je obitelj nastojala sakriti koristeći zapis. U selu Vržerala prema jednom kazivanju išlo se hodži po zapis kad god bi se dogodila bolest ili nevolja te se stavljao pod jastuk (R. P. 1968.). Od hodže se tražio zapis u slučajevima muževe nevjere i drugih problema i u tom su ga slučaju žene neopazice stavljale s unutrašnje strane odjeće. Vjeruje se da se zbog hodžina zapisa katolik odriče svoje vjere zbog čega je u jednom slučaju čovjek kažnjen rađenjem bolesne unuke. Samo je kod jednog kazivanja bila riječ o osobnom susretu sa zapisom. O. Z. iz Livna potvrdila je da je mužu nakon psihičkih problema stavila zapis zašiven s unutrašnje strane odjeće. Uvjerenja je da je upravo zapis pomogao unatoč lijekovima koje je pio. Posvjedočila je da je bio napisan na papiriću arapskim pismom bez poznavanja njegova sadržaja. Napisan i presavijen stavljao se u krpu umočenu u vosak. Mogao se koristiti i tako da se stavi na križanje putova te ga tako vjetar raznese. Nakon smrti ili kad se više ne želi nositi zapis, može ga se bacit u rijeku da ga voda odnose. Ponekad se stavljao u voćnjak s pretpostavkom da je to za dobar urod. Djeci se nakon rođenja ušiva u odjeću koja se uvijek oblači naopačke.[53]

Hodžini zapisi,[54] prema I. Gavranu, nisu odgovarali ni tuđim vjerskim propisima, a nekad su bili i prave nagrde. Jedan je seljak donio franjevcu zapis na arabici koji je on donio od hodže kad mu je oboljela krava. U njemu je pisalo: *Krava budi zdrava ako nećeš a ti krepaj*.

[49] Džaja, 1971, 69-70.

[50] U Imotskoj krajini postoji predaja o vremenu prije tristotinjak godina, a odnosi se na pomor muške djece koji se pripisivao vilama. Stanovnici su vjerovali da ih od tog zla mogu spasiti moći. U okolici Lovreća za obranu protiv zla oka i more u kolijevku su se osim ostalih predmeta stavljali zapisi i amajlije. (Alaupović-Gjeldum, 2019, 160)

[51] Ivandić, 1965, 81; Gavran, 2003, 226-227.

[52] Glick, 1889, 61.

[53] Kazivačica je Hrvatica u braku s Bošnjakom pa zbog toga nisu religiozni. Svekrva, Bošnjakinja, govorila joj je da se kod oblačenja treba obući nešto naopačke. Mišljenja je da se kod islamske religije to više koristi *i sada kad se pogledaju turske serije vidi se da ih oni nose u malim kožnim ili platnenim torbicama.*

[54] Osim hodža zapise su pisali i hafizi čija imena navodi S. Manđeralo istražujući život Livnjaka. (Manđeralo, 1999, 209)

Drugi zapis ili *ruglo od zapisa* napravljen u Aleksincu i sadržavao je samo četrdeset puta ponovljeno ime seljaka koji je kupio zapis.[55]

S druge strane i franjevci su pisali zapise muslimanima, o čemu je već bila riječ u prethodnim poglavljima. O tome svjedoče i zabilješke francuskoga pisca po Bosni u kojim se vidi da se muslimani obraćaju katoličkim svećenicima i traže od njih zapise i još češće traže prikazivanje misa. Na samrti traže da ih katolički svećenik krsti i podijeli bolesničko pomazanje. Autor sumnja u te navode kao i u Fosesovu tvrdnju da se muslimani obraćaju zbog svijesti da su oni nekada bili kršćani.[56] Franjevac povjesničar Srećko Džaja opisuje biskupovu prvu kanonizaciju pri kojoj su ga muslimanski razbojnici prisilili da im izda dva zapisa. Boraveći u Rami iste godine, 1797., izdao je zapis muslimanskoj gospođi islamizirane obitelji Kopčić za zdravlje i dobar odgoj djece za što mu je ona zauzvrat poklonila *peškir*. Sljedećih godina biskup Ilijić izdavao je zapise za kadijinu bolesnu ženu u Jajcu, potom za zdravlje i odgoj djece begu u Duvnu te zapis za bolesnu ženu bega Duvnjakovića za što mu je zauzvrat darovan duhan i čibuk.[57] Najčešće su im se obraćali zbog psihičkih bolesti i žena nerotkinja tako da su fratri nad njima molili i davali im zapise.[58] Da su franjevci pisali zapise pripadnicima druge religije razvidno je iz jednog neobičnog zapisa za dobar urod, pisan na latinskom jeziku bosančicom, a navedena su imena Bošnjaka, odnosno vlasnika zemlje.[59]

[55] Gavran, 2003, 228.

[56] Džaja, 1971, 70.

[57] Džaja, 1971, 170. Prema biskupovim izvješćima na prostoru Bosne i Hercegovine na prijelazu iz XVIII. u XIX. st. još uvijek su se prakticirale *ordalije i falsificiranje* zapisa. O praznovjerju je biskup zabilježio i da su katolici išli *konzultirati turčina opsjenara za ukradene stvari* tako da su u tadašnjem praznovjernom sustavu nadležnost za izgubljene stvari pripadale muslimanskim vračarama, a neka druga praznovjerja katoličkim i pravoslavnim vračarama.

[58] Džaja, 1971, 69-70.

[59] Truhelka, 1906, 350.

Od zapisa do moći i jangoša

U kršćanskoj se liturgiji obred povezan s molitvom smatrao svetim i razvijao se kroz sakramente i blagoslovine u kojima su se sačuvali tragovi zaklinjanja zloduha (egzorcizmi) i tjelesnoga liječenja. Definicija sakramenata kao vidljivih znakova nevidljive milosti pokazuje sličnost s blagoslovinama koji su *sveti znakovi, nalik sakramentima kojima se molitvom Crkve postižu nadasve duhovni učinci*. Običan je kršćanin vjerovao da mu po vidljivim znakovima može udijeliti vidljivu i nevidljivu milost i za to se obraćao crkvenim službenicima. Od tih sredstava milosti u puku su se sačuvala zaklinjanja, zapisi i moći, naročito kada je riječ o moćima u širem smislu kao što je *Agnus Dei*.[60] Za nepismene ljude prethodnih vremena napisana je riječ ulijevala neko poštovanje, a zapis je u njihovim očima imao posebnu snagu: bio je neke vrste tvaran i utjelovljen blagoslov. Vjerojatno ga zato puk u Bosni naziva moćima, isto kao što naziva i svetačke relikvije.[61]

Jedna od tih relikvija nosi naziv *jangoš*, nastao od latinskoga *Agnus Dei* odnosno Jaganjac Božji. Naziv se koristi u Bosni za metalnu okruglu ili ovalnu kutijicu s poklopcem i privjescima sa strane. Nosi se na lančiću oko vrata kao apotropejsko sredstvo i u njoj se nalazi zemlja sa svetih mjesta, relikvije svetaca ili vosak,[62] što se ne može potvrditi za jangoše iz etnografske zbirke FMGG-a, koji osim u nekoliko slučajeva sadrže zapise dok su ostali prazni. Janje se koristi kao čest simbol uskrsloga Krista koji je nastao na temelju Ivanova pozdrava Kristu prije nego ga je krstio (*Evo Jaganjca Božjega koji odnosi grijehe svijeta*, Iv 1,29). U misi se koristi za vrijeme lomljenja kruha i sadrži vapaje za Božjim milosrđem nad grješnicima da ih očisti i tako pripravi za primanje pričesti.[63]

Druga funkcija jangoša je umjetnička i dekorativna te su ga nosile hrvatske djevojke

[60] Kapitanović, 2013, 210-312.

[61] Gavran, 2003, 226.

[62] Badurina, 1979, 294.

[63] Badurina, 1979, 105.

i žene u zapadnoj Bosni i to uglavnom oko Livna, Duvna, Kupresa i Jajca.[64] Jangoš pripada skupini privjesaka, odnosno nakita za grudi koji se nasljeđivao po ženskoj liniji. Između ostaloga, jangoš sadrži i statusni simbol jer je pripadao nakitu koji su nosile mlade i bogate žene. Ogrlice s metalnim lančićem i privjesci s relikvijarima, križevima ili raspelima renesansni su prilog razvoja nakitnih oblika koji je postao omiljen motiv katoličkih zemalja mediteranskoga kulturnoga kruga. U Hrvatskoj, posebno na jadranskoj obali, križ je čest motiv, ali i u dinarskom nakitu, posebno u gradu Sinju i u njegovoj okolici.[65] Na otoku Visu poznat je *ognjuš* koji se omotavao oko novorođena djeteta. Sastojao se od vrpce s prišivenim platnom u kojem su neki blagoslovljeni predmeti ili medaljice s moćima ili nitima misnoga ruha.[66] Tehnikom kovanja izrađene su kutijice od srebrenog ili posrebrenog lima s ukrasima načinjenima iskucavanjem i graviranjem. Kutijice su nešto šireg oboda s blago zasvođenim gornjim i donjim dijelom, a na poleđini se zatvara pokretnim poklopcem. Kačene su za lance pomoću masivnije petlje zalemljene na gornjem dijelu kutijice, na obodu.[67]

Natpis s Kristovim monogramom – IHS

Kristovo ime ili simbol počeo se upotrebljavati već u prvim stoljećima kršćanstva. U XV. stoljeću pod utjecajem franjevaca Bernardina Sijenskoga dolazi do širenja Kristova monograma u obliku pločice sa slovima IHS. Zbog toga je bio optužen za krivovjerje i nakon suđenja oslobođen. Na slikama je prikazan u franjevačkom habitu na kojem nosi pločicu ili sunce s upisanim IHS ili sa srcem.[68] Papa Martin V. nadodao mu je križ, a isusovci su ga preoblikovali u svoj grb.[69]

U arhitekturi se Kristov monogram aplicirao na kućna vrata, dovratnike, nadvratnike, zakopavao ispod kućnoga praga kako bi se svemu lošem spriječio prelazak granice, praga kuće. Izuzev toga postavljali su se i na uglove kuće te ostale liminalne zone (u kutove, na prozore, ognjišta), kao i na krov i krovne grede.[70]

Natpis u obliku INRI, IHS ili IHC nastao je od srednjovjekovnoga grčkoga IHCOYC, što znači Isus i susreće se još i na broševima. U pojedinim slučajevima svrstan je među magijske natpise naglašavajući time njihovu zaštitnu funkciju, odnosno vjerovanje da posjeduju zaštitnu moć. Često se koristio i kao zaštita protiv iznenadne smrti.[71]

Pored monograma, koji zauzima središnji dio jangoša, nalazi se motiv križa koji završava trolisno. S lijeve i desne strane križa je motiv ruže koja u kršćanskoj simbolici predstavlja mučeništvo i čudotvornost.[72] Isti motiv pojavljuje se u zapisu sačuvanu u Codexu Slav. XI. Vatikanske knjižnice iz XV. stoljeća s legendom o sv. Sisinu, u kojem se spominje cijeli đavolji rod protiv kojeg je zapis učinkovit.[73] Na dnu je motiv trolista nalik na bijeli ljiljan koji simbolizira Marijin cvijet dok su točkasti motivi uokolo simbol vječnosti i neprekidna kretanja. Osim ikonografskih motiva pojedini su jangoši ukrašeni visećim austrougarskim novčićima s pet ili sedam lančića. Poleđina im se uglavnom ne ukrašava osim što se utisnu inicijali kujundžije.[74] U etnografskoj zbirci FMGG-a nalaze se dva rijetka primjerka ukrašene pozadine. Naknadnim provjeravanjem jangoša u zbirci uočen je još jedan koji oblikom i simbolima nalikuje jangošu. Kod inv. broja

64 Vladić Krstić, 1995, 419.
65 Ivančić, 1999, 142.
66 Alaupović-Gjeldum, 2019, 314.
67 Vladić Krstić, 1995, 418.
68 Badurina, 1979, 144.
69 Kapitanović, 2013, 326.
70 Vodanović, 2017, 136. Uglavnom su se koristili simboli za koje se vjerovalo da imaju apotropejsko djelovanje (križ, Kristov monogram, Marijin monogram), zatim slova (slovo M kao oznaka za Djevicu Mariju, inicijali imena svetaca, blaženih i sl.), sveti tekstovi i slike, predmeti (potkova, rogovi, novčići), biljke, i drugo.
71 Belaj, 2016, 253.
72 Vladić Krstić, 1995, 419.
73 Kapitanović, 2103, 327.
74 Vladić Krstić, 1995, 418-419.

Sl. 3. Kićeni jangoš (foto: J. Duvnjak)

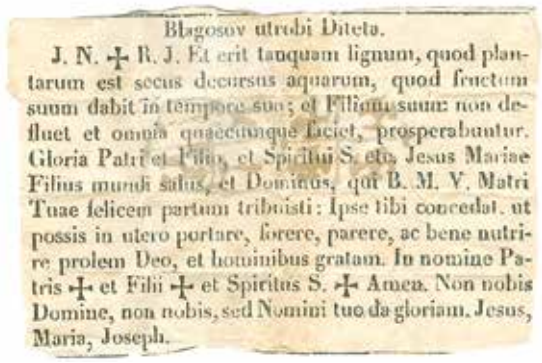

Blagosov utrobi Diteta.

J. N. ✠ R. J. Et erit tanquam lignum, quod plantarum est secus decursus aquarum, quod fructum suum dabit in tempore suo; et Filium suum: non defluet et omnia quaecunque faciet, prosperabuntur. Gloria Patri et Filio, et Spiritui S. etc. Jesus Mariae Filius mundi salus, et Dominus, qui B. M. V. Matri Tuae felicem partum tribuisti: Ipse tibi concedat, ut possis in utero portare, forere, parere, ac bene nutrire prolem Deo, et hominibus gratam. In nomine Patris ✠ et Filii ✠ et Spiritus S. ✠ Amen. Non nobis Domine, non nobis, sed Nomini tuo da gloriam. Jesus, Maria, Joseph.

Sl. 3. a) Zapis blagoslov utrobi djeteta (foto: J. Duvnjak)

FMGG-9118 (sl. 2a) nejasan je uobičajeni simbol IHS dok se i unutrašnjost razlikuje od ostalih time što se u poklopcu odvojenim staklenom pastom vidi crvena podloga na kojoj se ukrštavaju simbolični metalni predmeti kod kojih se razaznaje nož s četirima komadićima kostiju (sl. 2c) i papirićima ispisanima na latinskome jeziku. U drugom dijelu kutijice nalazi se zapis s oznakom križa na presavijenoj strani (sl. 2. b, d).

Prema literaturi, skupocjene kutije u kojima su nošeni zapisi bile su nasljedne dok su se zapisi pokapali sa svojim vlasnikom jer za drugu osobu nisu vrijedili. Naime, prema R. Fabijnić kod kršćana se u zapisu spominjalo ime budućega vlasnika zbog čega se do ovakvih zapisa teško dolazi i muzejske kolekcije ne obiluju njima.[75] Na primjercima koji se čuvaju u muzeju ne vidi se spominjanje imena vlasnika osim nakane za koju je zapis namijenjen.

U jangošu inv. br. FMGG-9116, (sl. 3), koji se naziva i *kićeni* zbog dodanih ukrasa od novčića koji vise na lančićima, nalaze se četiri presavijana zapisa na latinskome jeziku.[76] S obzirom na različite oznake na vanjskoj presavijenoj stranici zapisi nisu nastajali istodobno. Na jednom od zapisa (sl. 3a) nalazi se križ unutar kojeg su četiri kukasta križa i na sljedećoj strani znak INRI. Unutrašnjost je posvećena zaštiti djeteta u utrobi:

Blagoslov utrobi diteta

Isus nazaraćenin kralj židovski bio je kao drvo zasađeno pored voda tekućica koje je dalo plod u svoje vrijeme; i sina njegova; i sve što on učini bit će na korist. Slava Ocu i Sinu i Duhu svetomu. Isus sin Marije spasitelj svijeta, i Gospodin koji si podijelio Blaženoj Djevici Mariji majci tvojoj sretan porod: on neka ti dadne da mogneš u svojoj utrobi nositi, radovati se, roditi i dobro hraniti božjeg potomka, i ljudima milog. U ime Oca i Sina i Duha svetoga .Amen. Ne nama, Gospodine nego imenu svom slavu daj. Isus, Marija, Josip.

Sljedeći zapis s vanjskom oznakom ima križ unutar kojeg su točkasti motivi s nečitkim ručno napisanim sadržajem. U zapisu se nalaze elementi egzorcizma (sl. 3b):

Zapis protiva svakoi zasidi diavaoskoi.

Isus nazarećanin kralj židovski, Isus, Marija, Josip.

Evo križa gospodnjeg bježite stranke protivnikove, pobijedio je lav iz plemena Judina korijen Davidov, aleluja, aleluja, aleluja! Krist kralj dolazi u miru. On Bog postao je čovjekom. Isus nazarećanin kralj židovski, koji je riječ postala tijelom i nastanila se među nama, koji se rodio od Marije Djevice po neizrecivoj nježnosti

[75] Fabijanić, 1991, 519. Kod muslimana je zapis izrađivan na temelju brojčanih vrijednosti slova iz imena budućega vlasnika i imena njegove majke.

[76] Zapise s latinskoga jezika preveo Josip Gelo, viši kustos sakralne zbirke FMGG-a, kojemu zahvaljujem.

Zapis protiva svakoj zasjedi đavolskoj.
J. N. ✠ R. J. Jesus ✠. Maria, Joseph.
Ecce Crucem ✠ Domini fugite partes adversæ, vicit Leo de Tribu Juda Radix David, Alleluja, Alleluja, Alleluja. Christus Rex ✠ venit in Pace. Et ✠ Deus ✠ homo factus est. J. N. ✠ R. J. Qui verbum caro factum est, & habitavit in nobis, nasceat et M. V. per ineffabilem pietat.& misericord.tam pissim.& intercessionem ejusd. B.M.V. & Angelor. Sanctorumque omnium, & maxime Apostolorum & Evangelistar. suorum Joann. Matthæi, Marci, & Lucæ, ipsum quæso, ut dignetur te liberare, & conservare ab omni infestatione satanæ, & ministrorum eius Qui cum Patre &c. Pax D. N. J. C. ✠ vincus Passionis, & signum S. ✠ Crucis, integritas B. M. V. ✠. benedictio Ss. & Elector. Dei, & Tumulus Salvatoris nostri in Cruce J. N. R. J. sit triumphalis hodie, & quotidie, inter te, & inimicos tuos visibiles & invisibiles, contra omnia pericula animæ & corporis tui, omni tempore, & loco. Amen. Gaudebo, & exultabo in Deo Jesu meo: o Jesu, Jesu, esto mihi Jesus Creator, Comprehensor, et Judex universi.

Sl. 3. b) Zapis protiv svakoj zasjedi đavolskoj (foto: J. Duvnjak)

Zapis Zaručnika Začarani.
Jesus Mariæ Virginis Filius, mundi Salus, & Dominus †. qui B. Mariæ V. Matri suæ felicissimum Partum constituit †. ipse quoque tibi per suam misericordiam concedat, ut pollis in utero tuo concipere †. facere †. bene nutrire †. & sine periculo parturire †. educare prolem Deo gratiam, & hominibus. In nomine Patris †. & Filii †. & Spiritus Sancti †. Amen. J. N. R. J. Mariæ Virginis ac Josephi Patris putativi Filius exaudiat te, custodiat te, & concedat tibi gratiam petitam. Amen.

Sl. 3. c) Zapis zaručnika začarani (foto: J. Duvnjak)

Zapis od Svake bolesti.
Super ægros manus imponent. & bene habebunt Jesus Mariæ Filius, mundi salus, & Dominus, meritis B. Jacobi de Marchia Confessoris, sit tibi clemens, & propitius. Amen.
Zapis Od bolesti Glave.
Posuerunt super caput Jesus causam ipsius scriptam, I. † N. † R. † I. liberet te N. Languore Capitis. Amen. Oremus.
Respice quæsumus Domine super hanc Famulam tuam, (vel Famulam tuam) pro qua Dominus noster I. C. non dubitavit manibus tradi nocentium & Crucis subire tormentum. Qui &c.

Sl. 3. d) Zapis od svake bolesti i bolesti glave (foto: J. Duvnjak)

i milostivoj svojoj ljubavi i zagovorom blažene Djevice Marije, svetih i ponajviše apostola i njegovih evanđelista Ivana, Mateja, Marka i Luke. Njega molim da se udostoji osloboditi te i sačuvati od svih sotonskih napada i njegovih službenika.

Mir Gospodina našega Isusa Krista, snaga njegove muke i znak svetoga križa, integritet blažene Djevice Marije, blagoslov svetih i izabranika božjih, naslov našeg spasitelja na križu I.N.R.I. neka pobjedi danas i svaki dan između tebe i tvojih vidljivih i nevidljivih neprijatelja, protiv svih opasnosti duše i tijela tvojega u sve vijeke i na svakom mjestu. Amen.

Radovat ću se i klicati Bogu mome Isusu: o Isuse, Isuse, budi moj Isus stvoritelj, tješitelj i sudac svega.

Ostala dva zapisa nemaju vanjskih oznaka. Jedan se odnosi na zaštitu budućega bračnoga druga (sl. 3c).

Zapis zaručnika začarani

Gospodin koji se rodio po presvetom porođenju od blažene Djevice Marije majke njegove sam pak tebi neka da po svojoj milosti da mogneš začeti, raditi, dobro hraniti i bez opasnosti roditi i odgajati potomka na hvalu Bogu i ljudima.

U ime oca i sina i duha svetoga. Amen. Isus Krist kralj židovski sin Djevice Marije i posvojeni sin Josipov neka te usliša, neka te čuva i da ti traženu milost. Amen.“

Drugi je zaštita od bolesti (sl. 3d).

Zapis od svake bolesti

Nad bolesnike ruke polažu i ozdravit će po zaslugama priznavatelja blaženog Jakova Markijskog neka ti bude blag i milostiv Isus Marijin sin spasitelj i Gospodin. Amen.

Zapis od bolesti glave

Stavili su Isusu iznad glave njegovu optužbu, Isus nazarećanin kralj židovski neka te oslobodi (ime) slabosti glave. Amen.

Pogledaj molimo Gospodine na ovoga svoga slugu (ili sluškinju), za koju gospodin naš Isus Krist nije oklijevao biti predan u ruke zlikovaca i podvrgnuti se muci križa. Amen.

Možemo pretpostaviti da su relikvijari, odnosno *jangoši* koji su već blagoslovine, sadržavali i zapise, koji također imaju zaštitnu ulogu, jer se vjerovalo da je određena nakana ili molitva tako sigurnija i učinkovitija.[77]

Prema sadašnjim podatcima s terena jangoši su različito tumačeni i upotrebljavani. Kazivači starije životne dobi poznaju ga u funkciji nakita. S. S. se prisjetila da su se zapisi stavljali u posvećene srebrne kutijice zvane jangoši ili jankoši koje su se poslije poklanjale u crkvu za Gospin kip. O poklanjanju srebrenih jangoša u

[77] Badurina, 1979, 415; Kapitanović, 2013, 318.

župi Ljubunčić govori i drugi kazivač. Prema kazivanju darovatelja jangoša sa zapisom nazvanoga *moćima*, inv. br. FMGG- 9117. (sl. 4a, 4c) iz sela Ćosanlija saznajemo da se koristio kao apotrepojsko sredstvo kod poroda:

U ime Božije Amen, Po zagovoru Blažene Djevice Marije, sv. Ivana Krstitelja i po svom preblaženom milosrđu, neka Bog oslobodi ovu osobu od svakoga zla duše i tijela. U IME OCA I SINA I DUHA SVETOGA AMEN, ISUS MARIJA I JOSIP.

Osim navedena zapisa na čijim se rubovima uočava trag crvenoga voska, koji je presavijen i umotan u papir, nalazi se još jedan zapis koji je po svemu sudeći potpuno prekriven voskom na kojem se slabo naziru rukopisna slova (sl. 4b).

Od darovatelja se doznaje da su se moći (jangoši) nasljeđivale po ženskoj liniji i posuđivale po potrebi i drugim ženama u porodu. Potvrdu o jangošu kao sredstvu pomoći kod poroda nalazi se i u kazivanjima u selu Priluci i gradu Livnu, a navodi se da se koristio i kod poroda u bolnici.

U obitelji Periša iz sela Golubića naziv *moći* koristio se za kožnu vrećicu koja je sadržavala zapis. Prema kazivanjima D. P., iz kojih se uviđa mnoštvo običaja, moći su pripadale njegovu djedu. Naime, pradjedu Marku u braku sa ženom Katom rodilo se troje djece koja su ubrzo nakon rođenja umrla. Prije nego će roditi četvrto dijete, Marko je zatražio pomoć od franjevca koji mu ih je napisao. Uz spomenute moći otac nakon rođenja sinu daje i svoje ime vjerujući da će mu time prenijeti i svoju snagu. Kad je odrastao, dobio je obilježje najsnažnijega čovjeka u selu, a od moći se nikada nije odvajao. Jednom ih je prilikom izgubio nakon čega se ubrzo razbolio pripisujući to upravo njihovim gubitkom. S obzirom na to da je umro u splitskoj bolnici, moći se nisu pokopale s njim kao što je to bio običaj te su ostale u obiteljskome vlasništvu. Zbog običaja da se s pokojnikom pokapaju i njegove moći, danas u ovom kraju ne nalazimo te predmete i ne zna se sadržaj tih zapisa.

Sadržajem i funkcijom slični jangošu sa zapisom su *brevari*, koje nalazimo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Nađeni su kao grobni nalazi u obliku kvadratne kutijice koja u sebi sadrži razne zazive i blagoslove, a ponekad i sličice svetaca franjevačkoga reda, egzorcizme. Brevare spominje I. Gavran reagirajući na osude francuskoga činovnika Amėdėea Chaumettea des Fosssesa. Pišući o Bosni u XIX. stoljeću, spominje, između ostaloga, i franjevačko pisanje zapisa kao praznovjerne radnje. Autor članka, ujedno i franjevac, objašnjava da *zapisi nisu bili neka posebnost samo bosanskih katolika i nekih fratara nego su bili rašireni i po drugim pa i katoličkim zemljama* i da ih Talijani zovu brevi (*brevetti*).[78]

Brevar (lat. *Litterabrevis* – kratko pismo, njem. *Breverl)* karakterističan je nabožni predmet XVIII. stoljeća. Najčešće je izrađen od kože, metala (bronca, srebro, kositar), drveta, kartona ili brokata, a s unutrašnje strane sadrži tragove cinobera – crvene boje. Brevar se nosio na razne načine – u kožnoj ili platnenoj vrećici, nekad ušiven u odjeću ili pak u metalnim kutijicama oko vrata, ruke ili ispod ramena. Riječ je o kutijici koja u sebi sadrži razne zazive i blagoslove – tekstove iz Biblije i molitvenika. Može biti ovalna, okrugla, kvadratna i u obliku križa. Vjerojatno nije postojala masovna produkcija, već je svaki primjerak bio unikat s obzirom na to da im je sadržaj i njihova uloga osobne naravi. Bojenje crvenom bojom tumači se apotropejskim značenjem. Služili su kao zaštita protiv raznih opasnosti, za ljubav, protiv nevremena, vještica i demona. Često ih se smatra nekom vrstom „kućne“ ili „putne“ ljekarne, tipične za narodnu medicinu koja rado miješa religioznost, travarstvo i magije. Brevari su uvijek bili čvrsto zatvoreni i osobi koja ih je nosila nije bio poznat sadržaj unutrašnjosti. Ponekad se u njima zna naći i osušenih ljekovitih trava, crvenih vrpci (u narodno vjerovanju crvena boja odvraća vještice i demone), komadića drveta ili poludragoga

[78] Gavran, 2003, 360.

Sl. 4. a) Jangoš (foto: J. Duvnjak)

Sl. 4. b) Sadržaj jangoša (foto: J. Duvnjak)

Sl. 4. c) Zapis (foto: J. Duvnjak)

kamenja. Vanjski izgled često prikazuje Majku Božju, čašćenu u hodočasničkim mjestima u Njemačkoj i Švicarskoj, te svetce, najčešće franjevačke, sv. Franju i sv. Antuna, ali i isusovačke, sv. Franju Ksaverskoga i sv. Ignacija Lojolu te sv. Ivana Nepomuka. Datira ih se u 30-e godine XVIII. stoljeća, a prema motivima i ukrasima pretpostavlja se da su izrađeni u bavarskim franjevačkim samostanima.[79]

Osim po funkciji, sličnost s našim jangošem vidi se i iz fotografija sadržaja brevara, odnosno u tiskanom tekstu u kojem su slike svetaca s Kristovim monogramom unutar kružnice.[80]

Suvremene moći i odnos prema nekadašnjem

Razvidno je da su zapisi u različitim oblicima imali ulogu zaštite i lijeka, prema čemu su se crkvene osobe istodobno odnosile i s odobravanjem i zabranom. Razvojem znanosti, prije svega medicine te kršćanske misli, napušta se uporaba zapisa, a i sami kazivači tu praksu pripisuju neznanju naroda i pojedinca (Priluka, M. U.). U neformalnim razgovorima kao i na terenu nailazilo se na opće negodovanje i negiranje postojanja zapisa. Na njihov spomen stvarale su asocijacije na „hodžine zapise" koje su tražili neki katolici, a što je podvrgnuto osudi. Negirajući prisutnost zapisa i jangoša sasvim bi tiho i oprezno govorili da *toga ima kod muslimana.* Ispitujući dalje, nailazilo se na vjerovanje da su hodžini zapisi u stvari umjesto pomoći sadržavali prokletstvo. Istodobno je uočeno postojanje živa vjerovanja u vile i more uz nedostatak informacija o zapisu. Isto bi tako nakon intervjuiranja bilo potvrđeno postojanje zapisa, a članovi obitelji naknadno bi reagirali nastojeći objasniti da takva praznovjerja ipak nije bilo u njihovoj obitelji. Kazivači koji su smatrali da su zapisi i zle oči nešto u što se nekada vjerovalo i da toga više nema isticali su snagu sudbine u životu pojedinca, a neki su, također negirajući takva vjerovanja, spontano izgovarali: *Ne ureklo se*. Samo je jedan od ispitanika (T. P., 1941., Čuklić) još uvijek imao zapis koji je dugo nosio oko vata. Dobio ga je od majke, a napisali su ga fratri *da ga Bog čuva od svakoga zla*. Kazivačica iz Prilike vjeruje da su zapisi nestali jer je narod *prosvjetljeniji i više se viruje u Boga*. Kod kazivača starije životne dobi izvorište ljudske nesreće nije uvijek jasno pa se još uvijek vjeruje da su postojale osobe koje se to mogle namjerno ili nenamjerno učiniti. Vjeruje se da pojedinci mogu imati nadnaravnu

[79] Azinović Bebek, 2010, 27-28; Azinović Bebek, Filipec, 2015, 284-286.

[80] Azinović Bebek, Filipec, 2015, 286-290.

snagu iz čega se razvilo vjerovanje u urokljive ili zle oči.[81] U jednom kazivanju iz sela u kojem su nastanjene tri etničke skupine vjeruje se da pripadnici druge religije mogu *nabacit i skinut čarku* protiv koje je dovoljno nositi križ ili na sebi napravit znak, zazvati ime Isusovo ili pljucnuti. Prema mišljenju kazivača (M. S. i A. V.) takvih vjerovanja i postupaka nije bilo u selu u kojem je rođena, gdje su živjeli samo Hrvati, nego se u većoj mjeri javljaju u suživotu sa stanovništvom druge vjere. Ista kazivačica vjeruje isključivo u božansku moć dok je istodobno uvjerena da žene druge vjere mogu ureći nazivajući ih vješticama.

Iz obitelji kazivačice M. U. iz Priluke žene su *kad im se ne bi dalo u dici* od fratra tražile zapis i to bi nosile. *Kad bi ga izgubile, glava bi pucala dok to ne bi našla. To je meni moja baba pričala, a ja ne znam je li to istina.*[82]

Medicinska sestra s dječjega odjela uočila je da tijekom 90-ih godina prošloga stoljeća dosta bošnjačke djece s unutrašnje strane odjeće nosi prišiven smotuljak od platna i često je donji dio odjeće okrenut naopačke dok je kod srpske djece češća narukvica od crvenoga konca (S. Č., rođ. 1974.).

Gospin san

Podatci o ovakvoj vrsti apotropejskoga sredstva nalaze su u radu Leopolda Glika iz 1890. godine prema kojem je *San presvete Bogorodice* sastavljen od dva sna i više molitava nazivajući ga hamajlijom. Spominju se imena đavoljih rodova što autor vidi kao posljedicu narodnoga preuzimanja, bez ikakvih promjena, zlih duhova iz starije mitologije u kršćansku vjeru.[83] Na terenu nailazimo na jedno kazivanje prema kojem se hamajlija koristila kao zaštitno sredstvo kod porođaja*: Ja sam imala Gospin san, to je moj ćaća donio iz vojske. Ja sam bila u Prispu na Grepcima (groblju) kad je pratar reko: Ko ima Gospin san neka ga spali. Ja reko spalit neću. Tu piše kako će nastat ta katastrofa, kako će grmit tri noći i dana i neće moć ništa gorit nego blagoslovljena svića i valjda su oni to govorili zbog toga.Moja baba materina, bila dobra sa lištanskim popom i ona njemu to odnese. On joj kaže: Draga moja, ko je to tebi dao? To će tebi pratri oduzet. I ona ne dadne ni njemu. Svećenici su to znali pokidati priko sredine. Imali mi jednog svećenika (iz susjedstva) i ja njemu govorila: „Bi li ti meni to mogo prepisat" i on reko da ne može. I onda sam ja zamolila našeg župnika da on meni to pročita i da on vidi. I to su bile moje moći. One su nosate svukud i kad bi žena teško rađala dite i s donju stranu polja (suprotni jugozapadni dio polja). Kad je jedan naš svećenik to vidio kod moji (bratove obitelji) da oni to čitaju, zgužvo im. Oni (svećenici) nisu dali da se to širi. Nekako prid ovaj zadnji rat, govori se da ima neki gospin san i pripisuje se. Kad sam vidila bile su u njemu male razlike. Ja sam rekla, ako se meni šta dogodi ili me nenadna zadesi ovo čuvajte ili nemojte da bi ste od ovog šta napravili. Ovo su svete knjižice.* (S. S., rođ. 1929.)

Različite blagoslovine

Blagoslovljena odjeća ili habit

Osamdesetih godina XX. stoljeće moglo se još čuti u seoskome pripovijedanju o nekim slučajevima bolesti da se išlo k fratrima koji bi nad bolesnicima tresli *pratarske aljine*. Iz jednoga kazivanja vidljivo je da bolesnu djetetu fratar stavlja habit i križ od tisovine (prema predaji Isus je razapet na tom drvu) i blagoslovio mu haljinu koju će nositi. Isto je tako iz kazivanja poznato da je bošnjačka žena tražila pomoć od fratara za dijete i dobila blagoslovljenu haljinu koju je dijete nosilo. Za njega se sjećaju da se nazivao katoličkim imenom sve dok nije odrastao kada se ponovno koristio svojim imenom. Kod narušenih bračnih odnosa i alkoholizma supružniku se

[81] O „zlu oku" i mogućnosti uricanja koja su povezana s čaranjem Gavazzi govori kao prahrvatskoj tradiciji. (Gavazzi, 1991, 104)

[82] Ista kazivačica zna za priču u kojoj je *jedna muslimanka iz Glamoča kad je obolila zavitovala se Sv. Ivi i kao zavjetni dar ostavila struku* (nakit oko vrata) *i potom ozdravila. Ali kad je došla kući pokajala se govoreći: Kud dade viru za ne viru.*

[83] Glik, 1890, 54.

nenametljivo stavljala blagoslovljena odjeća. Među predmetima novijega postanka koji spadaju u blagoslovine koristila se marama koja se prvobitno blagoslivljala u crkvi u Livnu, a poslije u Međugorju te se stavljala uz bolesnu djecu ili na oboljelo mjesto. (S. D., 1973., Strupnić)

Krunica

Odnos prema blagoslovljenim predmetima vidi se i u slučajevima kada se oni kojim slučajem izgube jer se smatraju „svetinjom" koja se treba čuvati. Naime, S. Č. je dobila blagoslovljenu krunicu od člana obitelji nakon povrataka s ekskurzije koja je grješkom bačena, što je doživjela kao teškim narušavanjem svetosti predmeta. Blagoslovljene se krunice stavljaju i u tek kupljene automobile (iz Hercegovine), a po krunice se ide u Međugorje. Česte su krunice iz Jeruzalema koje se donose nakon hodočašća Svetoj Zemlji. Kao zahvalu za učinjeno dobro djelo u nekim slučajevima daje se Gospin kip s Isusom i krunica iz Lourdesa. U posmrtnim običajima današnjice krunica se stavlja pokojniku na ruke.

Moći svetaca

Zaštitna svojstva koja su se nekada pripisivala zapisima zamijenjena su štovanjem moći katoličkih svetaca. Njihovi vlasnici također su čuvali svoje moći do zadnjih dana svoga života i s njima se pokapali. Ti su oblici nošenja zapisa modernoga tipa opća pojava u urbanim sredinama, a s vremenom se proširila i na ruralnu sredinu.[84]

Poznato je da je u srednjem vijeku na vjernike velik utjecaj imao onaj svetac čija se svetost ogledala u djelotvornoj i aktivnoj čudotvornosti. Stoga se u velikom broju građe nailazi na pokazatelje da su se koristili dijelovi evanđelja i sveta imena kao formule sa zaštitnom moći iz čega proizlazi da su vjera u čuda i nadnaravni postupci svetaca neraskidivo povezani u vjerničkoj svijesti.[85] Moći pojedinih svetaca kupovale su se u hodočasničkim mjestima kao što je Sv. Ivo u Jajcu i svetište Čudotvorne Gospe Sinjske u Sinju, a koje su nosile kao dio osobnih stvari. U Vidošima je poznato da su žene kao zaštitno sredstvo nosile oko vrata sličice svetaca ili njihove moći, a oko ruku narukvice s medaljicama. Ne zna se otkud su dolazile, ali se pretpostavlja da su iz nekih hodočasničkih mjesta. (B. B., Vidoši)

Pod nazivom moći žene u Strupniću koristile su tijekom poroda kutijicu sa staklom ne znajući joj sadržaj. Stavljale bi moći blizu sebe, a nakon toga djeci ispod jastuka da budu sretna sve dok djeca ne bi *ojačala*. Tijekom rata moći su se spremale vojnicima kao zaštita na bojištu. Prema kazivanju A. V. ona je svaki put sinu spremala moći i svetu sol u džep: *Jednom ih nije uspio ponijeti i bio je ranjen, a do tada ih je nosio i moći su ga čuvale.* Među najnovijim podatcima je primjer bake (A. Miloža, 1934. g.) koja svom unuku za zaruke daruje suvenir u obliku tradicijskoga *torbaka* s *terlucima* unutar kojih su svetačke moći.

Različite moći svetaca i krunice danas se koriste kod učeničke populacije pogotovo u trenutku ispitivanja i pismenih provjera vjerujući u bolji uspjeh. Najčešće je riječ o pojedincima koji dijele moći i krunice ostalim učenicima iz razreda, a onda ih vraćaju nakon završetka sata. (M. V., 2006)

Sv. Ante kao zaštitnik

U livanjskom se kraju osobito štuje sv. Antun Padovanski. Na njegov blagdan vjernici iz drugih livanjskih župa hodočaste u mjesto zaštitnika župe, plaćaju mise, obilaze oko oltara s njegovim kipom. Najčešće mu se obraćaju, između ostaloga, u slučajevima bolesti i izgubljenih stvari. Za sv. Antu veže se legenda prema kojoj je u jednom portugalskom gradiću pomogao ženi tako što joj je dao komadić pergamene s riječima iz Svetoga pisma. Žena je našla izlaz iz svojih nevolja, a

[84] Čulinović-Konstantinović, 1989, 81.

[85] Belaj, M., Belaj, J., 2016, 253.

tekst koji se nalazi u nešto izmijenjenu obliku u knjizi čudesa sv. Antuna postao je poznat kao blagoslov i zapis sv. Antuna. Pretpostavlja se da je glas o čudotvornima moćima zapisa pomogla u njihovu širenju u kasnom srednjem vijeku. Antunov zapis uvršten je u gotovo sve egzorcizme, a papa Siksto V. dao ga je uklesati na postolje obeliska na čijem je vrhu križ pobjede na Trgu sv. Petra.[86]

Moći sv. Ante čuvale su se u škapularu i zajedno sa slikom svetca bile su osobni i neodvojiv pribor koji su nosili stariji naraštaji. U slučajevima nevolje svetom se Anti obraća kroz molitvu i preporuke da …*sačuva nas i našega blaška* (blaga) *od poganca, uroka, … svega što može nauditi*, i kroz zavjete, *jer je on svetac koji je najmilostiviji i najbrže će pomoći* (Donji Rujani). Nikola Bralo kod sebe i danas ima moći sv. Ante koje nosi u novčaniku za koje vjeruje da ga štite i čuvaju. Kazivačice rođ. 1973./4. svojoj su djeci odmah nakon rođenja ispod jastuka ili *dušečića* stavljale Gospine moći ili moći sv. Ante, pogotovo zbog spoznaje da je dijete nekršteno. Polaskom djece u školu blagoslovljeni su se predmeti stavljali u školske torbe.

Sveta sol

Iz današnje šarolike slike predmeta za zaštitnim svojstvima iz nekoliko se slučajeva s ispitanicama može uvidjeti da su starije osobe nositelji te kulture ujedno i inicijatori u ovom vremenu. Devedesetih godina prošloga stoljeća kazivačici V. D. na dan njezina vjenčanja baka daje umotanu blagoslovljenu sol da ju nosi s unutrašnje strane vjenčanice. Sveta se sol nekada koristila zašivena u platnenu ili kožnu vrećicu te nosila obješena oko vrata. Stavljala se i u džepove odjeće, a najčešće u torbe. U današnje doba sveta se sol koristi u okviru vjerskih blagdana i običaja. Na Sveta tri kralja po crkvenom tradicijskom običaju sol se blagoslovi zajedno s vodom te se taj dan ujedno škropi obitelj i mjesto stanovanja s cjelokupnom imovinom. Dvjema kazivačicama koje su zajedno intervjuirane poznati su zapisi, jangoši, odlazak hodžama, ali su obje isticale navedene postupke kao praznovjerne i kao rezultat neznanja nasuprot vjeri u Boga i zaštiti koju koriste u obliku blagoslovljene soli (J. K). Kod K. B. uz blagoslovljenu sol i molitvu kao zaštita u svim situacijama još služi križ iz Jeruzalema koji je dobila kao svadbeni dar od jednoga franjevca.

Blagoslovljena ili češće nazvana sveta sol stavljena u vodu, *blagoslovljena voda*, još uvijek se koristi kod običaja božićnoga ciklusa kada se škropi mjesto stanovanja i obitelj na Badnjak, Novu godinu i Sveta tri kralja. Kod posmrtnih običaja škropi se lijes i grob pokojnika. Tijekom svadbenih običaja škrope se svatovski uzvanici pri polasku od kuće. Početkom XXI. stoljeća nevjeste su po uzoru na tradicijske običaje pri dolasku ispred praga momkove kuće bacale sol *na križ* (u obliku križa).

Sveta sol još uvijek se stavlja kod izgradnje gospodarskih i stambenih objekata. Stavlja se u temelje ili u sva četiri kuta građevine. U jednom slučaju prije nekoliko godina sol se zajedno s moćima tajno zakopala ispod kućnoga praga zbog narušenih obiteljskih odnosa.[87] U selu u kojem zajedno žive Bošnjaci i Hrvati poznato je da su Bošnjakinje, osim što su plaćale misu za sv. Ivu, uzimale i svete soli od Hrvatica.

Ostali predmeti

S obzirom na to da je stočarstvo nekada bilo primarna gospodarska grana, stanovnici su veliku pozornost pridavali zaštiti *blaga* (stoke). U situacijama bolesti ili bilo kakvih smetnji (*ako se krava ne da musti*) stanovnici sjeverozapadnoga dijela Livanjskoga polja 70-ih su godina prošloga stoljeća nosili lance kojima se blago vezalo na blagoslov u susjednu katoličku popovsku župu. Također, od istoga se popa tražila pomoć u slučaju psihičkih bolesti

[86] Kapitanović, 2013, 326-328.

[87] Svjesni da nisu postigli traženi učinak kazivačica je isticala snagu Božje volje u nabrajanja pozitivnih učinaka istovremeno govoreći o urocima (A.K.).

Sl. 5. a) Kamen moćnik (foto: J. Duvnjak)

koju je on pružao stavljajući blagoslovljeni zlatni lančić oko vrata. Među predmetima koji se danas puno koriste različiti su predmeti iz Međugorja. Najčešće se koristi kamen s brda ukazanja koji se kasnije prodaje s likom Gospe u suvenirnicama.

Prema kazivanju iz Golinjeva poznato je da se oko vrata nosi vrsta privjeska koji se može naći kod karmelićana, a nosi ga žena kao utjehu zbog gubitka člana obitelji. Govoreći o svim učinkovitim i neučinkovitim sredstvima zaštite kazivačica iz Golinjeva ističe svoje vjerovanje u Božju moć, ali istodobno vjeruje i u vještice koje su postojale u selu. Prema njezinu kazivanju to su pripadnice druge religije s *urokljivim očima* koje mogu naštetiti gledanjem u čovjeka, a od čega se može obraniti pljuvanjem.

Okretanje odjeće naopačke tradicijski je zaštitni oblik vjerovanja koji se u svadbenim običajima susreće sve do kraja 90-ih godina prošloga stoljeća. Kazivači koji žive sa stanovništvom islamske vjeroispovijesti pripisuju to utjecajem njihove kulture. Oblačenje

Sl. 5. b) Kamen moćnik (foto: J. Duvnjak)

djeci bilo kojega dijela odjeće naopačke praksa je koja se još mogla naći i početkom XXI. stoljeća. Da bi se usmjerila pozornost na sebe i tako zaštitilo od uroka ili zlih očiju, djevojčicama se u pojedinim slučajevima stavljao zečji rep na kapicu.[88]

Različiti oblici vjerovanja u nadnaravne sile i sredstva prevencije zabilježeni su i u susjednim krajevima. U splitskome zaleđu zapisi su uz papinske hostije i moći svetaca koristili da muškarci i žene ne postanu vještaci i vještice.[89] Ako je već postala vješticom i htjela to prekinuti te da bi izbjegla i obranila se od drugih vještica, tražila bi od svećenika zapis vjerujući da joj se tako ne može nauditi.[90] U selima općine Lovreć prema, narodnoj predaji, i vilama se pripisivala odgovornost za smrt djece protiv koje su se koristile moći.[91]

88 Kao zaštita od uroka zečji je rep zabilježen u radu *Narodni lijekovi* T. Dragičevića iz 1908.

89 Alaupović-Gjeldum, 2019, 47.

90 Alaupović-Gjeldum, 2019, 95.

91 U Brstilima (Medov Dolac) zabilježena je predaja kako se u selu prije tristotinjak godina nije dalo odgojit muško dijete pa su taj pomor pripisivali vilama koje su svake večeri viđali na „Vilendocu“ gdje pjevaju i kolo igraju. Seljani su vjerovali da ih od tog zla mogu spasiti *moći* te su se dogovorili da oko sela, na četiri mjesta „na križ“ ukopaju moći koje će sačuvati seoski prostor od zlih sila i njihova utjecaja na pomor muških potomaka. Od tada, kažu, da su se odgojila muška djeca. (Alaupović-Gjeldum, 2019, 160)

Kao sredstvo protiv uroka koji su uzrokovali bolesti i smrt kod djece u okolici Dugopolja koristile su se moći koje su se stavljale u kolijevku ispod glave. Uglavnom je to bio komadić kalandorske svijeće, malo blagoslovljene soli i maslinove grančice blagoslovljene na Cvjetnicu, koje bi se zataknule na kolijevku[92] ili fratarske haljine.[93]

Prostorne moći

Prema zapisima u literaturi moći koje se u livanjskome kraju koriste za zaštitu većega prostora nazivaju se poljskim moćima.[94] U dvorištu franjevačkoga samostana na Gorici nalazi se kamen s križem koji je prvobitno nalazio na Buškome jezeru (sl. 5a, b). Na vrhu stožastoga kamena nalazio se usađen metalni križ, a s njegovih bočnih strana bile su moći. Kamene moći postavljale su se na uzvisinu i na raskrižje četiriju putova, između crkve i šume. Vjerovalo se da je to moglo biti i mjesto krunidbe kralja Tomislava. Služile su za obranu od krupe i za ozdravljenje blaga u selu Podhumu. S druge strane jezera u selu Miši postojalo je sjećanje da su moći u kamen s križem stavili svećenici za vrijeme kuge. Vjeruje se da su to bile poljske moći koje su za vrijeme Austro-Ugarske bile ugrožene gradnjom ceste Livno – Mostar. To je, prema vjerovanju stanovnika iz obližnjih sela, prouzročilo nesreću kojom je sedam godina krupa uništila sve plodove. U vrijeme suše, prema istom kazivanju, župnik fra Bono Grebenar vodio bi školsku djecu na molitvu kod moćiju nakon čega bi pala kiša. Na tom se mjestu održavala misa i blagoslov polja sve dok 1928. godine nije podignuta kapelica u kojoj se potom služila misa dok se blagoslov polja i dalje nastavio kod spomenutih moćiju.[95]

[92] Alaupović-Gjeldum, 2019, 178.

[93] Alaupović-Gjeldum, 2019, 139.

[94] Truhelka, 1906, 350.

[95] Prema zapisima iz arheološkoga dnevnika kolegice Marije Marić Baković od 9. 1. 2001. i popisom kazivača: Mara Matić, 1928., Podhum; Grgo Pavlinović, 1928., Miši; Mate Pavlinović, 1926., Miši.

Zaključak

Iz svega navedenoga razaznajemo da je uporaba zapisa zamijenjena drugim različitim premetima i postupcima koji su u određenim životnim trenutcima pojedincu donosili zaštitu ili su štitili cijeli njegov život, ovisno o percepciji svakog pojedinca. Kroz rad na navedenoj temi mogu se uočiti promjene u istraživanju koje danas spadaju u domenu pučke pobožnosti.

Razvoj i istraživanje pučke pobožnosti u okvirima religije i religioznosti u etnologiji je dosta kasno započelo, a razlozi se mogu svesti na nekoliko osnovnih stajališta. Jedan od njih nalazi se u istraživanju religioznosti kao polazišta za istraživanje praslavenskih, odnosno prahrvatskih vjerovanja. Premda religija institucionalizira religioznost, to ne isključuje postojanje drukčijih štovanja i načina na koje se to štovanje iskazuje – pučka se pobožnost živi i prakticira drukčije od propisanoga, ali se doživljava kao dio istoga religijskoga tkiva utkana u sustav službenoga religijskoga svjetonazora. Takva drukčija štovanja i radnje mogu proizlaziti iz kršćanstva, a neki mogu pokazivati neke nekršćanske elemente kojima je pridodan kršćanski smisao, ali im je zajedničko da ih vjernici doživljavaju sasvim kršćanski.[96]

U radu su s polazišnom temom jangoša i zapisa prikazani i drugi oblici koji ulaze u domenu pučke pobožnosti, religije ili vjerovanja.[97] Iako se govori o istoj katoličkoj religiji, razlike i posebnosti kao što su u Bosni jangoši, a u sjeverozapadnoj Hrvatskoj brevari, posljedica su različitih povijesno-političkih zbivanjima na prostorima s katoličkim stanovništvom. Trinaestostoljetna povijest kršćanstva obilježava i rascjepkanost njezinih prostora u kojima se susreću različiti religijski svjetovi. Južni hrvatski prostor pod utjecajem je talijanskoga kršćanstva, sjeverozapadni germanskoga, a Bosna i Hercegovinu pod

[96] Belaj, 2014, 12-16.

[97] O različitosti između navedenih pojmova govori E. Hoško, u djelu *Sadržajne i povijesne odrednice razvoja i istraživanja pučke pobožnosti*. (Hoško, 1983 , 194)

turskom je vlašću mučno gradila vlastite tradicije u spletu nasljeđa i utjecaja s juga i sjevera.[98]

Cilj rada nije bio svrstati ili okarakterizirati predmete kojima se služilo u neke oblike o kojima se govorilo, nego iznijeti različitost i isprepletenost uporabe takvih predmeta. Istraživanje ove teme nije se moglo promatrati bez službenoga nauka Crkve, u ovom slučaju isključivo Katoličke Crkve. Tridentskim saborom i jačanjem protureformacije pučka su vjerovanja trebala biti izbrisana djelovanjem katoličke obnove, međutim ona su se zajedno s narodnim vjerovanjima spojila s katoličkom pobožnošću čime je nastala tzv. pučka pobožnost. Time se praznovjerni običaji vezani uz zaštitu puka od raznih nedaća profiliraju u kult svetaca i običaj nošenja medaljica i raznih zaštitnih privjesaka, krunica, križeva i brevara.[99] Svi su ti predmeti nabožni, ili devocionalije, i spadaju u predmete religijske namjene koji potiču ili proširuju pobožnost te imaju svrhu podsjetnika na neke religijske misterije. Crkva je stoga ustrajna u inzistiranju da pomoć dolazi od vjerovanja, a ne od samih predmeta.[100]

Prema hrvatskom franjevcu Emanuelu Hošku granica sadržaja kršćanske pučke religioznosti prema gore su liturgija, dogma i liturgijski oblici pobožnosti, a prema dolje magija i praznovjerje. Ovakav je stav zauzet s pozicije promišljanja teologa dok etnolozi i kulturni antropolozi riječ *praznovjerje* tumače potpuno drukčije. Za antropologa pobožna praksa nije ispražnjene od vjere, nego su to čini kojima pojedinac izražava svoju vjeru bez obzira na to slaže li se takva praksa s propisima religijske zajednice kojoj pripada. Navedene razlike rezultirale su i različitim pristupima istoj problematici.[101]

Propisane dogme jednoga religijskoga sustava, s jedne strane, i praksa vjernika u istoj zajednici, s druge strane, ponekad pokazuju podudaranja, udaljavanja, presijecanja ili idu dotle da su potpuno suprotstavljeni. Ukratko, prostor između ortodoksije i magijskih elemenata koje prakticiraju vjernici iste religijske zajednice područje je koje istražuje i obuhvaća pučka pobožnost.[102]

Sa stajališta Crkve pogrješnim se smatralo nositi natpise zbog vjerovanja u njihovu zaštitnu moć umjesto u njihovu duhovnu snagu. Sa stajališta vjernika, religijski se život odvijao u dvama sustavima vjerovanja: u onom institucionalnom i liturgijskom te u onom neslužbenom, izvanliturgijskom i neliturgijskom.[103]

Vrlo je vjerojatno da su se zapisi, između ostaloga, izbjegavali zbog crkvenoga stajališta i zabrana, ali i zbog toga što se uvijek nastojao istaknuti kulturni i etnički identitet Hrvata ovoga kraja dok su se zapisi pripisivali drugoj kulturi. Umjesto njih mjesto su našle krunice i svetačke moći koje predstavljaju cjelovitost religijskoga i nacionalnoga identiteta.

98 Hoško, 1983, 96.
99 Bebek, 2007, 395.
100 Azinović, Filipec, 2015, 283.
101 Martić, 2019; Hoško, 1983, 194.
102 Martić, 2019.
103 Belaj, M., Belaj, J., 2016, 253.

Literatura

Alaupović-Gjeldum 2019
Alaupović-Gjeldum, D. *O tradicijskoj kulturi srednje Dalmacije*, Split 2019.

Azinović Bebek 2007
Azinović Bebek, A. *Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. stoljeću*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., XL, Zagreb 2007, 391-405.

Azinović Bebek 2010
Azinović Bebek, A. *Nalazi kraj crkve u Sveticama*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, XLIII, Zagreb 2010, 19-39.

Azinović, Filipec 2013/ 2014
Azinović Bebek, A., Filipec, K. *Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske*, Opusculaarhaeologica, 37/38, Zagreb 2013/2014, 268-281.

Badurina 1979
Badurina, A. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979.

Belaj, Belaj 2016
Belaj, M., Belaj, J. *Prstenasti broš s natpisom iz templarske Gore: prijedlog dekodiranja,* Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, 33, Zagreb 2016, 247-271.

Belaj 2014
Belaj M., *Religijske teme u hrvatskoj etnologiji u proteklih četvrt stoljeća, „Etnos", religija i identitet: naučni skup u čast Dušana Bandića*, Beograd 2014, 12-24

Blažević 2000
Blažević, V. *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadle*r, Sarajevo 2000.

Bratić 1908
Bratić, T. *Narodno liječenje*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, III, Sarajevo 1908, 343-362.

Čupković 2000
Čupković, G. *Struktura dvaju glagoljskih amuleta*, Filologija 35, Zagreb 2000, 33-64.

Dragičević 1909
Dragićević, T. *Narodni lijekovi*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, II, Sarajevo 1909, 461-478.

Džaja 1971
Džaja, S. *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb 1971.

Fabijanić 1991
Fabijanić, R. *Zapisi, hamajlije i moći od pomoći,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, Sarajevo 1991, 37-89.

Gavazzi 1923
Gavazzi, M. *Sator – formula u Južnih Slavena*, Narodna starina, vol. 2, No 4, Zagreb 1923, 39-46.

Gavazzi 1991
Gavazzi, M. *Baština hrvatskog sela*, Zagreb 1991.

Gavran 2003
Gavran, I. *Putevi i putokazi*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Glik 1983
Glik, L. *Narodno liječenje bjesnoće u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, V, Sarajevo 1983, 499-510.

Glik 1889
Glik, L. *O urocima*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, IV, Sarajevo 1889, 58-65.

Glik 1890
Glik, L. *Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, I, Sarajevo 1890, 45-55.

Herman 1889
Herman, K. *Stara hamajlija iz Lijevna*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, IV, Sarajevo 1889, 134.

Hoško 1983
Hoško, E. *Sadržajne i povijesne odrednice razvoja i istraživanja pučke pobožnosti*, Bogoslovska smotra, vol. 53, No. 2-3, Zagreb 1983, 194-206.

Ivančić 1999
Ivančić, S. *Nakit u pučkoj kulturi i tradiciji*, Ethnologica dalmatica, vol. 8, Split 1999, 135-147.

Ivandić 1965
Ivandić, Lj. *Pučko praznovjerje,* Madrid 1965.

Jelenić 1915
Jelenić, J. *Kultura i bosanski franjevci*, II. sv., Sarajevo 1915, 447-461.

Jukić 1985
Jukić, J. *Znakovi svetog u pučkoj religiji*, Crkva u svijetu, vol 20, br. 1., Zagreb 1985, 19-31.

Jukić 1973
Jukić, I. F. *Domaći liekar*, Sabrana djela II, Sarajevo 1973, 148-151.

Kapitanivić 2013
Kapitanović, V. *Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenoga doba*, Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori, Split 2013, 309-349.

Karamatić 1984
Karamatić, M. *Uloga franjevaca u povijesti bosanskohercegovačkog zdravstva*, Croatica Christiana periodica, vol. 8, No. 13, Zagreb 1984, 61-74.

Klaić 1980
Klaić, B. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1980.

Manđeralo 1999
Manđeralo, S. *Zlatne ruke*, Sarajevo 1999.

Randić 2003
Randić, M. *Narodna medicina: liječenje magijskim postupcima*, Sociologija sela, 41, Zagreb 2003, 67-85.

Rupnik Matasović 2016
Rupnik Matasović M. *Svjedočanstva o iskorjenjivanju praznovjerja u Hrvatskoj u 18. stoljeću prema odlukama Tridentskoga sabora (477.-490.),*Tridentska baština; Katolička obnova i konfesionalizacija u hrvatskim zemljama, Zbornik radova, Matica hrvatska, Zagreb 2016, 480-486.

Steiner 1903
Steiner, K. *Bosanska narodna medicina*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XV, Sarajevo 1903, 563-580.

Strohal 1910
Strohal, R. *Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige, Različiti zapisi i čaranja*, Zbornik za narodni život i običaje, XV, 1, Zagreb 1910, 120-160.

Truhelka 1906
Truhelka, Ć. *Jedan zanimljiv zapis pisan bosančicom*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1906, 349-354.

Vladić–Krstić 1995
Vladić-Krstić, B. *Seoski nakit u Bosni i Hercegovini u XIX i prvoj polovini XX veka*, knjiga 2, Beograd 1995.

Vodanović 2017
Vodanović, A. *Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća*, Kamen na cesti: granice, opresija i imperativ solidarnosti, Zagreb 2017, 134-147.

Vukelić 2018
Vukelić, D. *Utjecaj magijskih predodžaba na oblikovanje hrvatskog kulturnog identiteta*, Zagreb 2018.

Zorić 1989
Zorić, D. *Način života u istočnoj Hercegovini sredinom XIX stoljeća*, Studia etnologica, vol. 1, br. 1, Zagreb 1989, 99-120.

Elektronički izvori

Martić 2019
Martić, Z. *Pučka pobožnost*, https://www.svjetlorijeci.ba › *novosti* › *pučka-pobožnost.* (12. I. 2019.)

Various objects and means of protection in the beliefs and popular piety of the Livno area

Keywords: protective object, inscription, jangoš, belief, religion, tradition, Livno

By interviewing narrators and using the ethnological and church-historical literature, the author researches inscriptions as independent objects and as the content of traditional *jangoš* jewellery. As the study of objects as a form of protection is closely related to magic, religion, healing, and superstition, the paper tries to explain all the purposes of the studied objects with a presentation of today's relationship to traditional objects with some new forms of protection. Inscriptions are means to prevent any evil that may occur, but also to remove the evil and disease that have already occurred. Thus, inscriptions belong to the group of apotropaic means whose origin date back to the distant past. They were recorded in almost all nations, and in Bosnia and Herzegovina, the belief in objects was recorded in all three ethnic groups. They were written by Catholic and Orthodox priests and Bosniak hodjas. They were written on various materials: on parchment, lead, tin, body parts, or communions and other edible objects. They contained whole prayers or just names of saints. Literature and narrations point to the use of hodja's inscriptions among Catholics, which was especially opposed by the Franciscans. On the other hand, the giving of inscriptions of Catholic clergy for the purpose of treatment or personal protection is also visible.

In the ethnographic collection, one inscription is preserved in a canvas bag, while the others are placed inside a silver box that has the role of an object of power, i.e. a reliquary. It is a *jangoš*, whose name is derived from the Latin *Agnus Dei*, that is, *Jaganjac Božji*, or Lamb of God. The lamb is used as a common symbol of the risen Christ that arose from John's greeting to Christ before he baptised him. In addition to the role of an object of power, it had the role of jewellery typical for the area of Livno, Duvno, Kupres and Jajce. It is recognisable by Christ's monogram, which was also believed to possess an apotropaic function. The inscriptions inside the box refer to the protection of a child in the womb, a fiancé, against all diseases and diseases of the head, and an inscription *against every devil's ambush*, which also contains elements of exorcism.

Similarities in name and function are found with the *ognjuši* on the island of Vis and the *brevari* in north-western Croatia. The thirteenth-century history of Christianity is also marked by the fragmentation of spaces where different religious worlds meet. The southern Croatian area is influenced by Italian Christianity, the northwest by Germanic, while Bosnia and Herzegovina under Turkish rule has painstakingly built its own traditions in a medley of heritage and influence from the south and north. The paper shows the attitude of today's population towards traditional forms and means of protection that are present today, and they are made up of different powers of saints, rosaries, holy salt, blessed clothing, Our Lady's dream. Folk beliefs were, according to the Council of Trent and the strengthening of the Counter-Reformation, supposed to be erased by the action of the Catholic renewal, however, they, together with popular beliefs, merged with Catholic piety. Traditional beliefs still exist, that is, they have not disappeared with the enlightenment and influence if the official religion, which does not mean that they are two different religions, but one that believers accept with different content.

Marija Marić Baković
Miran Palčok
Marko Rogošić

Obnova groba biskupa fra Augustina Miletića u Rapovinama kraj Livna

OBNOVA GROBA BISKUPA FRA AUGUSTINA MILETIĆA U RAPOVINAMA KRAJ LIVNA

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b., 80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

Miran Palčok
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Stjepana Gunjače b.b., 21000 Split
mirsvama58@yahoo.com

Marko Rogošić
Palmotićeva 5, 21000 Split
markorogosic@gmail.com

UDK: 7.025.3/.4(497.6Livno)
Stručni rad
Primljeno: 11. I. 2021.
Prihvaćeno: 28. V. 2021.

Na groblju u Rapovinama nalazi se grob biskupa fra Augustina Miletića, na koji je pobožni katolički puk hodočastio kao sveto mjesto odmah nakon biskupove smrti 1831. godine.

Nakon 50 godina tijelo je preneseno u samostansku crkvu na Gorici kraj Livna pa je grobnica zapostavljena i s vremenom je propadala. Zbog važnosti i cijenjenosti biskupa Miletića u vjerskom i kulturnom životu Livna i čitave Bosne, 2018. godine poduzeti su radovi na obnovi grobnice.[1]

Ključne riječi: groblje u Rapovinama, biskup fra Augustin Miletić, livanjski klesari XIX. stoljeća, obnova grobnice

Uvod

Pri vrhu sjeverne, blage, padine brijega iznad sela Rapovine smješteno je groblje s najdužim kontinuitetom ukapanja u livanjskome kraju (sl. 1). Groblje se možda počelo formirati već potkraj IX. stoljeća oko predromaničke crkve sv. Petra, čiji se ostatci nalaze po sredini aktualnoga groblja, premda dosadašnja istraživanja to ne mogu potvrditi.[2] Najstariji dosad istraženi grobovi su iz XIV. stoljeća. Istraženi grobovi raspoređeni su u unutrašnjosti crkve te uz njezine vanjske zidove. Grobovi oko crkve bili su raspoređeni u redovima koji su se pružali od sjevera prema jugu djelomično prateći prirodan nagib terena.

[1] U organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno i samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu tijekom rujna i listopada 2018. godine izvedeni su radovi na obnovi grobnice.

[2] Arheološka istraživanja pod vodstvom arheologinje Marije Marić Baković provedena su u organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno od 2010. do 2013. godine i pritom su pronađeni ostatci crkve. Više o istraživanjima u Marić Baković, 2012, 61-72. i Marić Baković, 2014, 33-62.

Velik dio kasnosrednjovjekovnoga groblja poslije je dislociran novovjekovnim grobovima. Nakon rušenja i konačna napuštanja crkve potkraj XVII. stoljeća groblje se postupno proširilo na njezine ostatke, posebno od prve polovine XIX. stoljeća. U Rapovinama je groblje s višekratnim i dugotrajnim pokapanjem, a upravo su najdojmljiviji grobovi s kompozitnim sarkofazima i velikim monolitnim križevima koji su rađeni u XIX. stoljeću za bogate livanjske katoličke obitelji. Sarkofazi nisu rađeni, kako je to uobičajeno, od jednoga bloka kamena, već su sastavljeni od postolja, stranica spojenih željeznim klamfama i poklopnice. Ovako izvedene grobnice obilježje su livanjskih klesara (sl. 2, 3).[3] Najpoznatiji livanjski klesari u XIX. stoljeću bili su braća Mate i Jozo Radnić (Baje) te Jakov Petro i Marko Matić Jurica.

Na skici broj 1 označeno je nekoliko grobova čiji križevi imaju slična stilska obilježja (T. 1).[4] Najstariji su spomenici pod brojem 1 i 2 iz 1822. godine. Spomenik pod brojem 3 seže iz 1831., pod broj 4 iz 1833., na grobu pod brojem 5 piše da je Jakov Milardović umro 1844., a da su grob učinili Jakov Petro i Marko Matić 1848. godine. Spomenik pod brojem 6 napravljen je 12 godina nakon smrti pokojnika (*Petar Sučić – 16. aprila G. G. 1841. / grob učinjen 23. aprila 1853.*).

Klesar Mate Radnić rođen je između 1815. i 1819., brat mu Jozo 1830., Jakov Petro 1816., a Marko Matić 1820. godine.[5] Oni nisu mogli napraviti nijedan od spomenika koje smo označili brojevima 1 do 4. Kad su radili spomenik pod brojem 5, Jakov Petro imao je 32, a Marko Martić 28 godina i tada su sigurno već bili iskusni klesari.[6] Stoga ne znamo sigurno tko je započeo raditi ovakve grobnice i od koga su klesari njihove generacije, koji su usavršili formu, naučili raditi ove monumentalne nagrobne spomenike. Možda je to bio upravo Mijo Miško Radnić Bajo (1787./?/ – 1847) iz Rapovina, otac Mate i Joze, koji je također bio klesar.[7]

Grob biskupa fra Augustina Miletića

Ovoj vrsti monumentalnih nadgrobnih spomenika sa sarkofagom i križem pripada i grob biskupa fra Augustina Miletića. Uz Miletićev nalazio se grob fra Franje Ivekića bez sarkofaga i sa znatno manjim, ali skladno oblikovanim križem.[8] Njihovi su grobovi, za razliku od ostalih koji su orijentirani istok-zapad, okrenuti u smjeru sjever-jug (sl. 4).

Biskup fra Augustin Miletić rođen je u Fojnici 16. veljače 1763. godine.[9] Pučku izobrazbu dobio je u fojničkom samostanu,

[3] Zanimljivo je da su se u antičko doba u livanjskome kraju radili nadgrobni spomenici, osteoteke, sastavljeni od kamenih ploča po sličnu sustavu, premda drukčijega oblika, kao što su ovi sarkofazi. Od muljike je moguće napraviti sarkofag, izdubljen kameni sanduk, što dokazuje jedan takav pronađen kraj Posušja. Livanjski klesari, koji su bili sposobni napraviti monumentalne nadgrobne križeve, mogli su napraviti i uobičajen sarkofag. Izrada sastavljena sarkofaga je lakša i jeftinija, a i lakše je izvaditi zdrav kamen za napraviti ploču nego za sanduk. Unatoč nedostatku kamenoklesarske tradicije livanjski klesari su, zahvaljujući svojoj darovitosti i marljivosti, uspjeli napraviti ovakvo monumentalne kamene spomenike. Na dojmljivu, predivnu, ljupku oltaru u crkvi Bezgrješnoga začeća u Vidošima kraj Livna stoji natpis koji potvrđuje ovo zapažanje: KOI ZANAT NIJ UČIO, NITI SLOVA POZNAVAO / ALI LJUBAV BOŽJE MATI NJEMU ZNANJE HOTI DATI / DA DOVRŠI OVO DILO, MAJKI BOŽJOJ VELE MILO. MATE RADNIĆ=BAJA. G.G. 1870.

[4] Križevi su jednostavna oblika, čiji krakovi završavaju ravnim plohama. Ploha na kojoj je natpis uokvirena je dvoprutom i do nje ispupčenom zaobljenom bordurom. Stipo Manđeralo ove grobnice pripisuje Jakovu Petri i Marku Matiću. (Manđeralo, 1987, 22-60, 75-81)

[5] Manđeralo, 1987, 22-60, 75-80.

[6] Iz dvaju je natpisa vidljivo da su grobnice rađene nekoliko godina (četiri i čak 12 godina) nakon smrti pokojnika. Za izradu onih najranijih spomenuti su klesari premladi premda su mogli biti šegrti nekom starijem majstoru.

[7] Bilješku nam je ustupio profesor Stipo Manđeralo iz Livna.

[8] Fra Franjo (Ivan) Iveka (Ivekić) rođen je 9. siječnja 1796. u Varcar Vakufu (danas Mrkonjić Grad). U franjevački red primljen je u Fojnici 7. siječnja 1813., a nakon godinu dana položio je svečane zavjete. Od 1819. službovao je u livanjskome kraju. Preminuo je na Gorici kraj Livna kao mjesni kapelan 28. ožujka 1853. u 57. godini života i 41. godini redovništva. Nakon početka gradnje samostana sv. Petra i Pavla na Gorici (1854. godine), livanjski se fratri pokapaju na katoličkom groblju Gorica kod Livna.

[9] Kovačić, 1991, 255; Barun, 1998, 44.

Sl. 1. Pogled na Livno s groblja u Rapovinama (foto: M. Palčok)

a filozofsko-teološki studij završio je u Italiji. Bio je predavač filozofije u Bresci i teologije u Padovi. Papa Pio VII. imenovao ga je 1803. godine biskupom i pomoćnikom, s pravom nasljedstva, vikaru apostolskoga Vikarijata u otomanskoj Bosni biskupu fra Grgi Hiljiću Varešaninu. Nakon smrti biskupa Hiljića Varešanina 1813. godine preuzeo je upravu Vikarijatom. Zbog svoje krjeposti, poniznosti, milosrdnosti i odlučnosti bio je omiljen u puku i među svećenstvom. Bio je vrstan propovjednik. Redovito je posjećivao župe Vikarijata dijeleći sakramente te podučavajući i puk i kler. Umro je na kanonskom pohodu livanjskim vjernicima 1831. godine. Vijest o njegovoj smrti bolno je odjeknula ne samo diljem vikarijata nego i šire. Gvardijan i franjevci fojničkoga samostana došli su po biskupovo tijelo da bi ga pokopali u pripremljenu grobnicu svoga samostana, ali je odlučnošću livanjskoga puka i fratara pokopan na groblju u Rapovinama. Vjernici su odmah počeli pohoditi grob, obilaziti oko njega i od biskupa tražiti zagovor kod Boga. S groba su odnosili zemlju i kamenje. Kad je napravljena grobnica, pobožni su hodočasnici grebali pokrovnu ploču sarkofaga i sakupljali prah te su moleći se urezivali u stranice sarkofaga križeve i drugo znakovlje.[10]

Pedeset godina nakon smrti 25. rujna 1881. godine posmrtni ostatci biskupa Miletića svečano su preneseni u toranj samostanske crkve sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna gdje su puku bili nedostupni pa se mjesto štovanja biskupa u tornju nije nastavilo. Hodočašće na grob u Rapovinama počelo je jenjavati, ali se ipak održalo, u znatno manjoj mjeri, do sredine XX. stoljeća.[11]

Arheološka istaživanja potvrdila su navode iz kronika Franjevačkog samostana na Gorici

[10] Ne zna se točno kada je grobnica napravljena. Biskup je umro 18. srpnja 1831. godine. Ako se odmah krenulo u gradnju grobnice, za njezinu je izradu trebalo i nekoliko mjeseci. To je moglo biti brže gotovo jedino ako je klesar imao gotove sve ili dio elemenata za neku drugu grobnicu pa ih je prenamijenio.

[11] Dok smo radili na obnovi grobnice, imali smo prilike od nekolicine ljudi čuti kako se oni sjećaju da se grob još uvijek pohodio. Jedna gospođa, stara sedamdesetak godina, rekla nam je: *Kad ga je bolilo, moj bi otac došao na grob moliti se.*

da je biskup Miletić pokopan *kod sv. Petra u Rapovinama*. Uistinu, grob mu se nalazi zapadno od crkve, uz samo pročelje. Ispod groba nisu nađeni stariji grobovi niti ikakvi drugi nalazi dok je grob fra Frane Ivekića, koji se nalazio malo istočnije i bliže crkvi, presjekao dva kasnosrednjovjekovna groba. U kamenoj konstrukciji Miletićeva groba pronađen je kameni ulomak crkvenoga namještaja predromaničke crkve (sl. 5a). Sarkofag Miletićeva groba utonuo je u zemlju te mu je bila vidljiva samo poklopnica i istočna strana. Južna je strana zatrpana kao i zapadna, a uz nju je napravljena suvremena grobnica.[12] Poklopnica je okrenuta naopako, razbijena je u više komada i oljuštena joj je površina. Između križa i sarkofaga zatečen je panj stabla koje je dodatno oštetilo sarkofag i uzrokovalo nagnuće križa prema sjeveru i istoku. Sve vidljive površine pokrivene su kalcitom, mahovinom i lišajem pa je umanjena čitkost teksta i ukrasa na grobnici (T. 2).

Zahvaljujući arheološkom iskopavanju, svi su elementi grobnice postali dostupni te ih je trebalo izmjestiti da bi se mogla pripremiti podloga za ponovnu montažu sarkofaga.[13] Utvrđena je prvobitna visina sarkofaga, u odnosu na križ, pa je na dobro pripremljenoj zemljanoj napravljena armiranobetonska podloga koja može podnijeti težinu sarkofaga bez bojazni da će on ponovno utonuti.[14]

Restauratorski radovi

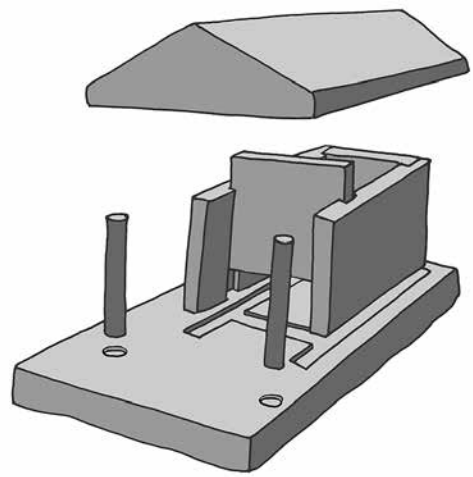

Sl. 2. Konstrukcija antičkoga sanduka
(crtež: M. Palčok)

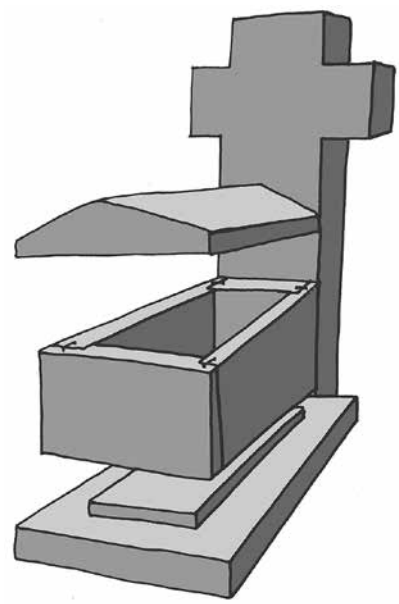

Sl. 3. Konstrukcija sanduka iz XIX. stoljeća
(foto: M. Palčok)

Paralelno s tehničkim radovima na obnovi grobnice tekli su i restauratorski radovi.[15] Prije početka radova napravljena su probna ispitivanja da bi se utvrdilo kojim sredstvima

[12] Utonuće sarkofaga možebitno se dogodilo kao posljedica premještanja biskupovih posmrtnih ostataka. Tom se prilikom moralo kopati do rake. Nakon toga zemlja je bila mekša pa je sarkofag zbog svoje težine utonuo pri čem su mu pukle bočna i poklopna ploča.

[13] Sve pripremne i teže radove, demontiranje i montiranje, iskope i betoniranje uradili su djelatnici komunalnoga poduzeća iz Livna: Branko Mađar, Miran Grgić, Nithad Bukvić,Vlatko Mišić, Marijo Pelivan te im još jednom zahvaljujemo.

[14] Sveukupna težina sarkofaga procijenjena je na oko dvije tone.

[15] Restauratorske radove izveli su Marko Rogošić, Miran Palčok, restauratori iz Splita, i Josip Križan, apsolvent arheologije iz Livna.

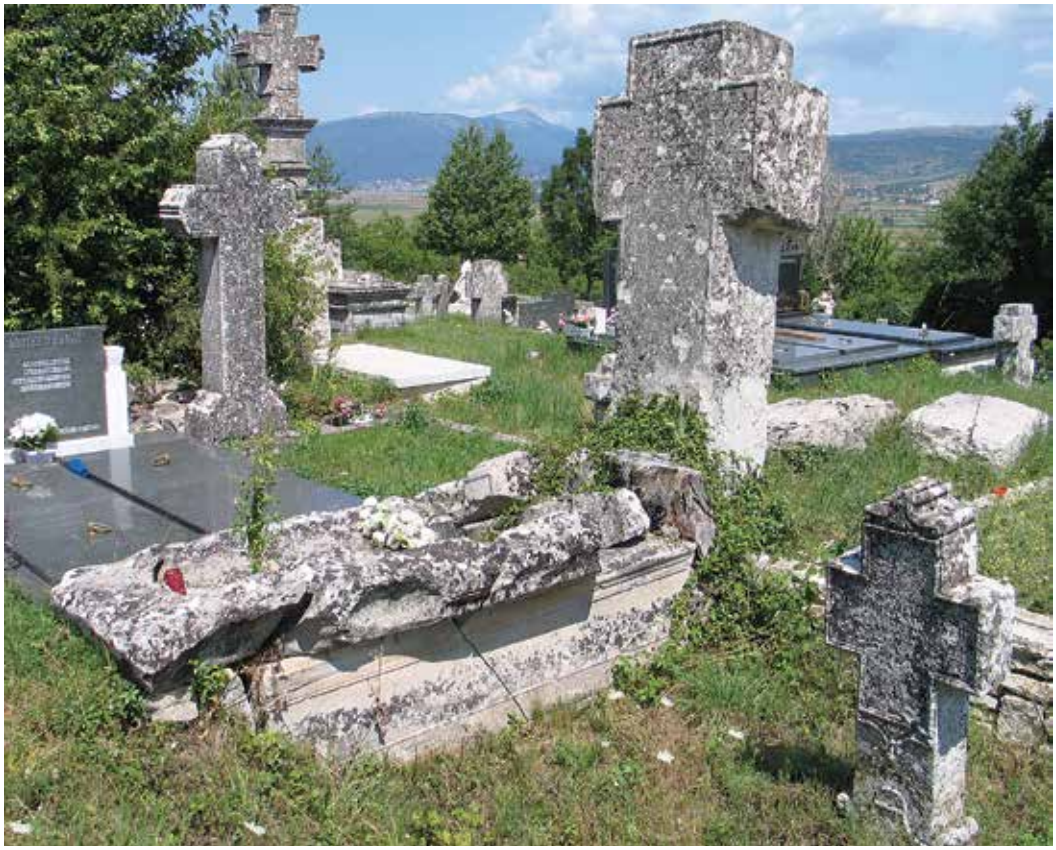

Sl. 4. Smještaj Miletićeva i Ivekićeva groba (foto: M. Palčok)

uklanjati naslage nečistoće.[16] Cijela grobnica, križ i sarkofag, napravljeni su od muljike pa se zbog njezinih karakteristika nisu mogli koristiti načini i sredstva koji se koriste u radu s vapnencima ili mramorima (T. 3 i 4).[17]

Muljika ili milj(i)ka – jedni kažu muljika, a jedni miljka – glineni je lapor (Mergel): požutkast i mek je kamen; može se lako i lijepo tesati i rezati, samo ga treba prokušati na suncu i snijegu, jer će jedan komad ostati za vjekove, a drugi će se za prve zime početi ljuštiti i respadati.[18]

Kratkotrajna premazivanja malih površina otopinom i potom brza i obilna ispiranja pokazala su se najučinkovitijima. Postupci su se višekratno ponavljali jer se nije željela povećavati koncentracija kemijskoga sredstva.

[16] Najbolje se pokazao (proba 1. - 21. rujna 2018.) ALGANET, deterdžent topiv u vodi, namijenjen čišćenju algi, plijesni, mahovine, humusa i prirodnih mrlja uzrokovanih biljem i drvećem. Sadrži natrijev hipoklorit. Proizvođač Stone care Europe, Italija.

[17] Muljika je mek laporast kamen i za njegovo se čišćenje ne može koristiti pranje pod tlakom niti četkanje, što je kod čišćenja drugih vrsta kamenja uobičajen postupak. Također, i kod uporabe kemijskih sredstava zbog poroznosti i osjetljivosti muljike postupak treba drukčije provoditi.

[18] Hoffer, 1897, 411.
Osim u Glamoču, naziv „muljika"je bila u uporabi još u Livnu, Tomislavgradu, Bugojnu i Travniku. Južnije, oko Posušja i Mostara, ili istočnije oko Foče, ova kamen je u narodu poznat pod nazivom „miljevina". (Šaravanja, 2017, 25)
Muljika spada u skupinu jezerskih ili slatkovodnih sitnozrnih laporastih vapnenaca. Veličina zrna odgovara prašinastoj, moguće i muljevitoj frakciji. Rezana površina je glatka i na njoj se uočavaju milimetarske pore te je kamen dosta porozan. Po primanju vlage teško se suši pa je nepostojan na smrzavanje. Niske je čvrstoće i slabo otporan na habanje. Zapreminska mu je masa cca 1840 kg/m^3. S vremenom površina izvađena kamena postaje stabilnija, čvršća i otpornija.

Sl. 5. i 5a. Srednjovjekovni ulomak u konstrukciji biskupova groba
(foto: M. Marić Baković, Z. Alajbeg)

To je bio dugotrajniji, ali i daleko sigurniji postupak. Naslage koje se i nakon višekratnih tretmana nisu dale otkloniti trebalo je ukloniti mehanički skalpelima. Nakon što su križ i svi dijelovi sarkofaga očišćeni, a oni puknuti zalijepljeni, očišćen je i križ nad grobom fra Frane Ivekića.[19] Čišćenjem su ukrasi, slova i grafiti, postali čitkiji, a otkriveni su i neki novi dosad nevidljivi podatci (sl. 6 i 7).

Na južnoj strani križa iznad groba biskupa Miletića, okrenutoj sarkofagu, nalazi se nadgrobni natpis koji je čišćenjem došao do izražaja.[20] Natpis je rađen po dobru predlošku napisanu rimskom kapitalom, ali nije tako dobro urezan na natpisno polje. Muljika je mekana pa slova nisu klesana već urezana, rezbarena, kao u drvu.[21] Zadnje dvije riječi, tj. mjesec i godina smrti, nisu završene samo su ugrebane po površini kamena.[22] Tekst je na latinskome jeziku i glasi (sl. 8):

D. O. M. / IN HOC SARCO/PHAGO GLORI/OSAE RESURTIONIS DIEM PRAE/ STOLATUR CORPUS ILLMI AC / RMI DNI F / AUGUSTINI MILLE/TICH A FOJNICZA EPPI DAULIEN/SIS ET VICARII APOSTOL IN BOSNIA / OBIIT DIE XVIII IULII MDCCCXXXI.[23]

Nakon čišćenja postao je čitak i ugravirani potpis na sjevernoj strani križa: *Niko Franić*

[19] Križ nad Ivekićevim grobom znatno je manji, napravljen je također od muljike i rad je dobrog klesara. Skladni ukrasi i bordura jasno su i uredno izvedeni kao i slova koja su vješto i znalački uklesana. Ovaj je klesar učio zanat na tvrđem kamenu, na vapnencu, dok se oni majstori koji rade uglavnom s muljikom koriste drvorezbarskom tehnikom.

[20] Na drugim križevima na groblju u Rapovinama natpis je okrenut na suprotnu stranu od križa, a ne prema sarkofagu kao kod Miletićeva i Ivekićeva groba.

[21] Tehnikom klesanja lakše je kontrolirati dlijeto koje udarcem čekića zasijeca površinu kamena i ostavlja jasan, oštar i ravan trag. Trag alata kojim su dubljena slova je od drvorezbarskoga dlijeta. U kamenoklesarstvu takav alat nije poznat.

[22] Južna strana križa, na kojem je natpisno polje, obrubljena je jednostavnom ispupčenom, zaobljenom bordurom širokom 3 cm koja je za isto toliko udaljena od ruba koji prati svom dužinom. Slova početka natpisa (D. O. M.) visoka su 7 cm, od prvog do šestoga retka visoka su 6 cm, u sedmome retku su 4,5, a u osmom 4 centimetra. Sjeverna strana križa nešto je bogatije ukrašena, rub krakova prati dvopruta bordura širine 3 cm i ispupčena zaobljena bordura širine 2,5 cm dok je najduži nosivi krak bio ukrašen stiliziranim poluelipsastim listovima. Oni su loše očuvani jer su bridovi oštećeni. Vjerojatno su ih oštetili vjernici koji su hodočasteći na grob, obijali i grebli njegove dijelove.

[23] *D(eo) O(ptimo) M(aximo) /In hoc sarco/phago glori/osae resur(ec)tions diem prae/stolatur corpus ill(u)m(n)i ac / r(everendissi)mi d(omi)ni f(ratris) / Augustini Mille/tich a Fojnicza ep(isco)pi Daulien/sis et vicarii apostol(ici) in Bosnia / Obiit die XVIII. iulii MDCCCXXXI.* [U slavu] P(redobrog) S(vemogućeg) B(oga) / U ovom grobu / dan preslavnog uskr(sn)uća išče/kuje tijelo presvijetloga i / poštovanog gospodina, brata / Augustina Mile/tića Fojničanina, biskupa daulien/skog i apostol(skog) vikara u Bosni / preminu dana 18. srpnja 1831.

p(iso) 1850.[24] Tu je i zagonetni antropomorfni prikaz, a dio takva prikaza nalazi se i na stranici sarkofaga. Pri dnu sjeverne strane u reljefu je prikazan šiljat luk, znak sličan kao što je na grobnici broj 5. Na zapadnoj strani nalaze se nedešifrirani znaci koji nalikuju naopaku slovu E (T. 5).

Na gornjim plohama stranica sarkofaga urezan je natpis na hrvatskome jeziku koji glasi: [...]VĎ OPOÇIVA TILO PŘSTLOGA GOS. OTCZA AUGUSTINA MILLETICHA BISKUPA DAULIE I NAM

=STNIKA APOSŤSGA U BOSNI REDA SO. F. ZASPA NA XVIII S[...] MDCCCXXXI.[25]

Tekst je dijelom oštećen, okrenut je prema gledatelju, počinje na zapadnoj ploči, teče uokolo i završava na sjevernoj ploči, uz križ, na kojoj je rimskim brojevima upisana godina smrti (T. 6).

Čišćenjem su postali vidljivi mnogi grafiti koji pokrivaju stranice sarkofaga. Mnoštvo je raznolikih križeva koji nas svojom slikovitošću podsjećaju na bogatstvo narodnoga (pučkoga) izričaja pobožnosti. Mnoge od ovih motiva susretali smo izvezenima, ucrtanima ili izrezbarenima na različitim tradicijskim predmetima, ali i na tetovažama kod katolkinja u Bosni i Hercegovini. Neki su nam prikazi nejasni kao, primjerice, nizovi različito postavljenih latiničnih slova ili mreža vodoravnih i okomitih linija na južnoj ploči. Tu se mogu pribrojiti mnoge male začudne kompozicije koje se ponegdje isprepliću, negdje im se od istrošenosti gubi trag, ali svaki potez budi radoznalost i uvlači nas u muku i čežnju molitelja dok je klečao pred grobnom pločom zazivajući biskupa Miletića za pomoć i milost kod Gospodina Boga (T. 7 i 8).

Sl. 6. Križ fra F. Ivekića prije čišćenja
(foto: M. Palčok)

Sl. 7. Križ fra F. Ivekića nakon čišćenja
(foto: M. Rogošić)

[24] *To je upisao fra Nikola Franić (1820 – 1897).* (Mađeralo, 2013, 236)

[25] *[O]vd(i) otpoçiva tilo pr(i)s(vi)tloga gosp(odina) otcza Augustina Milleticha, biskupa Daulie i nam[i]stnika apost[ol]skoga u Bosni, reda s[vetog] o[ca] F[rane]. Zaspa na 18. s[rpnja] 1831.*

Sl. 8. Natpis na biskupovu križu
(foto: M. Palčok)

Kad su svi dijelovi sarkofaga i križ bili očišćeni, trebalo ih je ponovno sastaviti u cjelinu. Najprije je trebalo uspraviti križ koji je bio dosta nagnut prema sjeveru i nešto manje ka zapadu. Napravljen je iskop okolo križa te kad je doveden u pravi položaj, zabetoniran je prsten koji će spriječiti ponovno naginjanje. Potom je postavljeno postolje i stranice sarkofaga koje su učvršćene novim klamfama. Staru poklopnicu zbog oštećenosti nije bilo moguće ponovno upotrijebiti. Kako bi se omogućilo čitanje teksta na gornjim plohama stranica sarkofaga, projektirala se nova poklopnica. Za njezin oblik uzimani su elementi s nekih okolnih poklopnica koji su prilagođeni novim potrebama. Unutar sarkofaga napravljen je zid koji je neznatno viši od njegovih stranica tako da poklopnica ne naliježe na stranice sarkofaga i ne opterećuje ih (T. 9).

Muljika, materijal od kojeg je napravljena grobnica biskupa Miletića, mekan je i osjetljiv kamen i ubuduće će trebati posvetiti više pozornosti održavanju ovoga vrijednoga spomenika vjerske, umjetničke i kulturne baštine.

Arheološki ostatci i stare grobnice na groblju u Rapovinama prepoznati su kao spomenici nacionalnoga značaja te su uvedeni u registar zaštićenih spomenika kulture. To bi mnogima trebao biti dovoljan poticaj za dodatan trud kako bi i ostali spomenici na groblju u Rapovinama dobili tretman kakav zaslužuju. Budući nas naraštaji obvezuju da obnovimo, održavamo i sačuvamo ono što su naraštaji prije nas stvorili. To umjesto nas neće napraviti nitko.

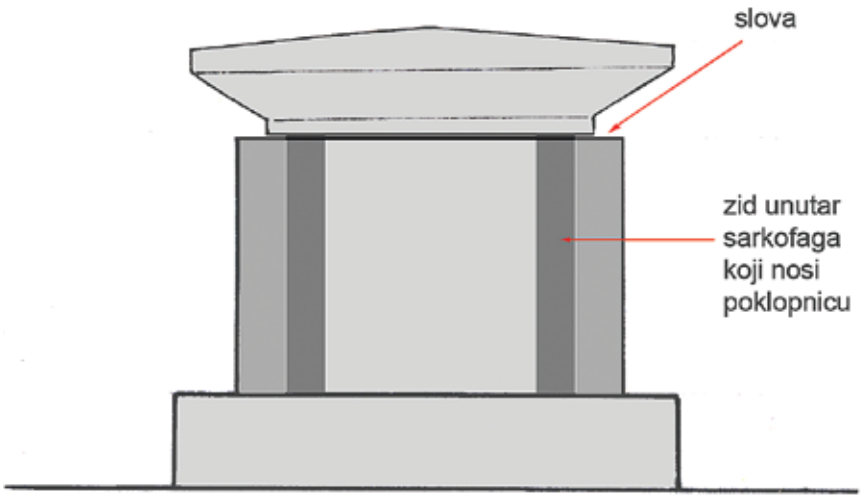

Literatura

Barun 1988
Barun, B. J. *Dušobrižnički rad biskupa fra Augustina Miletića (1763.-1831.)*, Novigrad 1988.

Hajderović, Brkić, Šerifović 2016
Hajderović, I., Brkić, E., Šerifović, E. *Mogućnost upotrebe jezerskih krečnjaka neogene starosti sa područja Bosne i Hercegovine kao arhitektonsko-građevinskog kamena*, Zbornik radova udruge Zvuk kamena, br. 3, Posušje 2016, 42-66.

Hoffer 1897
Hoffer, A. *Zlato i druge rude u travničkom kotaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 3, Sarajevo 1897, 411-423.

Kovačić 1991
Kovačić, A. S. *Bibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture*, Sarajevo 1991.

Marić Baković 2012
Marić Baković, M. *Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61-72.

Marić Baković 2014
Marić Baković, M. *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41, Split 2014, 33-62.

Manđeralo 1987
Manđeralo, S. *Gospodari kamena, Livanjsko klesarstvo devetnaestog stoljeća*, Livno – Sarajevo 1987.

Manđeralo 2013
Manđeralo, S. *Se leži Radovan*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 40, Split 2013, 235-242.

Šaravanja 2017
Šaravanja, K. *Gradnja kamenom u BiH s posebnim osvrtom na arhitektonsko-konstruktivne vrijednosti kamena tenelija i miljevina/muljika*, Zbornik Građevinskog fakulteta u Mostaru, br. 13, Mostar 2017, 12-39.

Šaravanja, Popić, Marić, Radić Kustura 2018
Šaravanja, K., Popić, D., Marić, T., Radić Kustura, J. *Analiza raspoloživih rezultata ispitivanja kamena „Tenelija“*, Građeviski fakultet u Mostaru, posebno izdanje, Mostar 2018, 245-273.

Restoration of the Tomb of Bishop Fr Augustin Miletić in Rapovine near Livno

Keywords: cemetery in Rapovine, Bishop Fr Augustin Miletić, stonemasons of Livno of the XIX century, tomb restoration

At the top of the hill above the village Rapovine near Livno is a cemetery with the longest continuity of burial in the Livno area. The oldest graves excavated so far date from the XIV century, but the cemetery is perhaps even older given that a pre-Romanesque church of St Peter existed here already at the end of the IX century. In a cemetery with multiple and long burials, the most impressive are the graves with composite sarcophagi and large monolithic crosses made for wealthy Catholic families of Livno in the XIX century. Tombs built in this way are a feature of the stonemasons of Livno. One of them is the tomb of Bishop Fr Augustin Miletić.

Bishop Fr Augustin Miletić was born in Fojnica in 1763. He completed his philosophical and theological studies in Italy. He was a lecturer of philosophy in Bresca and of theology in Padua. Pope Pius VII appointed him bishop in 1803, and in 1813 he became vicar of the Apostolic Vicariate in Ottoman Bosnia. He was beloved among people and among clergy. He died on a canonical visit to the faithful of Livno in 1831. At the request of the people and friars of Livno, he was buried in the cemetery in Rapovine. The faithful immediately began to visit the tomb, to walk around it and ask the Bishop for intercession with God. They took earth and stones from the grave. When the tomb was built, pious pilgrims scratched the cover plate of the sarcophagus and collected the dust, and in prayer they engraved crosses and other symbols onto the sides of the sarcophagus. Fifty years after his death, September 25, 1881, the remains of Bishop Miletić were ceremoniously transferred to the tower of the monastery church of St Peter and St Paul in Gorica near Livno, where they were inaccessible to the people, so the place of worship of the bishop did not continue in the tower. Pilgrimage to the tomb began to wane, and lasted, to a much lesser extent, until the middle of the XX century. The tomb collapsed over time, sank into the ground, with only the cover and the eastern side visible. The southern side is buried, as well as the western side where a contemporary grave was built. The cover is turned upside down, broken into several pieces, and the surface is scaled. Between the cross and the sarcophagus is a tree stump that has further damaged the sarcophagus and caused the cross to lean towards the north and the east. All visible surfaces are covered with calcite, moss, and lichen. During September and October 2018, the tomb was restored in the organisation of the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno and the Monastery of St Peter and St. Paul in Gorica in Livno.

The entire tomb, cross and sarcophagus are made of *muljika*, a soft marlstone, and because of its characteristics, the ways and means used in limestone or marble work could not be used. Short-term coating of small surfaces with a solution, followed by fast and abundant rinsing proved the most effective. Procedures were repeated multiple times, in order to avoid the increase in the concentration of the chemical agent. The sediments that persisted even after multiple treatments were necessarily removed with mechanical scalpels.

When all parts of the sarcophagus and the cross were cleaned, they were reassembled, however with reinforcements in order to avoid repeated sinking or breaking of the construction. *Muljika*, the material from which the tomb of Bishop Miletić was made, is a soft and sensitive stone, which is why more attention in the preservation of this valuable monument of religious, artistic and cultural heritage will be required.

Archaeological remains and old tombs in the cemetery in Rapovine are recognised as monuments of national significance and have been entered into the register of protected cultural monuments.

This should be a sufficient incentive to many for additional efforts in order to provide other valuable monuments in the cemetery in Rapovine the treatment that they deserve.

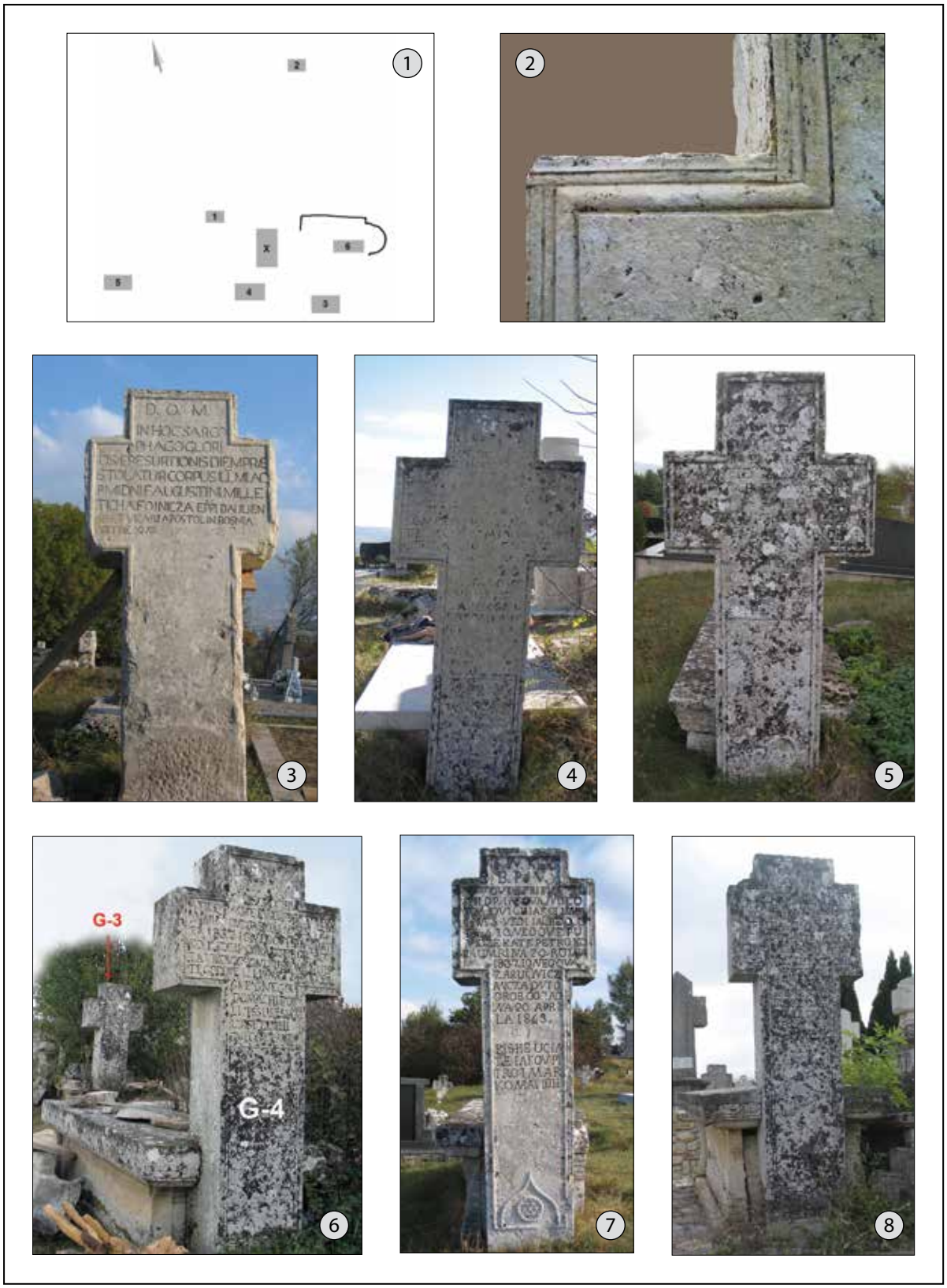

T. 1. Križevi sličnih stilskih obilježja (1. razmještaj grobova, 2. ukrasna bordura, 3. grobnica biskupa Miletića, 4. grobnica 1, 5. grobnica 2, 6. grobnice 3 i 4, 7. grobnica 5, 8. grobnica 6 (crtež i foto: M. Palčok)

T. 2. Zatečeno stanje grobnice (foto: M. Palčok)

T. 3. Probna ispitivanja i čišćenje (foto: M. Palčok, M. Rogošić)

T. 4. Čišćenje spomenika (foto: M. Palčok)

T. 5. Ukras i grafiti na križu (foto: M. Palčok)

T. 6. Tekst na gornjoj plohi bočnih ploča sarkofaga (foto: M. Palčok)

T. 7. Grafiti na stranicama sarkofaga (foto: M. Palčok, M. Rogošić)

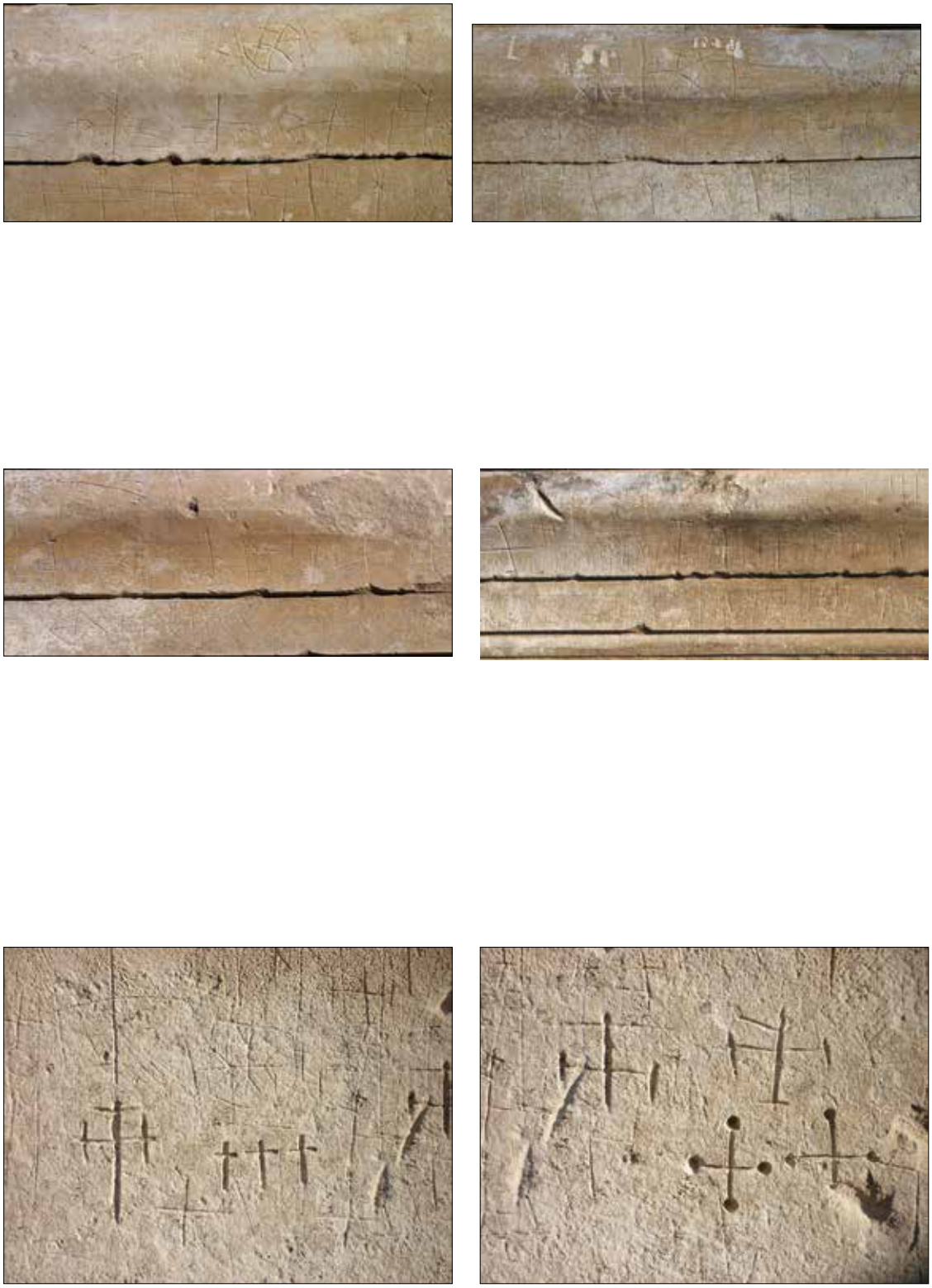

T. 8. Grafiti na stranicama sarkofaga (foto: M. Palčok, M. Rogošić)

T. 9. Ispravljanje križa i sastavljanje sarkofaga (foto: M. Palčok, M. Rogošić)

T. 10. Očišćena i montirana grobnica (foto: M. Palčok, M. Rogošić, M. Marić Baković)

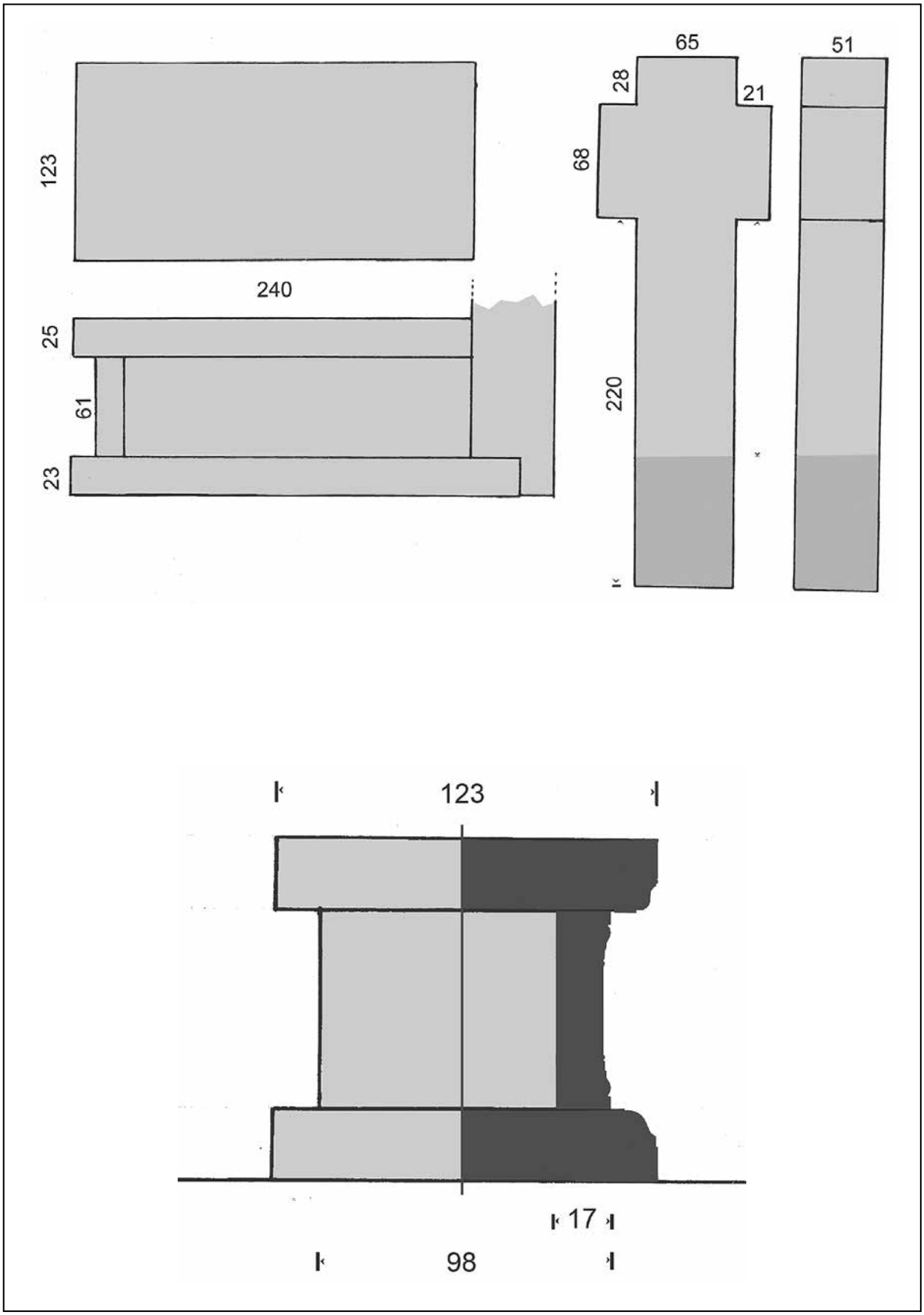

T. 11. Nacrt grobnice i presjek ukrasnog profila (crtež: M. Palčok)

Željka Markov

Izabrani Jurkićevi pasteli u kontekstu dodira sa zagrebačkom šarenom školom

IZABRANI JURKIĆEVI PASTELI U KONTEKSTU DODIRA SA ZAGREBAČKOM ŠARENOM ŠKOLOM

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 75Jurkić, G.
Pregledni rad
Primljeno: 29. III. 2021.
Prihvaćeno: 30. 10. 2021.

U fundusu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se nekoliko vrlo dojmljivih i do sada neobjavljenih pastela iz ranijega stvaralačkoga razdoblja Gabrijela Jurkića. Riječ je o nedavno otkrivenim crtežima u tehnici pastela koji su nastali tijekom umjetnikovih proputovanja Bosnom i Hercegovinom, Jadranom i za vrijeme školovanja u Zagrebu i Beču. Namjera je ovoga osvrta sagledati izabrane Jurkićeve najranije radove u kontekstu aktualnih umjetničkih prilika na prijelazu stoljeća. Iako Jurkić generacijski ne pripada umjetničkom krugu rane zagrebačke moderne, manira tih pastela ukazuje na nasljeđe zagrebačke šarene škole.

Ključne riječi: Jurkić, zagrebačka šarena škola, plenerizam, simbolizam, postimpresionizam, Bukovac, Crnčić, Čikoš, FMGG Livno

Vrijedna ostavština Gabrijela Jurkića koja se čuva u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno uz njegova antologijska djela sadrži i pravu riznicu autorovih svakodnevnih zabilješki. Crtaći opus Gabrijela Jurkića iz fundusa FMGG-a obuhvaća oko 6000 crteža širokog tematskog raspona i raznovrsne manire. Svakodnevne zabilješke Gabrijela Jurkića danas su vrijedni dnevnici Jurkićeva posvećena rada. Najbolji radovi koji prikazuju neiscrpnu crtačku maniru te širok tematski presjek iz sačuvana crtačkoga opusa do sada su predstavljeni na izložbi crteža *Umjetnik – crta – posvećenje* 2007. godine u Livnu te u radu *Umjetnik – crta – posvećenje. Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a*, objavljenu 2014. godine.[1] S obzirom na impozantan crtaći opus sva građa u potpunosti još nije obrađena i predstavljena javnosti.[2] Jurkićeva rukopisna manira novootkrivenih pastela ponukala nas je da ih predstavimo u kontekstu umjetničkih dodira sa zagrebačkom šarenom školom čija je prepoznatljiva faktura očigledna na tim ranijim pastelima. U ovom osvrtu njegovi dodiri sa zagrebačkom šarenom školom sagledat će

1 Markov, 2014, 213-238.

2 Zahvaljujući autorovu sustavnu bilježenju svoga stvaralaštva i istraživanju drugih povjesničara umjetnosti tijekom godina zaokružuje se i lakše prati kronologija stvaralačkoga puta ovoga značajnoga protagonista simbolizma, kasne secesije i postimpresionizma. No, rezultat duge umjetničke prisutnosti te plodna i kontinuirana umjetničkoga stvaralaštva nije objedinjen i još uvijek nepotpuno sagledan. Jurkićev umjetnički opus još se uvijek otkriva zahvaljujući istraživanju i pojedincima koji o posjedovanju Jurkićevih djela obavijeste muzej ili mu ponude otkup. Slijedom toga može se očekivati da će se s vremena na vrijeme pojaviti neki „novi“ javnosti još uvijek nepoznat rad.

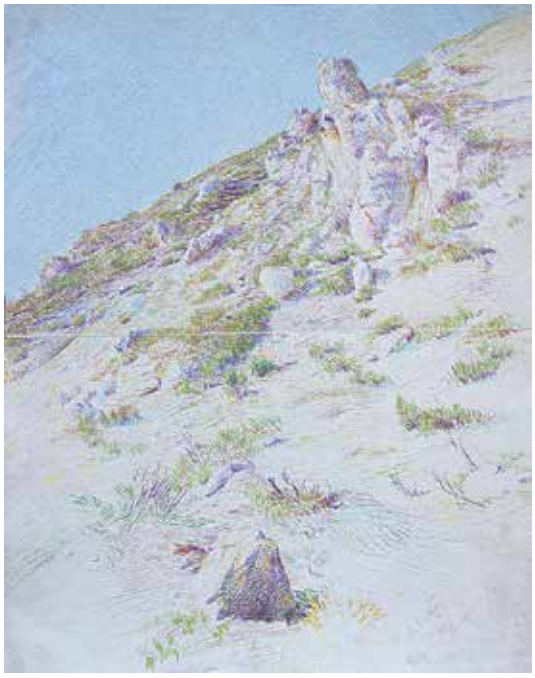

Sl. 1. *Kupres*, 1907. (foto: M. Bralo)

se kroz nekoliko njegovih najranijih pastela, a ne kroz njegova uljana djela jer se upravo u toj crtačkoj tehnici najzornije ogleda sama rukopisna manira karakteristična za tu školu, a ujedno se želi predstaviti Jurkićev crtački opus iz zbirke FMGG-a. Prema dr. Reberski najranije slike indikativno naznačuju Jurkićeva autohtona ishodišta koja su, kao u malo kojeg umjetnika, bitno definirala njegove daljnje evolutivne tijekove.[3] O njegovoj uključenosti u hrvatsku modernu pisali su već ugledni povjesničari umjetnosti poput Ivanke Reberski, Igora Zidića i Grge Gamulina,[4] koji navodi kako je Jurkić već „postojao" u svom načinu, odnosno trajao u stvaranju velikih ciklusa bosanskih krajolika u stilu što ga je u drugom desetljeću XX. stoljeća formirao na temelju zagrebačke tradicije F. Kovačević, M. Cl. Crnčić i načelima bečke akademije.[5] Nadalje, neosporno je da je Jurkić u svojim likovnim istraživanjima poentilizma došao do neobičnih invencija kulminiranih u

Sl. 2. *Pejzaž* (foto: M. Bralo)

njegovoj poznatoj slici *Vila roda moga* i svojim difuznim svjetlom što ga je slikar postigao rastavljanjem tonova. Sve su to lijepa poglavlja hrvatskoga razvojnoga razdoblja.[6]

Na Jurkićeve slikarske doprinose osvrnuli su se mnogi istaknuti povjesničari umjetnosti, no crtački opus, koji je temelj njegova stvaralaštva, krije vrlo dojmljive likovne invencije koje tek trebaju doći na vidjelo. Cilj nam je sagledati te Jurkićeve najranije crteže u kontekstu aktualnih prilika na prijelazu stoljeća.

Ti pasteli, nastali za vrijeme njegovih studijskih početaka u razdoblju od 1907. do 1910. godine, vrlo su slične manire i svojim koloritom i fakturom ukazuju, između ostaloga, i na karakteristike zagrebačke šarene škole: uljepšani realizam, svijetla paleta boja, raskošan kolorit, plenerizam.[7] Dva rada datiraju iz 1907. godine i nastala su na Kupresu prilikom njegovih proputovanja kroz Bosnu. To je vrijeme kada je Jurkić već đak privatne umjetničke škole prof. Čikoša i prof. Crnčića u Zagrebu.

Slijede dva crteža iz bečkoga studentskoga razdoblja iz 1910. godine i dva pastela koja su nastala za vrijeme njegova boravka u Gružu i

3 Reberski, 2005, 10.

4 I drugi, poput Josipa Depola, Miroslava Gašparovića, Ljiljane Domić i Miloša Radića koji mu je prvi u BiH i napravio veliku retrospektivu.

5 Gamulin, 1995a, 237.

6 Gamulin, 1995a, 239.

7 Sličnu fakturu Jurkić koristi i u tim ranijim portretima izvedenima olovkom, no doživljaj svjetlosnoga treperenja najuočljiviji je u korištenju pastelnih boja kada je svjetlosni titraj postignut uporabom raznosmjernih kolorističnih crtica postavljenih jedne do druge.

Sl. 3. *Portret*, 1908. (foto: M. Bralo)

Sl. 4. *U parku*, 1909. (foto: M. Bralo)

Lapadu 1910. godine. Izuzev portreta mladića iz Zagreba iz 1908. godine uglavnom je riječ o krajolicima. Vrlo lijepa impresija koju, na žalost, ne možemo ubicirati, jest crtež jednoga parka iz 1909. godine. Jurkićeve likovne zabilješke najčešće su označene i nadnevkom nastanka. U svojim signaturama Jurkić vrlo često navodi i mjesto nastanka skicirane impresije, što nije slučaj s crtežom *U parku* (sl. 4) na kojem imamo samo dataciju iz 1909. godine. Nepoznato nam je je li to jedan od motiva skiciranih u jednom od bečkih parkova.[8]

Jurkićevi dodiri s impresionizmom počinju već na početcima njegova umjetničkoga školovanja 1906. godine u privatnoj umjetničkoj školi kod Mencija Klementa Crnčića i Bele Čikoša Sesije, a potom u novoosnovanoj Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Njegovu duhovnomu habitusu odgovarala je i bila dobar smjerokaz trenutačna aktualna umjetnička klima, a njegovi mentori bili su jedni od protagonista novih umjetničkih likovnih kretanja. Iako već i brat Mirko u predgovoru *Katalogu kolektivne izložbe slika Gabrijela Jurkića* (Sarajevo – Zagreb – Beč, 1911. – 1912.) spominje kako je Gabriel sam nadošao na pointilizam[9] *dok nije ni od koga čuo za tu tehniku*.[10] Je li moguće da je mladi samonikli slikar toliko općinjen prirodom i promatranjem njezinim mijenama, risanjem i eksperimentiranjem spontano i intuitivno sam nadošao do pointilizma?[11] Prema riječima dr. Reberski podatak da je Jurkić posve samostalno

[8] Jurkić bi uglavnom na svojim crtežima u signaturi zabilježio mjesto nastanka djela ili bi barem naveo prvi inicijal navedene lokacije gdje je impresija skicirana, npr.: W. / Wien, K. / Kupres , L. / Lapad, S. / Sarajevo. Na tom pastelu Jurkić lokaciju nije zabilježio, no pretpostavljamo da bi to mogao biti jedan od parkova u Beču.

[9] Miloš Radić u svojoj meritornoj studiji u predgovoru retrospektivne izložbe Gabrijelu Jurkiću 1978. godine piše: *Slikajući snježne pahuljice jednog zimskog krajolika nastupajuće zime, spontano je nadošao na poentilistički postupak slikanja...Međutim danas se ne zna za tu sliku ali je sačuvan „Šumski motiv“ iz 1906. , izrađen također „samim tačkama“*. (Jurkić, 1978)

[10] Jurkić, 1911-1912, 8.

[11] Prema riječima dr. Ivanke Reberski o samoniklim početcima njegova talenta možemo zaključivati iz zapisa suvremenika, ali su nam za vlastitu prosudbu mjerodavnija njegova djela kojima se, srećom, nije posve zagubio trag. (Reberski, 2005, 10)

nadošao na poentilizam, kako to onodobni izvori prenose, nije dovoljno uvjerljiv argument da je šumski motiv (1906.), koji spominje Miloš Radić, nastao izvan dodira sa zagrebačkom šarenom školom.[12] No ta činjenica nimalo ne umanjuje značenje te slike u formativnom trenutku na početku njegove stvaralačke evolucije.[13] Ipak vrijedni su zapisi njegova brata Mirka, osobe koja ga je pratila od početka njegova slikarskoga rasta. U predgovoru kataloga prve samostalne izložbe Gabrijela Jurkića piše o poentilizmu i slikarskom putu svoga brata Gabrijela:

..ovom je tehnikom jedino moguće savršeno prikazati sunčev sjaj, titranje atmosfere i igru zraka na hiljadama raznobojnih predmeta u prirodi. Tu se u tačkama i kratkim potezima sastaju sve boje sunčeva spektra. Tu sve titra – i ovaj milijunski život u prirodi uspjelo je dobrom umjetniku dočarati pred naše oči kistom i nekolikim bojama. Iz razasutih tonova nastala je sinteza...[14] *Upoznao je narav i sve promijene u njoj, svaki pokret njezin ostao je sa živim tonovima u duši njegovoj. Ipak malo je radio napamet, najradije je grabio impresije na vrelu, iz same žive prirode. Kako je počeo, tako je i nastavio kad je već bio u društvu dobrih majstora. S početka je ponajviše i krajeve slikao uljem. Tu mu nije bilo moguće raditi po prirodi. Nije mogao svršiti za dan uljanu sliku, jer se u dvadeset i četiri sata izredaju u prirodi tolike promjene, da se može samo malo časova raditi, a da se prema mjestu sunca odviše ne izmijeni svjetlo. Onda je došao do zgodnog materijala. Počeo je raditi pastelama. Dobro je svojstvo pastelnog slikanja, da se slikajući i riše, to je da se koloritom sami od sebe markiraju i oblici.*[15]

Iz kataloga prve samostalne izložbe slika Gabrijela Jurkića iz 1911. – 1912. godine razvidno je da je među glavninom izloženih

Sl. 5. *Portret muškarca*, 1907. (foto: Ž. Markov)

Sl. 6. *Portret žene u narodnoj nošnji* (foto: Ž. Markov)

[12] Jurkić je upravo Celestina Medovića i Vlahu Bukovca, koji su inaugurirali čuveni impresionistički pointilizam zagrebačke šarene škole, izdvajao među hrvatskim slikarima. (Reberski, 2005, 11, bilj. 18)

[13] Reberski, 2005, 11.

[14] Jurkić, 1911-1912, 5.

[15] Jurkić, 1911-1912, 8-9.

Sl. 7. *Portret djevojčice* (foto: P. Džeko)

Sl. 8. *Portret*, 1909. (foto: Ž. Markov)

radova pretežno uz uljana djela izložio pastele što potvrđuje da je Jurkić ubrzo usvojio tehniku koja mu je najbolje zadovoljila potrebe za njegovo *plein air* skiciranje.

Jurkiću kao bosanskohercegovačkom umjetniku školovanje je bitno odredilo umjetničku putanju pa njegove doprinose iz ranijega stvaralačkoga razdoblja moramo promatrati s rakursa hrvatske povijesti umjetnosti. Navedeni crteži iz Jurkićeva đačkoga i studentskoga razdoblja bit će predstavljeni kroz njihovo mjesto nastanka. Iako je riječ o ranim studentskim zabilješkama, njihova manira i ugođajnost scene na visokoj je razini i značajan su prilog crtačkoj dionici hrvatske i bečke moderne. Preko tih ranih akademskih radova prati se njegov umjetnički razvoj, dodiri s umjetničkim školama kao i utjecaji aktualne umjetničke klime.

Umjetničke prilike *fin de siècle*a i pojava zagrebačke šarene škole

Snažan napredak industrije, tehnike, prirodnih i humanističkih znanosti koji obilježava europsko XIX. stoljeće radikalno mijenja sliku dotadanjega svijeta.[16] Bečka kultura na prijelazu stoljeća, posebno na području likovnih umjetnosti, ali i na svim ostalim planovima, meritum je gradovima srednje Europe. Zagrebački umjetnici, vrativši se sa školovanja na bečkim visokim školama i akademijama te drugih europskih metropola, ostvarili su pravi likovni procvat, a umjetnost koju su pod okriljem bečke kulture ostvarili prepoznata je kao zagrebačka šarena škola.[17]

Nakon razdoblja pozitivističkoga razvoja znanosti i društva u drugoj polovini XIX. stoljeća, oko 1900. nastupa kritički i polemički odnos prema tradiciji, misaona slojevitost i umjetnička raznorodnost kao svjesno oponiranje historizmu. Moderna je značila progledati i posvijestiti si suvremeni trenutak i pokušati odgovoriti na izazov novog, proklamiranog jedinstva umjetnosti i života, a događanja u Beču, kao kulturnoj i civilizacijski matrici srednje Europe na prijelazu stoljeća,

16 Gašparović, 2003, 115.

17 Picukarić, 2017, 9.

nedvojbeno su utjecala i na formiranje hrvatske, odnosno zagrebačke moderne.[18]

Možemo reći da već dolaskom Vlahe Bukovca[19] iz Pariza 1893. godine, koji sa sobom donosi duh francuske umjetnosti, započinje u Zagrebu hrvatska moderna.[20] Oko Bukovca se okupljaju mladi umjetnici željni novog duha svjetske umjetničke metropole. Njegov atelijer na tavanu Akademijine palače postao je rasadištem ideja, prava mala slikarska akademija.[21] Krajem sljedeće godine u Zagrebu se održava već prva manifestacija: Hrvatska narodna umjetnička izložba.[22] Nakon uspješnih izložbi u svome gradu, hrvatski su umjetnici premijerni nastup imali na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896. Već tijekom priprema za Milenijsku izložbu dolazi do sukoba između Bukovca i Kršnjavija.[23] Bukovac želi predstaviti hrvatsku umjetnost modernim djelima mladih umjetnika dok Kršnjavi želi težište staviti na tradicionalnije radove.[24] Sukobi između Bukovca i Kršnjavija počinju oko uloge boje i pojma „dovršene" ili zatvorene forme. Poslije Milenijske izložbe, secesija je provedena i mladi umjetnici predvođeni Bukovcem uspjeli su iz svog Umjetničkog kluba formirati

Sl. 9. V. Bukovac, *Dante na obali s Virgilijem*, oko 1900.
(foto: Arhiv Muzeji i galerije Konavala)

Sl. 10. V. Bukovac, *Dolce far niente lll*, 1906.
(foto: Arhiv Muzeji i galerije Konavala)

Društvo hrvatskih umjetnika[25] i odvojiti se od Kršnjavijeva Društva umjetnosti. Uspjeh *Gundulićeva sna* na II. bijenalu u Veneciji 1897.

18 Kraševac, 2017, 32.

19 Vlaho Bukovac ulazi u likovni život Zagreba 1893. godine gdje je ostao do 1897. Premalo da bi označio epohu, ali dovoljno da je ostavio trajne tragove. (Gamulin, 1995a, 43)

20 Gamulin, 1995, 33.

21 Gašparović, 2003, 116.

22 Gamulin, 1995a, 32.

23 Izidor Kršnjavi (Našice, 22. IV. 1845. – Zagreb, 3. II. 1927.) impresivna je i svestrana stvaralačka osobnost hrvatske umjetnosti i kulture na prijelomu XIX. i XX. stoljeća minuloga tisućljeća. Doktor filozofije i prava, sveučilišni profesor povijesti umjetnosti, arheologije i povijesti kulture, prvi ravnatelj Strossmayerove galerije, utemeljitelj Društva umjetnosti i Muzeja za umjetnost i obrt, autor izložaba, osnivač stručnih škola i reformator gimnazija, političar i predstojnik vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu, pokretač časopisa *Prosvjetni vjesnik*, graditelj i obnovitelj crkava i palača, škola i učilišta, slikar, likovni kritičar i teoretičar, publicist, polemičar, prevoditelj i književnik. https://www.matica.hr/kolo/401/zanemareni-knjizevnik-izidor-krsnjavi-22925/

24 Gašparović, 2003, 116.

25 Gamulin, 1995a, 33.

Sl. 11. V. Bukovac, *Autoportret*, Prag, 1921. (foto: Arhiv Muzeji i galerije Konavala)

Sl. 12. V. Bukovac, *Studija ženskog akta*, 1908. (foto: Arhiv Muzeji i galerije Konavala)

vrhunac je uspjeha i škole i slikara. Zagrebačka šarena škola je rođena.[26]

Ista godina, 1898., upisana je u povijest Beča i Zagreba kao početak izložbenoga djelovanja umjetničke moderne koju okupljaju Gustav Klimt i Vlaho Bukovac, čiji entuzijazam i organizatorske sposobnosti pokreću kruženje energije među umjetnicima. Hrvatska moderna rađa se na relaciji Beč – Zagreb zahvaljujući mladoj generaciji hrvatskih intelektualaca koji su tada studirali ili boravili u Beču.[27]

Hrvatski slikari i kipari prve generacije modernista koji se nalaze na školovanju u Beču u posljednjem desetljeću XIX. i prvom XX. stoljeća – Ferdo Kovačević, Robert Auer, Ivan Tišov, Bela Čikoš Sesija, Artur Oskar Alexander, Oton Iveković, Menci Clement Crnčić, Robert Frangeš, Rudolf Valdec, Ivo Kerdić, Tomislav Krizman i Ivan Meštrović – sa zanimanjem su pratili tamošnja događanja i sudjelovali na prestižnim izložbama novih „modernih" umjetničkih udruženja, secesije i hagenbunda. Bečki i zagrebački umjetnici imali su zapažen nastup na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine. Hrvatski umjetnici dobili su prostor unutar mađarskoga paviljona u kojem su smjestili dobro aranžiranu izložbu. Pokazana djela, od kojih su neka danas izgubljena, činila su stilski skladnu cjelinu predvođenu Bukovcem, Čikošem, Auerom i ostalima te je ta izložba, po kvaliteti izloženih djela jedan od vrhunaca hrvatske moderne, afirmativno ocijenjena kod francuskih kritičara kao zagrebačka škola.[28]

Na žalost, nesuglasice, intrige i optužbe uskoro su dovele do raspada ove entuzijastične skupine umjetnika predvođene Vlahom Bukovcem. Godine 1898. Bukovac je stigao u Zagreb kako bi otvorio tek osnovani Salon. Bila je to pobjeda plenerizma i šarene palete, ali kolonija se rasula nakon što su svi umjetnici krenuli svojim putem.[29] Ipak Bukovčev je utjecaj na mladu generaciju bio presudan u formiranju

[26] Gamulin, 1995a, 52.

[27] Kraševac, 2017, 38.

[28] Kraševac, 2017, 39.

[29] V. Bukovac otišao je u Cavtat, R. Frangeš u Pariz, B. Čikoš i R. Auer u Ameriku, M. Cl. Crnčić u Beč. (Gamulin 1995a, 55, bilj. 12)

hrvatske umjetnosti u posljednjem desetljeću XIX. stoljeća.[30] Na prijelazu XIX. i XX. stoljeća u hrvatskoj će se umjetnosti u manje od jednoga desetljeća izmijeniti stilski spektar koji se u Europi javljao tijekom gotovo triju desetljeća. Iza realizma slijedi naš pleneristički impresionizam, zatim simbolizam, također u specifičnoj varijanti krajobraznih opisa na prijelazu stoljeća (*Stimmungsmalerei,* gdje krajolik zrcali ugođaj), a nakon toga suverena varijanta ekspresionizma koja već sasvim hvata korak s aktualnim europskim stilom.[31]

Umjetnički nadahnuto i inovativno razdoblje *fin de siècle* kreativni je vrhunac dosegnut zahvaljujući kulturno-povijesnim okolnostima zamjetnima kroz cijelo XIX. stoljeće koje je pridavalo pozornost široj umjetničkoj naobrazbi otvaranjem umjetničkih škola i likovnih akademija, stvaralo umjetničku scenu zahvaljujući živim izložbenim prostorima, razvijanjem tržišta umjetnina, ali i državnim subvencioniranjem kulture koje je proisteklo iz kulturne politike Austro-Ugarske Monarhije. Beč je kao kulturno i civilizacijsko središte na prijelazu stoljeća nedvojbeno utjecao na formiranje hrvatske, odnosno zagrebačke moderne[32] što će potaknuti i hrvatsku „drugu secesiju“ 1908. godine.[33] U tom vremenu započinje svoje umjetničko usavršavanje i Gabriel Jurkić.

Zagrebačko razdoblje

Secesija je u različitim sredinama poznata pod različitim nazivima, poprimala je različite oblike, ideje i značenja, no svima im je zajednička bila težnja za modernitetom.[34] U prvim desetljećima XX. stoljeća u Zagrebu formiranjem umjetničke škole nagovještavaju se neki novi umjetnički početci i nove mlade perspektivne nade.[35]

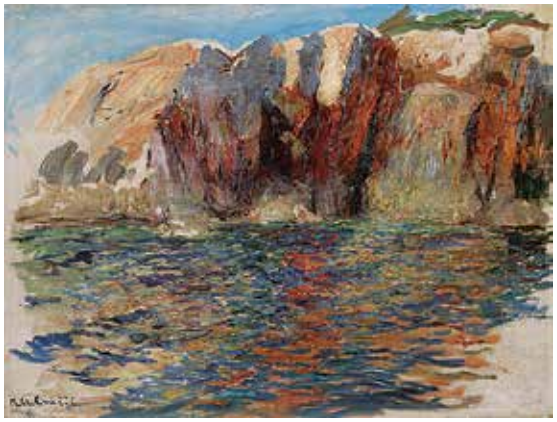

Sl. 13. M. C. Crnčić, *Stijene kod Novoga / Izgled s Bellaviste,* 1902.
(foto: Arhiv Galerije Klovićevi dvori)

Sl. 14. B. Č. Sesija, *Portret supruge sa sinom Paulom u naručju*, 1899. (Izvor: Scan)

[30] Kružić-Uchytil, 1978, 87.

[31] Vugrinec, 2017, 8.

[32] Kraševac, 2017, 44.

[33] Gamulin, 1995a, 41. O umjetničkim prilikama krajem XIX. i XX. stoljeća više vidi: Gamulin, 1995a.

[34] Gašparović, 2003, 117.

[35] Formiranje Škole za umjetnost i obrt, koja se 1907. godine razvila iz privatne škole Crnčića i Čikoša (1903.) postat će novo žarište i izvorište. Iz te škole poslije će se formirati Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, a njezini prvi đaci poput Ljube Babića, Zlatka Šulentića, Ignjata Joba i drugih označili su svijetao početak u novome stoljeću. (Gamulin, 1995a, 41)

Sl. 15. C. M. Medović, *Groblje u Kuni*, oko 1900. (foto: Arhiv Muzeja likovnih umjetnosti, Osijek)

Sl. 16. F. Kovačević, *Vrbik na Savi*, 1905. (foto: Arhiv Muzeja likovnih umjetnosti, Osijek)

Mladi umjetnici dolaskom u Zagreb nisu još opterećeni kulturno-političkim zbivanjima, već su otvoreni učenju i fokusirani na osobni razvoj. Generacijski Jurkić nije bio sudionikom novoga zagrebačkoga likovnog kruga koji je predvodio Bukovac[36] i koji se, na žalost, razišao nekoliko godina prije njegova dolaska u Zagreb. No njegovi su mentori bili članovi tog umjetničkog „kluba" i nositelji novih umjetničkih strujanja na kraju XIX. i početkom XX. stoljeća u Zagrebu.

Bela Čikoš Sesija preusmjerio je kretanje hrvatskoga slikarstva, koje se do tad temeljilo na Bukovčevu plenerizmu i zagrebačkoj šarenoj školi, ka specifičnoj formi idejnoga simbolizma iskazana realističnim sredstvima. Čikoš pokušava spojiti svoje klasično konzervativno slikarsko obrazovanje sa svojom senzibilnom intelektualističkom naravi,[37] što prepoznajemo i u Jurkićevoj umjetničkoj osobnosti već od njegovih ranih studijskih početaka. Utjecaj Bele Čikoš Sesije, koji je kultivirao delikatne tonske vrijednosti u kojima svjetlost boje zrači iznutra i što mu je omogućilo izraziti svoj krajnje sjetni i gotovo mistični svijet simboličkoga ustroja,[38] isprepliće se kroz cijelo Jurkićevo stvaralaštvo. Razlika je samo u kojoj će maniri i stilu Jurkić protkati svoju ideju.

Drugi mentor koji će znatno utjecati na Jurkića je Menci Clement Crnčić. On je također iznimna i znakovita pojava čije djelovanje ima višestruko značenje ne samo u razvoju slikarske i grafičke umjetnosti nego i u pedagoškom radu, u kojem je imao gotovo utemeljiteljsku ulogu.[39] Crnčić je zajedno sa Čikošem usmjerio naraštaje i naraštaje umjetnika.

Već na početku školovanja u Zagrebu Crnčić je Jurkiću dobronamjerno savjetovao: *glavno što ćete postići to ćete sami sobom...*[40] Izgleda da je mladi slikar ozbiljno prihvatio savjet jer Jurkić marljivo i studiozno studira i upija na vrelu najboljih. Crnčić je dosljedna figura hrvatskoga krajobraznoga realizma i prvi školovani grafičar

[36] Dolaskom u Zagreb 1893. godine Bukovac postaje središnjom osobom i kreatorom hrvatske umjetničke scene, pokretačem likovnih događaja te svojim utjecajem na cijeli naraštaj mladih slikara sudjeluje u stvaranju temelja hrvatske moderne. Mladi umjetnici poput Čikoša, Ivekovića, Tišova, Frangeša, Valdeca, Auera, koji su se do tada školovali u Münchenu, Stuttgartu i Beču, vraćaju se u Zagreb kako bi radili s Bukovcem. Ostavljajući im slobodu osobnoga izričaja, ali upućujući ih na važnost slikanja u prirodi, kao njihova zajednička karakteristika nametnuo se svijetli kolorizam zbog čega su i nazivani zagrebačka šarena škola. https://www.migk.hr/vlaho-bukovac

[37] Gašparović, 2003, 121.

[38] Maleković, 2003, 16.

[39] Nastojao je profesionalizirati likovno školovanje te je s Čikošem 1903. pokrenuo prvi privatni risarsko-slikarski tečaj. Umnogome je pridonio i razvoju muzeološke kulture jer je kao ravnatelj Strossmayerove galerije starih majstora pokrenuo reviziju atribucija uključivši meritorne stručnjake u proces valorizacije te načinivši prvi katalog djela. (Vugrinec, 2016, 9)

[40] Reberski, 2005, 165.

Sl. 17. C. Moll, *U Schönbrunnu*, 1910.
(Izvor: Wikimedia)

u Hrvatskoj. Zanimljivost Crnčićeva opusa upravo je u korijenu njegove kvalifikacije kao prvoga krajobraznoga slikara, tj. kao prvoga slikara domaćega krajolika koji je shvatio njegov potencijal i istraživao ga do kraja života.[41]

U Jurkićevu mediteranskome opusu prepoznajemo srodnosti sa Crnčičevom mediteranskom manirom. Jurkić je upravo kao i njegov mentor prvi bosanskohercegovački krajobrazni slikar koji će do kraja svoga života u svome slikarstvu, u duhu Stimmungsmalereia, dati svoju duhovnu dimenziju bosanskohercegovačkom krajoliku.

Jurkić u tom društvu velikih majstora i sličnih, a opet različitih umjetničkih poticaja, pokušava sve pomalo prožeti u svojim likovnim interpretacijama. Na crtežima iz 1907. godine nastalih na Kupresu, na proplancima Malovana[42] (sl. 1 i 2) osjeća se zanos umjetničkoga propitkivanja, vrlo slobodan i

Sl. 18. E. Stöhr, *Krajolik iz Melka*, 1907.
(Izvor: Wikimedia)

razigran duktus kao i svježina svijetle šarene palete. Dok Bukovac koristi vibraciju atmosfere uglavnom u interijerima, i na likovima oko njih,[43] možemo reći da se Jurkić na svojim pastelnim krajolicima iz Kupresa koristi upravo tim vibracijama atmosfere. Iako je Jurkić po svome habitusu simbolist, u tim ranijim pastelima u kojima vrlo ležerno dočarava fenomene prirode pronalazimo zanos plenerističkog senzualizma.[44] Taj zanos Jurkić potom stilski preobražava kroz šest desetljeća svoga stvaralačkoga rada.

Sitni potezi raznolikih boja kojima postiže izvanredne akorde osvjetljenja i vibraciju motiva nasljeđe je zagrebačke šarene škole.[45] U tom duhu naslikan je i portret mladića iz Zagreba iz 1908. godine (sl. 3). U fundusu FMGG-a nalazi se još nekoliko crteža slične manire gdje Jurkić raznosmjernim potezima olovke, bojice ili pastela pristupa slobodnije i u ekspresivnom, ali kontroliranom duktusu obrađuje površinu. Na portretima se vidi skala kolorističkih i poteznih varijacija kojima autor traži rješenja u obradi površine. Izražava se sad

41 Vugrinec, 2016, 11.
42 Na žalost, ti su stoljetni crteži pomalo i oštećeni.
43 Gamulin, 1995a, 74.
44 Gamulin, 1995a, 74.
45 Kružić-Uchytil, 1968, 108.

u sitnim potezima, mrljicama, sad u krupnijim, ili u kombinaciji, čije bi dimenzije opet ovisile o karakteru materije. Primjerice, na puti su potezi sitni, a na podlozi i materiji krupniji (sl. 5, 6 i 7).[46] Većinom su to radovi koji su nastali u Zagrebu i Beču i karakteristični su za tu njegovu ranu fazu kada obradom teksture pokušava postignuti vibraciju motiva. U bečkom pastelu iz 1909. (sl. 8) već se osjeća secesionistička simbolička nota i psihološki izričaj slikanoga modela koji nadilazi studentsku fazu.

Zagrebačko razdoblje bilo je ključno za njegov daljnji slikarski rast jer ga je pripremilo za njegovu daljnju stepenicu – bečku akademiju. Crteži iz 1906. i 1907. godine pohranjeni u fundusu FMGG-a svjedoče o njegovoj namjeri usvajanja i uvježbavanja ruke i učenja zanata.[47] Umjetnička klima u Zagrebu i njegovi mentori dali su mu dobru podlogu i poticaj njegovim umjetničkim stremljenjima. Čikoš će produbiti njegovu sklonost simbolizmu koji će obilježiti cijeli njegov stvaralački put, a Crnčić će istančati njegov osjećaj opservacije što će rezultirati prekrasnim djelima plenera.[48] Izvjesno je da Jurkić čak više od svojih mentora u tim ranijim radovima nasljeđuje Bukovčevu[49] (sl. 9, 10, 11 i 12) i Medovićevu poentilističku maniru i svijetlu paletu.[50] Za usporedbu nismo uspjeli doći do djela u tehnici pastela, već u tehnici ulja kako bismo ukazali na primjenu slične stilske forme. Najdosljednije provedeni impresionizam vidljiv je u Crnčićevoj slici *Stijene kod Novoga / Izgled s Bellaviste*, 1902. (sl. 13).[51] Crnčić slika uskomešano more. Slika je živa impresija okupana svjetlom, opisana slobodnim i sigurnim potezima plave u rasponu od ultramarina do kobalta i tirkiza te grimizno zelene, koja odaje svu nestalnost površine. Na slici se lijepo vidi koliko je Crnčićev impresionizam bio prisutan u njegovim ranijim djelima. Nije čak pitanje je li Crnčić dosljedno razlagao partikule boje na primarne i sekundarne komplementarne parove ili je u šarenim sjenama ipak razmišljao tonski, već je li postigao onaj specifičan dojam titrave nestalnosti, iskričave promjene.[52] I Čikoš je prvi put dosljedno primijenio poentilistički tretman u skici iz 1898. godine u djelu *Portret supruge sa sinom Paulom u naručju*. Služeći se tehnikom pastela, on na podlogu nanosi čiste plave, zelene i ponegdje okerne crtice i postiže sekundarni kromatizam magličaste i treperave opalne predodžbe.[53] Tijekom sljedeće godine 1899. realizirat će konačnu verziju te obiteljske scene u postimpresionističkom duktusu u tehnici ulja (sl. 14). Čikoš je u ovome prikazu, suptilnom metodom apstrahiranja pojavnih oblika i njihovom dematerijalizacijom, dosljedno i efektno rastočio oblike odjeće i pozadine u transparentnu i magličastu strukturu.[54]

U tom društvu velikih majstora Jurkić prema potrebi od svakog umjetnika usvaja ono što najviše odgovora njegovu senzibilitetu, traženu motivu i ideji.

U *Katalogu kolektivne izložbe slika Gabrijela Jurkića* među ostalim navedenim djelima nalazi se ciklus *Iz brda zapadne Bosne*.[55] Pod tom

46 Kružić-Uchtyl, 1968, 94. Bukovac i Jurkić koriste istu maniru samo u različitim tehnikama, jedan u slikanju, a drugi u crtačkoj tehnici.

47 Vidio je revijalnu izložbu Hrvatskoga društva umjetnosti i Slikarske škole Crnčić – Čikoš, u sebi odmjerio snagu prema viđenomu i u školi marljivo radio na ovladavanju osnovama vještine crtanja predmeta i ljudske figure u prostoru. (Reberski, 2005, 165)

48 Grgo Gamulin u svojoj knjizi *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće* uvrštava Jurkića među predstavnike plenerizma i simbolizma u hrvatskome slikarstvu.

49 Djela, *Dante na obali s Virgilijem,* oko 1900., *Dolce far niente III,* 1906., *Autoportret, Prag,* 1921., *Studija ženskog akta*, 1908. vlasništvo su Muzeja i Galerije Konavala. Zahvaljujem ravnateljici i kolegama iz Muzeji i Galerije Konavala te kolegama iz Galerije Klovićevi dvori na ustupljenoj fotodokumentaciji.

50 Bukovčeva slikarska manira sitnih crtkanih raznosmjernih poteza najuočljivija je u tim najranijim Jurkićevim skiciranjima.

51 Vugrinec, 2016, 23.

52 Vugrinec, 2016, 21.

53 Na žalost, nismo uspjeli doći do fotografije toga rada.

54 Zlamalik, 1984,148.

55 Već su tada 1911. godine Vladimir Lunaček i Kosta Strajnić pisali pozitivnu kritiku o njegovim djelima na prvoj samostalnoj izložbi. Od izloženih djela najbolji su pasteli sa motivima iz brda zapadne Bosne, osobito oni što prikazuju okrajke šuma. (Jurkić, 1978, bilj. 23, 24, 25)

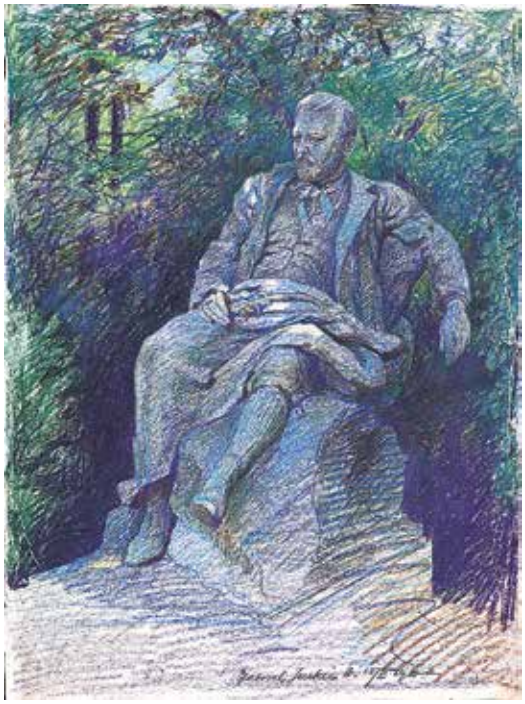

Sl. 19. *Jakob Emil Schindler*, 1910. (foto: M. Bralo)

je tematikom navedeno 49 pastela[56] i jedan uljani rad. To su radovi koji su nastali tijekom njegovih proputovanja Bosnom do 1911. godine. Iz kataloga je razvidno koliko Jurkiću u bilježenju svjetlosnih fenomena odgovara pastel kao tehnika.

U početcima impresionizma mnogi od pionirskih umjetnika radili su u pastelima uživajući u neposrednosti primjene i živosti koju je mogla ponuditi ta tehnika. Prirodno svjetlo postalo je njihovom fascinacijaom, a s njim se razvijala i intenzivnija uporaba boja. Kako bi naglasili pulsiranje energije svjetlosti i pojam da ona sadrži mnogo boja, razvili su manje frakturirane metode nanošenja pigmenta.[57]

Crtež se sve do druge polovine XIX. stoljeća smatrao radnim materijalom koji je vodio prema plemenitijem završnom djelu – slici. Tek su impresionisti promijenili tu hijerarhijsku ulogu i potvrdili da je svaki korak kreativnog umjetničkog procesa jednako značajan. Pastel daje veću mogućnost eksperimentiranja[58] pa je i ta Jurkićeva manira u crtačkoj dionici u svojoj opuštenosti modernija i svježija od pojedinog završnog djela. Pastel kao tehnika nudi mekoću prijelaza, čistoću boje koja dolazi do izražaja, ali zahtijeva od umjetnika visoku razinu vještine. Priroda, kao njegov nepresušni inspirativan izvor, kroz Jurkićeve je likovne interpretacije dobila svoju pikturalnu odu i otvorila neslućene mogućnosti mladu slikaru prema luminizmu,[59] kako je to utvrdio i Josip Depolo.[60]

Preplitanje aktualnih umjetničkih strujanja najvidljiviji su u početcima Jurkićeva umjetničkoga stvaranja pa sve do 20-ih godina XX. stoljeća. Potom njegovo slikarstvo polako prerasta u iskaz unutarnjih i osobnih duhovnih promišljanja.

Bečko razdoblje

Nakon što je položio prijamni ispit na c. k. Akademiji likovnih umjetnosti u Beču i bio primljen u 4. godište općeg slikarskog odijela[61] sa stipendijom Zemaljske vlade, 26. X. 1908. godine upisan je na Bečku akademiju. Profesor mu je bio Alois Delug, jedan od osnivača bečke secesije 1897. godine. No, avangarda koja je uslijedila, nije previše utjecala na njega. Njegova stroga akademska usmjerenost spriječila ga je da se zainteresira za važne umjetničke inovacije koje je donio *fin de siècle*. Kao povijesni slikar ipak je ostvario nekoliko ugodnih djela slikajući *en plein air*.[62] Od 1909. do 1911. godine Jurkić se u specijalnoj školi Kazimira Pochwalskog na ALU u Beču posvetio studiju umjetnosti

56 Na žalost, sudbina tih pastela nije nam poznata.

57 https://hr.active-artists.com/2954507-pastel-impressionism (15. 1. 2021.)

58 https://www.christies.com/features/What-drawing-meant-to-the-Impressionists-8576-1.aspx (15. 1. 2021.)

59 Luminizam (prema latinskome lumen, genitiv luminis: svjetlost), u slikarstvu, primjena boje kao nositelja svjetlosti i svjetlosnih efekata te kontrasta i izražajnosti u igri svjetla i tame. https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37551

60 Depolo, 1995, 10.

61 Reberski, 2005,165, bilj. 21.

62 https://www.altoadige-suedtirol.it/geschichte_kunst/kunst/19_jahrhundert3.php

bosanske i hrvatske povijesti. I Kazimir Pochwalski[63] bio je članom bečke secesije. Akademie für bildenden Kunste u Beču kao institucija strogo je preferirala klasičan ideal lijepog. Studij se svodio na neizostavno slijeđenje prošlosti: precizan i egzaktan crtež, čistoća obrisa, plastičnost oblika te jasna i pregledna kompozicija.[64] Upravo na tim bečkim radovima Jurkić samo nadograđuje svoja dosadašnja iskustva. Kao student carske akademije pridržava se programa akademije, a u svom slobodnom vremenu svoju impresionističku maniru prožima novim saznanjima. Vjerujemo da je Jurkić u krugu svojih bečkih kolega i aktualnih tendencija na početku XX. stoljeća upijao impresije istaknutih predstavnika bečke secesije. Meditativni karakter slikanja bio je karakterističan i za bečki i za zagrebački krug.[65] (sl.15, 16, 17 i 18) Naime, kod svih umjetnika na prijelazu stoljeća prevladava delikatan osjećaj za osvjetljenje.[66] Slikani motiv postaje refleksijom autorova trenutačnoga raspoloženja i emocije.

Svakodnevna studentska skiciranja po bečkim vrtovima u mediju pastela rezultirala su vrlo svježim modernim radovima prepoznatljive manire. Dok su drugi u Beču slikali vedute, Gabriel je u pastelu bilježio bečke spomenike izgradivši upravo u tehnici pastela svojstven rukopis kojim istančano slika prizore ili portretira ljudske fizionomije i karaktere.[67]

Kolorit i struktura crteža u ovim se radovima bitno mijenja. Tema je povijesna, a forma čvršća,

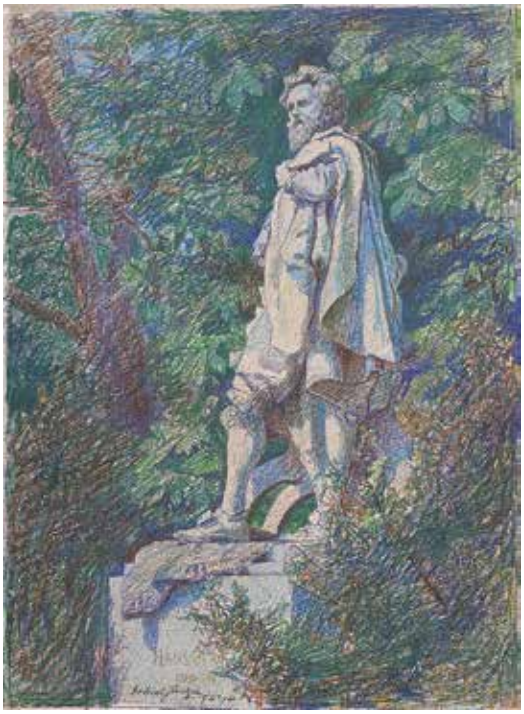

Sl. 20. *Hans Makart*, 1910. (foto: M. Bralo)

u čemu se prepoznaje utjecaj bečke akademije, a manira i kolorit nisu više toliko prozračni. Ljubičastozelenim tonovima Jurkić postiže neku tajanstvenost prizora. Hladnim bojama dočarava monumentalnost skulpture u sjeni čime naglašava dramatičnost prizora, a ujedno u toj igri boja svijetlim plohama daje životnost kipu posvećenu Jakobu Emilu Schindleru,[68] austrijskom slikaru pejzaža (sl. 19). Svjetlost je i dalje Jurkićeva preokupacija koju on postiže slobodnim, razigranim potezima i neispunjenim tonovima papira prikazujući ih kao sunčeve zrake. Time dočarava kontrast u samoj teksturi šumskoga okružja naspram skulpture. Stvara poetičnu likovnu priču u

63 Na akademiji lijepih umjetnosti u Beču bio je profesor povijesnog slikarstva od 1893. – 1918. Naslikao je dosta portreta značajnih osoba na carskom sudu. https://de.wikipedia.org/wiki/Kasimir_Pochwalski https://en.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_Pochwalski

64 Macolić, 2017, 9.

65 Vugrinec, 2016, 100.

66 Nacionalni romantični ushit prema autohtonom krajoliku i ujedno simbolično osvjetljenje kao odraz osobnih intuitivnih promišljanja jako je izraženo u djelima Celestina Medovića i Ferde Kovačevića. Djelo Celestina Medovića, *Groblje u Kuni*, oko 1900. i Ferde Kovačevića, *Vrbik na Savi*, 1905. vlasništvo su Muzeja likovnih umjetnosti Osijek. Zahvaljujem kolegama iz Muzeja likovnih umjetnosti Osijek na ustupljenoj fotodokumentaciji.

67 Reberski, 2008, 366.

68 Jakob Emil Schindler bio je jedan od značajnijih austrijskih predstavnika plenerističkoga impresionizma i Stimmungsmalereia i vjerujemo da je Jurkić pronašao svoju inspiraciju i u njegovim ugođajnim krajolicima. Carl Moll kao njegov učenik također je nastavio istraživati krajolike i gradske pejzaže u duhu impresionizma. (https://artsandculture.google.com/asset/in-sch%C3%B6nbrunn-carl-moll/8QHLtIV6pBbyow) Zajedno s Ernstom Stöhrom, Kolomanom Moserom, i Klimtom bio je jedan od osnivača bečke secesije. https://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_St%C3%B6hr

Sl. 21. *Stari kameni stol u starom dvorcu Caboga*, 1910. (foto: M. Bralo)

kojoj oživljuje skulpture poznatih slikara. To su zapravo studentske zabilješke u kojima mladi slikar uvježbava figuraciju i spaja ju s opuštenom skiciranom plenerističkom pozadinom koja daje dodatnu dinamičnost i ekspresivnost crtežu. Drugi rad predstavlja skulpturu također iz bečkoga gradskoga parka (Stadt park Minicipal). Prikazuje Hansa Makarta,[69] austrijskoga slikara iz XIX. stoljeća (sl. 20). Iako su radovi nastali tijekom dva dana, jedan iza drugoga, u tom drugom radu Jurkić drukčijom, gotovo kiparskom manirom dočarava svjetlost i plastičnost forme.

Dva slična rada objavljena su već u ranijim monografijama o Gabrijelu Jurkiću. Rad *Fontana u Bečkom parku*[70] iz 1909. godine dosta je apstraktniji od drugih bečkih spomenika. Jurkić ne posvećuje toliko pozornost samoj figuri koliko cijeloj kompoziciji koja je stopljena s plenerom. Na radovima iz 1910. uočljiv je pomak gdje Jurkić više pozornosti posvećuje figuri i anatomiji predstavljenih skulptura. U *Katalogu kolektivne izložbe slika Gabrijela Jurkića* zabilježen je popis tih 355 djela koja su bila izložena i predstavljena u Sarajevu i Zagrebu. Među inima navedeni su i ciklusi *Bečki spomenici*, pod rednim brojem V, i *Iz dubrovačke okoline* pod brojem VIII. Riječ je o razdoblju koje nas trenutačno zanima jer su tu izloženi ti raniji radovi nastali do 1911. godine. Bila je to revijalna izložba prodajnoga karaktera tek diplomiranog mladog slikara. Uz naziv i tehniku navedena je i cijena rada. Tada je Jurkić izložio trinaest crteža s temom bečkih spomenika: *Mramorna sanja* (spomenik kraljice Jelisave), ulje; *Mramorna sanja*, pastelna studija; *Iz Volksgartena,*[71] pastel; *Brahms*, pastel; *Brukner*, pastel; *Strauss-Lanner*, pastel; *Schindler*, pastel; *Partija iz Volksgartena*, pastel; *Makart*, pastel; *Iz Stadtparka, stubište*, pastel; *Iz Stadtparka, stubište*, pastel; *Vrelo u Stadtparku*, pastel; *Partija iz Stadtparka*, pastel. Prema našim saznanjima znamo gdje se nalaze njih četiri. Pastel *Schindler* nalazi se u fundusu FMGG-a, a *Makart*, *Bruckner* i *Fontana u bečkom parku* u privatnom su vlasništvu. Pasteli iz bečkoga razdoblja nastavak su njegova *plein air* skiciranja. Nastali u jednoj poetičnoj priči raskošna kolorita u njima se zrcale i Jurkićeva kolebanja između akademskoga realizma i novih umjetničkih izraza slobodnije interpretacije.[72] Iskustva koja je stekao u Beču, pogotovo metaforičnost likovna izraza, Jurkić produbljuje u svom daljnjem likovnom radu.

Dubrovačko razdoblje

Dubrovačko je razdoblje važna i, s obzirom na velik opus, zasebna dionica u Jurkićevu stvaralaštvu. Usporedo s bosanskim krajolicima nastajao je mediteranski ciklus koji je razasut

69 Povijesni slikar poznat po svom utjecaju na Gustava Klimta.

70 Reberski, 2008, 337, kat. br. 398. i kat. br. 400. Pretpostavljamo da je to isti rad koji Jurkić u svom katalogu iz 1911-1912. spominje kao Vrelo u „Stadtparku".

71 *To nam bijaše najmilije mjesto u Beču. Ova je slika uspomena na ovo lijepo boravište, puno poezije i nekog otmetog mira*. (Jurkić, 1911-1912, 12)

72 Jurkić, 1978.

po mnogim privatnim, crkvenim zbirkama i javnim ustanovama. To rano razdoblje još uvijek je vrijeme neopterećena mladenačkoga poleta i zanosa i tijekom njegova boravka u dubrovačkom primorju nastala su jedna od njegovih najboljih djela. Već na tim ranijim pastelima Jurkić vješto ispreplićе plenerizam i simbolizam.

Dva pastela iz Dubrovnika, jedan iz Gruža, drugi iz Lapada, sličnog su tonaliteta i istog raskošnog kolorita. *Stari kameni stol*[73] (sl. 21), prema zabilješci Gabrijela Jurkića, nacrtan je u starom dvorcu Kaboga.[74] Taj rad nastaje dva mjeseca nakon bečkih skiciranja i u sličnoj je crtačkoj i kolorističnoj maniri kojom se Jurkić koristi kada želi predstaviti motiv u sjeni. U tom djelu izrazito se ispreplićе harmonično izmjenjivanje boje, svjetla i sjene.[75] Šarena, ali usklađena paleta boja, vrlo slobodna i opuštena manira, gotovo mrljasta tehnika. Iako Jurkić nije izravni sudionik zagrebačke šarene škole, možemo reći da je u svom pastelnom opusu njezin nasljednik i predstavnik. Njegovi pasteli iskaz su uljepšane stvarnosti. Kod Jurkića nikada nije riječ samo o ljepoti postojećega trenutka i ljepoti postojanja. On svoj motiv diže na višu razinu i čini razliku između opisnog i „slikarskog" reduciranog tretiranja.[76] Pretpostavljamo da su ti pasteli iz 1910. godine nastali kada je bio gost župnika Nike Zlovečere iz Gruža. To su prvi njegovi početci prijateljevanja s dubrovačkim intelektualcima i odlasci u dubrovačko primorje, koji će se nastaviti sve do 1953.[77]

Vraćanje u dubrovačke krajeve iniciraju i brojna poznanstva te zaposlenje njegova brata blizanca Mirka na dubrovačkoj Preparandiji 1919. godine, gdje ostaje do 1931. godine.[78]

Jurkić prijateljuje s istaknutim kulturnjacima i intelektualcima dubrovačkoga kraja. Među inima bili su don Niko Zlovečera, slikarica i dobrotvorka Flora Jakšić, slikar Marko Rašica, Niko Nardelli i don Kosto Selak. Upravo ti česti odlasci rezultirali su značajnim mediteranskim pejzažnim ciklusom koji mu je potvrdio legitimno sudioništvo u hrvatskom slikarstvu drugog i trećeg desetljeća.[79]

Tjednik *Prava Crvena Hrvatska* navodi Jurkićev boravak u Dubrovniku tijekom srpnja i kolovoza 1910. godine posvećujući mu nekoliko dužih članaka: *Ovijeh dana boravi u Gružu akadem. slikar Bosanac Hrvat gosp. Gabrijel Jurkić. Našoj je publici nepoznat - taka je sudbina naših mlađijeh slikara, koji obdareni lijepijem sposobnostima a ćudi skromnom, ne vole se nametati ni praviti sami sebi reklamu.*[80]

U nastavku autor navodi Jurkićeve slikarske preokupacije, dubrovačke pejzaže te nekoliko dubrovačkih portreta proričući mladu slikaru blistavu slikarsku karijeru. Tijekom kolovoza iste godine taj mu tjednik posvećuje veći članak povodom njegova odlaska kući, a čini se da je prethodni tekst afirmirao mladog stvaratelja u dubrovačkoj sredini jer se sad spominje veća pozornost ljubitelja umjetnosti. Članak spominje i Bukovčevu ocjenu Jurkićevih radova koji je, vidjevši njegovu studiju portreta

[73] U *Katalogu kolektivne izložbe slika Gabrijela Jurkića* iz 1911. - 1912. taj se rad spominje kao *Vrt grofa Kaboge*. Brat Mirko Jurkić u svome predgovoru piše da su njegovi kontrasti, u kojima je oskudan pristup Sunca, izgradio diskretne nijanse. (Jurkić, 1911-1912, 12)

[74] Postoje dva ljetnikovca Kaboga u Dubrovniku. Ljetnikovac Bunić-Kaboga nalazi se u Batahovini, a Kaboga Zec u Gružu. Jurkić je u svojoj signaturi naveo zabilješku Gruž pa pretpostavljamo da je riječ o ljetnikovcu Kaboga Zec. Danas je taj ljetnikovac u vrlo lošem stanju. Našli smo podatak kada i u kojim je prilikama dio tog ladanjskog kompleksa uništen. U gruškoj se luci u poslijeratnom razdoblju grade tvornice pa se Gruž tako pretvara u industrijsko-poslovnu zonu. No, dok je ranije temeljna vrlina gruške arhitekture bila upravo uspostava kvalitetnog odnosa s ambijentom, tvornice su se razvile negirajući zatečene kvalitete prostora pa je tako ladanjski kompleks Bassegli-Gozze već u sklopu „Prvog dalmatinskog trgovačkog društva" 30-ih godina XX. stoljeća, a kasnije i tvornice ulja „Radeljević" devastiran dok je radi izgradnje postrojenja TUP-a 1953. godine uništen stražnji vrt ljetnikovca obitelji Kaboga-Zec. (Šverko, 2014, 82)

[75] Gamulin, 1995a, 74, bilj. 29.

[76] Gamulin, 1995, 374-375.

[77] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 371.

[78] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 372.

[79] Reberski, 2005, 7.

[80] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 373, bilj. 10.

izvedenu pastelom, rekao: *Jurkiću proričem sjajnu budućnost, ja mu se od srca radujem i kličem mu: Samo naprijed. Žao mi je da ga lično nijesam upoznao… Meni je dosta ovo vigjeti, da proglasim Jurkića talentom; ta to je radnja profesora, a ne učenika.* [81]

Nadalje se u članku navodi Jurkićev plodan jednomjesečni boravak u Dubrovniku s novih četrdesetak pastelnih portreta[82] i uljnih pejzaža navodeći neka uspjelija djela[83] te pleneristički, brzi rukopis koji precizno bilježi viđeno. Posebno naglašava njegove studije čempresa, što je očito refleks böcklinovskih pejzaža prisutnih od 1905. u Jurkićevim djelima. Navodi i ciklus historijskih slika nadahnutih temama iz bosanske povijesti te njegove planove za izlaganje u Beču. Sljedeće ljeto Jurkić je, prema istom listu i prema najavama, ponovno u Dubrovniku kod svoga prijatelja don Nike Zlovečere,[84] a u istom se članku spominje i njegovo uspješno izlaganje na bečkoj secesiji, gdje se predstavio na proljetnoj 38. izložbi održanoj od 7. IV. do 9. VII. 1911. godine. U jesen te godine dubrovačkoj se publici najavljuje Jurkićeva prva samostalna izložba otvorena nekoliko dana poslije u Sarajevu, s napomenom da će ondje biti izloženo tristotinjak radova različitih žanrova: historijsko slikarstvo s temama iz povijesti Bosne, simbolistički intonirana djela, pejzaži u ulju i pastelu, crteži olovkom i perom.[85]

Iz ciklusa *Dubrovačke okoline* Jurkić je tada izložio 23 pastela. Dva pastela *Iz Mokošice kod Gruža*, *Kapela sv. Jurja*, *Igra sunca*, *Obilazak crkve u Orašcu*, *Kapela sv. Mihajla na Lapadu*, *Mir*, *Iz dubrovačkog groblja*, *Pinije na Lapadu*, *Ciprese*, *Kod kapele na dubrovačkom groblju*, *Put na Lapad*, *Put k moru*, *Iz vrta grofa Kaboge*, *Na otoku Daksi*, *Motiv s Lapada*, *Pergolje u Dubrovniku*, *Motiv s Lapada*, *Ulica u Lapadu*, *S groblja u Dubrovniku*, *Suton*, *Gorica u Lapadu*, *Stara vrata u Lapadu*. [86] Na izložbi u Sarajevu tada je izložio i 28 uljanih djela navedenih pod ciklusom *S mora* gdje su zabilježeni motivi s Lapada i iz dubrovačke okolice.

Sl. 22. *Stepenice na Lapadu*, 1910.
(foto: M. Bralo)

Crtež *Stepenice na Lapadu*[87] (sl. 22) po tonalitetu je dosta sličan prethodnim radovima, ali je kompozicija dosta čvršća. U tom se radu već više ističe utjecaj secesije i böcklinovski simbolistički ugođaj. Crtež s istaknutim stubama i čempresima je motiv skiciran negdje na Lapadu i sadrži elemente simboličkoga dekorativizma.[88] Pretpostavljamo da bi taj motiv mogao biti na groblju sv. Mihajla na Lapadu. Slikar Marko Rašica u jednom svom osvrtu spominje te goleme čemprese: *Išlo se onda iz Grada u Uvalu preko Boninova, mimo Gospe od milosrđa desnom stranom kroz Gospino polje uz "Ameriku" kako je bio vlasnik*

[81] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 373, bilj. 11.

[82] U katalogu iz 1911. – 1912. pod ciklusom *Portreti* zabilježeno je 17 pastela, a pod *Studije* 22 studije glava.

[83] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 373, bilj. 12.

[84] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 373, bilj. 13.

[85] Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 374.

[86] U monografiji galerije Martino iz 2003. godine nalaze se fotografije tih nekoliko pastela.

[87] Zabilješka Süddalmatien na poleđini papira.

[88] Jurkić, 1978, bilj. 9.

nazvao tu nalazeću se gostionu i kuglanu te otole do sv. Mihajla, crkve i našeg groblja, čiji su te golemi čempresi, najviši na jugu iz daljine pozdravljali...[89] Umijeće je slikara kada jednostavan prizor podigne na razinu sna i jave i svojom interpretacijom uvede promatrača u svoj duhovni svijet, svijet uzvišenosti.

O Jurkićevu mediteranskome opusu pisali su već dr. Ivanka Reberski, Vinicije B. Lupis i Žaja Vrbica te došli do zanimljivih povijesnih crtica iz života Gabrijela Jurkića tijekom njegova boravka na jugu Jadrana.[90] Vjerujemo da će nam vrijeme razotkriti opet neka nova još nepoznata Jurkićeva djela koja će nas usprkos već uvriježenim saznanjima ugodno iznenaditi.

[89] http://old.dubrovniknet.hr/novost.php?id=34019#.X9DeUHBKjcs (9. 12. 2020.)

[90] Lupis, Žaja Vrbica, 2016.

Zaključak

Gabrijelu Jurkiću kao bosanskohercegovačkom umjetniku školovanje je bitno odredilo njegovu umjetničku putanju. Dolaskom u Zagreb početkom XX. stoljeća mladom se umjetniku otvaraju novi horizonti koje mora istražiti prema svom habitusu. U privatnoj umjetničkoj školi kod Mencija Clementa Crnčića i Bele Čikoša Sesije, a potom u novoosnovanoj Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu Jurkić od svakog mentora usvaja ono najbolje što će mu služiti u daljnjem rastu na bečkoj akademiji koja će dodatno proširiti njegove vidike. Njegovo formiranje u Beču i sudjelovanje na proljetnoj izložbi secesije u Beču 1911. godine svrstava ga među sudionike bečke secesije i srednjoeuropskih pokreta.[91] U svakodnevnim skiciranjima nastaju djela širokoga tematskoga raspona i različite manire o čemu zorno svjedoči crtaći opus iz fundusa FMGG-a. Spomenuti najraniji radovi iz fundusa FMGG-a su studentske zabilješke mladoga slikara koji opažanjem života i proučavanjem fenomena prirode bilježi svjetlosne promjene jednoga trenutka postojanja. Pritom koristi pastel, kao jednu od omiljenih tehnika impresionista, medij koji mu je najbolje zadovoljio potrebe za njegovo *plein air* skiciranje. U svoje pojedine opservacije već unosi i svoju simboličnu ideju što djelu daje određenu notu dramatičnosti i tajnovitosti. Njihov korijen i ishodišta svakako moramo potražiti u nasljeđu njegovih prethodnika i mentora kao i u umjetnikovoj osobnoj pronicljivosti i nadahnuću. Njegujući praksu svojih prethodnika, Jurkić u svoja djela udahnjuje i svoju duhovno svijetlo stvarajući onaj prepoznatljiv jurkićevski ugođaj. Aktualne prilike i umjetničko nasljeđe s kraja XIX. i početka XX. stoljeća izvršile su svoj utjecaj na mladog slikara koji je prema svom habitusu već bio očaran i nadahnut svjetlosnim trenutcima i mijenama u prirodi. U tom eksperimentiranju pronalazimo neposredne i slobodnije radove u kojima se prepoznaju karakteristike zagrebačke

[91] Reberski, 2005, 26-27.

šarene škole. Paleta živih, svijetlih boja, negiranje tamnih sjena, koje postaju prozračne i obojene, slobodni potezi, meka modelacija i unošenje svjetla koje vibrira uvjetovano je radom u prirodi.[92] Iako Jurkić generacijski nije bio aktivan sudionik novih strujanja s kraja XIX. stoljeća i vrlo brzo razvija svoj impresionistički duktus, on je jedan od onih umjetnika koji su u prvom desetljeću XX. stoljeća njegovali nasljeđe zagrebačke šarene škole, što zorno prikazuje njegova opuštena manira na spomenutim pastelima. Navedena Jurkićeva crtačka manira u svojoj opuštenosti čak djeluje svježije i modernije od pojedinih završnih djela u tehnici ulja. Crtaći opus Gabrijela Jukrića, pohranjen u zbirci FMGG-a, neosporno, kao baza njegova slikarskoga opusa, zaokružuje cjelovit uvid u Jurkićevo istraživanje svjetlosnih refleksija.

Sve Jurkićeve impresionističke interpretacije sa simbolističkim obilježjima u prvim desetljećima XX. stoljeća bile su iskaz ideja koje je zastupala secesija kao skupina najraznoličnijih smjerova koje su imale zajednički cilj stvoriti novu umjetnost,[93] a Jurkić po svome habitusu to radi vrlo nenametljivo.

Svojim školovanjem i prisutnošću u likovnome životu Zagreba, nadogradnjom i formiranjem u Beču, svojim mediteranskim pejzažnim segmentom, svojim alegorijskim djelima secesijskih i simbolističkih obilježja potvrdio je svoje sudioništvo među umjetnicima moderne u prva dva desetljeća XX. stoljeća. Usprkos svim kritičkim osvrtima Jurkić je tijekom svog šezdesetogodišnjega stvaralaštva ispunio svoju ideju. U potrazi za harmonijom, svojim senzibilnim pristupom, posvećenjem i poštovanjem prema postojanju bilježi i ostavlja svijetu umjetnosti svoju impresiju života – kao iskaz uzvišene ljepote.

[92] Kružić-Uchytil, 1968, 88.

[93] Jurkić, 1978.

Katalog

1. Gabriel Jurkić, *Kupres*, 1907. (sl. 1)
pastel, 44,6x35 cm
sign. ddk: G. Jurkić Kupres 24 listopada 1907.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

2. Gabriel Jurkić, P*ejzaž* (sl. 2)
pastel, 28,5x35,6 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

3. Gabriel Jurkić, *Portret*, 1908. (sl. 3)
pastel, 33x20,9 cm
sign. ldk: G. J ZAGREB 1908
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

4. Gabriel Jurkić, *U parku*, 1909. (sl. 4)
pastel, 32,6 x25,2 cm
sign. ddk: G. Jurkić 1909
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

5. Gabriel Jurkić, *Portret muškarca*, 1907. (sl. 5)
pastel, 30x25,5 cm
sign. d: G. Jukrić Zag. 10 prosinac 1907
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

6. Gabriel Jurkić, *Portret žene u narodnoj nošnji* (sl. 6)
pastel, 35,8x21 cm
sign. ddk: G. Jurkić Zag. 27/?
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

7. Gabriel Jurkić, *Portret djevojčice* (sl. 7)
kombinirana tehnika, 22x16,5 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić W. 2/
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

8. Gabriel Jurkić, *Portret*, 1909. (sl. 8)
kombinirana tehnika, 21,2x15,2 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić W. 18. VI. 1909.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

9. Gabriel Jurkić, *Jakob Emil Schindler*, 1910. (sl. 19)
pastel, 37x27,5 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić W. 18/V 1910
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

10. Gabriel Jurkić, *Hans Makart*, 1910. (sl. 20)
kombinirana tehnika, 39,7x29 cm
sign. ld: Gabriel Jurkić W 19/V 1910
privatno vlasništvo

11. Gabriel Jurkić, *Stari kameni stol u starom dvorcu Caboga*, 1910. (sl. 21)
pastel, 43,2x28,5 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić Gruž 6/VII 1910
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

12. Gabriel Jurkić, *Stepenice na Lapadu*, 1910. (sl. 22)
pastel, 45,8x31,6 cm
sign. ddk: Gabriel Jurkić Lapad 25/VI 1910
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

Literatura

Bukovac 1918
Bukovac, V. *Moj život*, Zagreb 1918.

Crnčić 2001
Crnčić, M. C. *Grafike*, Široki Brijeg 2001.

Depolo 1995
Depolo, J. *O slikarstvu Gabrijela Jurkića*, Gabrijel Jurkić, Livno 1995.

Gamulin 1995
Gamulin, G. *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća*, Zagreb 1995.

Gamulin 1995 a
Gamulin, G. *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 1995.

Gašparović 2003
Gašparović, M. *Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije*, Secesija u Hrvatskoj 15. 12. 2003. – 31. 3. 2004, Zagreb 2003, 115-126.

Jurkić 1911-1912
Jurkić, M. *Katalog kolektivne izložbe slika Gabrijela Jurkića*, Sarajevo – Zagreb – Beč, 1911. – 1912.

Jurkić 1978
Gabriel Jurkić, *Retrospektiva, predgovor Miloš Radić*, Sarajevo 1978.

Jurkić 1995
J. Depolo, O slikarstvu Gabrijela Jurkića, Gabrijel Jurkić, Livno 1995.

Jurkić 2003
Gabriel Jurkić, katalog, Mostar 2003.

Lupis, Žaja Vrbica 2016
Lupis, V. B., Žaja Vrbica, S. *Dubrovačka arkadija Gabrijela Jurkića*, Anali Dubrovnik 54/2, Dubrovnik 2016, 371-387.

Kraševac 2017
Kraševac, I. *Izazov moderne: Zagreb i Beč oko 1900,* Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Zagreb 9. veljače – 7. svibnja 2017., Zagreb, 23-46.

Kružić-Uchytil 1968
Kružić-Uchytil, V. *Vlaho Bukovac, Život i djelo*, Zagreb 1968.

Macolić 2017
Macolić, K. *Društvo hrvatskih umjetnika i Hrvatski salon 1898. - Afirmacija mlade generacije*, Diplomski rad, Rijeka 2017.

Maleković 2003
Maleković, V. *Secesija u hrvatskoj likovnoj umjetnosti, Secesija u Hrvatskoj 15. 12. 2003. – 31. 3. 2004.*, Zagreb 2003, 9 - 22.

Markov 2014
Markov, Ž. *Umjetnik – crta – posvećenje. Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a,* Cleuna I., Livno 2014, 213 - 238.

Picukarić 2017
Picukarić, A. *Uvodna riječ, Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900*, Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Zagreb 9. veljače – 7. svibnja 2017., Zagreb, 9-10.

Reberski 2005
Reberski, I. *Gabriel Jurkić, Od secesije do impresije*, 2. III. – 17. IV. 2005, Zagreb 2005.

Reberski 2008
Reberski, I. *Gabriel Jurkić*, Zagreb 2008.

Skice i crteži münchenskih đaka 2009
Skice i crteži münchenskih đaka iz fundusa Kabineta grafike Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, listopad – studeni – prosinac, 2009.

Vugrinec 2016
Vugrinec, P. *Izložba Menci Clement Crnčić (1865.-1930.),* Retrospektiva, 16. veljače – 8. svibnja 2016., Zagreb.

Vugrinec 2017
Vugrinec, P. *Hrvatski salon i bečka secesija: Slikarstvo u Zagrebu i Beču oko 1900, Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900*, Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Zagreb 9. veljače – 7. svibnja 2017., Zagreb, 57-123.

Šverko 2014
Šverko, A. *Tvornica na Gruškoj obali*, Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj, XI, 1-2, Zagreb 2014, 80-85.

Zlamalik 1984
Zlamalik, V. *Bela Čikoš Sesija*, Zagreb 1984.

Žmegač 2017
Žmegač, V. *Duh bečke moderne, Izazov moderne: Zagreb – Beč oko 1900*, Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura zagrebačke i bečke secesije, Zagreb 9. veljače – 7. svibnja 2017., Zagreb, 11-22.

Elektronički izvori

https://www.matica.hr/kolo/401/zanemareni-knjizevnik-izidor-krsnjavi-22925/, pristupljeno 28. siječnja 2021.

http://old.dubrovniknet.hr/novost.php?id=34019#.X9DeUHBKjcs, pristupljeno 9. prosinca 2020.

https://hr.active-artists.com/2954507-pastel-impressionism, pristupljeno 15. siječnja 2021.

https://www.christies.com/features/What-drawing-meant-to-the-Impressionists-8576-1.aspx, pristupljeno 15. siječnja 2021.

https://www.matica.hr/kolo/401/zanemareni-knjizevnik-izidor-krsnjavi-22925/, pristupljeno 28. siječnja 2021.

https://www.altoadige-suedtirol.it/geschichte_kunst/kunst/19_jahrhundert3.php, pristupljeno 28. siječnja 2021.

https://www.kotte-autographs.com/de/autograph/delug-alois/, pristupljeno 28. siječnja 2021.

https://core.ac.uk/download/pdf/85115166.pdf, pristupljeno 2. veljače 2021.

https://matis.hr/wp-content/uploads/2018/09/Matica-2016_4-1.pdf, pristupljeno 2. veljače 2021.

https://de.wikipedia.org/wiki/Kasimir_Pochwalski, pristupljeno 23. veljače 2021.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kazimierz_Pochwalski, pristupljeno 23. veljače 2021.

https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37551, pristupljeno 10. studenoga 2021.

https://de.wikipedia.org/wiki/Ernst_St%C3%B6hr, pristupljeno 10. studenoga 2021.

https://artsandculture.google.com/asset/in-sch%C3%B6nbrunn-carl-moll/8QHLtIV6pBbyow,

pristupljeno 10. studenoga 2021.

https://www.dorotheum.com/en/k/emil-jakob-schindler/, pristupljeno 10. studenoga 2021.

https://www.mutualart.com/Artwork/Landscape-in-Melk/AFE62A57F8AC0027, pristupljeno 10. 11. 2021.

Jurkić's Selected Pastels in the Context of the Connection to Zagreb's Colourful School

Key words: Jurkić, Zagreb's colourful school, plein air painting, symbolism, post-impressionism, Bukovac, Crnčić, Čikoš, FMGG – Livno

Gabrijel Jurkić's valuable opus of drawings, stored in the collection of the FMGG, contains works of various drawing inventiveness and at the same time represents the broad thematic layering of Jurkić's work. Several earlier pastels from Jurkić's student period are intended to be seen in the context of current artistic events at the turn of the XIX century and to show their connection to the so called Zagreb's colourful school.

These drawings in pastel technique were created from 1907 to 1910, during the artist's travels in Bosnia and Herzegovina, the Adriatic, and during his schooling in Zagreb and Vienna. The paper reviews Jurkić's early student drawings in order to point out the heritage of Zagreb's colourful school, which is present in the earliest works of Gabrijel Jurkić. The pastel technique most clearly reflects the signature style characteristic of the mentioned school, also emphasizing the value of the drawing phase of Jurkić's work, which as the basis of his painting opus, completes the insight into his research of light reflections. The mentioned works from the holdings of the FMGG are student notes of a young painter who, by observing and studying the phenomena of nature, records light changes of a plein airist. In so doing he uses pastels, one of the favourite techniques of the Impressionists. In this experimentation, Jurkić achieves immediate and vivid works in which the characteristics of Zagreb's colourful school are recognisable. The palette of vivid, bright colours, the denial of dark shadows, which become airy and coloured, free strokes, soft modelling, and the introduction of vibrating light are conditioned by working in nature and by the study of light phenomena. Although Jurkić was not an active participant of the new currents at the end of the XIX century and quickly developed his impressionistic style, he is one of those artists who nurtured the heritage of the so called Zagreb's colourful school in the first decade of the XX century.

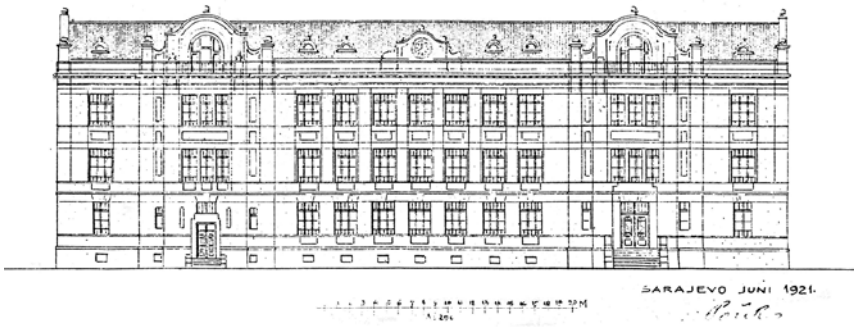

Damir Tadić

Prva livanjska gimnazija (1919. – 1929.)

PRVA LIVANJSKA GIMNAZIJA (1919. – 1929.)

Maturantima livanjske gimnazije 1971. godine

Damir Tadić
Livno
Gornjožabljačka 12
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6Livno)"1919/1929":37
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. IV. 2021.
Prihvaćeno: 18. VI. 2021.

Školstvo je nesumnjivo značajan segment društvenoga života i pokazatelj kulturnoga i civilizacijskoga dometa jednoga društva. U razvoju školskoga sustava prelamaju se društveni donosi i aktualna politika u pojedinim razdobljima ukupnoga povijesnoga razvoja. Zbog toga je proučavanje razvoja školstva u svakom društvu važan i nužan dio povijesnih istraživanja. Livno i livanjski kraj imaju, zahvaljujući nekolicini vrijednih autora, ispisane vrlo zanimljive retke o povijesti svoga školstva. U ovome radu autor na temelju arhivskih vrela relevantne literature i tiska, otkriva do sada nepoznate podatke o osnivanju, radu i zatvaranju prve livanjske gimnazije.

Ključne riječi: gimnazija, Livno, Kraljevina SHS, Bosna i Hercegovina, Urumović

Uvod

Duga je tradicija pismenosti i školstva u livanjskome kraju. Ona seže u doba dvorova hrvatskih i bosanskohumskih vladara i njihove dvorske kancelarije, ali i iza samostanskih zidina, koje pismenost i danas čuvaju. Ta kulturna baština potvrđivana je i u osmanskoj Bosni kroz djelovanje franjevaca, mektepskih imama i pravoslavnih svećenika. Premda su obrazovne prilike u razdoblju prije dolaska Austro-Ugarske bile prilično nesređene, a škole imale konfesionalno usmjerenje, ne može se reći da iz toga doba nema školskoga i pedagoškoga nasljeđa.[1] Iz tog je razdoblja (1642.) i poznata livanjska medresa Daru-l-Hadis. U prvoj polovini XIX. stoljeća podignute su prve katoličke i pravoslavne škole. Začetak srednjega obrazovanja neki autori vide u školi koju su osnovali hrvatski katolički trgovci 1855. godine u Livnu (*neka vrsta realke*).[2] Pejanović ju naziva *prvom hrvatskom srednjom školom*.[3] Na Gorici (Livno) je od 1858. djelovalo srednjoškolsko i teološko učilište.[4] Godine 1868. vlasti su u Livnu otvorile ruždiju, nižu srednju državnu svjetovnu školu.[5] Ruždije se pojavljuju u posljednjim godinama osmanske okupacije i po svome nastavnome programu pandan su tadašnjim europskim građanskim školama. Od 1874. u Livnu sestre milosrdnice osnivaju osnovnu školu za žensku djecu, koju su već prije austrougarskoga zauzeća, osim katoličkih, pohađale i pravoslavne i muslimanske djevojčice.[6]

1 O toj bogatoj tradiciji školstva u livanjskome kraju spoznaje crpimo iz brojnih vrela: Karanjac, 1909, br. 5, 6, 7, 8-10, 11-12; Marković, 1923; Aličić, 1940/41, br. 1, 7-11; Vračić, Kovačić, 1996; Tadić, 2000, 132-150; Bušatlić, 2003,171-182; Vrgoč, 2004, 178-218; 2005, 43-86; Manđeralo, 2019.

2 Jelenić, 2015, 347-355; Kruševac, 1963, 92.

3 Pejanović, 1954, 37-38.

4 Vrgoč, 2005, 44.

5 Bosna, br. 92, 1868; br. 129, 1868; Pejanović, 1954, 32-33.

6 Marković, 1923, 43; Ćurić, 1953, 12-16.

Vrijeme pred kraj XIX. stoljeća, točnije 1878. godina, označava prekretnicu u razvoju Bosne i Hercegovine u svakom pogledu. Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine došlo je do naglih promjena dotadašnjega društvenoga poretka, koje su se u prvome redu ticale preobrazbe i usklađivanja orijentalne civilizacije s modalitetima jedne zapadnoeuropske države. *Nikoja grana zemaljske uprave u Bosni i Hercegovini nije u vrijeme okupacije tih zemalja zatečena u tako zapuštenom stanju kao što je javna nastava*, ocjena je Ljuboja Dlustuša, savjetnika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, o stanju u obrazovanja u novookupiranoj zemlji.[7] U Livnu je prva državna osnovna škola otvorena 1. listopada 1886. godine.[8] Iste godine u Livnu je otvorena i trgovačka škola, jedna od najvažnijih škola u povijesti livanjskoga školstva. U cijelom razdoblju postojanja (1886. – 1920.) u toj su školi radila velika učiteljska imena, a među njima bio je i Silvije Strahimir Kranjčević.[9] Od školske 1912./13. godine do 1918. u Livnu je djelovala i Viša djevojačka škola sestara milosrdnica.[10] Kao preteču modernijih poljoprivrednih škola treba spomenuti i Zemaljsku ratarsko-voćarsku školu.[11] Ovdje spominjemo i jednu visokoškolsku ustanovu – Franjevačku bogosloviju – koja je u Livnu djelovala u razdoblju od 1905. do 1909. godine.[12]

Neuspjeli pokušaji otvaranja gimnazije u austrougarskome razdoblju

Nemjerljiv je bio doprinos vrsnih učitelja trgovačke škole u obrazovanju i odgoju brojnih naraštaja Livnjaka. Međutim, vješti livanjski trgovci i obrtnici već koncem XIX. stoljeća počinju shvaćati da nepotpuno srednjoškolsko obrazovanje onemogućava njihovu djecu u upisu na fakultete u Monarhiji i da Livno počinje znatno zaostajati u odnosu na neke druge sredine (poglavito Travnik i Mostar). Novi putni pravci i stalno odgađanje izgradnje željezničke veze sa Splitom prometno su izolirali Livno tako da je već kraj XIX. stoljeća donio pad gospodarskih aktivnosti i označio početak stagnacije.[13] Posljedice toga nezaustavljiva procesa prenijet će se na sve sfere života. Samo najbogatiji Livnjaci počinju upisivati svoju djecu u isusovačku nadbiskupsku veliku gimnaziju u Travniku te gimnazije u Mostaru, Banjoj Luci i Sarajevu. Teško se mireći s gubitkom stečenih pozicija, livanjsko je građanstvo vidjelo stvarnu potrebu otvaranja gimnazije, ali je to jednim dijelom bilo i pitanje izgubljena prestiža.[14]

U drugoj polovini studenoga 1899. u posjet Livnu došao je Benjamin Kállay, upravitelj Bosne i Hercegovine. Ministar Kállay tada je posjetio i Franjevački samostan na Gorici.[15] Tom mu je prigodom gvardijan fra Anto Brešić uručio molbu za otvaranje osnovnih škola u livanjskim selima i molbu da se trgovačka škola

7 Dlustuš, 1894, 1.

8 Marković, 1923, 35.

9 Kranjčević je u dva navrata bio učitelj Trgovačke škole u Livnu: 1886. – 1888. i 1892. – 1893. godine.

10 Pejanović, 1954, 113-117.

11 Škola je bila poznata i pod nazivima Mala gospodarska škola. U školi su predavali vrsni stručnjaci (pretežito stranci), koji su radili na poljoprivrednoj stanici, a općeobrazovne predmete predavali su učitelji trgovačke škole u Livnu. U školi su se stjecala solidna znanja iz stočarstva, sirarstva, ratarstva i voćarstva. (Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine, 1906, 224; Bosansko-hercegovački težak, br. 10, 1908; *Hrvatski dnevnik*, br. 293, 1906, br. 188, 1908)

12 Vrgoč, 2004, 178-218.

13 Polovinom XIX. stoljeća Giljferding konstatira da su Banja Luka i Livno dva najbogatija trgovačka grada u Bosni. (Giljferding, 1977, 324) O Livnu i vještim livanjskim trgovcima Jukić piše: *Mjesto ovo znatno je porad trgovine, jer gotovo sva roba, koja se iz Italije, Trzta preko Dalmacije u Bosnu ide, ovdje se snosi, a tako isto i bosanska za Trzt i Dalmaciju prelazi preko Lijevna, odakle sada karavana ide u Split.* (Bošnjak, Jukić, 1990, 30) Zbog uspješnih trgovaca osmanlijski službenici prozvali su Livno *Alton oluk*, mjesto u kojem se uvijek može dobiti novac. (Tadić, 2012,504; 2013, 49)

14 To se posebno opaža u brojnim predstavkama i molbama upućenima tijelima viših razina vlasti u kojima se s ponosom nabrajaju činjenice vezane za povijest školstva u Livnu.

15 Kronika Franjevačkog samostana Gorica, 1833-1962, 96.

u Livnu pretvori u realku ili realnu gimnaziju.[16] Na prvu osnovnu školu čekalo se sve do 1907. kada je otvorena škola u Čukliću, prva seoska škola u livanjskome kraju. Molba za preobrazbu trgovačke škole u realku ili realnu gimnaziju uopće nije razmatrana. Dapače, godine 1908. Zemaljska je vlada najavila reformu trgovačkih škola prema kojoj je planirano postupno zatvaranje trgovačke škole u Livnu, a umjesto te škole četverorazredna osnovna škola dobila bi još dva razreda (5. i 6.) i tako postala *proširena osnovna škola*. Nove trgovačke stručne škole bile bi otvorene samo u Sarajevu, Mostaru i Tuzli. U priopćenoj najavi reforme izričito je upozoreno da dotadašnji broj gimnazija u zemlji potpuno zadovoljava i da je *za sada sasvijem isključeno* otvaranje novih gimnazija u gradovima u kojima će biti zatvorene trgovačke škole (Livno, Brčko, Bihać, Bijeljina, Travnik i Trebinje).[17] Pogođeni najavljenim gubitkom trgovačkih škola i jasnim stavom da neće biti otvaranja novih gimnazija, općinska zastupstva spomenutih gradova izjasnila su se protiv najavljene reforme. Njihovu poziciju snažno je branila utjecajna Trgovačka i obrtnička komora Bosne i Hercegovine.[18] Zemaljska je vlada na koncu popustila i trgovačke škole u navedenim gradovima nastavile su s radom školske 1910./11. godine s nešto izmijenjenom organizacijom i programom.[19]

Nakon što su uspjeli sačuvati trgovačku školu, Livnjaci su se ponovno vratili ideji otvaranja gimnazije. Ovaj put inicijativa je potekla od Općinskoga zastupstva Livna.[20] Na sjednici Općinskoga zastupstva, održanoj u veljači 1912., dogradonačelnik Anto Tadić predložio je da se od mjerodavnih tijela Zemaljske vlade zatraži da se u Livnu otvori gimnazija umjesto trgovačke škole. Tadićev prijedlog prihvatilo je Općinsko zastupstvo i odredilo sastav izaslanstva koje je trebalo molbu izravno predati mjerodavnim vlastima u Sarajevu.[21] Prijedlog je podupro i kotarski predstojnik Otmar Mešeg.[22] Koncem veljače peteročlano je izaslanstvo, koje su činili Salih-aga Latifić, gradonačelnik, Anto Tadić i Savo Jovanović, dogradonačelnici, te zastupnici Mijo A. Kaić i Mahmut-aga Brkić, primio je najprije civilni adlatus Izidor barun Benko, a poslije i odjelni predstojnik Karl von Pitner, nekadašnji kotarski predstojnik u Livnu (1891. – 1893.), kojima su predane molbe za otvorenje gimnazije i priključenje Livna na buduću željezničku prugu Aržano – Bugojno.[23] Izaslanstvo se nadalo i snažnoj potpori bivših livanjskih kotarskih predstojnika koji su obnašli visoke dužnosti u Zemaljskoj vladi: Piusa Lazarinija, Karla von Pitnera, Georga Grassla, Mihajla Murka i Franca Brodnika.[24] Kako bi se utvrdila stvarna potreba za otvaranjem gimnazije, Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade prikupio je podatke o broju učenika podrijetlom iz livanjskoga kotara, koji su pohađali velike gimnazije u Sarajevu, Banjoj Luci i Mostaru u razdoblju 1901. – 1910. godina.

16 AFSG, kut. 101/2; Marković, Franjevci i škole u Livanjskom polju, 3.

17 *Sarajevski list*, br. 72, 1908; Petnaesti godišnji izvještaj Trgovačke škole u Livnu, 1909.

18 Na petoj plenarnoj sjednici Komore (travanj 1910.), komorski član Ante Tadić, iz Livna, tražio je da se Livno ne ostavi bez trgovačke škole. Svoj zahtjev obrazložio je ovim riječima*: Mi u provinciji, udaljeni od svega svijeta, nemamo srednje škole u gradovima Glamoču, Županjcu, pa i Livnu, iako su ova mjesta dobro naseljena, pri čemu treba posebno uzeti u obzir grad Livno. Molim da se ovo smatra kao specijalna želja trgovačkog svijeta iz Livna. Do sada je sav promet išao preko Livna, ali to je sada palo te je na taj način oko 100 trgovačkih porodica propalo. Ako još ne budemo imali valjane trgovačke škole, onda ćemo totalno propasti.* (Madžar, 1972/73, 224)

19 Pejanović, 1954, 164.

20 Riječ je o Općinskom zastupstvu izabranom na izborima 17. 9. 1910. godine. Zastupstvo su činili: Salih-aga Latifić, načelnik, Anto Tadić i Savo Jovanović, podnačelnici, i zastupnici Ivo Đogić, Jako Sučić, Mijo Kaić, Pero Čevra, Pero Kutleša, Mahmut-aga Brkić, Muhamed-aga Brkić, Ahmet Fehimović, Imšir-beg Ljubunčić i Mirko Samardžić. (Tadić, 2012, 25-27; Kalendar Bošnjak, 1913, 180)

21 U to vrijeme bila je uobičajena praksa da izaslanstva iz kotara i općina odlaze u Sarajevo i izravno predaju Zemaljskoj vladi različite peticije, molbe i zahtjeve. I pri bosanskohercegovačkom Saboru djelovao je Peticioni odbor.

22 Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo (ABH, ZVS), šifra 71.-21./3.

23 *Sarajevski list*, br. 59,1912; *Hrvatski dnevnik,* br. 63, 1912.

24 Tadić, 2014, 240-282.

Utvrđeno je da je u tim gimnazijama bilo 180 učenika podrijetlom iz livanjskoga kotara. Ishod ni ovaj put nije bio povoljan. Odlučujući još i o zahtjevima Dervente, Bijeljine, Travnika i Ljubuškog, odobren je jedino zahtjev Dervente za otvaranje gimnazije.

Pitanje otvaranja gimnazije u Livnu iznova je aktualizirano početkom 1914. godine. Općinsko zastupstvo podnijelo je novu molbu za otvaranje srednje škole (gimnazije) u Livnu. Posebno povjerenstvo Zemaljske vlade razmatralo je prispjele molbe za otvaranje srednjoškolskih zavoda u Livnu, Bijeljini, Gradačcu, Trebinju, Bosanskoj Krupi, Ljubuškom i još nekim gradovima. Ocijenjeno je da Livno i Bijeljina imaju najviše uvjeta za otvaranje srednje škole. Poslije toga slijedila je procedura pred tijelima bosanskohercegovačkoga Sabora.[25] Na sjednici Sabora, održanoj 25. ožujka 1914., predsjednik saborskoga Odbora za prosvjetu Jovo Simić pročitao je zaključak Odbora prema kojem je predloženo osnivanje gimnazija u Livnu, Bijeljini i Trebinju. Prema tom zaključku postojeće trgovačke škole u tim gradovima premjestile bi se iz Livna u Sanski Most, iz Bijeljine u Gradačac i iz Trebinja u Ljubuški. Saborska većina prihvatila je taj prijedlog.[26] Zemaljska vlada zatražila je od Općinskoga zastupstva[27] da se za potrebe gimnazije izgradi nova zgrada. Općina se odlučila za lokaciju u blizini osnovne škole, što Vlada nije prihvatila. Na sjednici Općinskoga zastupstva, održanoj 18. svibnja 1914., donesen je zaključak da će *grad doprinijeti za gradnju gimnazije 100 000 kruna, a ako bi trebalo zemljište kupiti, i to će snositi*.[28] Da je odluka o otvaranju niže gimnazije u Livnu bila konačna potvrđuje i službeno izvješće Zemaljske vlade o trgovačkim školama svršetkom školske 1913./14. godine, u kojem je objavljena obavijest sljedećega sadržaja: *Budući da se trg. škola u Livnu radi otvaranja niže realne gimnazije postepeno napušta, neće se tamo upisivati učenici u I. pripremni razred*.[29] Sve pripreme za otvaranje gimnazije prekinute su austrougarskom objavom rata Srbiji.[30]

Otvaranje gimnazije u Livnu 1919./1920.

Godine 1918. završio je najveći i najkrvaviji rat u dotadašnjoj povijesti čovječanstva. Bio je to ratni sraz čije su geopolitičke, sociopsihološke, kulturološke civilizacijske i religijske posljedice označile cijelo XX. stoljeće. Završetak Prvoga svjetskoga rata donio je raspad Austro-Ugarske Monarhije. Bosna i Hercegovina nakon rata, u kojem su se njezini građani pretežito borili u postrojbama poražene vojske, našla se u sastavu nove – jugoslavenske – države premda u njoj nije bilo snažnijih projugoslavenskih strujanja.

Škole u livanjskome kraju za vrijeme rata uglavnom su redovno radile. U cijelom razdoblju rata nastava se održavala i u trgovačkoj školi, koju su ratne prilike ostavile u Livnu. U prilično kaotičnim poslijeratnim prilikama, u vremenu prevrata, s radom su nastavile sve državne, privatne i vjerske škole i to po zatečenim planovima i programima. Obvezu organiziranja nastave u školama preuzele su nove vlasti.[31] U livanjskoj kotarskoj upravi nastavili su raditi austrougarski kadrovi na čelu s predstojnikom Ivanom Nikolićem.

[25] U Saboru je kao predsjednik srpskog kluba „narodovaca" važnu ulogu imao Livnjak Kosta R. Kujundžić (1847. – 1925.).

[26] *Narod*, br. 379, 1914.

[27] Riječ je o novom sazivu Općinskog zastupstva Livna izabranom na izborima provedenima 21. 3. 1914. godine. Za gradonačelnika je ponovno izabran Salih-aga Latifić. (Tadić, 2012, 25-27, *Sarajevski list*, br. 65, 1914)

[28] Procijenjeno je da troškovi za kupovinu zemljišta neće iznositi više od 10 tisuća kruna. (ABH, ZVS, br. 232017/14, šifra 71-21/3)

[29] Izvještaj o trgovačkim školama u Bosni i Hercegovini svršetkom 1913./14. školske godine, 1914, 41.

[30] ABH, Zajedničko ministarstvo financija, br. 3723/1914; Sarajevski list, br. 160, 1914.

[31] U razdoblju od 1918. do 1923. godine u Bosni i Hercegovini su se smijenile tri vlade: Narodna vlada Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (od 30. XI. 1918. do 31. I. 1919.), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (od 1. 2. 1919. do 14. 7. 1921.) i Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (od 14. VII. 1921. do 26. II. 1924.).

S radom je nastavilo i Općinsko vijeće grada Livna, čiji su vijećnici izabrani još 1914. godine.[32] To je Općinsko vijeće odlučilo opet pokrenuti postupak otvaranja gimnazije u Livnu. Na sjednici održanoj 17. srpnja 1919. Općinsko vijeće grada Livna donijelo je zaključak o imenovanju članova izaslanstva čija je zadaća bila da Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine izravno preda molbu za otvaranje velike gimnazije u Livnu. Izaslanstvo su primili Atanasije Šola, predsjednik Vlade, i Šćepan Grđić, povjerenik za prosvjetu i bogoštovlje (vjere).[33] Vlada je prihvatila inicijativu i u obliku prijedloga proslijedila ju Ministarstvu prosvjete Kraljevstva SHS. Tom je prilikom dogovoreno postupno gašenje trgovačke škole u Livnu, a Općinsko vijeće grada Livna prihvatilo je obvezu izgradnje zgrade za potrebe osmorazredne gimnazije. Tadašnji ministar prosvjete Pavle Marinković suglasio se s prijedlogom Zemaljske vlade i proslijedio ga Kraljevskom uredu radi donošenja ukaza. Uz prethodno pribavljeno mišljenje Ministarskog vijeća (Vlade) u ime kralja Petra ukaz je 25. rujna 1919. donio Aleksandar, nasljednik prijestolja.[34] Istim ukazom odlučeno je i o otvaranju gimnazije u Brčkom. Nešto kasnije odlučeno je da se otvore gimnazije i u Bijeljini, Prijedoru i Derventi.[35] Na tu odluku reagirao je *Jugoslavenski list* (glasilo Hrvata za politiku i gospodarstvo) uredničkim komentarom u kojem stoje i ove riječi: *Ova je stvar u prvom redu zagonetna. Ta otkud vladi tolike sile da otvara nove zavode, kad jedva podržava i ove koji već dugo postoje*.[36] Vrijeme će uskoro pokazati da je ovaj novinski komentar anticipirao silne probleme s kojima će se suočavati prva livanjska gimnazija u cijelom razdoblju svoga postojanja.

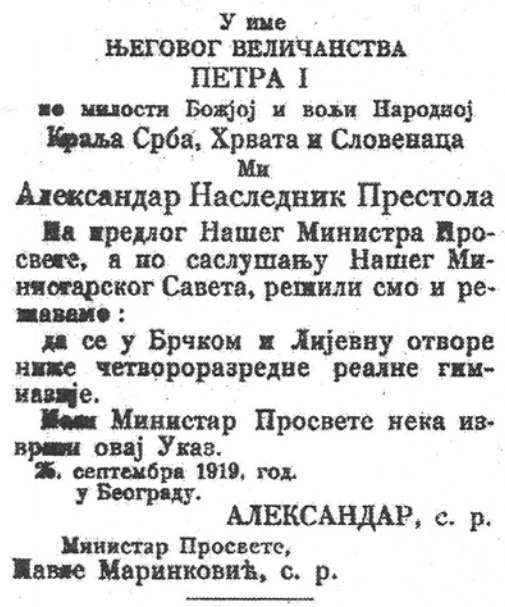
У име
ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
ПЕТРА I
по милости Божјој и вољи Народној
Краља Срба, Хрвата и Словенаца
Ми
Александар Наследник Престола
На предлог Нашег Министра Просвете, а по саслушању Нашег Министарског Савета, решили смо и решаваме:
да се у Брчком и Лијевну отворе ниже четвороразредне реалне гимназије.
Наш Министар Просвете нека изврши овај Указ.
25. септембра 1919. год.
у Београду.
АЛЕКСАНДАР, с. р.
Министар Просвете,
Павле Маринковић, с. р.

Sl. 1. Kraljevski ukaz iz 1919. o otvaranju gimnazije u Livnu[37]

[32] Usprkos tomu što su „pobjednici" nerijetko osporavali legitimitet, ovo Općinsko vijeće nastavilo je raditi sve do polovine 1923. godine i rješavalo je, između ostaloga, i brojna pitanja u vezi s livanjskom gimnazijom. Osim gradonačelnika Salih-age Latifića i dogradonačelnika Ante Meštrovića i Save Jovanovića, vijećnici su bili: Mahmut-aga Brkić, Anto Dolić, Ahmet Fehimović, Arslan-beg Gagić, Ivo Đogić, Pavo Jazvo, Stipo Kaić, Mahmut-aga Mulalić, Kosta Puškarević, Mustafa Švraka, i Pero Vrdoljak. Zbog smrti i ostavki u Vijeće su postupno ulazili izabrani zamjenici vijećnika. Nakon smrti gradonačelnika Latifića (23. V. 1921.), gradonačelnik je kraće vrijeme bio Savo Jovanović, a poslije njega Anto Meštrović. Nakon Meštrovićeve smrti (18. VIII. 1923.) Općinsko je vijeće raspušteno i uveden je komesarijat na čelu s Mustafom Mulalićem. Prvi lokalni izbori u Kraljevini SHS održani su tek 1928. godine. (ABH, Pokrajinska uprava Sarajevo /dalje: PUS/, Zapisnici Općinskog vijeća Livna, 47/112/12-44)

[33] Livnjaci su u to vrijeme imali dvojicu istaknutih narodnih zastupnika u Privremenom narodnom predstavništvu Kraljevstva (Kraljevine) SHS: fra Ljubomira Galića i Kostu Kujundžića. Ne treba isključiti da su njih dvojica zdušno radili za interes Livna (posebno je Kujundžić bio blizak Šoli i Grđiću).

[34] *Službene novine Kraljevstva (Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca,* br. 146, 1919.

[35] Školske 1918./1919. u Bosni i Hercegovini bilo je sedam državnih gimnazija s 2279 učenika. Broj gimnazija u Bosni i Hercegovini nakon njezina ulaska u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS) postupno se povećavao. Godine 1921. otvorene su gimnazije još i u Foči, Gacku i Trebinju tako da je te godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 14 gimnazija. Godine 1924. otvorena je gimnazija i u Stocu. (Selimović, 2018, 59-60)

[36] *Jugoslavenski list*, br. 212, 1919.

[37] *Službene novine Kraljevstva (Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 146, 1919.

Premda je vladala velika izvjesnost da će biti donesen akt o otvaranju gimnazije, do početka nove školske godine nisu obavljene pripreme za njezino otvaranje. O nesređenim prilikama u radu Prosvjetnoga odjela Zemaljske vlade svjedoči i podatak da je trgovačka škola, za koju je bilo predviđeno postupno gašenje, provela upis učenika u prvi razred.[38] Kada je u Livno stigla vijest o otvaranju gimnazije, ravnatelj trgovačke škole Joco Jagodić, ostavši bez ikakvih instrukcija, 19. listopada 1919. upućuje brzojav Zemaljskoj vladi u kojem moli da mu se dostavi nastavna osnova za realnu gimnaziju kako bi se *mogli učenici pripraviti za novi zavod*. U brzojavu je Vlada obaviještena da su se Gradsko poglavarstvo i Odbor srpske pravoslavne Crkveno-školske opštine dogovorili da gimnazijalci budu smješteni u prostorijama *Sundečića*.[39] Na odgovor se moralo čekati 15 dana (do 3. X. 1919.). U odgovoru je naloženo da se u prvome razredu radi *prema nastavnoj osnovi za trgovačke škole dok ne stigne određeni upravitelj nove škole*.[40] Određeni upravitelj nove škole (Kosta Urumović) stigao je u Livno tek 11. veljače 1920. godine. Arhivski podatci ne otkrivaju što je bio razlog tolikom kašnjenju.[41]

Nakon što je obavljen upis učenika, gimnazija je svečano otvorena u nedjelju 15. veljače 1920. uz nazočnost svih značajnijih kotarskih i gradskih dužnosnika.[42] Prigodne govore održali su ravnatelj Urumović i kotarski predstojnik Ivan Nikolić. Sutradan je otpočela nastava za gimnazijalce.[43]

Zgrada za gimnaziju – neostvaren san Livnjaka

Otvaranjem gimnazije aktualiziran je problem njezina smještaja. Rješenje sa smještajem u prostorijama trgovačke škole[44] već na početku je ocijenjeno neodgovarajućim. Kotarski predstojnik Nikolić obećao je da će gimnazija u školskoj 1920./21. godini biti smještena u prostorijama osnovne škole do iznalaženja trajnog rješenja.[45] Stalno otvoreno pitanje smještaja gimnazije bilo je godinama u središtu zanimanja općinskih i kotarskih vlasti Livna. O toj se temi raspravljalo na sjednicama Općinskoga vijeća, svoje sugestije upućivala je Zemaljska vlada, polemiziralo se u onodobnom tisku, a svoje viđenje iznosile su i političke stranke. Nuđena su različita rješenja. Jedan od prijedloga bio je doziđivanje još jednoga kata na zgradi trgovačke škole. Predlagalo se i rješenje s proširenjem osnovne škole. Treći prijedlog bio je uzimanje u zakup prostorija Srpskog pjevačkog i tamburaškog društva Sundečić (zgrada današnje livanjske gimnazije).[46] Zemaljska vlada poslala je poruku *da ne preostaje ništa drugo nego da se Općina na vrijeme pobrine i*

38 Površnost u radu i nesposobnost zaposlenika Prosvjetnog odjela kritizirala je često sarajevska *Pravda*. Tako je, primjerice, učitelj Bešlić „raspoređen u školu u Kopčiću" (Bugojno), koja uopće nje postojala. (*Pravda*, br. 20, 1920)

39 ABH, ZVS, šifra 70-2-5/1919.

40 ABH, ZVS, šifra 70-2-5/1919.

41 Moguće je da se odgovor krije u pisanju sarajevske *Pravde* (br. 15, 12. II. 1920.). Pišući o kadrovskoj politici Odjela za prosvjetu i bogoštovlje, na čijem je čelu bio Šćepan Grđić, *Pravda* ukazuje na „favoriziranje pravoslavnih kadrova" pa su tako za ravnatelje gimnazija u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini, Brčkom… postavljeni „pravoslavci", a „samo u Livno slučajno dođe jedan katolik, jer se nije htio primiti te zabačene stanice nijedan pravoslavni".

42 Izvještavajući o ovom događaju *Hrvatska sloga* (br. 68, 1920), glasilo Hrvatske težačke stranke, ističe i ovaj podatak: *Poslije 15 godina što je Livno tražilo otvorenje jednog srednjeg školskog zavoda, napokon je dobilo realnu gimnaziju.*

43 ABH, ZVS, sig. šifra 71-4-1/1920.; Izvještaj ravnatelja Urumovića Zemaljskoj vladi o otvorenju gimnazije od 16. II. 1920.

44 U toj zgradi je od 1895. djelovala trgovačka škola. Raspolagala je s četiri učionice ukupne površine 165 četvornih metara (dvije u prizemlju i dvije na katu). Zgrada se nalazila na današnjem Trgu kralja Tomislava. Zgrada nije bila namjenski građena za školu. Riječ je nekadašnjoj gostionici s prenoćištem. Najveći problem bio je što je podnica prizemlja u zgradi bila ispod razine okolnog zemljišta. To je bio razlog golemoj vlazi u učionicama u prizemlju. Srušena je u zračnom bombardiranju Livna 1944. (Izvještaj ministarskog izaslanika za školsku 1923./24., Livno, 9. Vi. 1924; Arhiv Jugoslavije, Fond br. 66, fasc. br. 771, jedinica opisa br. 1219; *Hrvatska sloga*, br. 76, 1920; Tadić, 2019, 116-151)

45 ABH, ZVS, šifra 71-4-1/1920. Riječ je o školskoj zgradi izgrađenoj 1886. u kojoj je danas smještena Srednja strukovna škola.

46 *Srpska riječ*, br. 244, 1920.

da počne s gradnjom nove zgrade za gimnaziju (…) jer moderno uređenje srednje škole zahtjeva drukčiju zgradu.[47] Općinsko se vijeće na kraju odlučilo za gradnju nove zgrade za gimnaziju.[48]

Da bi se utvrdilo koja je lokacija najpogodnija za izgradnju gimnazije, u Livno su početkom svibnja 1921. doputovali Đoko Kovačević, školski nadzornik u Zemaljskoj vladi, i proslavljeni arhitekt Karl Pařik, građevinski nadsavjetnik.[49] Pařik je ocijenio da je najpogodnija lokacija na desnoj obali Bistrice, u blizini kotarske bolnice.[50] Predložena je regulacija toka Bistrice podizanjem visokoga obalnoga zida i preseljenje kotarske bolnice na novu lokaciju (Kasarne).[51] Općinsko je vijeće s Pařikom zaključilo ugovor o projektiranju, a naknada autoru iznosila je 22 tisuće kruna.[52] Pařik je već polovinom lipnja 1921. dovršio idejni projekt gimnazijske zgrade, a preuzeo ga je gradonačelnik Anto Meštrović 17. lipnja 1921. U toj godini Pařik je završio i izvedbeni projekt. Sačuvani nacrti u svakom detalju otkrivaju Pařikov prepoznatljiv arhitektonski rukopis. Zgrada je imala sve sadržaje koje je moderna škola toga vremena trebala imati. Prema projektu gimnazijska bi zgrada uz zgrade kotarskoga ureda i gradske općine postala reprezentativna i svojim gabaritima najveći javni objekt u gradu (korisna površina podruma, prizemlja i dvaju katova prema projektu iznosila je oko 3500 m2).

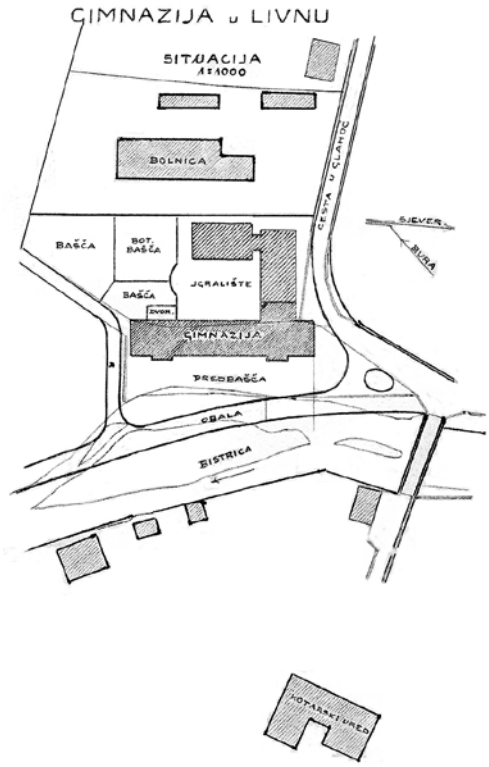

Sl. 2. Situacijska snimka za zgradu gimnazije

Nije nam poznato kakve je zahtjeve investitor postavio pred projektanta, ali je projekt, pokazat će se, bio preambiciozan za financijske potencijale gradske općine. Procjenjivalo se da će troškovi izgradnje iznositi oko 4,5 milijuna kruna pa su i s viših razina općinske vlasti upozoravane da se krajnje oprezno pristupi pripremama za izgradnju gimnazije. I pored svih financijskih problema Općinsko vijeće Livna na sjednici održanoj 18. svibnja 1922. zaključilo je da će sudjelovati u darivanju kralja Aleksandra I. Karađorđevića prigodom vjenčanja (6. VI. 1922.) s princezom Marijom, kćeri rumunjskoga kralja Ferdinada I. Zaključak je glasio: *Vijeće jednoglasno zaključuje da će doprinijeti za kralja dar – 8000 dinara – mišljenjem da je ova suma premalena da bi mogla prikazati onoliku ljubav koliku gaje livanjski građani prema svom ljubljenomu Kralju, ali u ove dane kad je općina započela gradnjom gimnazije i kad joj treba mnogo novčanih sredstava Opć.*

47 ABH, PUS, šifra 47/112.

48 U članku objavljenom u Srpskoj riječi (br. 244, 1920.) napadnuto je Općinsko vijeće „zbog ludih kaprica nekolicine frankovačkim duhom zadojenih opštinskih većnika zbog kojih samo trpe deca".

49 Karl Pařik (1857.-1942.) proslavio se projektiranjem brojnih značajnih objekata u Sarajevu: Zemaljskog muzeja, Pravnog fakulteta, Evangeličke crkve (Akademija likovnih umjetnosti), Narodnog pozorišta, crkve sv. Josipa. Ovo je samo mali dio njegove goleme i vrijedne građevinske zaostavštine. (Krzović, 1987)

50 U nešto kasnijem osvrtu na ovu odluku Hrvatska sloga (br. 243, 1921) oštro je kritizirala izbor lokacije za gradnju gimnazije. Kao bolja lokacija predloženo je bivše austrougarsko vojno vježbalište na Zgonima. Zanimljivo je da je na toj lokaciji četrdesetak godina poslije (1959. – 1963.) izgrađena osnovna škola.

51 ABH, PUS, sig. šifra 47/112.

52 Zapisnik Općinskog vijeća Livna od 23. VIII. 1921. Izvještaj o stanju općinske blagajne. (ABH, PUS, inv.br. 47/130/3-4)

vijeće ne čuti se moćnim da onoliko sredstava doprinese koliko bi željelo.[53]

Ukupna novčana imovina Općine u raznim fondovima iznosila je svega 424 tisuće kruna. Ukupni prihodi i rashodi bili su uravnoteženi i iznosili su 867 tisuća kruna.[54] Već prvi troškovi za pripremne radnje nadmašili su prvotne procjene.[55] Rješenje je pronađeno u uzimanju zajma od 500 tisuća kruna od Zemaljske vlade. Taj zajam nije realiziran pa je na sjednici, održanoj 20. ožujka 1922., donesen nov zaključak o uzimanju zajma od 500 tisuća dinara, što je bilo znatno više.[56] Koncem 1921. odlučeno je da se izvođenje radova povjeri građevinskoj tvrtki Franchini iz Sinja. U prvoj polovini 1922. dugo je trajao postupak dobivanja građevinske dozvole od Direkcije za građevinarstvo u Sarajevu. U tom postupku utvrđeno je da izabrani izvođač nema propisanu koncesiju za izvođenje radova. Neočekivano dug postupak dobivanja građevinske dozvole, otkaz izabranu izvođaču i, što je najvažnije, nedostatak novca utjecali su da se ni tijekom 1922. godine nije otpočelo s radovima. Premda je Općina za dobivanje hipotekarnoga zajma nudila sve svoj nekretnine kao jamstvo (gradsku vijećnicu, škole, gradski hotel, klaonicu, mesnice, voćni rasadnik, gradski vodovod i dr.), nijedna joj banka nije htjela dati kredit.[57] Posljednja prilika pronađena je u obraćanju Narodnoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS).

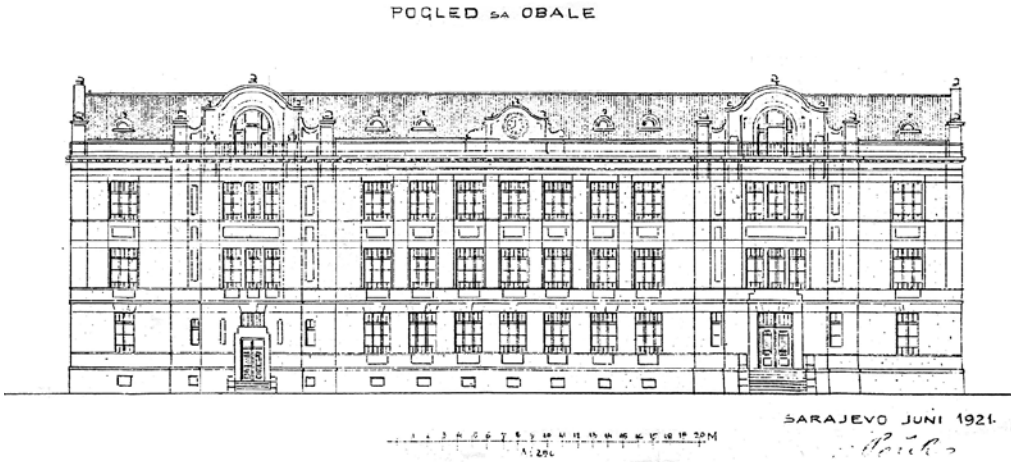

Sl. 3. Nacrt pročelja (prema Bistrici) gimnazijske zgrade

Molbom, koja je po sadržaju bila više žalba, podnesenom 21. XII. 1922., tražena je pomoć u *isposlovanju kredita od 500000 dinara* ili

53 ABH, PUS, Općina Livno, br. 66011/22. Izvadak iz zapisnika sa sjednice Općinskog vijeća Livna održane 18. V. 1922.

54 ABH, PUS, šifra 47/112. Zapisnik sa sjednice Općinskog vijeća od 10. X. 1921.

55 Kako je prema projektu zgrada gimnazije trebala biti građena kamenom, naručeno je od Saliha Vrepca tisuću kubika kamena po cijeni od 93 tisuće kruna. Za kreč je izdvojeno 18 tisuća kruna. Početni troškovi na regulaciji Bistrice bili su iznad plana (250 tisuća kruna). Trebalo je i Pafiku platiti troškove projektiranja. (ABH, PUS, inv.br. 47/130/3-4, Izvještaj o stanju općinske blagajne; *Srpska riječ*, br. 255, 1921)

56 Na području Bosne i Hercegovine dugo je trajao postupak valutne unifikacije (zamjena austrougarskih kruna u novu valutu – dinare). Taj postupak, s golemim političkim implikacijama, na većem dijelu Kraljevine SHS završen je koncem 1921. godine. Međutim, još neko vrijeme zbog prisutnosti u prometu krunsko-dinarskih novčanica cijene su različito iskazivane.

57 Uspostavljen režim imao je različite modele i instrumente disciplineiranja i kažnjavanja nepoćudnih sredina. Livanjski je kotar u svim političkim izvještajima označavan kao vrlo problematičan. Stalne izborne pobjede Hrvatske seljačke stranke, a prije toga i Hrvatske težačke stranke, pridonijele su tomu da su državne vlasti počele zapostavljati Livno. Tako su, primjerice, Narodna banka i Državna hipotekarna banka Livno ustrajno ostavljale bez plasmana državnoga investicijskoga kapitala i bez povoljnih kredita. (Tadić, 2020, 275-337)

pomoć u obliku subvencije.[58] Molba je puštena u proceduru skupštinskih tijela, ali je pomoć izostala. Preambiciozan projekt (*kolosalno zasnovana zgrada*) i uskrata svake pomoći od viših razina vlasti, teške gospodarske prilike u državi i pad prihoda gradske općine bili su ključni razlozi neostvarivanja želje Livnjaka u nastojanjima dobivanja korisne i arhitektonski vrijedne školske zgrade.

Nakon smrti gradonačelnika Meštrovića (18. VIII. 1923.) župan Travničke oblasti suspendirao je općinsku samoupravu raspuštanjem Općinskog vijeća[59] i imenovao prorežimskoga radikala Mustafu Mulalića[60] gradskim komesarom. Premda je već postalo jasno da se projekt izgradnje gimnazije neće ostvariti, silno ambiciozan Mulalić htio je pokazati da je uspješniji od prethodne vlasti. Tako je u prosincu 1923. u tisku raspisao i objavio oglas o prodaji gradskoga hotela. U oglasu je izričito navedeno da se hotel minimalne prometne vrijednosti 400.000 dinara prodaje *u svrhu gradnje gimnazije*.[61] Deklarirajući u svakoj prilici svoje srbofilstvo, Mulalić je uspio političkim vezama početkom 1924. biti primljen u audijenciju kod kralja Aleksandra. Tražio je *da se kralj primi protektorata za livanjsku gimnaziju* i osigura novčanu pomoć za izgradnju gimnazijske zgrade u Livnu. Intervencijom kralja odmah je od dr. Andrije Štampara, načelnika Higijenskog odjeljenja pri Ministarstvu narodnog zdravlja, dobio novčanu pomoć od 300 tisuća dinara. Bila su to sredstva iz Rockefellerove fondacije za zdravstvo. Mulalić je vjerovao da će ta sredstva moći preusmjeriti za gradnju gimnazije, ali se prevario. Taj novac bit će namjenski upotrijebljen za gradnju doma narodnoga zdravlja, koji će kasnije biti izgrađen na lokaciji gdje je trebala biti gimnazija.[62] Tako je propala i posljednja prilika za realizaciju vrhunskoga Pafikova projekta. Sudbina livanjskih gimnazija, koje su započinjale i prestajale s radom, bila je da Livno nikad nije dobilo zgradu namjenski izgrađenu za gimnaziju. Bila je i ostala vječiti podstanar u tuđim zgradama.

Ravnatelj Kostantin Kosta Urumović

Cijelo razdoblje postojanja prve livanjske gimnazije obilježio je umnogome njezin ravnatelj Kosta Urumović. Od preuzimanja dužnosti 11. veljače 1920. do 25. studenoga 1929., kada je službeno razriješen dužnosti, bio je jedini njezin ravnatelj. Obraćajući se prigodnim govorom roditeljima i učenicima 15. veljače 1920., otvorio je gimnaziju u Livnu. Provodeći postupak njezine likvidacije i predajom školskoga inventara Školskom odboru sudjelovao je u činu njezina definitivnoga zatvaranja.

Kosta Urumović rođen je u Derventi 1875. godine. Prema obiteljskoj predaji podrijetlo roda Urumović je grčko-armensko. Kostin otac Petar, po zanimanju krojač, doselio se u Travnik i tu oženio mještankom Anom Gjebić-Marušić. Obitelj se poslije preselila u Derventu. Kosta je završio gimnaziju u Sarajevu 1896. i te je godine upisao studij filozofije (klasični jezici) na Sveučilištu u Beču.[63] Kao odličan učenik ostvario

58 ABH, PUS, br. 167-52989.

59 Državne su vlasti na sve načine izbjegavale raspisivanje izbora na razini lokalne samouprave. Prvi općinski izbori u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine SHS provedeni su tek 28. 10. 1928. godine.

60 Mustafa Mulalić (Livno, 1898. – Sarajevo, 1983.) upravljao je apsolutistički gradskom općinom Livno sve do siječnja 1928. godine. (*Obzor*, br. 16, Zagreb, 1928) Premda je od formalnog obrazovanja imao samo završenu trgovačku školu u Livnu, bio je vrlo darovit („rođeni autodidakt"), posebno u području muzikologije. Objavio je 1936. godine knjigu *Orijent na Zapadu*, posvećenu suvremenim kulturnim i socijalnim problemima muslimana u Kraljevini Jugoslaviji. U Kraljevini Jugoslaviji dva je puta biran za narodnoga zastupnika. Mulalić je u Drugom svjetskom ratu završio u štabu Draže Mihailovića kao jedna od ključnih osoba četničkoga pokreta. (Nametak, 2004, 311-312)

61 Hotel je bio na lokaciji sadašnjeg hotela *Dinara* „na najlepšem i najprometnijem mestu u gradu", kako je navedeno u oglasu. Sazidan „po najlepšem planu" imao je prizemlje i kat, deset soba i ukupnu površinu od 164 m². Bilo je predviđeno da se prodaja obavi putem javne licitacije. (*Novo doba*, br. 286, 1923) Srušen je prilikom zračnog bombardiranja Livna 28. i 29. V. 1944.

62 Mulalić, *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja*, 42-44.

63 Barre, 1906, 6.

je pravo na državnu stipendiju. Diplomirao je 1900. i odmah je kao svršeni kandidat srednjoškolskoga učiteljstva raspoređen kao namjesni učitelj u Velikoj gimnaziji u Mostaru.[64] Na zagrebačkom je sveučilištu 1902. položio profesorski ispit. Te iste godine u Mostaru se oženio Ladom Pecher. U Mostaru je 1902. sudjelovao u osnivanju Hrvatskoga potpornoga društva za potrebe đaka srednjih i visokih škola (poslije HKD Napredak) i bio njegov odbornik u prvom sazivu. Godine 1903. premješten je na mjesto gimnazijskoga učitelja u Tuzli.[65] U Tuzli je 1905. bio utemeljitelj i prvi predsjednik podružnice Hrvatskog kulturnog društva Napredak.[66] Od 1913. do premještaja u Livno radio je kao gimnazijski profesor u Bihaću.[67] Likvidacijom livanjske gimnazije premješten je u Prvu gimnaziju u Sarajevu. U Sarajevu je umro 1942. i pokopan na groblju sv. Josipa.[68]

Objavljujući vijest o početku rada livanjske gimnazije *Hrvatska sloga* (br. 68, 1920.) piše o Urumoviću: *Njega prate dobri glasovi, pa smo uvjereni, da će on to svojim radom i opravdati*. Godinu dana poslije *Srpska riječ* objavljujući članak o prilikama u Livnu, piše: *Zahvaljujući agilnosti gosp. direktora Urumovića, zavod je pokazao vanredan uspeh. Ne našavši razumevanja kod „kompetentnih faktora" t.j. članova našeg opštinskog veća, udario je gosp. Urumović na zapreke takve prirode, koje bi* čoveka *slabije energije odbile od svega, ubile volju za rad.*[69] Premda je nakon dvadesetogodišnjega staža tek u Livnu prvi put obnašao dužnost ravnatelja, na toj je dužnosti opravdao sva očekivanja zahtjevnih Livnjaka. Kao ravnatelj bio je strog i pravedan, koncilijantan prema

Sl. 4. Kosta Urumović (1875. – 1942.), Tuzla, 1910.

kolegama, dobar odgojitelj učenicima, uredan u vođenju školske administracije.

U brojnim izvještajima inspekcijskih tijela njegov je rad ocjenjivan kao *uredan i predan*.[70] Svestrano obrazovan, besprijekorna znanja, u gimnaziji je kao profesor predavao najviše latinski, hrvatski ili srpski, njemački i francuski, ali kraće vrijeme i matematiku, povijest i krasopis. Velika obitelj (supruga i petero djece) kojima je bio jedini hranitelj, bili su razlogom njegova skromnoga sudjelovanja u društvenome životu Livna.[71] Bio je potpuno predan poslu, što jednom dijelu „vesele čaršije" nije bilo po volji.[72] Predajući i predmete koji mu nisu bili struka (francuski, njemački, matematika, povijest), vjerojatno je morao ulagati i dodatni trud za pripremanje nastave, što je bilo na štetu slobodna vremena. Kosta Urumović stvarao je

64 *Službeni dodatak Školskog vjesnika*, 1900, 19.

65 *Službeni dodatak Školskog vjesnika,* 1903, 45.

66 Čiča, 2010, 117-125.

67 Piralić, 2011, 208.

68 Za obiteljske biografske podatke zahvaljujem dr. Kosti Urumoviću (unuku), umirovljenom profesoru Rudarsko-geološko-naftnog fakulteta u Zagrebu. Jedan od praunuka je i Hrvoje Urumović, kipar, autor spomenika papi sv. Ivanu Pavlu II. u Sarajevu.

69 *Srpska riječ*, br. 150, 1921.

70 Arhiv Jugoslavije Beograd, Fond br. 66, fasc. br. 771, jedinica opisa br. 1219. Cjelokupno arhivsko gradivo koje se odnosi na rad livanjske gimnazije od 1922. do 1929. godine označeno je na jedinstven način kako je navedeno zbog čega ćemo u nastavku teksta koristiti samo kraticu: AJB.

71 Arhivski dokumenti otkrivaju da je 1921. godine bio jedan od aktivnih sudionika u osnivanju Činovničko-građanskog kluba u Livnu i član njegova upravnoga odbora. (Kalender, 1985, 40-70)

72 Kazivanje Stipe Tadića (1897. – 1978.) autoru.

povijest prve livanjske gimnazije i zbog toga mu u njoj pripada posebno mjesto.

Prosvjetna politika u Kraljevini SHS

Vrijeme od ujedinjenja (1. prosinca 1918.) do donošenja prvoga ustava (28. lipnja 1921.) bilo je vrijeme državnoga provizorija. U Kraljevinu SHS Bosna i Hercegovina ušla je sa školskim sustavom izgrađenim na dostignućima austrougarske školske legislative. *Milenijski prevrat,* ostvaren ujedinjenjem, u prvom je redu imao političku dimenziju. Radilo se o stvaranju države koja je svojim teritorijem prekoračivala granice različitih civilizacija i obuhvaćala narode koji su bili bliski jedni drugima, ali su ih dijelile brojne razlike. Ipak, put do donošenja novih zakona, kao formalnih preduvjeta kojima bi se nadišao diskontinuitet i raznolikost školskih sustava ujedinjenih država, bio je trnovit. Na prostoru države koja je nastajala bilo je šest pravnih područja koja su se umnogome razlikovala. U tom smislu ilustrativan je podatak da je oblast prosvjete u trenutku ujedinjenja reguliralo čak 37 različitih državnih i pokrajinskih zakona i uredbi, a da su zakoni o narodnim školama i o srednjim školama doneseni tek deset godina nakon formiranja zajedničke države. Imajući u vidu da je u Kraljevini SHS egzistiralo više različitih prosvjetno-pravnih područja, provizorno stanje u školskoj politici države bilo je donekle razumljivo.

Postotak nepismenih u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1921. godine iznosio je 80,55 %. Otuda je svaki napredak u zemlji bio neodvojivo povezan s prosvjetnim i kulturnim napretkom. Na žalost, prosvjetna politika iskazivala se kao skup želja i projekata koji nisu imali puno zajedničkoga s realnim stanjem. Političke stranke koje su sudjelovale u vlasti najčešće nisu imale svoje razvijene programe prosvjetne politike. U razdoblju od 1918. do 1929. dogodile su se 23 smjene vlada. Kako su se ministri često mijenjali, u radu ministarstva prosvjete izostajao je kontinuitet. Razlog tomu bili su i njihovi suprotstavljeni politički pogledi, afiniteti i kulturne koncepcije.[73]

U početku država nije imala jasnu koncepciju školstva i naobrazbe pa se radilo prema propisima naslijeđenima iz prethodne države. Na samu početku nove su vlasti izvršile određene promjene samo u okviru skupine nacionalnih predmeta (srpski ili hrvatski jezik i književnost, geografija, povijest). U nastavnim planovima i programima uklanjani su sadržaji čiji su odgojni i obrazovni ciljevi bili u skladu s interesima austrougarskoga režima. Svim je školama u Bosni i Hercegovini 23. XI. 1919. bilo naređeno da iz čitanki uklone slike cara i kralja Karla i brišu sve što je podsjećalo na vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Za taj posao bili su zaduženi nastavnici koji su trebali spaliti nepoćudan materijal. Njihovo mjesto zauzeli su sadržaji koji su veličali kralja i dinastiju Karađorđevića. Kako taj posao nije do kraja obavljen kako treba, Pokrajinska je uprava 1922. godine donijela naredbu o zabrani svih udžbenika, knjiga, časopisa, slika u kojima se (...) *na bilo koji način ističu zasluge i vrijednosti iz razdoblja bivše vladalačke porodice Habsburga (…) jer je to vrlo štetno po nacionalno vaspitanje* i buđenje patriotskih osjećaja omlad*ine i ostale čitalačke publike*.[74]

Školama je dano u zadatak da razvijaju ideju o zajedničkome podrijetlu i ideju narodnog i državnog jedinstva. Ustavom je propisano da sve škole trebaju paziti na moralan odgoj i razvijati državljansku svijest u duhu narodnog jedinstva i vjerske trpeljivosti.[75] Prosvjetne su vlasti kao vrijedan poligon za konsolidaciju novoga nacionalnoga identiteta vidjele nacionalnu skupinu predmeta koju su činili jezik, zemljopis i nacionalna povijest. Proces

[73] Ministri prosvjete prema redoslijedu obnašanja dužnosti bili su: Ljubomir Davidović, Pavle Marinković, Miloš Trifunović, Svetozar Pribićević, Anton Korošec, Velja Vukićević, Stjepan Radić, Nikola Perić, Kosta Kumanudi, Milan Grol i Boža Maksimović. Najduže su se kao ministri održali Miloš Trifunović (u šest vlada, 3,5 godine) i Svetozar Prbićević (u devet vlada, 3 godine).

[74] *Školski glasnik,* br. 13, 1922.

[75] *Školski glasnik,* br. 13, 1922.

unifikacije školskoga sustava bio je praćen težnjama da se nastava povijesti i udžbenici za povijest prilagode novoj ideološkoj poziciji koja je težila afirmaciji ideala nacionalnoga jedinstva. Međutim, svi mehanizmi građenja jugoslavenskoga identiteta preko udžbenika bili su izrazito reakcionarni i u pedagoškom i u didaktičkom pogledu. Od učitelja se sasvim otvoreno zahtijevalo da svojim radom i ponašanjem, u školi i izvan nje, iskazuju lojalnost vladajućem režimu. Obilježje je ovoga razdoblja da je državni školski sustav bio centralistički, unitaristički, a vladajuća ideologija prožimala je sve nastavne sadržaje i cjelokupno školstvo.[76] Članak 16. Vidovdanskog ustava propisivao je da su *sve ustanove za obrazovanje pod državnim nadzorom*.[77]

Srednjoškolsko se obrazovanje provodilo u općeobrazovnim i stručnim školama koje su imale status nepotpunih ili potpunih škola, a obuhvaćalo je učeničku populaciju od 11 do 18 godina (gimnazije, učiteljske, tehničke i druge škole). U prvoj školskoj 1918./19. godini ukinuta je zabrana o redovitu upisu ženske djece u gimnazije. Nastavni planovi i programi, koje je odobravalo Ministarstvo prosvjete na prijedlog Zemaljske vlade, bili su dio šire politike koju su vlasti Kraljevine SHS provodile na području Bosne i Hercegovine. Tako je nastavni plan za prva tri razreda gimnazije Ministarstvo prosvjete odobrilo 18. VIII. 1919. godine, a Zemaljska je vlada 28. VIII. 1919. donijela naredbu kojom je utvrđen nastavni plan i program u svim srednjim školama u Bosni i Hercegovini.[78] Tako su gimnazije u Bosni i Hercegovini započele raditi prema identičnom nastavnom planu i programu koji je primjenjivan u Srbiji i Crnoj Gori. Propisi su se stalno mijenjali i dopunjavali, ponekad regulirajući samo dio sveukupne problematike.[79] Naredbom Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu uveden je 1923. novi nastavni plan i program za gimnazije.[80] Početak unifikacije započinje od školske 1924./1925. godine kada Ministarstvo prosvjete preuzima u svoju mjerodavnost sva glavna pitanja u školstvu (nastavne planove i programe, upute i naredbe, pravilnike i postavljanje zaposlenika).[81] Iz beogradskog Ministarstva prosvjete stalno su, osobito nakon 1925. godine, stizala nova *uputstva*, propisi i naredbe. Propisa je bilo u izobilju, no nedostajalo je svega ostaloga: školskih zgrada, nastavnika, školskoga namještaja, nastavnih sredstava, udžbeničke i druge literature. Politički motivi bili su jači od kulturnih potreba i prosvjetarskih težnji.

Ministarstvo prosvjete u Beogradu s vremenom je sve više oduzimalo ovlasti tijelima prosvjete pri zemaljskim i pokrajinskim upravama. Unificiranju organizacijske strukture školskoga sustava prethodilo je unificiranje nastavnih planova i programa pri čemu su postale razvidne nedemokratske i unitarističke tendencije novoosnovane državne zajednice. Radi centralizacije države 1921. godine ukinuta je Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, a formirana Pokrajinska uprava pri kojoj je djelovalo Prosvjetno odjeljenje Ministarstva prosvjete za Bosnu i Hercegovinu. Prosvjetno odjeljenje imalo je zadatak koordiniranja poslova s novoformiranim oblastima (velikim županima), a oblasti s kotarima dok je Ministarstvo prosvjete bilo središnje i krovno tijelo uprave za cijelu zemlju.[82] Što se tiče financijskih sredstava prednost u državnom proračunu davana je državnoj upravi i vojsci. Tako su, primjerice, izdatci za obrazovanje, znanost i kulturu 1920./21. iznosili svega 2,5 % ukupnoga proračuna, što je bilo daleko ispod europskoga prosjeka. Najmanje se izdvajalo u bosanskohercegovačko školstvo, koje je i bilo najnerazvijenije, prije svega u područjima

76 Matković, 1998.

77 Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926, 12.

78 *Školski glasnik,* br. 14.-15, 1919.

79 Tako je Zemaljska vlada 28. 12. 1919. donijela naredbu kojom je izdan naputak za nastavu srpskoga ili hrvatskoga jezika u prvom razredu srednjih škola. (*Školski glasnik,* br. 11-12, 1919, 135)

80 *Školski glasnik*, 1923, 57-83.

81 Papić, 1984, 37-38.

82 Bajagić, 2009.

s većinski hrvatskim i muslimanskim pučanstvom.[83]

Gimnazije su u novoj državi u početku radile kao humanističke gimnazije po zatečenim nastavnim planovima i programima, s latinskim jezikom od prvoga i grčkim od trećega razreda. Provedenom reformom 1919./20. godine kojom su bila zahvaćena prva tri razreda ukinuti su klasični jezici. Bifurkacija gimnazija izvršena je školske 1920./21. godine podjelom na dva smjera: gimnazijski (humanistički) i realnogimnazijski, s više zastupljenim živim jezicima. U realnim gimnazijama latinski se započinjao učiti najprije u trećem, a novim izmjenama u petom razredu. U tzv. realkama, koje su ubrzo prestale s radom, nisu se uopće učili klasični jezici. Tijekom 1924./25. započela je reforma za niže razrede gimnazije, a 1927./28. za peti i šesti razred. Gimnazija je, i pored svih nastojanja programskoga osuvremenjivanja, ostala nepromijenjena (gimnazijski ili klasični smjer, realnogimnazijski i realni smjer). Ona je zadržala strogo općeobrazovni profil prema kojem su se rangirale sve ostale srednje škole. Prirodne znanosti sve su više potiskivale klasični lingvistički model obrazovanja. Sva rascjepkanost sustava donekle će biti riješena tek donošenjem zakona o srednjem obrazovanju 1929. godine. Za livanjsku gimnaziju to više neće imati nikakvo značenje.

Prva školska 1919./1920. godina

Odmah nakon dolaska u Livno (11. II. 1920.) ravnatelj Urumović u sporazumu s kotarskim uredom i ravnateljstvom trgovačke škole poduzeo je sve što je bilo potrebno kako bi škola bila otvorena. Obavljen je upis učenika u prvi razred tako što su preuzeti svi učenici prvoga razreda (81) trgovačke škole i 18 učenika drugoga razreda te škole koji su izrazili želju pohađati prvi razred *Male realne gimnazije u Lijevnu*.[84] Zbog velikog broja učenika odmah su organizirana dva razredna odjela.[85]

Sl. 5. Otisak službenoga pečata Niže gimnazije u Livnu

U dogovoru s kotarskim predstojnikom Nikolićem i gradskim vlastima u početku se nastava za gimnazijalce odvijala u prostorijama trgovačke škole.[86] Dostupni dokumenti ne otkrivaju razlog odustajanja od školskih prostorija kojim je upravljala Srpska pravoslavna crkveno-školska opština. Gimnazijalci su koristili dvije veće učionice (ukupno 98 m²), od kojih je učionica u prizemlju zbog vlage bila posve neuvjetnom. O tim prvim danima rada gimnazije *Hrvatska sloga* piše: *Od polovine veljače t. g. otvori se kod nas u Livnu I. razred realne gimnazije s djecom I. razreda trgovačke škole. Djece mnogo (oko 100), te se odmah uvedu paralelke. Za sad je taj zavod u istoj zgradi s trgovačkom školom, te oba zavoda kubure radi pomanjkanja potrebnih prostorija.*[87] Kotarski predstojnik Nikolić obećao je ravnatelju Urumoviću da će od sljedeće školske godine gimnazija preći u zgradu Narodne osnovne škole. To obećanje osnažilo je Općinsko vijeće

[83] Džaja, 2004, 72.

[84] U prvim izvještajima koje je slao ravnatelj Urumović u memorandumu upisuje upravo taj naziv. Poslije će, sve do 1924., na svim dokumentima isključivo koristiti naziv *Niža gimnazija u Lijevnu* (izrađen je pečat s tim nazivom).

[85] *Srpska riječ* (br. 150, 1921.) u dopisu iz Livna piše: *Otvaranjem niže gimnazije u Lijevnu udovoljio je novi režim potrebi, koja se godinama osećala, a da je tako, najbolji je dokaz broj đaka iz čitavog našeg kraja pa čak i iz Dalmacije.*

[86] ABH, ZVS, šifra 71-79-19/1920.

[87] *Hrvatska sloga*, br. 76, 1920.

Sl. 6. Zgrada trgovačke škole u Livnu (Livno, 1909.)

grada Livna svojim zaključkom na sjednici održanoj početkom travnja 1920. godine. Prema tom zaključku nove prostorije osnovne škole bile bi u trgovačkoj školi ili školi sestara milosrdnica. Na toj je sjednici izabrano tročlano povjerenstvo čiji je zadatak bio obići sve školske zgrade i predložiti najbolje rješenje za smještaj osnovne škole.[88] To pitanje bit će riješeno sljedeće školske godine.

Nastavnički kadar prve školske godine činili su pretežito učitelji trgovačke škole, koji su predavali u objema školama: Kosta Urumović (hrvatski ili srpski jezik, matematika i povijest), Stjepan Malić (zemljopis i krasopis),[89] Ivan Mišić (prirodopis i crtanje),[90] Katica Kaić (zemljopis i krasopis),[91] Josip Fulgosi (pjevanje),[92] fra Ignacije Mamić (katolički vjeronauk),[93] Milan

[88] Dragomir Katalinić, ravnatelj Narodne osnovne škole u Livnu, koji se žestoko protivio tom zaključku i uopće pomisli da osnovna škola bili komu ustupa svoj prostor. Katalinić dovodi u pitanje kompetenciju članova povjerenstva (sva trojica su po zanimanju bili trgovci) te iznosi sumnju da će njihova odluka biti u najboljem interesu školske djece. (*Hrvatska sloga*, br. 76, 1920)

[89] Stjepan Malić je još 1898. radio kao pomoćni učitelj u osnovnoj školi u Livnu. U trgovačku školu u Livnu premješten je 1918. iz Trgovačke škole u Mostaru. Malić je u gimnaziji predavao od 16. II. do 13. III. 1920. kada ga je za navodni „teški moralni prekršaj" prijavio Pavle Kujundžić. Poslije tog događaja razriješen je službe u gimnaziji. (ABH, ZVS, prez. 2364/20)

[90] Ivan Mišić je 1919. iz osnovne škole u Donjem Hrasnu (Stolac) premješten u trgovačku školu u Livnu. Prije Prvog svjetskog rata bio je učitelj u Grabovici (Duvno) i Zloselima (Kupres). *Srpska riječ* (br. 150, 1921) najprije ga je hvalila zbog agilnog rada u školi i na društvenom polju (*Dinara*) da bi ga nešto kasnije kotarski načelnik Ružić optužio za separatizam. (Kalender, 1985, 50) To je bilo dovoljno za premještaj koji je uslijedio 1922. godine.

[91] Katica Kaić (Livno, 1895. – Osijek, 1963.) završila je žensku preparandiju u Sarajevu. Godine 1917. položila je ispit za učiteljicu narodnih osnovnih škola, a 1919. položila ispit za učiteljicu građanskih škola, čime je osposobljena za učiteljicu građanskih škola s povijesno-jezikoslovnom strukom. U gimnaziji je pretežito predavala hrvatski ili srpski jezi i povijest, a kraće vrijeme po potrebi zemljopis, njemački i francuski jezik. Godine 1919. premještena je iz osnovne škole u Glamoču u trgovačku školu u Livnu. Nakon razrješenja Stjepana Malića, honorarno je predavala u gimnaziji. Nakon vjenčanja (rujan 1923.) nosila je prezime Lučić. U gimnaziji je radila sve do njezina zatvaranja. (AJB, 245)

[92] Josip Fulgosi (Trogir, 1889. – Zagreb, 1957.) početkom 1920. angažiran je kao zborovođa HPGD *Dinara* u Livnu. Već na početku rada gimnazije angažiran je kao honorarni učitelj pjevanja. U gimnaziji je radio sve do prosinca 1923. kada se odselio u Slavonski Brod, gdje je primljen za zborovođu Pjevačkog društva *Davor* i profesora u gimnaziji. (Tadić, 2013, 216)

[93] Fra Ignacije Mamić (Držanlije, Livno, 1868. – Livno, 1943.) Livnjacima je ponajviše ostao u sjećanju kao dugogodišnji kateheta. Katehetsku službu obavljao je dugi niz godina u osnovnoj školi, trgovačkoj školi i gimnaziji. (Vrgoč, 2003, 190-192) U početku rada u gimnaziji fra Ignacije nije odmah dobio dekret od crkvenih vlasti. Gvardijan fra Anto Brešić uputio je dopis Provincijalatu u kojem je tražio da se što prije dostavi dekret. U dopisu gvardijana stoji i ovo: *Poznat je fra Ignacijev rad, revnost i točnost u vršenju službe pa ga ne treba posebno preporučivati.* (Arhiv Franjevačke provincije Bosne Srebrene, akt br. 2087)

Bogičević (pravoslavni vjeronauk),[94] Ejub Fehimović (islamski vjeronauk).[95]

Druga školska 1920./1921. godina

Od 1. do 4. rujna 1920. trajao je upis učenika u novu školsku godinu. U prvi razred upisano je 98 učenika (61 učenik i 37 učenica), a od tog broja upisano je 57 katolika, 29 pravoslavnih i 12 muslimana. Zbog velikog broja upisanih učenici su razdijeljeni u dva odjela. U drugi razred upisan je 61 učenik.[96]

Kako općinske i kotarske vlasti nisu uspjele riješiti problem smještaja gimnazije, morala je intervenirati Zemaljska vlada. Na temelju njezine naredbe osnovna je škola morala ustupiti dvije učionice za prvi gimnazijski razred (dva odjela). S tom naredbom nije se mirio ravnatelj osnovne škole Katalinić pa je od kotarskog predstojnika Nikolića tražio da se gimnazijalcima uskrati smještaj u prostorijama osnovne škole. O tim nastojanjima i rušenju ugleda gimnazije u javnosti ravnatelj Urumović obavijestio je Zemaljsku vladu. Urumović je predlagao i kompromisno rješenje prema kojem bi se trgovačka škola u potpunosti preselila u prostorije osnovne škole, a gimnazija raspolagala cijelim prostorom trgovačke škole. Predstojnik Nikolić nije se usudio usprotiviti naredbi Zemaljske vlade pa su gimnazijalci bili pošteđeni deložacije. Nastava se te godine održavala u dvjema školama. Zbog velikog broja učenika drugoga razreda (61), koji su koristili učionicu od 49 četvornih metara trgovačke škole, razmišljalo se o dijeljenju (stvaranju tzv. paralelke), ali se ta ideja nije mogla realizirati zbog nedostatka nastavnika. Zemaljska vlada se o ovom problemu očitovala odgovorom u kojem je navedeno: *Oskudica je u nastavnicima tako velika da se za sad ne može poslati nijedna sila. S tog razloga neće se moći otvoriti paralelka u II. razredu, nego će taj razred morati ostati nerazdijeljen. Sa 60 đaka može se raditi u jednom odjeljenju.*[97]

Gimnazija je ovoj školskoj godini dobila trojicu novih nastavnika: Žarka Vlahu, profesora matematike i fizike, Pavela Zinovjeviča Žiteckog, nastavnika crtanja,[98] i Kostu Stanišića, nastavnika pravoslavnoga vjeronauka.[99] U učiteljski zbor gimnazije ove školske godine kao honorarni nastavnici ušli su Katica Kaić (10 sati zemljopisa i krasopisa) i Ivan Mišić (9 sati prirodopisa), ali su i dalje ostali matično vezani za trgovačku školu. Ove školske godine ravnatelj Urumović predavao je srpski ili hrvatski jezik, francuski jezik, povijest, matematiku i krasopis (ukupno 14 sati), a Vlaho

94 Bio je livanjski paroh od 1914. do 1920.

95 Hafiz Ejub Fehimović (Livno, 1860. – 1936.) bio je vjeroučitelj u trgovačkoj školi od njezina osnutka. *Rijetke krijeposti resile su ovog čovjeka, požrtvovnost do skrajnosti. Škola gotovo ne pamti, niti njegovi mnogobrojni učenici, čitave generacije, da bi bilo kada izostao s nastave.* (*Jadranski dnevnik*, br. 211, 1936)

96 ABH, ZUS, sig. šifra: 71-79-57/1920. Izvještaj i zapisnik s I. redovne sjednice u školskoj 1920./21. godini od 14. IX. 1920.

97 Odgovor Zemaljske vlade direkciji Niže gimnazije u Livnu u vezi izvještaja od 14. IX. 1920. (ABH, ZUS, sig. šifra: 71-79-57/1920)

98 Rješenjem Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu od 27. IX. 1921. postavljen je, poslije dvogodišnjeg čekanja, za stalnog nastavnika crtanja u Nižoj gimnaziji u Livnu. Pavel Zinovjevič Žitecki rođen je 1896. u Kijevu (Ukrajina). Pohađao je Svesibirski kadetski korpus i Konstantinovsku ratnu akademiju. Vjerojatno nije ni slutio da će mu najviša ocjena iz crtanja pomoći pri ostanku u novoj domovini. Nespreman carsku Rusiju zamijeniti boljševičkom, Žitecki, potomak ugledne kijevske intelektualne obitelji, poput tisuća njemu sličnih, iz Kijeva je preko Odese sa suprugom Jekaterinom Nikolajevnom Poljanskajom u prosincu 1919. stigao u Kraljevinu SHS (slične su bile sudbine i svih ostalih nastavnika „Rusa“ koje spominjemo u ovome radu). U Kraljevini SHS/Jugoslaviji Žitecki se afirmirao kao slikar i ikonopisac. U prijedorskoj gimnaziji radio je od 1923. do 1941. kada se vratio u Ukrajinu. (Damjanović, 2011, 237-241)

99 Livanjski paroh Milan Bogičević nije predavao na početku školske godine jer je dobio dekret o premještaju. Ravnatelj Urumović tražio je od Zemaljske vlade rješenje pitanja izvođenja nastave iz pravoslavnoga vjeronauka. Zemaljska je vlada uputila dopis Eparhiji dabrobosanskoj, a nedugo poslije za livanjskoga je paroha imenovan Kosta Stanišić (Livno, 1884. – 1941.),čime je riješeno i pitanje pravoslavnoga vjeronauka. Kosta Stanišić predavat će pravoslavni vjeronauk sve do zatvaranja gimnazije. Tragično je, s još dvoje članova obitelji, stradao 1941. godine.

matematiku, hrvatski ili srpski jezik, krasopis i gimnastiku.[100] Kako je podjelom predmeta u drugom razredu ravnatelj Urumović predavao matematiku, a Vlaho hrvatski ili srpski jezik, Zemaljska je vlada ukazala na nelogičnost u podjeli i preporučila da Vlaho predaje matematiku (*jer je stručnjak za matematiku*), a Urumović hrvatski ili srpski jezik. Vlada je naredila da Vlaho predaje i gimnastiku. I ove školske godine pjevanje i vjeronauk predavali su Fulgosi, Mamić i Fehimović.

Treća školska 1921./1922. godina

Na početku ove školske godine ukupan broj učenika bio je 193 (121 dječaka i 72 djevojčice). Tijekom godine isključeno je dvoje učenika, pridošlo četvero, ispisao se 31 učenik. Na kraju školske godine u tri razreda bilo je ukupno 166 učenika: u I. razredu 59, u II. razredu 66, u III. razredu 41 učenik.[101]

U nastavničkom zboru nastupile su promjene. Zbog političke nepodobnosti profesor Žarko Vlaho kažnjen je premještajem u Trebinje. Matematiku je umjesto Vlahe od siječnja 1922. predavao Joco Jagodić.[102] Za nastavnicu francuskog postavljena je Vera Meržanova.[103]

Gimnazija je tijekom ove školske godine, posve neželjeno, bila u fokusu političkih vlasti: kotarskih, okružnih, pokrajinskih i državnih. Razlog su bila tri incidenta učenika gimnazije, od kojih su dva imala političke konotacije.

Turbulentne političke prilike u livanjskom kraju i zatrovani međunacionalni odnosi zarazili su i mlade. Petnaestoga veljače 1922. (na Sretenje) dogodila se masovna tučnjava u Kaića ogradi[104] između 37 gimnazijalaca (učenici I., II. i III. razreda) hrvatske i srpske nacionalnosti. Sve je začinjeno skandiranjem: *Dolje Srbija!, Dolje Hrvatska!*, Živila *Velika Srbija!,* Živila *Hrvatska!*, pjesmama *Lijepa naša domovino*, *Oj Srbijo, majko mila*, *Bože pravde*, psovkama u kojima su spominjani očevi i majke, sv. Ivo, sv. Savo, Papa… Ravnatelj Urumović i nastavnički zbor brzo su reagirali. Nekoliko dana vođena je istraga, saslušavani su svi akteri, obavljeno je više suočavanja i na kraju je 21. veljače održana izvanredna sjednica nastavničkoga zbora. O opsežnosti provedena postupka najbolje govori zapisnik sa sjednice na 19 strojopisom ispisanih stranica.[105] Od 37 sudionika 23 su kažnjena različitim brojem sati karcera (školskim

[100] *Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921./1922,* 1921, 266.

[101] AJB, Statistički podaci Državne gimnazije u Livnu od 1. 7. 1925.

[102] Joco Jagodić (Požega, 1865. – Livno, 1922.) svojim je dugogodišnjim radom ostavio dubok trag u livanjskome školstvu. Gimnaziju je završio u Vinkovcima, a trgovačku akademiju u Grazu. U Livno je došao 1892. i od tada je radio kao učitelj u trgovačkoj školi sve do 1910. godine. Te je godine imenovan za ravnatelja škole. Na mjestu ravnatelja ostao je sve do njezine likvidacije. (ABH, Arhivski fond: Zbirka dosjea, osobnik Joce Jagodića) Umro je 19. VI. 1922. godine. Velik sprovod koji su mu priredili Livnjaci bio je dokaz ugleda i poštovanja koje je stekao i uživao u livanjskome kraju. (*Kronika Franjevačkog samostana*, 1833.-1962, 229)

[103] U razložnom strahu od boljševičkih represalija, oko 150 tisuća pripadnika poražene Ruske armije i civila ukrcano je u krimskim lukama na oko 150 brodova i otplovilo k Bosporu i Sredozemnom moru. Velik dio izbjegličkog vala razlio se po Kraljevini SHS. Broj izbjeglica kojima je kralj Aleksandar široko otvorio vrata procjenjuje se između 50 i 70 tisuća. U tom valu našla se i Vera Meržanova. Nostalgija za domovinom, mizerna plaća, nesnalaženje u novim životnim okolnostima (privatno i u nastavi) vjerojatno su bili razlozi samoubojstva koje je počinila na goričkom katoličkom groblju u prijepodnevnim satima 29. 6. 1923. godine. Njezin učenik Nikola Tadić u svom je sjećanju na profesoricu Meržanovu napisao: *Profesorica Meržanova ostavila je kod svih đaka i građana s kojima je dolazila u dodir vrlo ugodno sjećanje. Bila je to gospođa visoke kulture, vrlo emotivna i reklo bi se nesretna. Kao profesorica francuskog jezika unosila je u svoj rad toliko ljubavi i volje da ga, što je moguće više, približi đacima.* (Tadić, 1992)

[104] Kod današnjeg partizanskog groblja.

[105] Iz vrlo zanimljiva zapisnika izdvajamo i dio rasprave u kojoj je sudjelovao Kosta Stanišić, vjeroučitelj: *Ja sam rodom iz Lijevna i još kao dijete učestvovao sam pri ovakvim tučnjavama. Ovakvi se žalosni slučajevi među djecom ponavljaju svake godine. Djeca se pravoslavna tuku sa katoličkom, katolička sa muslimanskom, muslimanska sa pravoslavnom. Čak gotovo svakodnevno djeca se iz jedne ulice tuku sa djecom iz druge ulice kamenjem i psuju si makar bili iste vjere.* (AJB, Zapisnik II. izvanredne sjednice učiteljskog zbora održane 21. II. 1922., izjave i zapisnici o saslušanju učenika)

zatvorom) i smanjenom ocjenom iz vladanja.[106] Pokrajinska uprava bila je zadovoljna načinom kako je proveden postupak i vjerojatno je da bi cijeli slučaj bio okončan da Dušan Ružić, kotarski načelnik, nije alarmirao Ministarstvo prosvjete i Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu. U dopisima spomenutim ministarstvima Ružić je krivicu za incident prebacio na ravnatelja Urumovića i nastavnike *jer đake nikako ne uzgajaju u patrijotskom duhu, premalo im se usađuje ljubav u srce prema uzvišenom našem vladaocu i otadžbini*. Bile su to opasne optužbe i pitanje je što bi se dogodilo s Urumovićem i nastavnicima da na čelu Prosvjetnog odjela Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu nije bio dr. Kosta Krsmanović. U vrlo oštru odgovoru ministarstvima u Beogradu Krsmanović je doveo u pitanje Ružićeve kompetencije i namjere. Iznio je dokaze da Ružić ne poznaje propise, ne zna što su mu ovlasti i da se cijelo njegovo ponašanje u ovom slučaju može svesti na prizemno politikantstvo. Krsmanovićev ugled i autoritet koji je uživao u javnosti, čini se, bili su odlučni za zaključenje ovoga slučaja.[107]

Mjesec dana poslije (23. III. 1922.) sazvana je treća izvanredna sjednica nastavničkoga zbora. Ovaj put odlučivalo se o disciplinskim prekršajima Joze Teklića i Marijana Golemca. Prema prijavi razrednih kolega Teklić, učenik III. razreda, provrtio je oko na fotografiji (razglednici) kralja Aleksandra, a poslije tog čina fotografiju je poderao. Premda su neki članovi nastavničkoga zbora nakon provedenih saslušanja posumnjali u vjerodostojnost izjava svjedoka, Teklić je proglašen krivim. U ovom slučaju konačna je bila odluka Prosvjetnoga odjela Pokrajinske uprave. Teklić je isključen iz livanjske gimnazije s pravom upisa u nekom drugom srednjem zavodu. U trećem incidentu glavni akter bio je Marijan Golemac, učenik I. razreda, koji je kod Gorice, zajedno s prijateljima, bacao kamenje na trojicu gimnazijalaca koji su bili u šetnji. Nakon provedena postupka odlučeno je da se Golemac lokalno isključi iz gimnazije s pravom upisa nekog drugog srednjeg zavoda izvan Livna.[108]

U ovoj školskoj godini sankcijama nisu bili izloženi samo učenici već i jedan profesor. Žarko Vlaho[109] svojim je društvenim i oporbenim političkim djelovanjem bio trn u oku beogradskih vlastodržaca i lokalnih predstavnika režima okupljenih oko kotarskoga načelnika Dušana Ružića.[110] Izvještaji koje su Ministarstvu unutrašnjih dela upućivali načelnik Ružić i zapovjednik žandarmerije major Marko Manigodić sadržavali su ocjene o političkoj situaciji u Livnu prema kojima je *Livno najgori srez u državi* te da je *hrvatsvo u Bosni i Hercegovini sinonim crno-žute habsburške zmije*.[111] Tijekom 1921. i 1922. sav režimski tisak (*Beogradski dnevnik*, *Demokratija*, *Domovina*, Život, *Pobeda*, *Srpska riječ*) tražio je zabranu rada Vlahi. Miloš Trifunović, tadašnji ministar prosvjete, riješio je to suptilnije. Vlaho je polovinom siječnja 1922. najprije dobio

[106] Bili su to: Veljko Dodig, Ranko i Branko Puškarević, Slavko Duvnjak, Vitomir Kozomara, Slavko Makić, Slobodan Kujundžić, Ranko Margetić, Momčilo Zelen i Branko Đaković (Srbi); Mirko Kutleša, Ivan Cvitan, Ante Madunić, Nikola Tadić, Nikola Zaradić, Ivan Frankić, Marko Olujić, Zvonko Hanys, Marijan Petričević, Rudolf Kovač, Ante Vrdoljak, Pero Pilić i Živko Kaić (Hrvati). Utvrđeno je da je glavni krivac Branko Đaković, učenik III. razreda, koji je na Kalajdžinici okupio šegrte i osnovce i krenuo „u boj" na Kaića ogradu pa je i dobio najveću kaznu: 16 sati karcera *cum consilio abeundi* (udaljavanje iz škole).

[107] AJB, zapisnici, izvještaji, dopisi u ovitku s naslovom *Incidenti na Nižoj gimnaziji u Livnu*.

[108] AJB, Incidenti na Nižoj gimnaziji u Livnu.

[109] Žarko Vlaho (Mostar, 1895. – Buenos Aires, 1960.), završio je studij filozofije u Beču, a kada mu je zabranjen rad u prosvjeti završio je i studij pravnih znanosti u Zagrebu. Bio je poliglot (govorio je francuski, španjolski, talijanski, njemački i engleski). Otac Ivan Vlaho bio je učitelj i prosvjetitelj u mostarskom kraju. U prvim godinama Kraljevine SHS bio je pristaša Hrvatske pučke stranke i bliski suradnik svećenika i povjesničara fra Dominika Mandića. (*Svobodna Slovenija*, 1960, 3; *Hrvatska revija*, br. 37, 1960, 128)
U razdoblju Vlahina rada u gimnaziji Livno je postalo pozornicom burnih političkih događaja. (Kalender, 1985, 40-70) U Livnu je pokrenuo 1922. prvi humoristični list *AHA*, u kojem su ismijavani predstavnici režimske lokalne vlasti i njezini simpatizeri. Bio je i urednik mostarske *Narodne slobode*. (Matijević, 2017, 213-246)

[110] *Narodna sloboda*, br. 49, 1921; br. 51, 1921; br. 52, 1921.

[111] *Srpska zora*, br. 212, 1920; *Srpska riječ*, br. 176, 1921; Tadić, 2020, 275-337.

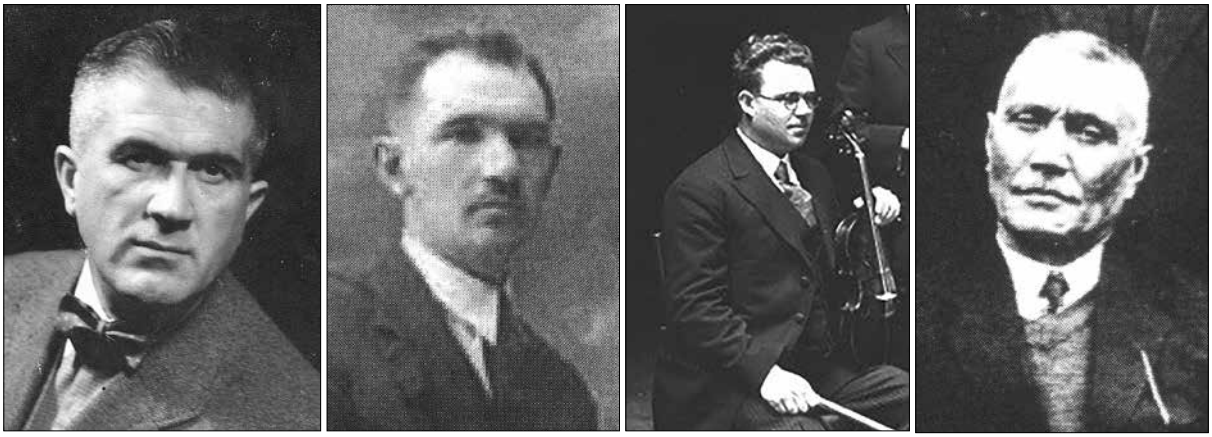

Sl. 7. Nastavnici livanjske gimnazije
Slijeva: Žarko Vlaho, Pavel Žitecki, Julije Laasz i Lav Demjanovski

rješenje o premještaju u Trebinje. Dok je trajala pravna bitka za pobijanje tog rješenja, Vlahi nije dopušten rad u livanjskoj gimnaziji. Koncem ožujka te godine definitivno je otpušten iz državne službe sa zabranom rada u prosvjeti na području cijele države.[112] Treba istaknuti da protiv Vlahe nije vođen stegovni, prekršajni ili kazneni postupak, već je jedini „krimen" bila politička nepodobnost. Premještaj, otpuštanje iz službe i prisilno umirovljenje bili su omiljena represivna sredstva disciplniranja politički nepoćudnih (posebice prosvjetnih radnika), ali i upozorenje drugima što im se sve može dogoditi.

Četvrta školska 1922./1923. godina

Na početku ove školske godine ukupan broj gimnazijalaca bio je 179 (117 dječaka i 62 djevojčice). Pridošlo je sedam novih učenika, dvoje je isključeno, a ispisalo se 25 učenika. Na kraju školske godine u četiri razreda bilo je ukupno 159 učenika: u I. razredu 56, u II. razredu 36, u III. razredu 34 i IV. razredu 33 učenika.[113]

Prema nastavnom planu iz 1919. tjedni broj sati za I. razred iznosio je 24 sata, za II. razred 30, za III. razred 29 i za IV. razred 32 sata.[114] U sva četiri razreda stalni su predmeti bili vjeronauk, hrvatski ili srpski jezik, matematika, zemljopis, crtanje i gimnastika. Francuski i njemački jezik i povijest učili su se od drugoga razreda, prirodopis u prvome i drugome, fizika u trećem, kemija u četvrtom, kaligrafija u prvome i drugome, pjevanje u prvome, drugome i trećem razredu. U nastavničkom kadru nije bilo većih promjena. Za novoga učitelja matematike, fizike i kemije postavljen je Dimtrije Zagorac.[115] Umjesto dugogodišnjega katehete u livanjskim školama fra Ignacija Mamića za novoga katehetu postavljen je fra Bogdan Vrdoljak (Srđevići, Livno, 1895. – Livno, 1950.).

Peta školska 1923./1924. godina

U ovoj školskoj godini nije, kako se očekivalo, otvoren peti razred gimnazije. Livanjska gimnazija ostala je u statusu niže gimnazije.

[112] AJB, Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu prosvjete (br. 5722 od 9. V. 1922.).

[113] AJB; Statistički podaci Državne gimnazije u Livnu od 1. 7. 1925.

[114] *Školski glasnik*, br. 14-15, 1919.

[115] Dimitrije Zagorac, iz Livna, završio je učiteljsku školu u Sarajevu. Od 1917. do 1920. radio je kao učitelj narodnih osnovnih škola. Od 1920. do 1922. studirao je u Zagrebu na Višoj pedagoškoj školi (smjer matematika i fizika), Na početku školske 1922./23. godine raspoređen je kao učitelj narodnih osnovnih škola i apsolvent više pedagoške škole. U svim evidencijama i izvještajima stalno je iskazivan kao apsolvent. Godine 1928. pokušao je diplomirati na školi u kojoj je studirao, ali nije uspio.

Na početku školske godine bilo je 188 učenika (134 učenika i 54 učenice). Novaka je bilo 161, a ponavljača 27. Nakon drugog tromjesečja[116] zbog slabog je učenja otpušteno 17 učenika, a ispisalo se pet učenika. Na kraju školske godine bila su 163 učenika: u I. razredu 65, u II. razredu 46, u III. razredu 21 i u IV. razredu 31 učenik. Učenici po vjeri: 72 katolika, 61 pravoslavnih, 27 muhamedanaca i troje mojsijevaca. Socijalna struktura roditelja učenika izgledala je ovako: trgovci (42 ili 25,8 %), obrtnici (28 ili 17,2 %), služitelji (20 ili 12,3 %), državni činovnici (14 ili 8,6 %), općinski činovnici (9 ili 5,5 %), ugostitelji (9 ili 5,5 %), zemljoradnici (8 ili 4,9 %), svećenici (7 ili 4,3 %), nastavnici (4 ili 2,5 %), nadničari (4 ili 2,5 %) i ostala zanimanja (18 ili 11 %). Nakon prvoga tromjesečja od 179 učenika čak je 49 učenika imalo sniženu ocjenu iz vladanja.[117]

U nastavničkom kadru došlo je do većih promjena. Tijekom godine postavljeni su novi nastavnici: umjesto Ivana Mišića,[118] koji je premješten u Travnik, 24. IX. 1923. postavljen je Mehmedalija Džinić[119] za privremenog predmetnog učitelja prirodopisa i zemljopisa, Vera Pentko postavljena je 24. IV. 1924. za stalnu honorarnu učiteljicu francuskoga jezika,[120] dr. fra Srećko Perić[121] postavljen je 24. IX. 1923. za učitelja katoličkoga vjeronauka. Umjesto Josipa Fulgosija, koji je prestao raditi 1. XII. 1923., postavljen je 27. XII. 1923. Mustafa Mulalić, gradski komesar, za honorarnog nastavnika za pjevanje, Miloš Perić, učitelj osnovne škole, postavljen je 27. XII. 1923. za honorarnog nastavnika za gimnastiku. Naredbom od 27. 10. 1923. Pavel Žitecki, stalni honorarni nastavnik (predavao crtanje i gimnastiku do 30. XI. 1923.) premješten je u Nižu gimnaziju u Prijedor, a Evgenije Gvozdev, kontraktualni nastavnik vještina (predavao je crtanje i krasopis) iz prijedorske u livanjsku gimnaziju. Od 5. XI. 1923. honorarni nastavnik za higijenu postao je dr. Dušan Mitrović (Bijeljina, 1893. – 1941.), koji je te godine imenovan za ravnatelja kotarske bolnice u Livnu.[122]

Ravnatelj Urumović u ovoj je školskoj godini predavao hrvatski ili srpski, francuski i njemački jezik te povijest. Katica Lučić predavala je hrvatski ili srpski i francuski jezik te krasopis. Dimitrije Zagorac predavao je matematiku, fiziku i kemiju. U prvom razredu postojala su dva odjela, a u ostalim po jedan. Nastava za prvi razred izvodila se u bivšoj trgovačkoj školi, a za II., III. i IV. razred u zgradi Srpsko-pravoslavne

[116] Nastavna godina bila je podijeljena u tri tromjesečja: prvo od početka nastave do 30. XI., drugo od 1. XII. do 28. (29.) II., i treće od 1. 3. do kraja nastave (najčešće 15. 6.).

[117] Zanimljivo je da su se nedisciplinom isticali sinovi Dragomira Katalinića, ravnatelja osnovne škole, i sinovi odvjetnika dr. Matije Glasnovića. Sniženu ocjenu iz vladanja dobio je i učenik Vladimir Bayer „jer šapće drugim učenicima i tako uznemirava nastavu". Vladimir Bayer (Bugojno, 1912. – Zagreb, 1990.) ostvarit će zavidnu znanstvenu karijeru. Stekao je doktorat iz područja pravnih znanosti, bio je profesor i dekan Pravnog fakulteta u Zagrebu, akademik HAZU i utemeljitelj suvremenog kaznenog procesnog prava u Hrvatskoj (ABH, PUS; Zapisnik s II. redovite sjednice učiteljskog zbora održane 15. XII.1923.).

[118] Bio je drugi na popisu iza Žarka Vlahe koji je bio nepoćudan lokalnim vlastima.

[119] Mehmedalija Džinić (1900. – 1934.) u Livno je došao kao apsolvent Filozofskog fakulteta u Zagrebu (smjer zemljopis i prirodopis), a profesorski ispit položio 1927. godine u Zagrebu. U ljeto 1927. premješten je u tuzlansku gimnaziju. Tragično je stradao 1934. pokušavajući spasiti sina u rijeci Savi.

[120] Vera Pentko (u dokumentima livanjske gimnazije pretežito Vjera Pjentko) dekretom Pokrajinske uprave, od 14. X. 1923., postavljena je za honorarnu učiteljicu francuskoga jezika u livanjskoj gimnaziji. Međutim, 26. X. 1923. obavijestila je Pokrajinsku upravu da je *dobila posao u Dalmaciji i da povlači svoju molbu za imenovanjem u Bosni*. Na proljeće 1924. vratila se u Sarajevo i Pokrajinska ju uprava opet postavlja za honorarnu učiteljicu francuskoga jezika u Livnu, gdje je započela raditi 24. IV. 1924. godine. Pohađala je moskovski Institut sv. Katarine završivši dvogodišnji studij francuskoga jezika. U Lausanni (Švicarska) pohađala je *Cours de français pour étrangers à Lausanne* (tečaj francuskoga za strance). Ravnatelj Urumović u jednom izvještaju naglašava da slabo govori hrvatski ili srpski jezik, ali i da se puno trudi kako bi ga svladala. (ABH, PUS, 116-20/13/2; Arhiv Jugoslavije)

[121] Dr. fra Srećko Perić (Crni Lug, 1896. – Caracas, 1978.), bogoslovlje je završio na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu. Poslijediplomski studij proveo je na Orijentalnom institutu u Rimu, gdje je doktorirao 1922. godine. (Vrgoč, 2003, 225-227)

[122] AJB; Izvještaj o stanju škole u školskoj 1923./24.

Sl. 8. Zgrada srpsko-pravoslavne crkvene opštine i društva Sundečić.
U ovoj zgradi bili su smješteni učenici II., III. i IV. razreda gimnazije školske 1923./24. godine

crkvene opštine. Za tri zakupljene učionice gradska općina plaćala je godišnju najamninu u iznosu od 6.000 dinara. Škola je imala tri knjižnice. Nastavnička knjižnica raspolagala je s 517 djela u 726 svezaka. Najviše djela bilo je iz područja prirodoslovlja. Učenička knjižnica imala je 345 djela u 426 svezaka. Postojala je knjižnica đačkih udžbenika iz koje su se posuđivali udžbenici siromašnim učenicima.[123] Ove školske godine prvi se put polagao niži tečajni ispit („mala matura"). Svi učenici koji su pristupili ispitu s uspjehom su ga položili. Ekskurzija nije bilo, izložbe nisu organizirane, a nisu davane ni priredbe za građanstvo.[124] Ove godine prvi su put uvedene đačke knjižice. Pokrajinska uprava naredila je da se u školama održe predavanja o radu i značaju Vuka Karadžića. Na prijedlog ravnatelja Urumovića utemeljen je Pododbor podmlatka Crvenog križa s 82 člana. Nakon završetka nastave ravnatelj Urumović dao je suglasnost za premještaj nastavnice francuskoga jezika Vjere Pjentko, na njezin zahtjev.[125]

Šesta školska 1924./1925. godina

Kako Ministarstvo prosvjete u prethodnoj školskoj godini nije odobrilo otvaranje V. razreda, među građanima i predstavnicima lokalne vlasti sve je više prevladavalo mišljenje da je Livno više izgubilo gašenjem trgovačke škole nego što je dobilo otvaranjem gimnazije. Zbog toga su Livnjaci nakon završetka nastave u prošloj školskoj godini mobilizirali sve ključne čimbenike kako bi u novoj školskoj godini dobili suglasnost za otvaranje V. razreda gimnazije. Inicijativa je potekla od Općinskoga ureda (gradskog komesara Mulalilća i njegova savjetodavnog odbora),[126] koji je na sjednici održanoj 22. lipnja 1924. pitanje prerastanja

[123] AJB; Izvještaj o stanju škole u školskoj 1923./24.

[124] AJB; Izvještaj o stanju škole u školskoj 1923./24.

[125] Ovaj slučaj najbolje ilustrira težak položaj prosvjetnih djelatnika u Kraljevini SHS. Obrazlažući suglasnost za premještaj ravnatelj Urumović piše: *Vjera Pjentko prima honorar od 120 dinara mjesečno uz dodatak na skupoću od 17 dinara na dan. Nema nikakovih drugih dohodaka, jer se privatnim podučavanjem ovdje ne može ništa zaslužiti. Livno je dosta skupo mjesto, pa plaćom ne može podmirivati ni najnužnijih potreba. Ona želi stoga da bude premještena u koje veće mjesto, gdje bi mogla privatno podučavajući francuski jezik još toliko zaslužiti da sebi osigura življenje.* (AJB; Popis nastavnika koje bi trebalo premjestiti, 1. VII. 1924.)

[126] Članovi Savjetodavnog odbora bili su: Mato Kaić, Niko Jazvo, Salih Vrebac, Sulejman Dizdar i Jovo Jeftanović.

niže gimnazije u potpunu (veliku) gimnaziju proglasio najvažnijim pitanjem gradske općine.

Zauzet je stav da se ne smije dopustiti *upropaštavanje još jedne generacije đaka kao što su ih prethodne vlasti upropastile*. Budući da je prema stavu Općinskog ureda pitanje odgovarajuće zgrade za smještaj gimnazije bilo ključno za otvaranje V. razreda, to se pitanje namjeravalo riješiti preseljenjem gimnazije u zgradu Narodne osnovne škole. Osnovna bi se škola smjestila u prostor bivše trgovačke škole (četiri odjela), koja bi se adaptirala, i zgradu Srpsko-pravoslavne crkvene opštine (tri odjela). Za zgradu Narodne osnovne škole već je bio izgrađen projekt proširenja nadogradnjom desnoga krila, kojom bi se uz postojećih osam velikih učionica dobile još četiri. Ako Ministarstvo prosvjete odbije izdati odobrenje za otvaranje V. i sljedećih razreda, tada će se zatražiti povratak trgovačke škole. Općinski je ured na nekoliko adresa zatražio potporu kako bi se taj zaključak realizirao. Potporom za otvaranje gimnazije prva su se oglasila sva livanjska nacionalna prosvjetna društva: *Gajret*, *Prosvjeta* i *Napredak*.[127] Punu potporu dalo je i Kotarsko zdravstveno povjerenstvo koje je pregledalo sve školske zgrade i predložilo da se buduća velika gimnazija smjesti u zgradu osnovne škole, zgrada trgovačke škole adaptira za potrebe osnovne škole te zaključilo da zgrada Srpsko-pravoslavne crkvene opštine ispunjava sve higijenske i druge uvjete za prihvat osnovaca.[128] Ravnatelj Narodne osnovne škole Dragomir Katalinić ovaj je put bio suglasan da se zgrada Narodne osnovne škole u cijelosti ustupi za potrebe gimnazije.[129] Gimnazijski ravnatelj Urumović pozdravio je zaključak Općinskog ureda. Ministarski izaslanik, koji je u Livnu boravio od 5. do 9. lipnja 1924., i sam je predlagao takvo rješenje. Kotarski načelnik Četko Dedić, u dopisu upućenu Ministarstvu prosvjete, također je ocijenio zaključak Općinskog ureda prihvatljivim i molio *da se ovaj prijedlog kao zaista važan za grad Livno odobri*. Na kraju je i inspektor Đoko Kovačević u Ministarstvu prosvjete, Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, 7. kolovoza 1924. uputio zahtjev (Ministarstvu prosvjete (Odjeljenje za srednju nastavu), u kojem se, uz šire obrazloženje, navodi: *Čast mi je zamoliti za odobrenje da se četverorazredna Gimnazija u Livnu pretvori u* šestorazrednu*, tako da se početkom naredne šk. god. 1924./25. otvori peti, a 1925./25. i šesti razred gimnazije.* Neuobičajeno brzo (11. kolovoza 1924.) stigao je odgovor: *Odlukom Ministarstva prosvete br. 17.497 od 11. avgusta, odobreno je otvaranje petog razreda gimnazije u Livnu.*[130] Ministar prosvjete u to je

[127] U zapisniku sa zajedničke sjednice livanjskih odbora *Prosvjete* i *Gajreta*, održanoj 24. VI. 1924., konstatirano je da je prije pet godina Općinsko vijeće, zanoseći se najplemenitijim željama, isposlovalo kod Zemaljske vlade otvorenje gimnazije s uvjetom izgradnje gimnazijske zgrade. Objektivni razlozi (recesija, gubitak općinskih prihoda, nemogućnost dobivanja zajma) spriječili su ostvarenje željenog cilja. Učenici koji prošle godine nisu mogli upisati V. razred ostali su bez ikakva zanimanja, a Livno ostaje bez perspektive kada je riječ o mladima. Opširno argumentirajući razloge za otvaranje V. razreda gimnazije suglasili su se s prijedlogom Općinskog ureda da se pitanje zgrade za gimnaziju riješi njezinim preseljenjem u zgradu osnovne škole, a da se učenici osnovne škole smjeste u prostorije bivše trgovačke škole i u zgradu Srpske crkvene opštine. Upućen je prijedlog gradskom komesaru i njegovu savjetodavnom vijeću *da se najzauzetnije zauzmu i najvruće porade kod svih nadležnih kako bi se ispravila nepravda nanesena Livnu*. Zapisnik su potpisali Hasan Ćefo, Mustafa Latifić, Sulejman Dizdar i Kosta Stanišić. Podružnica hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak* u Livnu (dopis Općinskom uredu od 8. VII. 1924.) dala je punu potporu inicijativi *jer otvorenje velike gimnazije traži naša narodna uzdanica, traži i vrijeme.* (AJB, Zapisnik sa zajedničke sjednice *Prosvjete* i *Gajreta* održane 25. VI. 1924.)

[128] AJB; Zapisnik Zdravstvenog povjerenstva sa sjednice održane 27. VI. 1924.

[129] U svom dopisu od 4. VII. 1924., kojim odgovara na zahtjev Općinskog ureda za dostavljanje mišljenja, Katalinić iznosi i ovaj stav: *Za Livno, kao živo trgovačko mjesto, veliki je udarac zadan onog dana, kada se je ovdje uspostavila mala gimnazija, koja je potisnula dotadanju trgovački školu. Ipak onog časa, svaki razumniji patriot taj je čin odobravao stalno cijeneći, da će se ovdje iza izučenog IV. razreda gimnazije otvoriti V. i tako velika gimnazija. Potpisani je uvjeren, da kada bi i nadalje imala u Livnu postojati mala gimnazija, da bi onda bilo puno praktičnije reaktivirati bivšu trgovačku školu.* (AJB)

[130] AJB; Ministarstvo prosvete – Odelenje za srednju nastavu – SN br. 17497 od 11. VIII. 1924.

Sl. 9. Učenici V. razreda gimnazije 1924./25. godine
Slijeva sjede: Katica Jazvo, Dragica Besara, Ksenija Pavlović, Kosta Urumović (ravnatelj), Dimitrije Zagorac (nastavnik), Kata Radulović, Anđelka Kaić i Vera Kaić
Slijeva stoje: Jusuf Vrebac, Mustafa Latifić, Ivo Erceg (poslužitelj), Nikola Tadić, Kosta Urumović (sin), Nurija Fehimović, Asim Fehimović, Muharem Borić, Žarko Kaić i Pavao Perišić

vrijeme bio Anton Korošec, slovenski političar i katolički svećenik.

Vrijeme do početka školske godine u ovoj školskoj godini iskorišteno je za pripremanje školskih zgrada i preseljenja u skladu s planom Općinskog ureda. Gimnazija će od ove školske godine do likvidacije imati sjedište u zgradi u kojoj su do tada bili učenici osnovne škole. Od ove školske godine nije se više koristio naziv *Niža gimnazija u Lijevnu.* Novi službeni naziv glasio je: *Državna gimnazija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Lijevnu.*

Na početku školske godine gimnaziju je pohađalo ukupno 225 učenika (153 učenika i 72 učenice). Tijekom godine isključeno je osam učenika, a ispisao se 31 učenik. Na kraju školske godine bilo je 186 učenika: u I. razredu 65 učenika (dva odjela), u II. razredu 50, u III. razredu 34 učenika, u IV. razredu 20 i u V. razredu 17 učenika. U ovoj godini umjesto fra Srećka Perića za učitelja katoličkog vjeronauka postavljen je fra Vlado Ćurić.[131] Drugih promjena u nastavničkom kadru nije bilo.

Od školske 1919./20. do 1924./25 godine gimnaziju je pohađalo ukupno 913 učenika, od čega 582 učenika i 331 učenica. Prema zavičaju najveći broj učenika bio je iz Bosne i Hercegovine, 854 učenika, iz Hrvatske 54 i iz inozemstva pet učenika. U istom razdoblju najveći broj roditelja gimnazijalaca po zanimanju bili su trgovci (312), obrtnici (152) i državni činovnici (108). Travnička oblast, u čijem sastavu je bilo Livno, imala je površinu od 10116 km² i 280.709 stanovnika. U cijeloj oblasti 1925. godine bile su samo dvije gimnazije: državna u Livnu i privatna Nadbiskupska gimnazija u Travniku, dakle, jedna gimnazija na 140.354 stanovnika,

[131] Fra Vlado Ćurić (Korita, Duvno, 1897. – Livno, 1951.). Bogoslovlje je studirao u Sarajevu i Ljubljani. Nakon jednogodišnje službe u Biloj postavljen je 1924. za kapelana župe Livno i katehetu u livanjskoj gimnaziji, u kojoj je predavao katolički vjeronauk sve do ljeta 1929. Od 1929. do 1938. bio je profesor vjeronauka, latinskoga i matematike u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom. (Vrgoč, 2003, 77-78; Franjevačka klasična gimnazija u Visokom, 1983, 125)

odnosno jedna gimnazija na površinu od 5058 km². Ni s osnovnim školstvom nije bila puno bolja situacija. U Travničkoj oblasti bila je svega 71 osnovna škola (sve četverorazredne). Bila je to posljedica loše vođene prosvjetne politike (skromna izdvajanja iz državnoga proračuna), ali i dokaz o tendencioznom zapostavljanju određenih područja u državi. Poslije završetka nastave gimnaziju je kao ministrov izaslanik posjetio Jovan Vasić. Pri kraju izvještaja o obavljenu nadzoru[132] Vasić je predložio ministru reduciranje gimnazije u Livnu na četverogodišnju navodeći sljedeće razloge:

a) više od polovine učenika nakon završenog četvrtog razreda upisuje se na preparandiju ili u gimnazije u drugim mjestima
b) općina je siromašna pa malo potpomaže školu u njezinu napretku
c) u školi nema kvalificiranih nastavnika osim za latinski jezik (Urumović)
d) Sinj je 53 km od Livna i ima puno uređeniju općinu koja potpomaže gimnaziju.

Premda se činjenično neki od navedenih razloga ne mogu osporiti, lako se prepoznaju nelogičnosti u izvještaju izaslanika Vasića. Naime, većinu navedenih razloga za reduciranje proizvela je sama država u ime koje je izaslanik nastupao. Potpuno konfuzno vođenje ministarstva, izostanak bilo kakve jasne koncepcije u razvoju srednjega obrazovanja, loše vođenje kadrovske politike, gušenje lokalne samouprave i uskrata prihoda, nesigurnost učenika i roditelja glede budućnosti opstanka škole i potpuna centralizacija školstva isključivi su uzroci stanja koje je produciralo razloge koje je izaslanik naveo. U nastavku izvještaja ministrov izaslanik daje i nekoliko prijedloga za „poboljšanje“ nastave. Tako je predložio da *nastavnici Rusi bolje savladaju srpski jezik kako bi ih učenici bolje razumjeli i lakše shvatili, a nastavnike Ruse upravo je postavilo izaslanikovo ministarstvo. Izaslanik je preporučio i da za bolje poznavanje istorije učenici moraju puno više čitati srpske narodne pesme. Možda malo što ovako sažeto oslikava nesposobnost vladajućih struktura onodobne države kao ovaj izvještaj ministrova (Svetozar Pribićević) izaslanika Vasića.*[133]

Sedma školska 1925./1926. godina

Bilo je premalo vremena da ministar Pribićević postupi prema preporuci svoga izaslanika Vasića. Zbog smjene vlade Pribićević je 19. VII. 1925. razriješen dužnosti ministra. Novi ministar postao je radikal Velja Vukičević. U razgovoru o stanju u školstvu za dnevnik *Vreme* rekao je: *Kada sam došao za ministra prosvete zatekao sam užasno stanje. Ne ulazim u istraživanje koje kriv. Ne čeprkam po prošlosti. Haos potpun. Gimnazije mnogobrojne, sistema u radu i rasporedu njihovom nema nikakvog. Otvarane su bez plana, po slučajnim okolnostima koje ne odgovaraju državnim potrebama. Mi smo smešni brojem gimnazija i studenata prema rđavom stanju naše osnovne prosvjete.*[134] Najavio je štednju u proračunu ministarstva, veliko smanjenje sredstava namijenjenih podizanju školskih zgrada, štednju sredstava namijenjenih sveučilišnoj nastavi, smanjenje broja gimnazija i učiteljskih škola, a otvaranje većega broja osnovnih škola. Za žalosno stanje u prosvjeti pronađeno je rješenje u još većoj štednji. Vukičević je uskoro morao odstupiti. Polovinom studenoga 1925. Stjepan Radić ulazi u desetu vladu premijera Nikole Pašića kao novi ministar prosvjete.

Informacije u tisku o reduciranju i zatvaranju gimnazija uznemirili su kotarske i općinske vlasti u Livnu. Na inicijativu Općinskog ureda i gradskog komesara Mulalića organizirana je

[132] Izvještaj je sadržavao standardizirana pitanja (95), odgovore ravnatelja i opažanja izaslanika, koji su se odnosili na: nastavu, udžbenike, zdravstveno stanje učenika, higijenske prilike u školi, odnose u školi i izvan škole, ekskurzije, učeničke udruge, knjižnice, opskrbu škole, administraciju, školske zgrade i namještaj.

[133] AJB; Izvještaj ministrova izaslanika o radu gimnazije u školskoj 1924./25. godini od 14. VI. 1925.

[134] *Vreme*, br. 1389, 1925, 3; *Novo doba*, br. 271, 1925, 1.

Sl. 10. Učenici i zgrada Narodne osnovne škole
Od školske 1920./21. do 1922./23. godine dijelom i zgrada gimnazije. Od 1924./25. do 1929. u potpunosti zgrada gimnazije (Livno, 1908.)

akcija, slična prošlogodišnjoj, za otvaranje VI. razreda gimnazije. Trećeg lipnja 1925. upućena je dobro obrazložena peticija Ministarstvu prosvjete, koju su potpisali brojni livanjski uglednici.[135] Neizvjesnost je potrajala sve do kraja mjeseca kolovoza kada je stigao pozitivan odgovor Steve Miladinovića, prosvjetnog inspektora pri uredu velikog župana Travničke oblasti.[136]

U tijeku priprema za novu školsku godinu Ministarstvo prosvjete priredit će veliko iznenađenje odlukom od 15. VII. 1925. godine. Tom odlukom premješten je ravnatelj Urumović u Drugu gimnaziju u Sarajevu. Premještaj nije mogao biti realiziran prije postavljenja novog ravnatelja. Kako ministarstvo nije do početka nastave u novoj školskoj godini pronašlo rješenje za novog ravnatelja, Urumoviću je naređeno da obavlja sve poslove dok *ne dođe njegov nasljednik*.[137] Umjesto novog ravnatelja stigla je nova odluka (3. X. 1925.), kojom je određeno *da se Kosta Urumović, profesor Druge muške gimnazije u Sarajevu, postavlja za direktora gimnazije u Livnu*.[138] Sve je, zaista, upućivalo na kaos u ministarstvu Velje Vukičevića.

U ovoj školskoj godini upisana su 254 učenika (161 učenik i 93 učenice). Tijekom godine zbog lošeg je učenja otpušteno 28 učenika, školu je napustilo devet učenika, isključen je jedan i jedan je učenik umro. Na kraju školske godine bilo je 215 učenika: u I. razredu 71, u II. razredu 48, u III. razredu 42, u IV. razredu 30, u V. razredu 10 i u VI. razredu 14 učenika. U šest razreda bilo je sedam razrednih odjela. Samo

[135] Fra Jako Pašalić, livanjski župnik i predsjednik *HGPD Dinare*, Rajko Puškarević, predsjednik *Prosvete*, Hasan Ćefo, predsjednik *Gajreta*, Đorđe Besara, predsjednik *Udruženja dobrovoljaca*, Kosta Stanišić, livanjski paroh, Tomo Radeta, predsjednik Srpsko-pravoslavne crkve opštine, Mirko Samardžić, predsjednik Srpskog pjevačkog i tamburaškog društva *Sundečić*, Salih Aličelebić, predsjednik Muslimanskog društva *Sloga*, te građani: Josip Đogić, Kosta i Milojko Kujundžić, Niko Krešić, Hasan Čizmić, Mijo Kaić, Jovo Bajilo, Mahmud Brkić, Ivo Đogić, Mustafa Latifić, Anto Tadić, Muharem Nikšić i Kosta Urumović. (AJB)

[136] U kratkom dopisu o dopuštenju otvaranja VI. razreda navedeno je: *Prošle školske godine bilo je u gimnaziji u Livnu prvih pet razreda, pa je stoga potrebno na početku školske godine 1925./26. otvoriti i šesti razred.* (AJB)

[137] AJB; Veliki župan Travničke oblasti Ministarstvu prosvjete (br. 5163/25 od 7. VIII. 1925).

[138] *Obzor*, br. 269, 1925.

je u prvom razredu postojala paralelka (dva odjela.) Nastava je izvođena prije podne, a zbog nedostatka učionica VI. razred imao je nastavu poslije podne. U školskoj zgradi bio je i stan za ravnatelja Urumovića.

Na temelju naredbe Ministarstva prosvjete, a u prigodi proslave tisućite obljetnice Hrvatskog Kraljevstva (925. – 1925.), nastavnik Jakovljev održao je predavanje svim učenicima gimnazije. Nastavnička knjižnica imala je 684 djela u 829 svezaka. Učenička knjižnica imala je 460 djela u 477 svezaka. U ovoj školskoj godini osnovana je literarna učenička udruga *Ujedinjenje*. Gimnazija je na proljeće zbog epidemije šarlaha i difterije bila zatvorena 14 dana, od 27. III. do 9. IV. 1926. U izvještaju koji je podnio Ministarstvu prosvjete 2. VII. 1926. ravnatelj Urumović istaknuo je potrebu izgradnje gimnastičke dvorane i dvorane za crtanje te da se obave nužni popravci u školskoj zgradi. Izrazio je sumnju da će to gradska općina biti u stanju ostvariti jer zbog malih prihoda ne podmiruje redovito ni materijalne troškove gimnazije.

U redovitu izvještaju ministarskog izaslanika na završetku nastave u ovoj školskoj godini istaknuto je da livanjsku gimnaziju kao jedinu državnu gimnaziju u Travničkoj oblasti ne treba zatvoriti ni reducirati te da u idućoj školskoj godini treba otvoriti VII. razred.[139]

Osma školska 1926./1927. godina

Neizvjesnost oko statusa gimnazije nastavila se i u novoj školskoj godini. Veliki župan Travničke oblasti (Prosvjetno odjeljenje) uputio je 31. svibnja 1926. zahtjev Ministarstvu prosvjete za otvaranje VII. razreda u livanjskoj gimnaziji *kako bi se omogućilo da veći dio zapadne Bosne može školovati svoju djecu u toj gimnaziji*.[140] Nedopustiv nered koji je vladao u radu Ministarstva prosvjete i ovaj se put manifestirao na najgori mogući način.[141] Odgovor na zahtjev poslan je tek početkom kolovoza i glasio je: *Zbog malog broja* učenika[142] *i oskudice u nastavnicima ne može se ove školske godine odobriti otvaranje VII. razreda gimnazije u Lijevnu.*[143] Nastava u novoj školskoj godini krenula je bez VII. razreda. Polovinom mjeseca listopada 1926. (11. X.) Ministarstvo prosvjete promijenilo je odluku iz mjeseca kolovoza.[144] Ministar je odlučio: *da se u gimnaziji u Lijevnu privremeno otvori VII. razred za školsku 1926/27 godinu.*[145] Kako je već nešto prije zbog velikog broja učenika odobrena podjela II. razreda na dva odjela, gimnazija je u ovoj godini imala sedam razreda i devet odjela. Razvoj događaja pokazat će da je to bio i najveći broj razreda, odjela i učenika u kratkom vremenu njezina postojanja.

Na početku školske godine upisana su 283 učenika (172 učenika i 111 učenica). Broj učenika u razredima bio je: I. razred 90, II. razred 77, III. razred 39, IV. razred 42, V. razred 14, VI. razred 11 i VII. razred 10 učenika. Tijekom godine školu je ostavilo 25 učenika (otpušteno 13, napustilo osam, odselilo troje i isključen jedan učenik), tako da je na kraju školske godine bilo 258 učenika. Uspjeh učenika na kraju školske godine bio je sljedeći: odličnih 1 (samo jedan u svim razredima i to u prvom razredu), vrlo dobrih 23, dobrih 70 i dovoljnih 105. Razred je morao ponavljati 21 učenik, a 38 učenika upućeno je na polaganje razrednih ispita („popravni"). U personalnom sastavu nastavnog osoblja došlo je do manjih promjena. Viktor Lamzaki dao je ostavku na

[139] AJB; Izvještaji o radu škole u školskoj 1925./26. godini od 18. VI. i 2. VII. 1926.

[140] AJB; Gimnazija u Lijevnu; dozvola za otvaranje VII. razreda, traži se (br. 3432 od 21. V. 1926.).

[141] Ministar prosvjete u razdoblju 15. IV. 1926. – 1. II. 1927. bio je Miloš Trifunović, profesor i političar, koji je imenovan nakon petomjesečnog mandata Stjepana Radića.

[142] Godine 1921. od ukupno 14 gimnazija u Bosni i Hercegovini manji broj učenika od livanjske gimnazije imale su gimnazije u Brčkom, Bijeljini, Prijedoru, Trebinju, Derventi, Gacku i Foči. (Selimović, 2018, 56-74)

[143] AJB; Odgovor Ministarstva prosvjete (br. 65.026 od 7. VIII. 1926.).

[144] Arhivski podatci ne otkrivaju razloge koji su utjecali na promjenu odluke.

[145] AJB; Odluka Ministarstva prosvjete (S. N. br. 12196 od 11. X. 1926.)

Sl. 11. Nastavnički zbor livanjske gimnazije u školskom vrtu (lipanj, 1926.)
Prvi red slijeva: K. Urumović, V. Pjentko, E. Fehimović, K. Stanišić i fra V. Ćurić
Drugi red slijeva: S. Miladinović (inspektor), V. Lamzaki, K. Lučić, M. Džinić, D. Zagorac, J. Jakovljev i M. Mulalić

državnu službu i razriješen je dužnosti na početku školske godine, čime je gimnazija izgubila fakultetski obrazovanog nastavnika za fiziku, kemiju i matematiku. Za novog učitelja vještina postavljen je Julije Laasz.[146] To što je Laasz dobio sate pjevanja nije se svidjelo gradskom komesaru Mustafi Mulaliću, koji je svojim političkim vezama uspio te sate „oteti" Laaszu. Naredbom Ministarstva prosvjete u gimnaziju je kao predmet uveden ručni (ženski) rad.[147] Za učiteljicu je postavljena Kosara Ristić, koja je u Livnu 1926./27. godine vodila Domaćinsku školu. I pored upornog traženja velikog župana i ravnatelja Urumovića da se za livanjsku gimnaziju žurno postave najmanje dva profesora (za hrvatski ili srpski i matematiku), nije iz Ministarstva prosvjete bilo nikakve reakcije. S malim brojem nastavnika za „naučne" predmete (Urumović, Džinić, Jakovljev, Pjentko, Lučić i Zagorac)[148] bilo je teško kvalitetno organizirati nastavu. Nastupili su veliki problemi u organizaciji nastave. Nakon podjele predmeta na nastavnike, uz maksimalan broj redovitih i honorarnih sati, ostalo je 30 nezastupljenih sati. Zbog epidemije gripe nastava se nije održavala od 27. II. do 8. III. 1927. godine. U školi su u ovoj godini djelovale tri učeničke udruge: već spominjano Ujedinjenje i Crveni križ te nova udruga Kolo trezvene mladeži „Pobjeda". U školi je postojao fond za nabavku udžbenika za siromašne učenike. Prikupljena članarina za Crveni križ (146 članova) također se usmjeravala za potrebe siromašnih učenika.[149]

[146] Julije Laasz (Sarajevo, 1902. – Regensburg, SR Njemačka, 1968.) studirao je umjetnost u Sarajevu i Zagrebu. Osim u Livnu predavao je pjevanje i crtanje u Sinju i na Franjevačkoj gimnaziji u Visokom (1938. – 1941.). U Livnu je vodio pjevački zbor i limenu glazbu HGPD *Dinara*. U Sarajevu je vodio jazz orkestar, limenu glazbu i filharmoniju Hrvatskog kulturnog društva *Napredak* te bio ravnatelj Glazbenog zavoda. (Tadić, 2013, 216)

[147] Novim nastavnim planom i programom za niže razrede gimnazije (I.-IV.), iz lipnja 1926., uveden je ovaj novi predmet.

[148] Jakovljev, Pjentko, Lučić i Zagorac nisu bili kvalificiran nastavnički kadar za gimnazije. To nije bila samo specifičnost livanjske gimnazije, nego većine manjih gimnazija u cijeloj državi. Koncem 1927./28. godine u svim srednjim školama bilo je 3253 nastavnika, a od toga 847 nekvalificiranih. Zagrebački *Obzor* u članku *Prilike u Herceg-Bosni* pisao je: *Srednje škole u Bosni upravo su preplavljene nekvalificiranim nastavnicima. Gimnazije u Foči, Gackom, Livnu i Derventi jedna su prava rugla od srednjih škola. Niti nastavnika, niti učila, niti prostorija, niti učenika.* (*Obzor*, br. 74, 1924; br. 237, 1929)

[149] AJB; Izvještaj o stanju škole u školskoj 1926./27. godini od 5. VII. 1927.

Deveta školska 1927./1928. godina

Ova i sljedeća godina protekle su u grčevitoj borbi Livnjaka za opstanak gimnazije. Dva događaja iz 1927. godine krajnje su nepovoljno utjecala na status livanjske gimnazije. Prvi se odnosi na državni proračun za 1927./28. i prateći Financijski zakon, koji su doneseni u Narodnoj skupštini 31. III. 1927. Aktualni ministar prosvjete Velja Vukičević uspio je u prijedlog zakona uvrstiti odredbu o reduciranju gimnazija.[150] Člankom 138 ograničen je broj potpunih gimnazija na 80 u cijeloj državi. Istim je člankom propisano da se sve nepotpune gimnazije s više od četiri razreda imaju svesti na četverorazredne te da će sve četverorazredne gimnazije koje nisu imale više od 120 učenika u posljednje tri godine biti zatvorene.[151] Kako je Vukičević 17. travnja 1927. postao novi predsjednik Vlade, i pritom postao i ministrom unutrašnjih dela i zastupnikom ministra prosvjete, ubrzo je, kao protivnik „velikog" broja gimnazija, započeo provoditi ono što je nagovijestio još 1925. godine. Ravnatelj Urumović je već polovinom lipnja 1927. dobio obavijest iz Ministarstva prosvjete da će livanjska gimnazija postupno biti reducirana na četverorazrednu tako što u ovoj školskoj godini neće biti upisa u V. razred niti će se otvoriti VIII. razred.[152]

Premda im ni do tada nisu stizale lijepe vijesti iz Beograda, ovaj su put Livnjaci ostali u šoku. Vrlo je brzo pokrenuta velika akcija „spašavanja" gimnazije. U aktivnostima su sudjelovali: kotarski načelnik (Četko Dedić), gradski komesar (Mustafa Mulalić), veliki župan Travničke oblasti (Milisav Ivanišević), Oblasna skupština (dr. Niko Ljubičić i dr. Dušan Mitrović), narodni zastupnici (Ivan Čelan i Bogoljub Kujundžić), lokalne vlasti Duvna, Glamoča i Kupresa, kulturna društva i brojni građani. Ministarstvu prosvjete upućivane su dobro argumentirane molbe, žalbe, zahtjevi, peticije, rezolucije, brzojavi, ali nije bilo pomaka i spremnosti za bilo kakav ustupak.[153] Upućen je i prijedlog da Ministarstvo dopusti otvaranje V. i VIII. razreda sa statusom privatnih i s pravom javnosti. Ni taj prijedlog nije prihvaćen. Ukupni troškovi Ministarstva za gimnaziju u Livnu iznosili su u protekloj školskoj godini samo 239 tisuća dinara (financirane su samo plaće). Zbog toga je još manje bio razumljiv nepopustljiv stav Ministarstva budući da država gotovo ništa nije ulagala u livanjski kraj. Naprotiv, Ministarstvo je dodatno otežalo rad gimnaziji donoseći naredbu o premještanju Mehmedalije Džinića u tuzlansku gimnaziju i Vjere Pjentko u gospićku gimnaziju.

Na početku nove školske godine ravnatelj Urumović našao se u velikim problemima. Francuski jezik nije imao tko predavati, a problem je bio i s prirodopisom. Početkom rujna u školi je počeo raditi Lav Demjanovski[154], koji je u Livno premješten iz Korenice. Izjasnio se da može predavati zemljopis, prirodopis, fiziku, kemiju i matematiku (matematiku samo u nižim razredima).[155] S nastavnicima koji su radili prošle godine i Demjanovskim započela je nova školska godina bez V. i VIII. razreda. Situacija se malo popravila kada su u livanjsku gimnaziju koncem listopada 1927. premješteni

[150] Toj odredbi žestoko su se protivili narodni zastupnici i članovi Financijskog odbora Ivan Čelan iz Livna i Halid-beg Hrasnica i dr. Protivili su se zbog toga što se gimnazije ukidaju bez ikakva sistema i što se ministru daju ovlasti da može samovoljno odlučivati o reduciranju i ukidanju gimnazija. Umjesto da se pitanje rada gimnazija riješi zakonom o srednjim školama, to je uređeno Financijskim zakonom koji, kako je rekao zastupnik Pavle Radić, *podsjeća na cigansku torbu u koju se meće što god se stigne.* (*Pravda*, br. 88, 1927)

[151] *Službene novine Kraljevstva (Kraljevine) SHS*, br. 73, 1927.

[152] AJB; Akt Ministarstva prosvjete br. 17504 od 15. VI. 1927.

[153] AJB.

[154] Lav Demjanovski završio je učiteljski seminar u Irkutsku i Učiteljski institut u Tomsku, gdje je osposobljen za učitelja građanskih škola. Dekretom Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade od 1. IV. 1921. postavljen za pomoćnog učitelja gimnazije u Daruvaru, a od 1925. za kontraktualnog dnevničara. Položio je ispit spremnosti u Zagrebu. Hrvatski ili srpski jezik govorio je dobro. (AJB)

[155] Mjerodavna upravna tijela Kraljevine SHS nisu provodila postupak nostrifikacije svjedodžba, certifikata i diploma izbjeglica iz Rusije.

nastavnici s fakultetskom spremom: Stevan Mijatović (prirodopis i zemljopis) i Zagorka Pavlović (filozofija i književnost). Obavljena je nova podjela predmeta i smanjena je preopterećenost jednoga dijela nastavnika. Ministarstvo prosvjete prihvatilo je prijedlog škole da suplent Jakov Jakovljev preuzme poslove ravnateljeva pomoćnika. Nastave iz francuskoga jezika, gimnastike i ručnoga rada nije bilo do završetka prvoga tromjesečja. Budući da Ministarstvo nije našlo nastavnika za francuski jezik, stiglo je naređenje da taj predmet moraju preuzeti postojeći nastavnici. Tako je francuski jezik od II. do IV. razreda predavao Mijatović, a u VI. i VII. razredu Jakovljev. Novi problem nastao je napuštanjem državne službe nastavnice Pavlović i njezinom selidbom u Podgoricu (21. I. 1928.). Odlukom Ministarstva koncem siječnja iz Tuzle je u livanjsku gimnaziju premještena profesorica francuskoga jezika Nina Lamzaki, ali se nikada nije javila na novu dužnost. Urumović je izradio novu podjelu predmeta prema kojoj je sam preuzeo sate hrvatskoga ili srpskoga, latinskoga i njemačkoga u VI. i VII. razredu. Ostale predmete u ovoj školskoj godini predavali su još i Jakovljev, Mijatović, Demjanovski, Lučić, Zagorac, Mitrović, Ćurić, Stanišić i Fehimović. Dr. Mitrović, koji je bio školski liječnik i predavao higijenu, zbog preopterećenosti sve je češće bio odsutan pa je u trećem tromjesečju higijenu predavao nastavnik Mijatović. Nastava iz gimnastike i ručnoga (ženskog) rada nije se održavala.

Ove školske godine bilo je šest razreda i sedam razrednih odjela (II. razred podijeljen je na dva odjela). Ukupan broj učenika bio je 222 (132 učenika i 90 učenica). U I. razredu bilo je 55 učenika, u II. razredu 67, u III. razredu 41, u IV. razredu 37 učenika, u VI. razredu 11 i VII. razredu 11 učenika. Nakon drugoga tromjesečja čak je 46 učenika kažnjeno različitim kaznama (ukor razrednoga vijeća, ukor razrednika, ukor ravnatelja, ukor nastavničkoga vijeća). Opći uspjeh bio je između dovoljan i nedovoljan s prosječnom ocjenom 1,60. Nastavnički zbor odlučio je da se osnuje organizacija izvidnika i planinki pod nadzorom nastavnika Demjanovskog. Također je odlučeno da se uvedu učeničke kape.[156]

Početkom siječnja 1928. smijenjen je dotadašnji gradski komesar Mustafa Mulalić na zahtjev dr. Mehmeda Spahe, što je bio ustupak radikala za ulazak Jugoslavenske muslimanske organizacije u vladu Velje Vukičevića. Novi gradski komesar postao je livanjski imam Omer Ćehić.[157] Čim je preuzeo dužnost, Ćehić je obustavio financiranje materijalnih troškova gimnazije zbog njezina reduciranja i svođenja na nižu gimnaziju. Ravnatelj Urumović o tome je obavijestio velikoga župana Travničke oblasti. Na pritisak viših razina vlasti Ćehić je kratkotrajno popustio i platio dio starijih dugova. Dopisom od 13. srpnja 1928. Ćehić je obavijestio velikoga župana da Gradska općina *neće uopšte više uzdržavati nižu gimnaziju* i da će ušteđeni novac *utrošiti za privatnu stručnu školu koja će biti u Lijevnu otvorena*. Najavio je i da će Gradska općina za nižu gimnaziju dati samo besplatno prostorije i to u bivšoj trgovačkoj školi dok će *sadanju gimnazijsku zgradu povratiti narodnoj osnovnoj školi*.[158] Ovim dopisom Čehić nije iznosio samo svoje mišljenje već je to bio stav većine građana ogorčenih postupcima Ministarstva prosvjete. Nakon prvih općinskih izbora u Bosni i Hercegovini održanih 28. 10. 1928. izabrano je Općinsko vijeće grada Livna i ukinut je komesarijat.[159] Razvoj događaj u novoj školskoj godini donio je neočekivani rasplet.

Deseta školska 1928./1929. godina

Nastava u ovoj godini trebala je započeti 4. rujna 1928. godine. Kako gradski komesar Ćehić nije gimnaziji doznačio novac, školu nije bilo moguće odgovarajuće pripremiti za nastavu. Početak nastave odgođen je za dva tjedna tako da su učenici u školskim klupama bili tek 17.

156 AJB; Izvještaj ravnatelja Urumovića za Ministarstvo prosvjete – Odjel za srednju nastavu, od 7. III. 1928.

157 *Obzor*, br. 16, 1928.

158 AJB; Izjava općine u pogledu uzdržavanja gimnazije (26. III. 1928.); Dopis direkcije Gimnazije Velikom županu (31. V. 1928.); Dopis gradskog komesara Velikom županu (13. VII. 1928.).

159 Tadić, 2020, 307-308.

rujna.[160] Nastava je bila prekinuta od 19. X. do 1. XI. 1928. godine zbog pojave šarlaha.[161] Prema naredbi Ministarstva prosvjete od 5. srpnja 1927. nakon V. razreda ukinut je i VI. razred tako da je u ovoj školskoj godini od viših razreda započeo s nastavom samo VII. razred.

Na početku školske godine školu je pohađao 181 učenik (103 učenika i 78 učenica). U I. razredu bilo je 55 učenika, u II. 49, u III. razredu 40, u IV. razredu 27 i VII. razredu 10. Od Ministarstva prosvjete tražena je suglasnost za podjelu I. razreda u dva odjela. Odgovoreno je da se *zahtev ne odobrava i da đaci I. razreda ostaju u jednom odelenju*.[162] Politika koja je kreirala rad Ministarstva prosvjete nije se na tome zaustavila. Posve neočekivano, dok se nastava redovito izvodila, Ministarstvo je 20. XI. 1928. donijelo odluku da se VII. razred gimnazije u Livnu *zbog malog broja učenika* zatvara s danom 1. XII. 1928.[163] Ravnatelj Urumović naredbu je primio tek 9. prosinca, a učenicima je neugodna vijest priopćena 10. XII. 1928. Toga je dana ukinut VII. razred. Gimnazija u Livnu tim je potezom Ministarstva prosvjete i formalno pretvorena u nižu gimnaziju. Budući da je u odluci bilo navedeno da VII. razred može nastaviti s radom ako općina ili građani pristanu financirati sve njegove troškove, osnovan je odbor građana koji je preuzeo obvezu financiranja. S nastavnicima (Urumović, Kordić, Demjanovski, Ćurić, Stanišić i Fehimović) postignut je sporazum da će im odbor plaćati honorarne sate, i to nastavnicima s fakultetskom spremom 20 dinara, a drugima 14 dinara po održanu satu.[164]

Svjedodžbe koje su izdane učenicima sadržavale su klauzulu: *Prema odluci Ministarstva prosvjete S. N. br. 41.894 ima se ova svjedodžba smatrati ravnopravnom sa svjedodžbom o svršenom sedmom razredu svake državne gimnazije u Bosni i Hercegovini.* Na pečatu, izrađenu samo za ovu priliku, upisane su riječi: *Privatni sedmi razred gimnazije s pravom javnosti u Lijevnu.* Premda je u državi bilo privatnih gimnazija, ovaj je slučaj po mnogo čemu bio jedinstven i do tada, vjerojatno, nezabilježen. Država je ucijenila vlastite građane i dovela ih pred svršen čin. Srećom građani su se brzo organizirali pa su se učenici u školske klupe vratili već 14. XII. 1928. godine.[165]

I u ovoj školskoj godini bilo je promjena u nastavničkom kadru. Nastavnik Jakovljev poslije ljetnoga raspusta nije se javio na posao. Iz daruvarske gimnazije premješten je u Livno vrlo sposoban profesor Stjepan Kordić (glavna struka matematika i fizika, sporedna filozofija), a iz bijeljinske gimnazije u livanjsku je premješten Sergije Esipov, učitelj vještina. Esipov je iz nepoznatih razloga odbio postupiti prema rješenju Ministarstva prosvjete. Učenik Ranko Margetić, koji je više puta bio kažnjavan zbog drskog i nepristojnog ponašanja, izazvao je 28. studenoga novi incident optužujući profesora Kordića *za antisrpske stavove i favoriziranje katolika*. Proveden je detaljni postupak u kojem su saslušani svi učenici VII. razreda i odbačene Margetićeve optužbe kao lažne zbog čega je disciplinski kažnjen. S obzirom na to da su u pozadini događaja bile posrijedi radikalske političke spletke u koje je bio umiješan i učitelj Zagorac, Kordić je umalo doživio sudbinu profesora Vlahe. Morao je napustiti Livno.[166] Zamijenio ga je Sergije Rosnicki, koji je kao kontraktualni suplent predavao matematiku, fiziku i kemiju. U mjesecu travnju 1929. učenici gimnazije predvođeni učiteljem pjevanja Laaszom priredili su u prostorijama HGPD-a

[160] AJB; Izvještaj ravnatelja o stanju škole u prvom tromjesečju od 5. XII. 1928.

[161] U pogledu zaraznih bolesti postupalo se prema odredbama Pravilnika za suzbijanje zaraznih bolesti po školama. (*Službene novine Kraljevine SHS*, br. 89, 1922)

[162] AJB; Odgovor Ministarstva prosvjete, br. 33786 od 27. IX. 1928.

[163] Ministar u to vrijeme bio je Milan Grol, profesor, političar, esejist, dramatičar, dugogodišnji direktor Narodnog pozorišta u Beogradu.

[164] Učenici VII. razreda bili su: Mehmed Dibek, Nazif Džepar, Suzana i Zygmunt Fischler, Salih Havala, Slavka Kolumbus, Ranko Margetić, Slavka Marić, Mehmed Seferčehajić i Ljupko Tadić.

[165] AJB; Izvještaj o otvaranju privatnog sedmog razreda gimnazije u Lijevnu s pravom javnosti (13. I. 1929.).

[166] Kordić je tvrdio da učenici nemaju ni elementarno znanje iz matematike i fizike, čime se zamjerio učitelju Zagorcu, koji je tim učenicima prije predavao matematiku i fiziku. (AJB; Slučaj Margetić)

Dinara uspješan koncert u korist siromašnih učenika.[167]

Savez gradova Kraljevine SHS 29. lipnja 1929. zatražio je od Ministarstva prosvjete da se livanjskoj gimnaziji vrate viši razredi, ali je i taj zahtjev odbijen. I dok je ravnatelj Urumović pripremao školu za novu školsku godinu, a prema naredbi Ministarstva prosvjete (br. 28.650 od 9. VIII. 1929.) na sjednici Nastavničkog vijeća 24. VIII. 1929. obavljena je podjela predmeta na nastavnike i odabrani udžbenici za novu školsku godinu. Toga istoga dana kralj Aleksandar je na prijedlog ministra prosvjete donio ukaz o zatvaranju 29 nižih gimnazija i pretvaranju („reduciranju") 19 viših gimnazija u četverorazredne gimnazije. U Bosni i Hercegovini zatvorene su gimnazije u Brčkom, Derventi, Foči, Gacku, Livnu i Stocu. Samo je jedna potpuno neuređena i neorganizirana država mogla nekoliko dana prije početka nastave dovesti u potpuno neizvjesnu situaciju brojne učenike, njihove roditelje i nastavnike.

Iznenađujuća vijest o potpunu zatvaranju niže gimnazije u Livnu mobilizirala je Gradsko poglavarstvo,[168] koje je odlučilo uputiti delegaciju sa zadatkom da u Ministarstvu prosvjete ishodi odluku o otvaranju samoupravne gimnazije u Livnu.[169] Delegacija je primljena u Ministarstvu prosvjete, ali nije dobila konkretan odgovor na svoj zahtjev. Zbog toga je Gradsko poglavarstvo 14. IX. 1929. uputilo brzojav Ministarstvu prosvjete, kojim je tražen konačan odgovor. Dva dana poslije iz Ministarstva je stigao odgovor: *Gospodin ministar* (Boža Maksimović, op. a.) *odlučio je da se ne može* odobriti otvaranje gimnazije.[170]

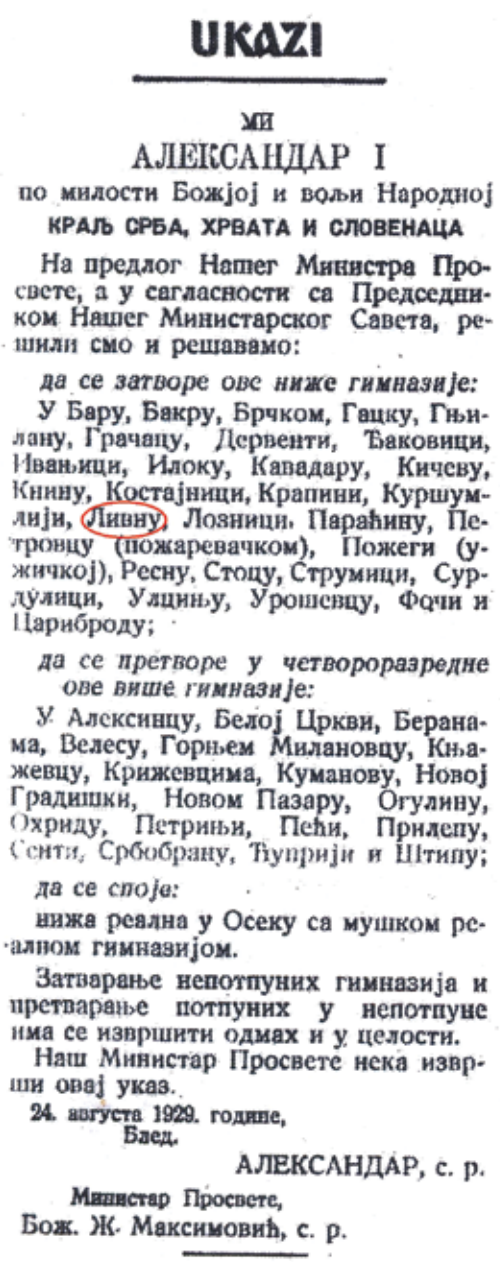

UKAZI

МИ
АЛЕКСАНДАР I
по милости Божјој и вољи Народној
КРАЉ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

На предлог Нашег Министра Просвете, а у сагласности са Председником Нашег Министарског Савета, решили смо и решавамо:

да се затворе ове ниже гимназије:

У Бару, Бакру, Брчком, Гацку, Гњилану, Грачацу, Дервенти, Ђаковици, Иваньици, Илоку, Кавадару, Кичеву, Книну, Костајници, Крапини, Куршумлији, Ливну, Лозници, Параћину, Петровцу (пожаревачком), Пожеги (ужичкој), Ресну, Стоцу, Струмици, Сурдулици, Улциньу, Урошевцу, Фочи и Цариброду;

да се претворе у четвороразредне ове више гимназије:

У Алексинцу, Белој Цркви, Беранама, Велесу, Горњем Милановцу, Књажевцу, Крижевцима, Куманову, Новој Градишки, Новом Пазару, Огулину, Охриду, Петриньи, Пећи, Прилепу, Сенти, Србобрану, Ћуприји и Штипу;

да се споје:

нижа реална у Осеку са мушком реалном гимназијом.

Затварање непотпуних гимназија и претварање потпуних у непотпуне има се извршити одмах и у целости.

Наш Министар Просвете нека изврши овај указ.

24. августа 1929. године,
Блед.

АЛЕКСАНДАР, с. р.

Министар Просвете,
Бож. Ж. Максимовић, с. р.

Sl. 12. Ukaz o zatvaranju gimnazije u Livnu[171]

Poslije tog konačnog odgovora slijedio je postupak likvidacije gimnazije. Suplent Stevan Mijatović premješten je u gimnaziju u Gospiću. Sergije Rosnicki, kontraktualni dnevničar, premješten je u gimnaziju u Trebinju. Julije Laasz, kontraktualni nastavnik, otpušten je iz

[167] *Jugoslavenski list*, br. 90, 1929.

[168] Lokalni izbori u Bosni i Hercegovini (prvi u Kraljevini SHS) provedeni su 28. X. 1928. Konstituirano je Gradsko vijeće i za gradonačelnika je izabran Niko Krešić, čime je konačno ukinut komesarijat. (Tadić, 2020, 307-308)

[169] Prema Zakonu o srednjim školama postojala je mogućnost da se samoupravnim tijelima (gradovima i općinama) odobri otvaranje srednjih škola pod uvjetom preuzimanja svih troškova njihova rada.

[170] AJ, Brzojav Gradskog poglavarstva Livna; Odgovor Ministarstva prosvjete – Odjeljenje za srednju nastavu od 16. IX. 1929.

[171] Ukaz je objavljen u *Službenim novinama Kraljevine SHS*, br. 199, 1929. Sutradan su ga objavili brojni dnevni listovi diljem države.

službe. Neraspoređeni su ostali Katica Lučić, Lav Demjanovski i Dimitrije Zagorac. Ukazom od 16. X. 1929. ravnatelj Kosta Urumović premješten je u I. realnu gimnaziju u Sarajevu. Odlukom od 11. X. 1929. odobreno je otvaranje građanske škole u Livnu, koja je preuzela neraspoređene nastavnike i školskog služitelja Ivana Ercega. Ravnatelj Urumović je 3. XI. Školskom odboru predao svu školsku imovinu. Aktom razrješenja ravnatelja Urumovića prva livanjska gimnazija pravno je likvidirana 25. studenoga 1929. godine.[172]

Livnjaci i gradske vlasti nisu se mirili s gubitkom gimnazije. Bilo je više pokušaja njezina ponovnoga otvaranja. Posljednji u nizu neuspjelih pokušaja bio je 1938. kada se ban Primorske banovine dr. Mirko Buić usprotivio otvaranju gimnazije u Livnu.[173] Uspostavom Banovine Hrvatske, uz svesrdnu potporu Vladka Mačeka, bana Ivana Šubašića i Jurja Šuteja, ministra financija, školske 1940./41. godine otvorena je druga gimnazija u Livnu.[174] Treća livanjska gimnazija otvorena je 1946. godine. Do 1956. djelovala je kao niža i nepotpuna, a od školske 1956./57. kao potpuna državna realna gimnazija. Šuvarova reforma srednjoškolskoga obrazovanja pretvorit će 1980. gimnaziju u srednju školu usmjerenog obrazovanja. Od školske 1991./92. do danas ova škola radi opet kao gimnazija.

Zaključak

U Livnu je 1886. godine otvorena trgovačka škola, jedna od najznačajnijih škola u povijesti livanjskoga školstva. U cijelom razdoblju postojanja (1886. – 1920.) u toj su školi radila velika učiteljska imena, a među njima je bio i najznačajniji hrvatski pjesnik realizma Silvije Strahimir Kranjčević. Nemjerljiv je bio doprinos vrsnih učitelja trgovačke škole u obrazovanju i odgoju brojnih naraštaja Livnjaka. Međutim, vješti livanjski trgovci i obrtnici već koncem XIX. stoljeća počinju shvaćati da nepotpuno srednjoškolsko obrazovanje onemogućava njihovu djecu u upisu na fakultete u Monarhiji i da Livno počinje znatno zaostajati u odnosu na neke druge sredine, poglavito na Travnik i Mostar. Odluka o otvaranju gimnazije u Livnu prvi je put donesena u svibnju 1914. godine, ali je početak Prvoga svjetskoga rata onemogućio njezinu realizaciju. Dvadeset godina nastojanja vlasti livanjske gradske općine i njezinih građana za dobivanjem gimnazije rezultiralo je ukazom od 25. rujna 1919. kojim je Aleksandar, nasljednik prijestolja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, dopustio otvaranje gimnazije u Livnu. Tako je Livno dobilo svoju prvu gimnaziju, najomiljeniju školu u jugoslavenskom društvu u međuratnu razdoblju. Razlog tomu nije bio samo u tome što je taj tip škole otvarao pristup sveučilišnom obrazovanju i višim karijerama nego je još više budio nadu u birokratsko zaposlenje na temelju samo gimnazijskoga obrazovanja. Zbog loše i nekonzistentne obrazovne politike, koju je provodilo državno Ministarstvo prosvjete, livanjska je gimnazija u cijelom razdoblju svoga djelovanja (1920. – 1929.) prolazila kroz turbulentne situacije. Nakon niza nerazumljivih odluka donesenih na štetu učenika i roditelja uslijedila je, posve neočekivano, konačna odluka. Prva livanjska gimnazija zatvorena je i likvidirana u jesen 1929. godine.

[172] AJB; Likvidacija gimnazije, dopis Velikom županu Travničke oblasti od 31. X. 1929.; Premještaj Koste Urumovića i potpuna likvidacija gimnazije, dopis od 15. 11. 1929.

[173] ABJ; Akt Gradskog poglavarstva u Livnu, br. 4160 od 15. XI. 1938.; Negativno mišljenje Kraljevske banske uprave u Splitu, br. 41672 od 3. XII. 1938.

[174] *Hrvatski glasnik*, br. 199, 1940; *Jugoslavenski list*, br. 357, Sarajevo, 1940.

Izvori i kratice

Arhiv Jugoslavije Beograd (AJB)

Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska vlada Sarajevo (ABH, ZVS)

Arhiv Franjevačke provincije Bosne Srebrene Sarajevo (AFPBS)

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica, Livno (AFSG)

Novine, kalendari, izvještaji, glasnici

Bosansko-hercegovački težak, br. 10, Sarajevo, 1908.

Bosna, Sarajevo, br. 92, 9. III. 1868.; br. 129, 30. XI. 1868.

Bošnjak, kalendar za 1913., Sarajevo, 1913.

Državni kalendar Kraljevine SHS za godinu 1921./1922., Beograd, 1921.

Hrvatska revija, Buenos Aires, br. 37, ožujak 1960.

Hrvatska sloga, Sarajevo, br. 68, 30. III. 1920.; br. 76, 10. IV. 1920.; br. 243, 10. XI. 1921.

Hrvatski dnevnik, Sarajevo, br. 293, 23. XII. 1906.; br. 188, 21. VIII. 1908.; br. 63, 16. III. 1912.

Hrvatski glasnik, Split, br. 199, 23. VIII. 1940.

Izvještaj o trgovačkim školama u Bosni i Hercegovini svršetkom 1913./14. školske godine, objavila Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1914.

Izvještaj ministarskog izaslanika za školsku 1923./24., Livno, 9. VI. 1924.

Jadranski dnevnik, Split, br. 211., Split, 10. rujna 1936.

Jugoslavenski list, Sarajevo, br. 212, 31. X. 1919.; br. 90, 18. IV. 1929.; br. 357, 30. X. 1940.

Narod, Sarajevo, br. 379, 28. III. 1914.

Narodna sloboda, Mostar, br. 49, 30. XI. 1921.; br. 51, 14. XII. 1921.; br. 52, 24. XII. 1921.

Novo doba, Split, br. 286, 14. XII. 1923.; br. 271, 3. XI. 1925.

Obzor, Zagreb, *Prilike u Herceg-Bosni*, br. 74, 17. III. 1924.; br. 269, 7. X. 1925.; br. 16, 18. I. 1928.; br. 237, 6. IX. 1929.

Petnaesti godišnji izvještaj Trgovačke škole u Livnu, Sarajevo, 1909.

Politika, Beograd, br. 6324, 1. XII. 1925.

Pravda, Beograd, br. 88, 1. IV. 1927.

Pravda, Sarajevo, br. 20, 24. II. 1920.; br. 15, 12. II. 1920.

Sarajevski list, Sarajevo, br. 72, 24. VI. 1908.; br. 59, 1. III. 1912.; br. 65, 31. 3. 1914.; br. 160, 28. VII. 1914.

Službene novine Kraljevstva (Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca (SN SHS), Beograd, br. 146, 19. X. 1919.; br. 89, 25. IV. 1922.; br. 222, 29. IX. 1925.; br. 73, 1. IV. 1927.; br. 199, 27. VIII. 1929.

Službeni dodatak Školskog vjesnika, Sarajevo, rujan, 1900.; listopad, 1903.

Srpska riječ, Sarajevo, br. 244, 3. XII. 1920.; br. 150, 24. VII. 1921.; br. 176, 1. IX. 1921.; br. 255, 14. XII. 1921.

Srpska zora, br. 212, Sarajevo, 20. V. 1920.

Svobodna Slovenija, Buenos Aires, *Smrt prijatelja Slovencev Žarka Vlaha*, 21. I. 1960.

Školski glasnik, školski službeni list Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, br. 11-12, 1919.; br. 14.-15, 1919.; br. 13, 1922.; 1923.

Vreme, Beograd, br. 1389, 31. X. 1925.

Zapisnik Općinskog vijeća Livna od 23. 8. 1921. Izvještaj o stanju općinske blagajne.

Literatura

Aličić 1940./41
Aličić, A. *Prosvjeta u Livnu prije tri stoljeća*, El-Hidaje, IV (1940./41.) br. 1, Sarajevo 1941, 7-11.

Bajagić 2009
Bajagić, D. *Upravljanje Ministarstvom prosvete Kraljevine SHS*, Beograd 2009.

Barre 1906
Barre, A. *Bosna i Hercegovina: Austrijska uprava od 1878. do 1903.*, Beograd 1906.

Bušatlić 2003
Bušatlić, I. *Prilog povijesti livanjskih medresa*, Takvim, Sarajevo 2003,171-182.

Čiča 2008
Čiča, N. *Kratke crtice iz povijesti HKD Napredak – podružnica Tuzla od osnutka do ukinuća*, Baština sjeveroistočne Bosne, sv. 1, Tuzla 2010, 117-125.

Ćurić 1953
Ćurić, H., *Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini*, Naša škola, Sarajevo 1953, 12-16.

Damjanović 2011
Damjanović, D. *Pavel Zinovjevič* Žitecki – *slikar i ikonopisac*, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, br. 3, Banja Luka 2011, 237-242.

Dlustuš 1894
Dlustuš, Lj. *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, br. 9, Sarajevo 1894, 455-458.

Džaja 2004
Džaja, S. *Politička realnost jugoslavenstva. S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Franjevačka klasična gimnazija 1983
Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882. – 1982., Visoko 1983.

Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906
Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine, Zagreb 1906.

Giljferding 1972
Giljferding, A. *Putovanje po Hercegovini*, *Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972.

Jelenić 1915
Jelenić, J. *Kultura i bosanski franjevci*, II. sv. (1780. – 1878.), Sarajevo 1915.

Kalender 1985
Kalender, F. *Na stranputicama*, Tragovi, br. 3, Livno 1985, 40-70.

Karanjac 1909
Karanjac, D. *Srpska konfesionalna osnovna škola u Livnu*, Školski vjesnik, Sarajevo, 16 (1909.), br. 5, 6, 7, 8-10, 11-12.

Katalinić 1920
Katalinić, D. *Neprilike s Narodnom osnovnom školom u Livnu*, Hrvatska sloga, br. 76, Sarajevo, 10. 4. 1920.

Kronika Franjevačkog samostana Gorica
Kronika Franjevačkog samostana Gorica, sv. I., 1833. – 1962.

Kruševac 1963
Kruševac, T. *Srpska realka – Gimnazija u Sarajevu*, Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. III., Sarajevo 1963, 91-124.

Krzović 1987
Krzović, I. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878. – 1918*, Sarajevo 1987.

Madžar 1972./73
Madžar, B. *Djelovanje Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od osnivanja 1909. do kraja austrougarske uprave*, Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. XII-XIII, Sarajevo 1972/73, 201-237.

Manđeralo 2019
Manđeralo, S. *Lučonoše. Prilozi proučavanju livanjskog školstva,* Sarajevo/Zagreb 2019.

Marković 1923
Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Marković
Marković, S. *Franjevci i škole u Livanjskom polju* (rukopis, nedatirano)

Matijević 2017
Matijević, Z. *Viribus unitis. Hrvatska politička emigracija pod katoličkim skalpelom Žarka Vlahe*, Hercegovina, br. 3, Mostar 2017, 213-246.

Matković 1998
Matković, H. *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.): hrvatski pogled*, Zagreb 1998.

Mulalić
Mulalić, M. *Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja*, Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopis, nedatirano, sig. IV-178a, Sarajevo, 42-44.

Nametak 2004
Nametak, A. *Sarajevski nekrologij*, Sarajevo 2004.

Papić 1984
Papić, M. Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918. – *1941.)*, Sarajevo 1984.

Pejanović 1953
Pejanović, Đ. *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do 1941.*, Sarajevo 1953.

Piralić 2011
Piralić, A. *Stoljeće gimnazije u Bihaću (1911. – 2011.)*, Bihać 2011.

Selimović 2018
Selimović, S. *Organizacija i rad državnih gimnazija u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine*, Arhivska praksa, br. 2, Tuzla 1918, 156-174.

Tadić 1992
Tadić, N. *Prohujalo s ponosom* (neobjavljeni rukopis), Split 1992.

Tadić 2000
Tadić, D. *Karaulina prosvjetna djelatnost*, Pro populo. Život i djelo fra Lovre Karaule (1800. – 1875.), Sarajevo 2000, 132-150.

Tadić 2012
Tadić, D. *Uspon i stradanje hrvatskog građanstva u Livnu tijekom 19. i 20. stoljeća,* Zbornik Pasionske baštine, br. VII. i VIII., Zagreb 2012, 502-517.

Tadić 2013
Tadić, D. *Livanjski Kaići*, Zagreb 2013.

Tadić 2014
Tadić, D. *Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 240-282.

Tadić 2020
Tadić, D. *Pučki tribun Ivan* Čelan, Župa Čuklić od postanka do danas, Sarajevo 2020, 275-337.

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1926
Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, IV. izdanje, Beograd 1926.

Vračić, Kovačić 1996
Vračić, B., Kovačić, A. *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog (1845.-1995.)*, knj. II., Družbine filijale, Zagreb 1996.

Vrgoč 2003
Vrgoč, M. *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*, Sarajevo – Zagreb – Livno 2003.

Vrgoč 2004
Vrgoč, M. *Franjevačka bogoslovija u Livnu (1905-1909)*, Bosna franciscana, XII (2004.), br. 20, Sarajevo 2004, 178-218.

Vrgoč 2005
Vrgoč, M. *Gorica – učilište Bosne Srebrene od 1858. do 1905.,* Bosna franciscana, XIII (2005.), br. 22, Sarajevo 2005, 43-86.

The First Gymnasium of Livno (1919 – 1929)

Keywords: gymnasium, Livno, Kingdom of SHS, Bosnia and Herzegovina, Urumović

In 1886, a trade school was opened in Livno, one of the most important schools in the history of Livno education. Throughout the period of its existence (1886 – 1920), great teachers worked at this school, and among them was also the most important Croatian poet of realism Silvije Strahimir Kranjčević. The contribution of excellent teachers of the trade school in the education and upbringing of many generations of Livno residents was immeasurable. However, already at the end of the XIX century, skilled Livno merchants and craftsmen began to realise that incomplete secondary education made it impossible for their children to enrol in colleges in the Monarchy and that Livno began to lag significantly behind some other areas (especially in relation to Travnik and Mostar). The decision to open a gymnasium in Livno was first made in May 1914, but the beginning of the First World War prevented its realisation. Twenty years of efforts by the authorities of the Livno city municipality and its citizens to obtain a gymnasium bore fruit, and on September 25, 1919, Alexander, the heir to the throne of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, issued a decree allowing the opening of a gymnasium in Livno. Thus Livno got its gymnasium, the most beloved school in Yugoslav society in the interwar period. This type of school enabled access to university education and higher careers, and also raised hopes for bureaucratic employment based solely on secondary education. Due to the poor and inconsistent educational policy pursued by the state Ministry of Education, the gymnasium of Livno went through turbulent situations throughout its operation (1920 – 1929). After a series of incomprehensible decisions made to the detriment of students and parents, a final decision followed, quite unexpectedly. The first gymnasium of Livno was closed and liquidated in the autumn of 1929.

Josip Gelo

Dušobrižnički rad i izbjeglički život fra Srećka Perića

'a Srećko Perić Fra Srećko Perić Fra Srećko Perić Fra Srećko Perić Fra Srećko Perić Fra Sreć

DUŠOBRIŽNIČKI RAD I IZBJEGLIČKI ŽIVOT FRA SREĆKA PERIĆA

Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica Livno
Gorička cesta b.b.
80101 Livno
josipgelo193@gmail.com

UDK: 929Perić, S271
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. III. 2021.
Prihvaćeno: 5. VII. 2021.

Na temelju analize pisama i arhivske građe sačuvane u Franjevačkom samostanu na Gorici u Livnu, pisama sačuvanih u arhivu splitske provincije u samostanu Gospe od Zdravlja i na temelju dosad objavljenih radova i članaka o fra Srećku Periću ovim radom i iznesenim činjenicama želi se dodatno rasvijetliti život i rad ovog, onodobnu režimu „spornoga" franjevca provincije Bosne Srebrene, koji je nakon II. svjetskoga rata morao živjeti život izbjeglice u dalekoj Venezueli. Njegov svećenički život i rad može se promatrati i vrjednovati prije svega uvidom u njegov misionarski rad u Nišu, njegove aktivnosti tijekom predratne i ratne opasnosti i sagledavanjem njegova misionarskoga rada u Venezueli.

Ključne riječi: fra Srećko Perić, misije, izbjeglica, ekumenizam, ustaše, komunizam, Magnum crimen, pastoral, Rim, Niš, Venezuela

Uvod

Fra Srećko Perić, franjevac provincije Bosne Srebrene, jedan je od svećenika koje je najviše napadao režimski tisak u vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). U očima onodobnih političkih struktura bio je zločinac dok je za one koji su ga poznavali i s njim živjeli bio svećenik potpuno predan svome svećeničkome pozivu, vođen idejom ekumenizma i misijskoga rada posebno gajeći pobožnost prema euharistiji i Gospi.[1] Budući da su komunisti u vrijeme II. svjetskoga rata i u poslijeratno vrijeme gledali u Katoličkoj Crkvi jednoga od glavnih neprijatelja, pogubili su brojne svećenike i uz to su u montiranim procesima u poslijeratno vrijeme zatvarali mnoge svećenike po jugoslavenskim zatvorima kao neprijatelje države.[2] Zločine nad svećenicima u II. svjetskom ratu i poslijeratne progone svećenika, a time i Katoličke Crkve, opravdavali su smišljenim sotoniziranjem i optužbama svećenika poput fra Srećka Perića. On je kao misionar u Srbiji tijekom svoga desetogodišnjega misionarskoga rada osjetio raspoloženje srpske politike i Pravoslavne Crkve prema Hrvatima i Hrvatskoj. Ni godinu dana nakon njegova dolaska u Niš Puniša Račić će izvršiti atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu

[1] APS, Iv. Jur. (kut. 15/2).

[2] Karaula, 2014, 53-376.

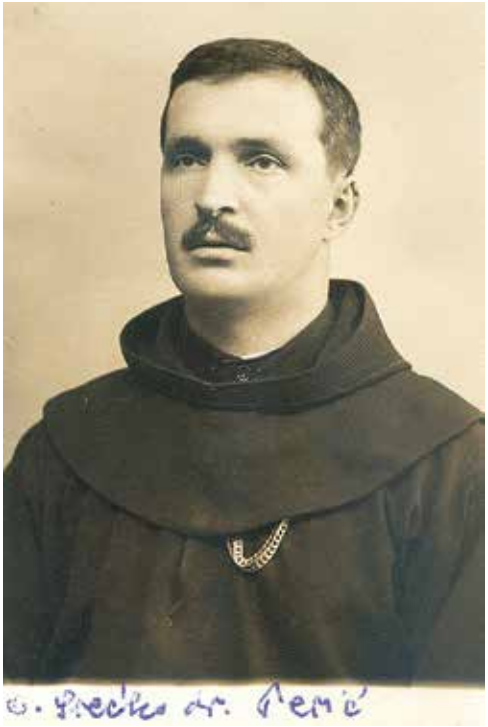

Sl. 1. Fra Srećko Perić (AFSG)

na članove hrvatskoga narodnoga vodstva.[3] Nakon povratka iz misija u Srbiji otvoreno se borio za hrvatske nacionalne interese. Za sebe je sam rekao da se *svim sredstvima borio protiv bezbožnog komunizma i velikosrpskih ideja* i upravo će to biti glavni razlog njegova sotoniziranja, optužbe i progona. U vrijeme postojanja SFRJ nitko se od njegove subraće iz Provincije nije usudio napisati bilo što u njegovu obranu. Tek je nakon raspada SFRJ fra Bono Vrdoljak 1993. objavio rad *U spomen fra Srećku Periću 1896. – 1978.*, a potom i fra Miro Vrgoč objavljuje radove: *Izvješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca o ulozi franjevaca u pokolju Srba u Livanjskom kotaru 1941. godine* i *Fra Srećko Perić (1896. – 1978.) uz stotu obljetnicu rođenja.*

Čitajući arhivsku građu iz ostavštine fra Srećka Perića, fra Jakova Kuprešanina i fra Borisa Baruna, koja se čuva u arhivu franjevačkoga samostana Gorica (pisma, dokumenti i životopis), arhivsku građu (pisma) iz ostavštine dalmatinskoga franjevca fra Ivana Jurića, pohranjenu u arhivu splitske provincije, zatim *Magnum crimen* Viktora Novaka i radove drugih režimskih autora, lako je uočiti da postoje dvije „istine" dijametralno različite. Objavljeni su brojni znanstveno nerelevantni tekstovi koji su fra Srećka jednostrano i neutemeljeno obradili. On se sam smatrao unaprijed osuđenim i tek je pred kraj života napisao odgovor na Novakove optužbe *Neke od mnogih izmišljotina i laži u Novakovoj „Magnum crimen"*, koji je objavljen u *Hrvatskoj reviji* 1979. godine (München – Barcelona).[4] Postavlja se logično pitanje je li moguće da franjevac, koji je franjevačku krjepost *služiti Gospodinu u veselju* smatrao glavnom krjepošću, čovjek duhovnoga profila kakvoga je bio fra Srećko, pozove ustaše na počinjenje zločina ili sam počini zločin. Sačuvana pisma koja on kao izbjeglica razmjenjuje s franjevcima, pogotovo koji su živjeli izvan SFRJ, omogućuju puno pouzdaniju i cjelovitiju spoznaju o njemu samome. U njima on piše otvoreno i jasno ne koristeći se šiframa. Navedena arhivska građa pruža nam, također, uvid u to što su o njemu mislili i govorili onodobni predstavnici političkih i civilnih struktura, pogotovu oni s kojima je surađivao kao misionar u Nišu. Ovaj rad donosi analizu djelovanja fra Srećka Perića, temeljenu na relevantnim povijesnim izvorima koji omogućuju pouzdaniju spoznaju o njemu samome i spoznaju o navodnom zločinu koji mu je pripisan. Sačuvana prepiska, govori, zapisi, *curriculum vitae*, dokumenti koji se čuvaju u navedenim arhivima pružaju cjelovitiji uvid u njegov duhovni profil, zatim u njegov život i rad kao kapelana, profesora, odgojitelja, misionara, župnika u livanjskome kraju i izbjeglice u Venezueli.

[3] Fra Srećko svjedoči o raspoloženju koje je vladalo nakon atentata koji je izvršio Puniša Račić. On piše kako je javnost u Srbiji bila razočarana neuspjehom atentata na Radića i raspoložena nakon njegove naknadne smrti. Hrvatskim vojnicima oduzeto je oružje, a srpske su novine o svemu tome ružno pisale. Usp. AFSG, Jak. Kupr, 18, dopisba – pisma fra Srećka Perića, kut. 77/3; AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[4] AFSG, Sr. Per. 4/6, kut. 60.

Život od ređenja za svećenika do misijskoga djelovanja u Srbiji

Fra Srećko Perić rođen je 19. rujna 1896. godine u Crnom Lugu od oca Jakova, zvana Paškić, i od majke Janje, r. Vulić. Kršten je 22. rujna iste godine i na krštenju je u djedovo ime dobio ime Paško.[5] Njegov djed Paškal bio je kuhar kod fratara u Sinju i iz Sinja se na poziv Alibega Firdusa preselio u Bosansko Grahovo. Kad je jednom prigodom kod fratara u Sinju svratio Alibeg Firdus, gospodar kotareva Livna, Glamoča i Duvna, pitao je fratre da mu preporuče jednu katoličku obitelj koja bi s njim pošla u Crni Lug čuvati njegova lovišta i voćnjake. Uz pristanak fratara fra Srećkov djed Paškal odlazi s Alibegom Firdusom i nastanjuje se s obitelji u sredini s većinskim pravoslavnim življem. Fra Srećko je imao brata Marka i sestre Anđu i Maru. Već kao dijete napustio je roditeljski dom i otišao u Livno k župniku fra Anđelu Ćuriću gdje je pohađao pučku školu. Krizman je u Livnu 4. srpnja 1909. godine, a krizmeni kum bio mu je Luka Kaić, odnosno fra Anđeo Kaić. Nakon završetka pučke škole 1910. godine upisao se u Franjevačku veliku gimnaziju u Visoko. Dolaskom u Visoko bio je urednik đačkoga lista *Ljiljan*.[6] Godine 1916./17. završio je 6. razred gimnazije i stupio u franjevački red. U Fojnici je obukao franjevački habit, a u novicijat ga je primio provincijal fra Lovro Mihačević 2. kolovoza 1914. godine.[7] Ulaskom u novicijat uzeo je redovničko ime Srećko (sl. 1). Godinu novicijata proveo je u Kraljevoj Sutjesci nakon čega je nastavio studij bogoslovije u Sarajevu. Za svećenika je zaređen 20. svibnja 1920., no ubrzo nakon toga, uz preporuku tajnika Provincije fra Serafina Sarića, odlazi na Internacionalni kolegij sv. Antuna u Rim gdje se upisuje na papinski Orijentalni institut na studij za sjedinjenje crkava.[8] Obranivši tezu iz ekumenske teologije, stekao je titulu doktora 18. siječnja 1922. godine. Profesori u diplomatskoj školi vatikanskoga sveučilišta savjetovali su mu da od Provincije zatraži dopuštenje i ostane još jednu godinu u školi vatikanske diplomacije. Uvjeravali su ga kako bi ta vrsta škole mogla biti vrlo korisna samoj Provinciji, no provincijal Marić tražio je njegov povratak u Provinciju. Nakon povratka u Provinciju 23. travnja 1923. provincijska ga je uprava postavila za kapelana na Plehanu gdje je ujedno radio kao vjeroučitelj u školi. Kao prosvjetni djelatnik usprotivio se politici koju su u škole uvodili jugoslavenski činovnici preko svojih pristaša. Srpska djeca, kako navodi, mogla su u školi špocati Stjepana Radića, a tko bi od hrvatske djece rekao bilo što protiv Nikole Pašića bio bi izbačen iz srednje škole. Tražio je da se među učenike ne uvodi ovako zatrovana politika i u tom su ga podupirali, kako navodi, čak i režimski profesori.[9] Jednom prigodom dok je čistio kapelansku sobu, našao je velik broj *Glasnika sv. Ante* iz vremena Eugena Matića i podijelio ih je katoličkoj djeci. To se dogodilo u vrijeme izbora u Kraljevini Jugoslaviji. *Glasnike* su od katoličke djece uzimala pravoslavna djeca pa su ih počeli čitati i njihovi roditelji. Protiv fra Srećka je pokrenuta tužba kod ministra Pribićevića zbog navodnoga raspirivanja mržnje među srpskom djecom. Pribićević je odmah naredio policijsku istragu. Ispitali su ga kotarski predstojnik Drakulić i crnogorski oružni zapovjednik. Kad im je objasnio da je riječ o vjerskome glasniku, koji je prošao crkvenu cenzuru, oslobodili su ga krivnje.[10] U travnju 1923. premješten je u

5 AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba, curricilum vitae, kut. 77/3.

6 AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba, curriculum vitae, kut. 77/3.

7 Primanje u novicijat bilo je predviđeno na blagdan sv. Petra i Pavla, ali zbog ubojstva Franje Ferdinanda i supruge mu Sofije odgođeno je za 2. kolovoza 2014. godine. (AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba, kut. 77/3)

8 U tekstovima koje je on objavljivao uglavnom se može iščitati ekumenska i misijska tematika. Tema njegove doktorske disertacije ekumenizam. Doktorirao je 18. siječnja 1922. na Orijentalnom institutu u Rimu s tezom *Rasprava Grka i Latina o čistilištu na Ferrarsko-Firentinskome saboru*. (Perić, 1979, 529; Vrgoč, 1996a, 131-132; 2003, 225; AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba, curriculum vitae, kut. 77/3)

9 AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba – pisma fra Srećka Perića, kut. 77/3.

10 Fra Srećko navodi da su novine *Balkan* iz Beograda i *Čokorilova riječ* iz Sarajeva pisale kako je crno-žuti fratar fra Srećko Perić za vrijeme izbora raspirivao mržnju prema Srbima i traži se njegovo strogo kažnjavanje radi mira, reda i pravde i njegova likvidacija. (AFSG, Ja. Kup. 18, dopisba – pisma fra Srećka Perića, kut. 77/3)

Livno za katehetu u gimnaziji. Sljedeće godine postavljen je za profesora na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu i do školske godine 1926./27. predaje crkvenu povijest i patrologiju, povijest franjevačkoga reda i Provincije te crkveno pravo, redovničko pravo i pedagogiju. Tijekom 1926. godine vršio je, također, dužnost meštra bogoslova. Pokrenuo je i ujedno bio članom uredništva *Kalendara sv. Ante* za 1926., 1927. i 1928. godinu.[11] Tekstove koje je objavljivao ticali su se uglavnom ekumenizma, franjevaštva i misijskoga rada. U svibnju 1927. godine fra Srećko odlazi u misije u Srbiju i postaje župnikom u župi Niš.

Dolazak fra Srećka Perića u župu Niš i njegovi prvi misijski koraci

Godine 1851. papa Pio IX. postavio je đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera za apostolskoga upravitelja za cijelu Kraljevinu Srbiju. Tu je dužnost obavljao 45 godina. Usprkos njegovim panslavenskim idejama, Srbija ga nije željela zbog njegovih veza s Austrijom, stoga se vlada Srbije 1854. godine obraća provincijalu Bosne Srebrene Martinu Nediću i bosanskom apostolskom vikaru fra Marijanu Šunjiću tražeći da bosanski biskup bude mjerodavan za katolike u Srbiji i tamo pošalje bosanske franjevce.[12] Zbog dušobrižničkih potreba, a na zahtjev biskupa Strossmayera i odobrenje Svete Stolice, u Srbiju 1883. godine dolazi barnabit o. Cesare Tondini de Quarenghi koji je za dvije godine svoga rada utemeljio misije i škole za katolike u Nišu i Kragujevcu. Sljedeće godine papa Leon XIII. osnovao je *Misio Catholica pro toto regno Serbiae*, koja je bila u rangu apostolske administrature.[13] Na novoosnovano misijsko područje u Nišu 1884. godine došao je prokušani misionar iz Bugarske Willibald Czock. On je u Kraljevini Srbiji imao vrlo tešku i zahtjevnu misiju.[14] U Nišu je 1887. godine započeo gradnju župnoga stana i crkve posvećene Srcu Isusovu. Dvije godine poslije otvorio je i katoličku školu u kojoj je bio gotovo jedini učitelj. Samo tri godine poslije srpska mu je vlada zatvorila školu. Zbog sukoba sa Strossmayerom, Czock napušta Srbiju 1897. godine.[15]

Poslije balkanskih ratova (1912./1913.) broj katolika u Srbiji gotovo se udvostručio. Da bi ugušila utjecaj Austrije nad katolicima u Srbiji, srpska je vlada pristupila trajnu uređenju odnosa sa Sv. Stolicom. Konkordat sa Svetom Stolicom, sklopljen 2. rujna 1914., jamčio je katolicima u Srbiji punu slobodu vjeroispovijedanja i djelovanja u skladu s državnim zakonima. Po konkordatu se u Srbiji osniva crkvena pokrajina s beogradskim biskupom na čelu, ali zbog nastala rata konkordat nije bio proveden. Tek sa stvaranjem nove jugoslavenske države odnos prema Katoličkoj Crkvi ulazi u novu fazu.[16] Ministarstvo vjera uputilo je zahtjev provincijalu Bosne Srebrene da za župnika u Beogradu postavi nekoga od bosanskih franjevaca. Provincijska je uprava postavila za župnika fra Jaku Pašalića. Već 4. lipnja 1919. godine *Propaganda fide* preko generala

[11] U svome curriculumu vitae, koji se čuva u ostavštini fra Jakova Kuprešanina, on piše da je u slobodno vrijeme kroz cijelo svoje školovanje u Visokom, a napose noću, radio u uredništvu Glasnika sv. Ante koji je uređivao fra Eugen Matić, zvani Narcis Jenko. (AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3; Vrgoč, 2003, 225-226)

[12] Srpska kneževska vlast tražila je pravo postavljanja katoličkih svećenika za svećenike u Srbiji. Uz to je inzistirala da slavljenja blagdana budu zajedno s pravoslavcima po starom kalendaru. Biskup i provincijal nisu prihvatili postavljene uvjete, nego je crkveno i provincijsko poglavarstvo 1855. godine poslalo svoje uvjete srpskoj kneževskoj vladi. Od Vlade su tražili dopuštenje za gradnju katoličke crkve u Beogradu, preuzimanje obveze plaćanja i financiranja svećenika, mogućnost obavljanja javnih tijelovskih procesija uz sudjelovanje i nazočnost vojske, javno nošenje pričesti bolesnicima te mogućnost javnih i svečanih pokopa. (Barun, 2003, 498-510)

[13] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[14] Srpska vlada i srpska pravoslavna crkva ograničili su mu kretanje. Svećeničku službu mogao je obavljati samo u svojoj kapelici u Nišu dok mu je to bilo zabranjeno izvan Niša. Ni umrle nije mogao pokapati. S vremenom se situacija ipak popravila i mogao je obilaziti i pastorizirati katolike, kojih je po rudnicima i gradilištima u Srbiji bilo negdje oko 3.000. On se posebno zalagao za samostalnost Crkve od političkih vlasti. (AFSG, Sr. Per. 3; 4/2, kut. 60)

[15] Barun, 2003, 505.

[16] Barun, 2003, 507-508.

franjevačkoga reda šalje dopis provincijalu Bosne Srebrene u kojem ga izvješćuje kako se Rim *veseli što je bosanskim franjevcima božja providnost namijenila misiju na Balkanu*.[17] Od 1920. do 1927. godine u župi Niš je Ferdinand Hrdy, rodom iz Češke. Kad je 1924. godine na zahtjev nadbiskupa Rodića župa Niš potpala pod Beogradsku nadbiskupiju, on je zaželio u nju dovesti bosanske franjevce. Među bosanskim franjevcima postojala je stalna želja za misijskim djelovanjem i neki od njih željeli su ići u istočne zemlje. Uz fra Srećka Perića želju za radom među *istočnom braćom* pokazivao je i fra Rok Barišić. Svjestan ljubavi Sv. Oca i generala franjevačkoga reda prema istočnoj Crkvi u pismu poslanu generalnom definitoru i delegatu fra Dominiku Mandiću izrazio je želju poći *među našu braću, koju je istočni raskol istrgnuo iz majčinskoga krila sv. katoličke Crkve*. On upoznaje fra Dominika da želi učiti ukrajinski i bugarski jezik. Radi približavanja pravoslavlju i ostvarivanja ekumenizma predlaže da se od Sv. Oca i generala reda zatraže dopuštenja za slavljenje liturgije po istočnome obredu i o tome traži Mandićevo mišljenje i savjet.[18] Želja za radom u misijama i na planu ekumenizma posebno je bila izražena kod fra Srećka Perića. U nedatiranu pismu, vjerojatno pisanu 1925. godine, naslovljenu na Reverenda Badisija Expriana, on spominje pismo koje je odaslao tajništvu franjevačkih misija u Italiju kojem ih je upoznao da Bosna Srebrena želi prihvatiti misije u Srbiji. U pismu je, također, tražio od uprave franjevačkoga reda da obveže provincijski definitorij na sudjelovanje na misijskome kongresu 1925. godine. Već tada u istome pismu on piše: *Ja imam želju biti misionar. Možda će doći vrijeme kada ću otići za Rusiju ili Srbiju. Radeći sada u Bosni pripremit ću se za ovu misiju*.[19] Na njegovu želju biti misionar među *istočnom braćom* vjerojatno je najviše utjecalo njegovo stečeno pozitivno iskustvo suživota s pravoslavcima u Crnom Lugu.[20] U vrijeme proslave tisućite obljetnice krunidbe kralja Tomislava na Duvanjskome polju 1925. Godine beogradski nadbiskup fra Rafael Ivan Rodić zatražio je od provincijske uprave jednoga fratra koji bi bio spreman ići u župu Niš. Kako se nitko nije usudio ići u Srbiju, javio se fra Srećko. Budući da je bio profesor na bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, provincijska se uprava s tim nije odmah složila, no, znajući sredinu u kojoj je kao dijete odrastao i poznajući njegove kvalitete, ocijenili su kako bi upravo on mogao biti najprikladnija osoba za misijski rad u Srbiji. Dobio je dopuštenje za odlazak, ali pod uvjetom ponovnoga povratka na bogosloviju.[21] U mjesecu svibnju 1927. godine stigao je fra Srećko u župu Niš. Kako je župnik Hrdy neplanirano morao napustiti Srbiju, fra Srećko nije imao priliku susresti se s njim. O vjerskim prilikama i stanju u župi upoznavao se čitanjem matičnih knjiga i razgovarajući sa svima onima do kojih bi sam došao. Dolaskom u Niš zatekao je prazan i opustošen župni stan. Jedino je sobica župnoga ureda ostala u redu i netaknuta. Sve je ostalo odneseno, čak su i zastori na prozorima bili odrezani. U župnome uredu dočekao ga je Toma Chadim sa svojom suprugom. Oni su ga donekle upoznali s prilikama u župi. O situaciji u župi razgovarao je i s crkvenim ocima Ivanom Kovačem i Franjom Jarom. Slovenski vojni svećenik Alojzije Dejak predao mu je ključeve crkve i ključeve kuće vojnoga svećenika Milana Crneka, koji je bio prije njega. Crkva je bila uglavnom u redu. Po dolascima vjernika na nedjeljne mise mogao je zaključiti da je vjersko stanje u župi vrlo slabo.[22] Čitajući matične knjige, fra Srećko se osobito zanimao za obitelji sa školskom djecom. Napravio je popis škola i ravnatelja škola kojima su djeca pripadala. Od ravnatelja je tražio i dobio popis učenika katoličke vjere. Pratio je život i rad svojih župljana i zapisivao pedantno sve ono što

[17] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60; Barun, 2003, 508.

[18] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[19] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[20] To je vjerojatno bilo presudno i u odabiru ekumenske teme za njegovu doktorsku disertaciju tijekom studija na papinskom Orijentalnom institutu u Rimu.

[21] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[22] Na jutarnju sv. misu dolazilo je 20-ak osoba, a na pučku 30-40. (AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60).

je bilo karakteristično kako za pojedinca tako i za pojedinu obitelj.[23] Njegov dušobrižnički rad znatno je bio olakšan dolaskom njegove sestre Marije, koja ga je posvuda pratila radeći kućanske poslove. Na početku svoga djelovanja uspostavio je kontakt s vojnim i civilnim vlastima posjetivši bana Moravske banovine i zapovjednika armije generala Božidara Tersića.[24] Oni su mu vrlo brzo uzvratili posjet. Trudio se uspostaviti kontakte i s pravoslavnim svećeničkim krugovima. Posjetio je i niškoga vladiku, no on mu posjet nije uzvratio. U vrijeme katoličkih i pravoslavnih božićnih blagdana redovito je posjećivao predstavnike Pravoslavne Crkve, nositelje civilnih i vojnih vlasti, istaknute pojedince i običan puk. Radi što bržeg i boljeg afirmiranja katoličanstva i osobnoga afirmiranja odlučio se izboriti za uvođenje katoličkoga vjeronauka po školama. Najavio je svoje dolaske direktorima niških škola i odmah obišao Mušku gimnaziju, Žensku gimnaziju, Trgovačku akademiju, zatim pučke škole. Obratio se i ravnateljima pučkih škola organiziranima pri rudnicima: Senjskom rudniku, Ravnoj Reci, Barama, Sisevcu, Vrškoj Čuki, Prahovu, Dobroj sreći, Sukovu i Caribrodu. Iz kontakta s direktorima škola saznao je da se broj katoličke djece kretao u prosjeku od 20 do 30 učenika. Odmah na početku školske godine 1927./28. odlučio je vjeronaučnu pouku prebaciti iz prostorija župnoga ureda u niške škole.[25] Uvođenje vjeronauka u škole direktorima je opravdavao činjenicom kako je u interesu i vjeronauka i pedagogije da se učenici ne šalju izvan školske zgrade jer u tom slučaju mogu kasniti ili nikako ne doći na sate vjeronauka. Naišao je na potporu i razumijevanje svih direktora izuzev direktora u Muškoj gimnaziji u Nišu, koji je to odbijao uz ispriku da nema slobodne učionice. Budući da je fra Srećko dobro poznavao zakonske propise i organizaciju u školama, na njegovo mu je odbijanje odgovorio: *Ja Vam otvoreno kažem, ako ovo ne uradite imat ćete sa mnom posla i na Ministarstvu*. On je znao da državne škole posjećuju djeca svih vjeroispovijesti pa prava koja pripadaju drugima moraju ostvarivati i djeca katolika. Izborio se za uvođenje katoličkoga vjeronauka u škole, a direktorima je nakon kratka vremena stigao i dopis od ministarstva kojim se fra Srećko imenuje katehetom za katoličku vjeru s pravom naknade 20 dinara po održanu satu.[26]

U svom pastoralnom radu želio je, također, doći do rudara katolika, upravitelja i nadzornika rudnika. Oni su bili zapušteni u svome vjerskome životu. Slao je direktorima dopise, obilazio rudare katolike, pravio planove obilaska rudnika najavljujući rudarima dan svoga dolaska.[27] Prigodom svoga posjeta rudnicima održavao je sate vjeronauka za djecu rudara i po potrebi bi podjeljivao sakrament krštenja, ženidbe ili bolesničkoga pomazanja. Sa sobom je uglavnom nosio dva kovčega: jedan s liturgijskim ruhom i posuđem, a drugi s knjigama, katekizmima i molitvenicima na raznim jezicima koje bi dijelio djeci rudara. U svom pastoralnom radu nastojao je svugdje odabrati pomagače, a to su uglavnom bili nadzornici ili upravnici u rudnicima. U Senjskom rudniku pomagao mu je sam direktor rudnika Dojčanski, zatim upravnik Bertolan i njihovi pomoćnici Skobrić, Deletiša i Radić. U birokratskim poslovima veliku mu je pomoć dao Šimić, siroče rodom iz Banje Luke. Njega je susreo u Kruševcu prigodom slavljenja sv. mise i poveo ga sa sobom u Niš.[28] Mise je uglavnom slavio u prostorijama rudnika:

[23] Uglavnom piše o višim i nižim vojnim časnicima, službenicima, namještenicima iz svih dijelova države, koji su došli u ove krajeve kao posljedica politike miješanja stanovništva koja se provodila u Kraljevini Jugoslaviji. (AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3; AFSG, Sr. Per. 4, kut. 60)

[24] AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3.

[25] Na teritoriju župe fra Srećko nabraja gimnazije u Aleksincu, Paraćinu, Pirotu, Čupriji, Kruševcu, Kraljevu, Čačku, Užicama, Negotinu, Zaječaru, Leskovcu, Vranji, učiteljsku školu u Knjaževcu i dvije male gimnazije u Prokulju i Surdulici. (AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3)

[26] AFSG, Sr. Per. 4/3, kut. 60.

[27] AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3.

[28] Šimićeva sestra upoznala je fra Srećka kako ju je zaveo jedan Srbin, kojemu je priležnica, a on ne podnosi njezina brata. On je uzeo siroče sa sobom govoreći kako ono ne treba proživljavati sestrinu sudbinu. Kod fra Srećka je Šimić ostao dvije godine. (AFSG, Ja. Kup. 19, kut. 77/3)

Senjskoga rudnika, Ravne Reke, Bare, Sisevaca i Aleksinaca.

Brigu za duhovnu izgradnju i odgoj vojnika katolika, koji su se nalazili u Srbiji, smatrao je posebno važnim zadatkom svoga pastoralnoga rada, stoga je nastojao doći do svakoga vojnika koji se nalazio na odsluženju vojnoga roka u Nišu. Vjerovao je da će upravo rad s vojnicima donijeti dobre duhovne plodove i pronijeti franjevačko ime. Iako pastoralni rad u vojsci nije bio obiman, ako ga se usporedi s cjelokupnim radom u župi, fra Srećko ga je ipak smatrao vrlo važnim. Taj je rad bio vidljiv i kao takav jačao je ulogu i značaj franjevaca u duhovnoj izgradnji vojnika u Srbiji. Vojnike i časnike katolike sve je više uključivao u život župe. Kad je odlučio na blagdan Tijelova izići na gradske ulice s tijelovskom procesijom, želio je vidjeti u procesiji sve vojnike i časnike katolike iz niške vojne oblasti. Sa svojom namjerom upoznao je njihova vojnoga generala Božidara Tersića, koji je bio vrlo utjecajan na kraljevskome dvoru i u vladi Kraljevine Jugoslavije. Njega je molio da mu za tijelovsku procesiju ustupi vojnu glazbu. General Tersić obećao mu je ustupiti glazbu i izvršio sve što je fra Srećko od njega tražio.[29] Krećući se niškim ulicama tijelovska je procesija izvukla mnoštvo građana na gradske ulice i pretvorila se, kako reče fra Srećko, u povijesnu procesiju.[30]

Materijalne političke i vjerske okolnosti fra Srećkova djelovanja u Srbiji

Misionarski rad u Srbiji bio je vrlo težak. Njega su s jedne strane otežavali negativan utjecaj i odnos Srpske pravoslavne Crkve prema Katoličkoj Crkvi i njezinim svećenicima, a s druge, pak, strane političke prilike koje su u to vrijeme bile vrlo složene. Već sljedeće godine nakon fra Srećkova dolaska u Srbiju, 20. lipnja 1928. godine Puniša Račić je u Narodnoj skupštini u Beogradu izveo atentat na hrvatske zastupnike i na zastupnika Stjepana Radića, a 6. siječnja 1929. godine kralj Aleksandar Karađorđević proglasit će diktaturu.[31] Djelujući u takvim okolnostima, nastojao je iskoristiti svaku prigodu kako bi što bolje upoznao svoje župljane. Bio je neumoran u obilascima vjernika, razgovorima i dogovorima vodeći uvijek brigu o informiranju svojega provincijskoga starješinstva, gvardijana samostana u Beogradu i nadbiskupskoga ordinarijata u Beogradu o stanju na terenu. Nije se ustručavao otvoreno reagirati kada bi zbog nemarnosti ili neodgovornosti pojedinih svećenika ili čak provincijske uprave bio ugrožen misijski rad u u Srbiji. Rad među katolicima u Srbiji bio je otežan i zbog lošeg materijalnog stanja, nedovoljnog broja svećenika, nesnalaženja pojedinih svećenika u novonastalim prilikama i neodgovarajućeg odnosa Provincije prema misionarima u Srbiji. O materijalnim prilikama u kojima se nalazila Katolička Crkva i misije u Srbiji najbolje se može iščitati iz dopisa koji su 17. travnja 1931. poslali na kapitul Bosne Srebrene fra Srećko Perić i župnici župa Smederevo i Šabac. Isti dopis fra Srećko je 10. svibnja 1931. uručio vizitatoru o. Trohi. Nezadovoljni potporom provincijske uprave i nerazumijevanjem stanja u župama po Srbiji oni pišu sljedeće: *Provincija koja je preuzela pastorizaciju katolika u Srbiji u svoje ruke i poslala svoje sinove u Srbiju samim tim je preuzela pred Bogom i pred vjernicima na sebe velike moralne i materijalne obveze. Mi smo u savjesti dužni da svima Vama posve otvoreno kažemo: Provincija nas je ovamo poslala Provincija nam mora pomoći. Kako? Provincija mora tražiti puta i načina. Kada je Provincija znala u svoje vrijeme preuzeti pastorizaciju u Srbiji sada je dužna znati tu pastorizaciju prema normi slave Božje i spasenja vjernika rukovoditi.*[32]

Nadalje oni govore o nesnosnim problemima u njihovu pastoralnome radu navodeći kako

[29] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[30] AFSG, Ja. Kup. 19, kut. 77/3; Glasnik Beogradske nadbiskupije, 30. IX. 1934, 2.

[31] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[32] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

su vjernici mnogobrojni, svih jezika i nacija, raspršeni diljem Srbije, a svećenika je malo i ne mogu ih fizički pokriti. Iako je najviše Slovenca i Hrvata, problem s kojima se susreću u pastorizaciji jest i nepoznavanje jezika kojim govore ostali katolici u Srbiji. Župne su crkve male, neodgovarajuće i u vrlo trošnu stanju. Mise su se slavile u ambulantama, privatnim stanovima, školama, kavanama i rudarskim prostorijama. Do mnogih škola bilo je fizički nemoguće doći, stoga su samo jednom ili dva puta mjesečno mogli posjetiti škole u kojima je bio veći broj katoličke djece. Uz sve to, dok je se za pravoslavne svećenike ubirao porez, materijalni položaj katoličkih svećenika nije bio uređen. Oni su kao rješenje postojećih problema vidjeli u većem angažiranju Provincije oko dovršetaka crkve u Beogradu, gradnji crkvi u Smederevu i Nišu, gradnji novih župnih stanova u Smederevu i Nišu i izboru jednog od svećenika bilo iz Beograda bilo iz južne, sjeverne ili središnje Srbije za člana definitorija.[33] Velik problem bosanskim franjevcima misionarima u njihovu djelotvornijem misionarskom radu bio je u tome što im se nisu pokrivali putni troškovi koje su oni imali zbog velike udaljenosti filijala od sjedišta župe kao i troškova koje je zahtijevala katehizacija po školama. Zbog lošeg financijskog stanja i nemogućnosti podmirivanja samostanske takse često je dolazilo do prepiske između fra Srećka, gvardijana samostana u Beogradu i Provincijalata. Putne troškove bosanskim franjevcima za katehizaciju po školama i za slavljenje misa po filijalama nije snosio Nadbiskupski ordinarijat dok je istodobno te iste troškove isusovcima podmirivao biskup prizrenski. Kako fra Srećko nije uspio dobiti financijsku potporu Ordinarijata, obratio se Apostolskoj nuncijaturi i to nunciju Peciniju. To je urodilo plodom i pri Ordinarijatu je osnovan misijski fond iz kojeg su se plaćali putni troškovi, no odlaskom nuncija Pecinija fond je prestao s radom. Župnici u Srbiji smatrali su misije u Srbiji zahtjevnijim i težim negoli u Americi, Aziji i Africi jer su misije na spomenutim kontinentima imale potporu Propagande fide i od svojih sunarodnjaka. Fra Srećko i župnici župa u Smederevu i Šapcu tražili su od starješinstva Provincije skupljanje pomoći po Provinciji i slanje zahtjeva za pomoć Sv. Stolici. Oni su predložili provincijskoj upravi da od Sv. Stolice zatraži da Propaganda fide, odnosno Apostolska nuncijatura, preuzme ovu vrstu troškova.[34] O teškoj materijalnoj situaciji govore i dopisi fra Srećka Perića gvardijanu samostana u Beogradu i Provincijatu u kojem ih upoznaje kako nije u mogućnosti platiti samostansku pristojbu samostanu u Beogradu.[35] U drugom pismu, upućenu provincijskoj upravi veli: *Ja otvoreno kažem da Srbija ne može biti nikakav zlatni rudnik za Provinciju kao što su mnogi govorili, kada se nas ovamo u Srbiju slalo, sve dotle dok naš rad u Srbiji ne prestane biti misionarski kakav je danas i to na žalost u goremu obliku negoli u mnogim vanjskim misijama. Poznata je opet činjenica da redovnici u misijskim područjima imaju materijalnu podršku i svojih provincija. I naša starodrevna Provincija nije valjda nas uputila ovamo radi svoje materijalne koristi toliko koliko radi svoje slave i prošlosti na spašavanje Krvlju Kristovom otkupljenoga stada po svim krajevima Srbije raspršenoga! Tim se u povijesti Provincije obnovila jedna od najljepših stranica njezine historije rada njezinih sinova na Balkanu. I ja kao član Provincije ne mogu dozvoliti da se duh materijalističkim natruhama zamračuje, stoga, i Vas molim da malo drugačije počmete prosuđivati ovaj naš rad...Ako pako ovo moje mišljenje o našem radu u Srbiji ne može službena Provincija kao svoje prihvatiti onda i Vas molim i sve odlučujuće oce Provincije da nas na vrijeme povratite iz Srbije pa da radimo u*

[33] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[34] AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

[35] Dana 28. II. 1939. fra Srećko piše gvardijanu samostana sv. Ante Padovanskog u Beograd nakon što on i diskretorij nisu uvažili njegove molbe za podmirivanje samostanske pristojbe za 1935./36. godinu koju nije u mogućnosti platiti. Ne krije čuđenje da gvardijan kroz tolike godine boravka u Srbiji ne razumije položaj svojih srbijanskih župnika i ne razumije situaciju. (AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60)

Bosni kao i ostala naša braća na istomu terenu i u jednakim prilikama.[36]

Župnici župa u Srbiji u spomenutu pismu upoznaju provincijsku upravu kako na vjerski život katolika štetno utječe život pravoslavnih vjernika, koji su podložni mnogim porocima. Oni navode da su oni u vjeri nemarni, a crkve pohađaju najviše iz nacionalnih motiva. U određenim trenutcima, kao katolički svećenik, fra Srećko se u novoj sredini osjećao nepoželjnim. Pravoslavno svećenstvo uglavnom se odnosilo suzdržano i ne baš naklono prema radu katoličkih svećenika. Ono je *pažljivo i budno prijekim okom gledalo i pratilo kretnje katolicizma u Srbiji i katolički svećenici bili su im često trn u oku.*[37] Svojim vjerskim obredima i objavljivanim tekstovima u tiskovinama uplitali su se u rad katoličkih svećenika, ometali gradnju kapelica i njihov rad. Često je dolazilo i do tužbi kod Ministarstva pravosuđa. Bez obzira na situacije u kojima se nalazio, fra Srećko je uvijek bio jasan u svojim stavovima ne bojeći se nikada iznijeti svoje mišljenje. On tako navodi jednu zgodu koja se dogodila tijekom njegova prvoga putovanja u Brus. Dok je na putu u Brus sjedio za stolom u jednom restoranu u Kruševcu, prišao mu je jedan pravoslavni svećenik, sjeo za njegov stol i počeo optuživati katoličke svećenike za prozelitizam govoreći kako su oni opasnost za prevođenje pravoslavaca na katoličku vjeru. Srećko mu je na to odgovorio: *Ja dolazim po svojoj svećeničkoj dužnosti da pronađem i očuvam katolike u svetoj vjeri od takovih, oprosti na izrazu, vukova ... Vi ćete uskoro vidjeti koliki ću ja broj njih okupiti i na bogosluženje pozvati poštivajući vašu pravoslavnu vjeru sve po zakonima Božjim i državnim.*[38]

Prigodom svečana dočeka požarevačkoga vladike u Ćupriji fra Srećko se želio susresti s njim osobno i pozdraviti ga. Vladiki ga je predstavio prijatelj Arhimandrita iz Senjskog rudnika, no tijekom cijelog prijma vladika je okretao glavu i izbjegavao s njim razgovor. Jednom drugom prigodom 1929. godine direktor Trgovačke akademije, po nacionalnosti Srbin iz Zagreba, stideći se rekao mu je što je govorio protojerej Vidak Otomanović u svojoj propovijedi na misi u sv. Panteleonu: *Mi Srbi imamo samo jednoga neprijatelja u našoj državi, a to je katolička Crkva i njezin papa. Oni prodiru sa kultom sv. Ante i vi Srbi idete na taj kult. Ne idite Bog vas ubio, to nije nikakav svetac da mu nosite cveće i palite sveće, to je lopov i razbojnik.*[39]

U svom pastoralnom radu nailazio je fra Srećko i na pokušaje javnoga diskreditiranja. Policija i detektivi pokušali su ga povezati s Bugarima, koji su u to doba bili neprijateljski raspoloženi prema Kraljevini SHS.[40] Pravoslavni svećenici slali su mu svoje vjernike koji bi mu izražavali želju prelaska na katoličku vjeru s namjerom optužiti ga za prekrštavanje pravoslavaca, no on nije nasjedao na takve zamke, nego se u svom pastoralnom radu posvetio isključivo svojemu stadu.[41] U katoličkim crkvenim krugovima fra Srećko je smatran svećenikom otvorenim ideji ekumenizma i iskrenim zagovornikom dijaloga između dviju Crkava. On je kao takav, uz odobrenje provincijala i generala franjevačkoga reda sudjelovao na IV. Velehradskom kongresu, održanom 1932. godine. Kongres su organizirali štovatelji ćirilo-metodske baštine radi boljeg upoznavanja i približavanja katolika i pravoslavaca te njihova budućega ujedinjenja.[42] Srećkov interes i zauzetost za ideju ekumenizma nije shvaćao čak ni gvardijan samostana sv. Ante u Beogradu fra Josip Markušić. Srećkov odlazak na Velehradski kongres on je tretirao kao šetnju predbacujući mu kako *samostan nije rođen da pridržava suncobran župnicima dok šeću*. Fra Srećko, svjestan kako gvardijan ne razumije njegove ekumenske i misijske težnje, kratko mu je odgovorio: *Moj je put bio idejni put za sveto jedinstvo crkava.*[43]

36 AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

37 AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

38 AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

39 AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

40 Kako navodi fra Srećko, Bugari su gotovo redovito bacali bombe po Nišu i drugim gradovima.

41 AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

42 Vrgoč, 1996a, 134.

43 AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

Slabljenje franjevačke misijske aktivnosti odcjepljenjem župa Zaječar i Ravne Reke od župe Niš

Crkva u Nišu obnovljena je i proširena 1925. godine te je uz nju sagrađen toranj. S vremenom dolazi do cijepanja župe Niš i nastanka novih župa: Smederevo 1926., Šabac 1928., Bor 1929., Zaječar 1933., Kraljevo 1933., i Ravna Reka 1934.[44] Na fra Srećkovo inzistiranje nadbiskup Rodić je započeo gradnju crkve u Ravnoj Reci. On se silno borio da novoosnovane župe pripadnu provinciji Bosni Srebrenoj. Zbog doprinosa bosanskih franjevaca misijama u Srbiji nadbiskup Rodić želio je novoosnovane župe povjeriti upravo njima.[45] Kad se župa Zaječar odcijepila od župe Niš, fra Srećko se zdušno zauzeo kako bi novoosnovana župa pripala provinciji Bosni Srebrenoj, no iz Provincije za nju nije mogao dobiti svećenika. Budući da nije mogao dobiti župnika za Zaječar u svojoj Provinciji, on traži svećenika u slovenskoj Provinciji. Iz Slovenije je uspio dobiti svećenika fra Ferdinanda Zajca. Nažalost, nedugo nakon njegova dolaska na župi su nastale velike neprilike. U pismu upućenu Provincijalatu on upoznaje upravu Provincije kako su vojne i civilne vlasti stekle mišljenje o o. Zajcu kao *„nepodobnom“ i vrlo „zagrižljom“, jer nije znao svoje postupke udesiti prema braći Srbima*.[46] Njemu je zbog toga onemogućen ulazak u gimnazije u Zaječaru, Negotinu i Knjaževcu. Kako nije mogao vršiti svoju temeljnu zadaću dušobrižništva u školama i vojarnama, fra Srećko je predložio Provinciji njegovu žurnu zamjenu. Znao je da Kraljevsko ministarstvo prosvjete neće opozvati svoju odluku, stoga je provincijskoj upravi predložio postavljanje fra Putnika Brkovića za župnika u Zaječaru i raspoređivanje o. Zajca na rad u Beograd ili kod njega u Niš gdje bi mogao poučavati vjeroučenike u crkvenom pjevanju i raditi unutarnje poslove. Gvardijana i člana definitorija fra Josipa Markušića, koji je zastupao franjevce iz Srbije, molio je da iskoristi svoj autoritet i zauzme se kako bi novoosnovana župa Zaječar ostala u rukama franjevaca. Provincija je na Srećkovu veliku žalost iz čisto formalnih razloga izgubila ovu župu jer uopće nije navela župu Zaječar u peticiji poslanoj Nadbiskupskom ordinarijatu.[47] Nadbiskupski ordinarijat je, stoga, u rujnu 1935. godine poslao vlč. Abramovića za župnika u Zaječar, a fra Srećka je odredio za povjerenika prigodom primopredaje župe. Novoosnovanu župu Ravnu Reku nadbiskup Rodić planirao je dodijeliti bosanskim franjevcima čim budu završeni građevinski radovi na župnoj kući i crkvi. Fra Srećko je i o tome upoznao provincijala predlažući mu da do završetka građevinskih radova smjesti župnika za Ravnu Reku kod njega u Niš kako bi se mogao bolje upoznati s načinom pastve u Srbiji i tako se pripremiti za preuzimanje župe. Čim je Nadbiskupski ordinarijat osnovao župu sv. Barbare u Ravnoj Reci, naredio je da se već od 1. studenoga 1934. godine započne s vođenjem župe i matica. Provincijal je poslao dekret kojim je odredio njegova pomoćnika fra Putnika Brkovića za župnika u Ravnoj Reci. Kako je Brkovićevim odlaskom župa Niš ostala bez pomoćnika, fra Srećko traži od provincijske uprave da mu dodijele dvojicu kapelana, a kao razloge on navodi preveliku udaljenost pojedinih mjesta od središta župe i zahtjevnost katehizacije po školama.[48] U Nišu su u to vrijeme bile dvije gimnazije i šest osnovnih škola, a postojale su i gimnazije u Leskovcu, Vranju, Pirotu, Aleksincu, Prokuplju i Surdulici. On sam nije mogao zadovoljiti potrebe katehizacije po školama niti je mogao omogućiti slavljenje sv. misa bar nekoliko puta godišnje u udaljenijim mjestima župe, zbog čega izražava bojazan kako bi to

44 Barun, 2002, 508.

45 Iako je došlo do podjele župe Niš, broj vjernika nije se smanjio jer su pristizali radnici katolici iz raznih mjesta Kraljevine Jugoslavije, zatim iz Mađarske, Poljske, Austrije i drugih zemalja. (AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60)

46 AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

47 AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

48 Nakon osnivanja župe Ravna Reka pod niškom su župom ostali veliki gradovi: Aleksinac, Leskovac, Vranje, Pirot, Caribrod, Prokuplje, Paraćin i Ćuprija, u kojima je bilo po više stotina katolika.

moglo dovesti do udaljavanja vjernika od vjere. U cilju iznalaženja što praktičnijega rješenja glede pomoćnika predlaže Provinciji da njegov pomoćnik u Nišu bude ujedno na raspolaganju župi u Kraljevu. Kad se provincijska uprava oglušila na njegov zahtjev, nezadovoljan i razočaran piše provincijalu: *Provincija je kroz mojih 9 godina ovdje slabo pokazala ljubavi prema meni kao svome sinu puštajući me sama u itekako teškoj i kompliciranoj pastorizaciji. Nažalost, moram iskreno reći da me i sada moja majka Provincija slabo razumi kao svoga sina. Neka jednoč i majka Provincija pokaže malo više ljubavi prema svome zapuštenom sinu i svima onima, za koje pred Bogom odgovara, odašiljanjem stalnoga kapelana njemu u pomoć. Neka tako prizna ovu moju duhovnu ljubav prema Provinciji, koja me održala dosada ovdje.*[49]

Nakon izbora fra Alojzija Ćubelića 1934. godine za provincijala fra Srećko mu šalje čestitku na izboru upoznajući ga ujedno od kolike su mu koristi u njegovu misionarskom radu bili bogoslovi i svećenici vojnici. On, stoga, moli provincijala da zatraži od nadbiskupa Šarića ređenje bogoslova za svećenike prije njihova odlaska na odsluženje vojnoga roka kako bi mu mogli konkretnije pomoći radeći u sjedištu župe dok bi se on više posvetio vjernicima po filijalama.[50] Beskompromisno se borio za zakonom zajamčena vjerska prava katolika i ni u jednom trenutku nije dopuštao da i im se ona uskraćuju. Kad je upravnik vojne bolnice u Nišu pukovnik Hoćevar dobio strogi ukor vojnoga zapovjednika Kostića zbog odlaska katoličkih bogoslova u crkvu, fra Srećko je odmah otišao u zapovjedništvo i žalio se na taj neljudski postupak. Uvjeravao ih je kako ne rade dobro jer će ti bogoslovi sutra biti svećenici koji će propovijedati svomu narodu po svojim župama i biskupijama i pričati im kako se s njima postupalo te ih savjetuje da to uzmu u obzir. Njegova intervencija nije puno pomogla, a zapovjednik vojske Kostić nije htio promijeniti svoj stav. Stoga je fra Srećko 1934., kada je Stepinac postao zagrebačkim nadbiskupom, otišao osobno k njemu i upoznao ga sa svim onim što trpe i podnose bogoslovi i svećenici vojnici. Dva dana poslije Stepinac je bio na audijenciji kod kralja i razgovarao o tom problemu. Nakon te audijencije služenje vojnoga roka bogoslovima je postalo podnošljivije. Novoizabrani provincijal Alojzije Ćubelić želio je vratiti fra Srećka iz Srbije na bogosloviju u Sarajevo. Njemu, koji je već osam godina bio u pastoralnom i misijskom radu među običnim pukom, nije se dopala provincijalova zamisao. Nije želio odbiti provincijala, no povratak u profesorske vode doživljavao je najvećom žrtvom koju bi on mogao izvršiti. Molio je provincijala, ako je moguće, da ga ostavi raditi među pukom. Kao prvi razlog naveo je kako se, zbog velike angažiranosti na polju pastve i nemogućnosti praćenja teološke literature, ne osjeća više sposobnim biti profesorom. Drugi razlog koji je naveo bilo je njegovo neslaganje i sukobi oko pristupa u odgoju bogoslova koje je već imao s o. Jakovljevićem i s aktualnim direktorom Franjičevićem. Nije krio bojazan kako bi njegovim povratkom moglo ponovno doći do tih sukoba, što bi negativno utjecalo na mlade, a to nije želio.[51] Provincijal Ćubelić uvažio je njegove razloge, udovoljio njegovoj molbi i ostavio ga u župi Niš.

Kad je Provincija izgubila župu Ravnu Reku zbog nesnalaženja, postavljanja i opoziva njezina župnika fra Putnika Brkovića, fra Srećko nije mogao skriti svoju tugu. Naime, nakon što je provincijska uprava dodijelila pa povukla dekret o. Braliću, nadbiskup Rodić odlučio je za župnika dovesti svjetovnoga svećenika vlč. Vida Ivanušca. Žaleći zbog postupaka Provincije, fra Srećko piše Provincijalatu kako ga ova činjenica jako pogodila i da ga *do suza goni* jer pozicije za koje se on za Provinciju

[49] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[50] Nakon poslanice katoličkih biskupa iz 1932. godine protiv sokolske i Maserikove bezvjerske ideologije, katolički su svećenici i bogoslovi morali služiti vojni rok kao i svi drugi građani, ali u bolničkim postrojbama. Uz brojna poniženja branilo im se, također, ići u crkvu. (AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60)

[51] AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

izborio tijekom svoga pastoralnoga rada sada su dodijeljene svjetovnim svećenicima.[52] Zbog odlaska bosanskih franjevaca iz župe Ravna Reka svoje negodovanje u ime direkcije rudnika i predstavnika državnih vlasti u rudnicima izrazio je direktor direkcije rudnika u Senju ing. Dojčanski. U dopisu upućenu Provincijalatu bosanskih franjevaca 18. lipnja 1936. on spominje bivšega župnika fra Srećka Perića i piše: *Ja sam odmah zvao na telefon fr. Perića, starog našeg župnika, kojega se još danas sve sjeća u ovim stranama kao revnoga svećenika i taktičnoga i korektnog čovjeka u ophođenju sa svakim, a najviše sa vlastima i raznim direktorima ovih rudnika, da ga pitam za savjet ... Ja ovim još jednoč molim i zaklinjem u svoje ime kao prijatelj fratara, u ime rudnika, u ime vlasti, u ime vjernika da poradite u Nadbiskupiji, pa da nam ovamo dođe za župnika naš fratar bosanski.*[53]

U isto vrijeme iz Senjskog je rudnika upućen dopis i nadbiskupu Rodiću u kojem se izražava bojazan da bi ta promjena mogla dovesti do poteškoća i komplikacija u odnosima svećenika prema rudarima, vlasti i direkciji rudnika: *Poznato je preuzvišenom nadbiskupu da je sve ove rudnike, koji sada pripadaju Ravnoj Reci, u svoje vrijeme administrirao kroz 7 godina sadašnji niški župnik dr. fra Srećko Perić i kroz to vrijeme svojim svećeničkim radom okupljao sve rudare katolike bez razlike na narodnost na njihovo sveopće zadovoljstvo, tako da ga se i danas svi sjećaju kao svoga bivšega župnika i čude se onoj revnosti, koju je on pokazivao dolazeći tako često iz Niša u ove rudnike. Ovaj svoj vjerski rad on je udesio da su ga i rudari drugih vjera poštovali, da su se državne vlasti i razni direktori divili njegovom korektnomu držanju u svakom pogledu što je onda urodilo plodom da su rudari katolici smatrani lojalnim građanima naše države, a ne kao za vrijeme župnika Ferdinanda Hrdy-a antidržavni, samo zato što su morali s njim dolaziti u kontakt kao sa svojim župnikom.*[54]

Fra Srećko se nije mogao pomiriti s činjenicom da je Provincija nakon tolikoga njegova truda izgubila župe Zaječar i Ravnu Reku i da kao niški župnik nije mogao dobiti kapelana, stoga on u dopisu poslanu Provincijalatu 2. svibnja 1933. moli provincijsku upravu da ga, ako mu ne mogu poslati kapelana, povuku u Bosnu.[55] Kako se bližila 50. obljetnica župe Niš, fra Srećko se maksimalno angažirao na organiziranju svečane proslave obljetnice župe. U Nišu je želio ostaviti živ spomenik katoličke prisutnosti i u tome je uspio. Naime, na zahtjev upravitelja državne bolnice u Nišu dr. Fotića on je iz Slovenije doveo školske sestre na rad u nišku bolnicu i ujedno im je pomogao pokrenuti dječji vrtić.[56] Do dana proslave zlatnoga jubileja župe rekonstruirao je župne kuće i nad župnim stanom sazidao kat sa sedam soba, a ispod je sagradio veliku dvoranu za priredbe. Organiziranjem proslave fra Srećko je pobudio sveopće divljenje, priznanje i zanimanje. Uz nadbiskupa Rodića na svečanosti su sudjelovali tajnik apostolske nuncijature msgr. Bertoli, savjetnik skopskoga biskupa dr. Kordin, gvardijan samostana u Beogradu fra

[52] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[53] AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

[54] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[55] Od svog dolaska u Niš stalno je tražio pomoćnika. Prvu pomoć dobio 1928. godine od svojih kolega profesora s teologije i franjevačke gimnazije iz Visokog. Oni su mu se u vrijeme božićnih blagdana tri dana stavili na raspolaganje. Na njegova konstantna traženja provincijal fra Marijan Marić donio je odluku da u pet samostana samostanske uprave odaberu po jednoga svećenika koji bi se za potrebe niške župe izmjenjivali svakih dva mjeseca. Po toj odluci u ispomoć mu je došao fra Viktor Baltić iz toliškog samostana pa fra Lujo Bralić u ime livanjskog i plehanskog samostana. Nakon toga ponovno je spao na pomoć vojnih svećenika. (AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60)

[56] Kad ga je jednom prigodom posjetio dr. Fotić, upravitelj državne bolnice u Nišu i zatražio da mu nađe 15 sestara za rad u bolnici, fra Srećko je to vidio kao dobru priliku za realiziranje svoje namjere. Odlučio je dovesti časne sestre u Niš. Zbog dobrih odnosa, koje je Stossmayer imao sa Srbima, najprije je pokušao svoju zamisao provesti u djelo angažiranjem sestara iz Đakova. Budući da se tomu usprotivio pravoslavni vladika Dositej, Ministarstvo to nije odobrilo. Fra Srećko se u svojoj odluci nije dao pokolebati, nego se s istom namjerom obratio školskim sestrama u Sloveniji. U Mariboru se sastao sa časnom majkom Teresom Hanzelić, izložio joj svoju nakanu i kod nje naišao na potporu. (AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, 4/5, kut. 60)

Jozo Markušić, dekan Niškoga dekanata Alfonz Kudrić, delegat provincije Bosne Srebrene fra Kazimir Ivić, brojni predstavnici političke vlasti, svećenici, vojnici i vjernici. Iz govora, koji je tijekom proslave održao upravnik policije Savić, možemo dobiti jasniju sliku kakav je on bio u očima civilne vlasti i kako su oni ocijenili njegovu ulogu i rad u Srbiji. U svom govoru on za fra Srećka kaže: *On eto punih 10. godina proživi među nama i s nama. Svjedok je teškim danima ovog decenija, ali je uvijek otvoreno i korektno svoju pastvu vodio poštujući vlasti i pravoslavnu crkvu ne vrijeđajući. Taj rad mu mi Srbi priznajemo i zahvaljujemo na bratskoj suradnji, a Gospod će mu to platiti. Ovaj njegov rad današnji zlatni jubilej kruni. Znao je ovdje okupiti svoje katolike takozvane starosjedioce sa novim katolicima, koje državna vlast u državi SHS povećava premještanjem pučanstva iz prečanskih krajeva u ove ovamo i iz ovih srpskih u prečanske ... S nama su ovdje naše vlasti i zastupnici tolikih nadleštava i lični prijatelji što sve dokazuje koliko je cijenjen i obljubljen naš župnik.*[57]

Desetogodišnji misionarski rad u Srbiji ipak ga je toliko iscrpio da se počeo bojati za zdravlje. Osjetio se potrošenim, iscrpljenim i pomalo razočaranim zbog gubitka župa Zaječar i Ravna Reka pa je od provincijske uprave 1937. godine zatražio premještaj. U početku se uprava ispričavala kako mu ne mogu naći zamjenu za župu poput niške, no kad im je on odgovorio da se boji doživjeti živčani slom i *da ga nikakva poslušnost nema pravo goniti u ludilo*, molba mu je uvažena i na provincijskom kapitulu imenovan je župnikom u livanjskoj župi Ljubunčić.[58] Župa Niš ostat će u nadležnosti bosanskih franjevaca samo još tri godine nakon fra Srećkova povratka u Provinciju. Njegovim odlaskom za župnika u Nišu imenovan je fra Julija Jurković, koji će ostati u Nišu do 29. kolovoza 1940. Te će godine bosanski franjevci napustiti Niš.[59]

Aktivnosti fra Srećka Perića u predratno i ratno vrijeme

U svibnju 1937. godine fra Srećko Perić došao je za župnika u župu Ljubunčić i ostao do lipnja 1938. godine. U samo tri mjeseca u Ljubunčiću je za duhovne potrebe župe sagradio sa župljanima Dom sv. Ante (sl. 2).[60] Provincijska uprava premjestila ga je u lipnju 1938. u Visoko i imenovala ga predsjednikom tamošnje gimnazije. U Visokom ostaje nešto više od godinu dana i već koncem 1939. premješten je za župnika u župu Livno, gdje djeluje do kolovoza 1942. godine.[61] Kao župnik je neumoran u svom pastoralnom radu. U stalnu je kontaktu sa svim svojim župljanima, ali i s predstavnicima vlasti i nositeljima društvenoga života. Uz svoj svećenički rad bio je angažiran u društvenom, kulturnom i svega nekoliko dana u političkome životu grada. Vrijeme župnikovanja u župi Livno bit će presudno i odredit će cijeli njegov budući život. On je, naime, bio župnikom u Livnu u najgore vrijeme, u vrijeme predratnih i ratnih previranja. O tom vremenu fra Srećko piše: *Iako je u kotaru Livno Hrvatska seljačka stranka dobivala na izborima ogromnu većinu, bilo je tu pred rat i drugih previranja. Velikosrpski četnici su aktivno djelovali među livanjskom srpskom manjinom, naslanjajući se na Grahovo i Glamoč, dok su komunisti djelovali iz Drvara i Splita, a bilo ih je i u Livnu.*[62] Svoj odnos sa Srbima pravoslavcima uvijek je smatrao korektnim, no u vrijeme predratnih i ratnih političkih previranja, kako kaže,

[57] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[58] AFSG, Sr. Per. 4/2, kut. 60.

[59] Na sjednici provincijskoga definitorija 1940. godine odlučeno je da se župe Niš, Kraljevo, Smederevo i Šabac, koje služe bosanski franjevci, predaju beogradskom nadbiskupu, no na traženje beogradskog nadbiskupa bosanski franjevci preuzet će vodstvo župe Niš od 1983. do 1991. godine. (Barun, 2003, 508; AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60)

[60] Barun, 2015, 164; AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

[61] Vrgoč, 2003, 226.

[62] Perić, 1979, 531-532; Vrgoč, 1996a, 135-136; AFSG, Sr. Per. 4, kut. 60.

Sl. 2. Izgradnja doma sv. Ante u Ljubunčiću, 1937. (AFSG)

protiv velikosrpske i komunističke bezbožničke politike, borio sam se otvoreno riječju i djelom. Kad je vidio da komunisti svoje djelovanje i promidžbu pokušavaju širiti preko športskih i kulturnih društava i da namjeravaju preuzeti upravu u glazbenom i pjevačkom društvu „Dinara" u Livnu, na nagovor narodnoga zastupnika Ivana Čelana i predsjednika Dinare Nike Kreše, godine 1939. kandidirao se i bio izabran za predsjednika spriječivši ih tako u njihovu naumu (sl. 3).[63] Kad je 10. travnja 1941. godine proglašena Nezavisna Država Hrvatska, fra Srećko je u to vrijeme predsjednik glazbenog društva „Dinara" i na zahtjev livanjskih građana on je njezinu nezavisnost proglasio na Veliki četvrtak, 10. travnja u Livnu.[64] Čestitao im je u ulozi mjesnoga župnika uspostavu NDH tražeći od njih potpun mir i red i da se *niko ne smije nikome osvećivati niti napadati ikoga. Vlast će se odgovarajuća uskoro postaviti, a mi privremena vlast, samo ćemo se veseliti i održavati potpuni red*.[65] U spomenutim arhivima nigdje ne postoji trag o fra Srećkovu političkom postavljenju ili angažmanu onodobne politike. Odgovor na pitanje zašto je on pristao proglasiti NDH u Livnu i od Velikog četvrtka do Uskrsnoga ponedjeljka biti politički angažiran možda možemo naći u *Odgovoru dr. fra Srećka Perića na izmišljene činjenice i lažne tvrdnje napisane u knjizi „Magnum Crimen"*. On spominje kako je s *trijeznim građanima* preuzeo privremenu vlast i da je održao mir te da u livanjskom kotaru, Glamoču i Drvaru *nikom ni dlaka s glave nije pala*. Nakon nekoliko dana splitska je uprava odredila osobu za preuzimanje

63 Vrgoč, 1996a, 135.

64 Kada govori o građanima Livna, on kaže da to nisu bili nikakve ustaše i da su pripadali HSS-u.

65 AFSG, Sr. Per. 4/6, kut. 60.

vlasti u Livnu i fra Srećko joj je zaželio sreću riječima:…*vijećajte i pametno upravljajte, a ja se posve povlačim ovog istog sata i sa mnom ne računajte.*[66] O nastanku hrvatske države te o srpskom otporu i ustanku on je zapisao: *Već u njezinom početku organiziraše se srpski četnici i digoše ustanak svega pravoslavnoga življa, koji su bili građani Hrvatske Države u krajevima gdje su oni u pretežnom broju živjeli izmiješano sa malim brojem katolika. To su krajevi Bosansko Grahovo, Glamoč, Drvar, Bosanski Petrovac, Krnjeuša. U tim krajevima nastao je ustanak istoga dana po komandi četnika sa ciljem da taj kraj očiste od hrvatskoga življa i katoličkoga i tako zadadnu teški udarac hrvatskoj Državi. To su i učinili. Preko noći u tim krajevima poklalo se sve što je bilo hrvatsko i katoličko. Naglašavam „katoličko", jer su u Drvaru u šumskoj industriji radili i Nijemci i Mađari i Česi. Nitko nije živ ostao, ako se nije bijegom spasio te bartolomejske noći. U Bosanskom Grahovu pekli su živa župnika Gospodnetića na ražnju kao svetog Lovru, a majka mu svezana morala te muke gledati... U Glamoču su ubili župnika Bekmana, sina Volksdeutschera, a u Drvaru svećenika Nestora, rodom iz Berlina ...Tako je hrvatska krv prolivena po Srbima u Hrvatskoj Državi vikala nebu za osvetu. Tako je došlo do zakona odmazde i prolijevanja srpske krvi u hrvatskoj Državi, a ne u srpskoj. Tako je došlo do građanskoga rata između Hrvata i Srba, koji nisu htjeli hrvatske Države. Tako su Srbi organizirani u četničkim i komunističkim četama vodili neobjavljeni rat protiv hrvatske Države ubijajući svakog Hrvata, koji je htio svoju Državu. Taj građanski rat ne poštujući ničije pravo, vodio se sa izmjeničnom srećom sve do pada hrvatske Države, kada su konačno komunisti obračunali na stotine tisuća Hrvata, bili oni vojnici ili građani.*[67]

U pismima koja iz Venezuele šalje fra Jakovu Kuprešaninu i kumu fra Anđelu Kajiću 1976. godine prisjeća se četničkoga ustanka, paljenja crkava, mučenja župnika, ubijanja i rušenja svega što je katoličko. Piše također o stradanju svoje rodbine: *Moga sinovca Pericu komšije Grajići su hrabrili da se ne boji, jer je sa Srbima srastao i pozvali su ga u drugu sobu, gdje je već bila zasjeda, a žena mu je s troje djece pobjegla k meni u Livno, gdje sam prije nekoliko mjeseci došao iz Visokog. Sve je bježalo ... među njima je bio i moj stric Marko, a njegovoga bratića Pericu Srbi su najprije drobili, zube mu izbili i u neku jamu bacili.*[68]

O četničkom ustanku i ustaškoj odmazdi u kronici samostana na Gorici fra Bonifacije Vidović je krajem 1941. godine zapisao: *Svrhom srpnja počeo je četnički pokolj po cijeloj Bosni, Hercegovini i Srbiji ... U Donjem Polju, tj. Sela Crni Lug, Kazanci, Provo, Gubin,* Čaprazlije, *Grkovci, Vrbica, Bojmunti itd. i iz sela Čelebića sve se diglo, i staro i mlado, i muško i žensko, ostavili svoje kuće i pridružilo se četnicima-eškiji, pa je nastala ozbiljna pogibelj da će nastupiti prema Livnu i zvjerstva učiniti nad katoličkim i muslimanskim žiteljima ... Čim su se zametnule četničke horde i Srbi pošli u eškiju i počeli paliti, klati i rušiti, nastala je reakcija i sa hrvatske strane, vlast iz Zagreba slala je vojsku, municiju, topove. Počeli su dolaziti i ustaše. Ustaše su se u livanjskoj kotlini sjedinili s odlučnijim i hrabrijim Hrvatima i nastao je pokolj nad Srbima i u gradu Livnu i u selima. Šta je najgore u toj stvari, jest to, da se ništilo sve redom, ljudi, žene i djeca ubijali su se i kopali u zajedničke rupe. Dapače žive su bacali u jame, iz kojih su se (neki samo) iskopali osakaćeni iz jama i postali živi svjedoci okrutnosti počinjenih od ustaša i njihovih pristaša. Svi pošteni ljudi, a osobito oni stariji, osuđivali smo taki postupak, da je nečovječan, da je krvoločan, da je nepravedan ...*[69]

Nakon počinjenja ustaškoga zločina nad Srbima u livanjskome kraju, koji se dogodio 20. kolovoza 1941. godine, u Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu 24. lipnja 1942. godine Marija Bogunović, domaćica iz Livna, i Ljubomir Crnogorac, krčmar iz Čelebića, dali su svoja svjedočanstva u kojima su za zločine nad Srbima, između ostalih, optužili fra Srećka Perića kao onoga koji je njima rukovodio.[70] Prije partizanskoga napada na Livno njegova

66 AFSG, Sr. Per. 4/6, kut. 60.

67 AFSG, Sr. Per. 4/6, kut. 60; AFSG, Bor. Bar. 5.

68 AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

69 Samostanska kronika, sv. I, 371; Vrgoč, 1996a, 137-138.

70 Novak, 1968, 651-652.

je sestra Marija preko časnih sestara saznala od Nijemaca da ga komunisti planiraju likvidirati i preklinjala ga da bježi i spasi se, a i sam je znao koliko su ga komunisti u Livnu mrzili, pogotovu Srbi komunisti.[71] Kad su komunisti prvi put zauzeli Livno u noći 5. travnja 1942. godine, fra Srećko je bio župnik u župi Svih svetih u Livnu. Neposredno prije zauzeća grada uspio je pobjeći. U pismu koje je poslao fra Jakovu Kuprešaninu 1973. prisjeća se izdaje Livna, njegova prvoga pada u komunističke ruke i najstrašnijih posljedica za hrvatski narod.[72] On navodi kako su komunisti zaposjeli franjevački samostan na Gorici, stjerali fratre u jedan kraj samostana i iz gvardijanata sudili građanima Livna šaljući ih potom na strijeljanje iza groblja sv. Mihovila. Njegov rođak fra Serafin Sarić, ondašnji gvardijan, bio je svjedokom svega toga. Cijeli je grad vandalski opljačkan, a njemu su živom namjeravali oderati kožu.[73]

Nakon što su Livno zauzele postrojbe NDH, građani Livna ekshumirali su 23. kolovoza 1942. svoje pokojnike iz masovne grobnice iza samostana Gorica, koji su već bili u fazi raspadanja. U pismu poslanu fra Jakovu Kuprešaninu 1976. godine piše kako je on kao župnik župe Svih svetih prenio i pokopao pod pločnik ispred crkve 400 mrtvaca.[74] Iznad masovne grobnice sve do danas postoji betonska ploča bez ikakvih obilježja i bez ikakve informacije o smaknuću i tragediji građana Livna.[75] Ispred crkve je pokopano i nekoliko ustaša muslimana po prezimenu Čakar, Borić i dr.[76] Pred crkvom Svih svetih u Livnu strijeljano je i 70-ak mještana Priluke s kojima je na strijeljanje bio poveden i dvanaestogodišnji Luka Barišić iz Suhače kod Livna. On mi je tjedan dana prije svoje smrti ispričao cijeli događaj smaknuća.[77] Iz Livna je fra Srećko premješten u Posavinu i postavljen je za kapelana na Plehanu, a potom za župnika u Tuzli. Provincijal Kruno Misilo dobro je znao što mu komunisti spremaju, stoga je upozorio fra Srećka i rekao mu da bježi i da se skloni. Kad su partizanske snage 17. travnja 1944. zauzele Tuzlu, dva su oficira i jedan vojnik došli u župnu kuću tražiti fra Srećka. O tome fra Vjekoslav Šunjić Kreševljak zapisa: *Rano izjutra netko je žestoko kucao na naša vrata, odmah sam sišao*

[71] AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3. Fra Miro Vrgoč piše kako je početkom II. svjetskoga rata napravljena lista navodnih zločinaca, a zapravo popis Hrvata predviđenih za likvidaciju. (Vrgoč, 1996a, 136)

[72] Za pad Livna on optužuje Florijana (Floru) Sučića, strica fra Lovre Sučića. Po njemu je on izdao i pripremio pad Livna u komunističke ruke. (AFSG, Jak. Kupr. 18, kut. 77/3)

[73] To mi je potvrdila Anđa Bilić iz Velikih Kablića, nevjesta fra Srećkove sestre Anđe. Rekla mi kako su u njihovu kući iza rata dolazili milicajci, koje ona nije poznavala i raspitivali se za fra Srećka. Ne dobivši nikakva saznanja, govorili su kako će oni *uhvatiti toga trbonju i živome mu kožu oguliti*.

[74] On na jednom mjestu spominje 300, a na drugom 400 pokopanih ispred crkve Svih svetih. Razlog neslaganja u broju mogao bi biti to što u prvom slučaju ne ubraja Prilučane, koji su strijeljani i pokopani ispred crkve, nego samo one koji su nakon povratka Livna u ruke hrvatske vojske preneseni iz masovnih grobnica s područja Livna pred crkvu Svih svetih. (AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60; AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3)

[75] Župnici župe Svih svetih od posljednjeg su rata na ovamo pokušavali naći prikladno rješenje za izgradnju spomen-obilježja poginulim i strijeljanim vojnicima i civilima, koji se nalaze u masovnoj grobnici u dvorištu pred crkvom. Napravljeno je nekoliko idejnih rješenja spomen-obilježja. Osnovano je bilo čak i povjerenstvo za izradu spomen-obilježja, no, na žalost, do danas se po tom pitanju nije ništa uradilo. Nakon odluke župnoga pastoralnoga vijeća župe Svih svetih o uređenju dvorišta i izgradnji spomen-obilježja stradalima, u lipnju 2021. godine župnik fra Vinko Sičaja započeo je radove na uređenju crkvenoga dvorišta, izgradnji spomen-obilježja i radove na obnovi crkve Svih svetih.

[76] Među ubijenim građanima Livna fra Srećko spominje Miju Kaića, Matka Kaića, Stipu Gotovca, Zvonku Tadića, Mirka Grabovca, Josu Grgića, Jozu Franjića zvanog Cokol, Franju Popovića zvanog Tućar, Antuku Trboglava, Mirka Đogića, Zvonka Đogića, braću Vladu i Žarka Kaića, Vlahu Kaića zvanoga Samser, Miju Dolibića, Vladu Tustonjića zvanoga Bili, Mirka Kaića Jozina, Miju Franjića, Josu Kasala, Luku Miloložu, Matu Salapića, Gozena Logoricu iz Srijema i Srećka Džala. (AFSG, Jak. Kupr. 18, kut. 77/3; AFSG, Sr. Per. 3, kut. 60).

[77] Meni je tom prigodom darovao gusle, koje je sam napravio, i novinski članak u kojem on kao svjedok govori o strijeljanju. On je, kaže, čudom Božjim preživio jer je kao 16-godišnjak bio manji rastom. Bili su poredani u redove, a strojnice su bile ispred. Ispred njega je bio jedan plavi momak, čija ga je krv oblila. Tko se micao, dobio je još jedan metak u glavu. Pričao je da se sledio od straha kad mu je partizanski vojnik stavio pušku na glavu. Kako se nije mrdao, vojnik nije pucao. Tu je ležao tri sata i u sumrak pobjegao u gornji grad i sakrio se u neku pojatu. Kad je pala noć, pobjegao je kući.

misleći da netko možda zove za bolesnika. Kad sam otvorio vrata od straha sam se ukočio: preda mnom su bila dva partizanska oficira i jedan vojnik. Odmah su me pitali za župnika Perića, a ja sam im rekao da je sigurno u svojoj sobi. Odveo sam ih gore pred njegovu sobu, kucao nekoliko puta; pošto nisam dobio odgovora, pokušao sam otvoriti vrata, nisu bila zaključana. Uniđem i opazim da nije noćio u sobi nego pobjegao.[78] Njegova kapelana Ljudevita Josića komunisti su ubili, a glazbenika Vjeku Šunjića Kreševljaka ostavili na životu.[79] Sestru njegovu Mariju izvodili su tri puta na strijeljanje kako bi ju prisilili da kaže gdje se on nalazi, ali ni pod cijenu života nije rekla ništa.[80]

Iz Tuzle je fra Srećko pobjegao u Bosansku Posavinu u Brčko. U Bosanskoj Posavini proveo je nekoliko mjeseci i tu je upoznao Mirka Sančevića s kojim će se poslije kao izbjeglica viđati u Venezueli. O stanju u brčkom kotaru prigodom 30. obljetnice oslobođenja i pobjede piše Mate Rajković u Vjesniku od 5. veljače 1975. u tekstu *Sto posljednjih dana NDH* i spominje, kako kaže, fra Srećkovo *naricanje pod zidinama Brčkog* i pismo koje je on 5. prosinca 1944. poslao predsjedništvu Vlade NDH. U tom pismu fra Srećko je pisao o nedisciplini i rasulu koji su vladali u ustaškoj vojsci i strahu od partizana. Kritizira ponašanje zapovjednika ustaškoga zdruga i upozorava da se u stožeru okružio doušnicima povezanima s partizanima. S ciljem Perićeva kompromitiranja Rajković je dio pisma objavio u zagrebačkom Vjesniku.[81] Fra Srećkov učenik provincijal fra Kruno Misilo, svjestan svih partizanskih zločina nad članovima zajednice i razvoja situacije koja je navješćivala skori završetak rata i pobjedu komunista, 22. veljače 1945. godine šalje Uputu braći franjevcima objavljenu u *Bosni Srebrenoj* ovim riječima: *U sadašnja veoma nemirna vremena u kojima se zbog okolnosti sadašnjih događaja nalazimo u pogibli života, smatram da je zadatak moje službe svu braću opominjati, da se svatko pobrine za svoj spas i sigurnost, za nepovredivost i očuvanje svoga života na način koji se njemu samom čini najprikladnijim. Radi spomenute i samo te svrhe svatko može otići u mjesto koje mu izgleda prikladnije, također (može) odložiti redovničko odijelo i tonzuru, služiti se novcem i boraviti izvan redovničke kuće...*[82]

Budući da je slom NDH bio očit, organiziran je masovni izlazak hrvatskoga naroda iz njegove države. Postrojbe NDH su 4. travnja 1945. napustile Brčko. Fra Srećko se povlači s brčanskim ustaškim zdrugom pukovnika Petra Duića.[83] Na putu od Dravograda prema Bleiburgu postaje živim svjedokom Bleiburga, hrvatske tragedije i propasti NDH. O toj tragediji 1973. godine on piše fra Jakovu Kuprešaninu navodeći kako je *propast tvoja iz tebe Hrvatska.* Kao prvi razlog njezine propasti on vidi u masovnu izlasku naroda iz svoje države. Drugi razlog i fatalnu krivnju vidi u tome što su sami časnici varali narod govoreći da idu u šume. Kao najvećega krivca vidi Vjekoslava Maksa Luburića, koji se s nebrojenom vojskom zaputio od Karlovca prema Sloveniji, predao vojsku pukovniku Petroviću i nestao umjesto da je otišao u hrvatske šume istjerati neprijatelja. Tragediju hrvatskoga naroda, koju je gledao na putu prema Bleiburgu, uspoređuje s biblijskom tragedijom židovskoga naroda. Za sebe kaže da se ponovno samo čudom Božjim spasio i o svemu tome piše: *Prvi puta išao sam s kolima Duića da vidimo prirodni položaj. On se sastojao od gomile kamenja, naslaganih vagona, lokomotiva.*

78 Šunjić, Kreševljak, 1991, 7; Vrgoč, 1996, 139.

79 AFSG, Jak. Kupr. 18, kut. 77/3; AFSG, Sr. Per. 4, kut. 60.

80 Njegova sestra Marija bila mu je stalna potpora u radu. Dok je bio župnik u Nišu, ona je bila svih 10 godina s njim radeći u kući i čuvajući kuću jer je on danima znao obilaziti župu. Dok je Fra Srećko bio u izbjeglištvu u Venezueli, prijateljice su joj našle starca od 80 godina s kojim se vjenčala. Kad je nakon tri godine on umro, fra Srećko joj je priskočio u pomoć šaljući joj novac preko prijatelja, a u posljednje vrijeme uglavnom preko fra Jakova Kuprešanina. (Usp. AFSG, Ja. Kupr. 18, kut. 77/3)

81 Vrgoč, 1996a, 139; Rajković, 1975, 10; HDA, Predsjedništvo vlade NDH, T. 59/45.

82 Karaula, 2014, 15; Uputa br. 187/45, Bosna Srebrena, 1945, br. 3, str. 1.

83 Poznati časnici i njegovi prijatelji uvjeravali su ga da krene s njima i pomogli su mu oko pripreme svega onoga što je bilo potrebno za *službu svećenika među vjernicima.* (AFSG, Jak. Kupr. 18, kut. 77/3; AFSG, Sr. Per. 4, kut. 60)

Sl. 3. Odbor KUD-a „Dinara", 1941. (AFSG)

Vratili smo se k našemu zdrugu razgovarajući o četama koje je vodao pukovnik Petrović strmu brdu, odjelito od našega i o pomoći engleskih četa u hrani i davanju oružja noću da se čuvaju od komunista. Drugi puta sa vođama ovih trupa (Duić nije htio ići) da se prizna hrvatska država i stavi pod okrilje Engleza. Razgovarali smo sa vođom engleske vojske sa jedne strane (naše) dravskoga željeznoga mosta a sa druge odgovorio je vojskovođa da će naše molbe staviti do znanja svojoj vladi u Londonu i da dođemo u 2 sata po podne čuti odgovor. Kad smo došli bio je dignut most u zrak, a sa druge strane nije bilo nikoga. Otišli smo žalosni i prevareni. Treći puta ja idem cestom po kojoj nitko ne ide od Bleiburga prema Dravogradu sa željom da bi mogao vidjeti župnika i štogod čuti utješnoga od njega, dok će me Dujić dolje među gomilama i mnoštvom ljudi čekati. U blizini Dravograda susretoh dvije komunistkinje koje su išle sa strana ceste zapovijedajući drugaricama kako će postavljati rastavljeno jedne od drugih po narodnosti. Pogledali smo jedni u druge i ja dođoh do velike skupine dravograđana. Pozdravih i upitah za župnika. Rekoše, manite se župnika i bježite što prije natrag živi uteći ne možete, nego idite krajem željezničke pruge koja ne radi oprezno do svojih kola. Teško sam pronašao Dujića među tolikim kolima i ljudstvom .... Četvrti puta ja mu rečem odrješito, neka sila unutarnja me gonila, moramo danas krenuti sa trupama, ako nećete ja se dijelim od tebe pa neka svaki ide svojim putem. Odgovori, krećemo i naredi pokret. Ja idem na teren pitati pošto će nas prevesti na drugu stranu. Odgovoriše za 50 konja, ali samo ustaški zdrug, a one druge nećemo niti možemo. Vratim se i kažem što sam napravio i neka se konji vode i idemo. Dok su vojnici predavali konje dotle sam Duića predstavio Slovencima. Odgovoriše nam dobri ljudi, pa za Boga danas je uprav bezuvjetna predaja ustaša partizanskim izaslanicima u dva sata ... Čuli smo i riječi bezuvjetne predaje, oprostili se sa Brčanima, koji su se peli uzbrdo, jer se nijedan nije htio predati, a mi smo sretno došli u Klagenfurt. Evo još većeg čuda da smo se svi spasili...[84]

U Klagenfurtu je fra Srećko u tajnosti proslavio 25. obljetnicu svećeništva. U velikim dvoranama za bjegunce susreo se s nadbiskupom

[84] AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3; AFSG, Bor. Bar. 5.

Ivanom Šarićem i biskupom banjolučkim fra Jozom Garićem. Šarić mu je napisao svjedodžbu da je uzoran i revan svećenik, koja će mu poslije u životu dobro doći kao preporuka za njegov budući svećenički rad. Kad su se rastajali, plakali su, a nadbiskup Šarić mu je rekao: Čuvaj se brate i čuvaj druge i moli za nas, a ja ću ovdje za tebe.[85] Iz Austrije je stigao u Italiju. U Italiji se trudio, kako sam kaže, biti *kvočka koja okuplja pilića*. Kako je u vrijeme svoga studija u Italiji stekao brojne prijatelje, ta su mu prijateljstva bila od velike pomoći u ovo vrijeme izbjegništva. Putovao je po Italiji, posjećivao, pomagao i štitio Hrvate smještene na tzv. sigurna mjesta kako bi izbjegli progone ili moguća izručenja na zahtjev Jugoslavije.[86] U Italiji je susreo definitora fra Dominika Mandića od kojeg je profesor Krunoslav Stjepan Draganović tražio da fra Srećka pošalje u Milano njegovom bivšem profesoru i direktoru Orijentalnog sveučilišta. Mandić je to odbio i ponudio mu preuzimanje brige za logor hrvatskih zarobljenika u Rimu, no on to ne prihvaća ni pod cijenu kršenja zavjeta poslušnosti jer je to smatrao ravnim izručenju komunistima. Sestra Bogoljuba Jazvo tražila je fra Srećka za duhovnika izbjeglim sestrama milosrdnicama, no Mandić i to odbija i predlaže generalu Reda Srećkov odlazak na teologiju u Tropeu. To je prihvaćeno i tako on dolazi u Kalabriju, najsiromašniju provinciju franjevačkoga reda u Italiji.[87] Iz Italije fra Srećko ide u Belgiju i na koncu stiže u Venezuelu gdje će ostati do kraja života.

Svoje izbjegništvo i prognanstvo fra Srećko je vidio kao posljedicu svoje otvorene borbe protiv komunizma, protiv njegove *bezbožničke ideologije i velikosrpskih ideja*, a nikako kao posljedicu nekakvih osobnih zločina. Analizom njegovih pisama upućenih fra Anđelu i pogotovu svećenicima koji su djelovali izvan Jugoslavije – fra Ivi Juriću, fra Jakovu Kuprešaninu i fra Borisu Barunu– može se jasno vidjeti kako se on nije borio protiv Srba i nigdje ne napada Srbe kao narod. On se bori protiv velikosrpske ideologije. Usprkos tomu bit će optužen za zločin koji su nad Srbima počinile ustaške postrojbe i bit će stigmatiziran kao srbomrzac.

Optužba za zločin i Perićev odgovor na optužbu

Svjedočanstvo Marije Bogunović i Ljubomira Crnogorca, navodnih svjedoka, bit će osnova na kojoj će komunisti i velikosrbi temeljiti njegov budući progon smišljeno mu nabacujući teret krivnje za ustaške zločine nad Srbima. Svjedočanstvo spomenutih svjedoka prvi je put objavljeno u tisku 1944. godine. Njihovo svjedočanstvo poslije su preuzeli Joža Horvat i Zdenko Štambuk objavljujući ga 1946. godine u *Dokumentima o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* da bi 1948. godine ista svjedočanstva preuzeo Viktor Novak u svome djelu *Magnum crimen*u kojem sotonizira Katoličku Crkvu, katolički kler i samoga fra Srećka Perića, a sve u interesu prikrivanja zločina koji su komunisti počinili protiv provincije Bosne Srebrene ubivši 57 njezinih članova.[88] Novakov *Magnum crimen* postat će s vremenom jedno od najcitiranijih djela autora velikosrpske i pravoslavne orijentacije. Koju su mu optužbu naveli u svojim izjavama navodni svjedoci i Viktor Novak tjerajući ga njome u doživotno izbjegništvo? O navodnu zločinu fra Srećka Perića u svjedočanstvu navedenih svjedoka, koje je preuzeo Viktor Novak, između ostaloga, kaže se:

Ovim opisanim pokoljem Srba u srezu livanjskom rukovodio je fra dr. Srećko Perić, franjevac iz Samostana Gorica kod Livna. Ovaj fratar rodom iz sreza livanjskog, imade jednu sestru, koja je u livanjskom srezu udata za jednog Srbina. On je prije pokolja, jedne nedjelje sa oltara u crkvi Gorici sakupljenim Hrvatima naredio da započnu pokolj Srba sa riječima:

[85] AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60.

[86] Sančević, 1982, 267.

[87] AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60.

[88] U razdoblju od 1941. do 1945. godine ubijeno je 39 svećenika, jedan redovnik, devet studenata Franjevačke bogoslovije u Sarajevu, osam đaka Franjevačke klasične gimnazije u Visokom. (Karaula, 2014, 31)

"Braćo Hrvati idite i koljite sve Srbe, najprije zakoljite moju sestru, koja je udata za Srbina, a onda sve Srbe od reda. Kada ovaj posao završite, dođite k meni u crkvu, gdje ću vas ispovjediti, pa će vam svi grijesi biti oprošteni! Poslije toga je započeo pokolj. Usporedo sa pokoljem Srba pljačkali su ustaše srpske domove i kuće, a potom ih palili. Ustaše su namjeravale da u livanjskom srezu poslije izvršenog pokolja poruše sve srpsko-pravoslavne crkve, ali ih je u tom spriječio dolazak talijanske vojske. U livanjskom srezu nisu Srbi gonjeni da pređu na rktu vjeru, jer su bili osuđeni na pokolj svi do jednoga ...Osobito se u progonu Srba istakao ustaša dr. fra Srećko Perić, koji je za vrijeme Jugoslavije bio duže vremena rkti svećenik u Nišu. S ovim fratrom progonili su Srbe i ostali fratri iz ovog samostana, njih oko 20, koji su također nastupali kao ustaše, ali mi njihova imena ne znamo. Uz fratra Perića i ostali fratri ovog samostana podjarivali su Hrvate na pokolj Srba....[89]

Profesor Draganović upoznao je fra Srećka s optužbom kojom ga u knjizi *Magnum crimen* tereti Viktor Novak. Dok je pripremao svoju knjigu o Bleiburgu, tražio je od Srećka da mu prikupi informacije o komunističkim zločinima u Livnu i napiše svoj odgovor na Novakove optužbe. Fra Srećko je to učinio i poslao mu odgovor, no njegov odgovor nije odmah objavljen. Draganović je to opravdavao stajalištem kako najprije treba izići njegova knjiga o Bleiburgu, a potom pojedini dokumenti koji će biti potkrjepa njegovu pisanju.[90] On živ nije dočekao objavu svoga odgovora Viktoru Novaku. Tek godinu dana nakon njegove smrti odgovor će biti objavljen u *Hrvatskoj reviji*. Što je to fra Srećko napisao u svom odgovoru Viktoru Novaku?

Najprije tvrdim, da sve skupa napisano jest đavolska izmišljotina i puka laž. To dokazujem sa rodnim mjestom, mojim pozivom i radom. Rođen sam 1896. i odrastao kao potomak u obitelji pokojnog Paške Perića, koju je u svoje vrijeme Alibeg Firdus iz Sinja doveo u Crni Lug, selo potpuno pravoslavne vjere. To je bila jedina kuća katoličke vjere u ovom selu. Kad sam pao pod plug držeći krčalo, tešku ranu izliječila mi je popadija, pokojnog Bilbije. Bio sam joj zahvalan i kada sam god dolazio u posjet svojima svraćao sam se i do gospođe popadije, koja je bila i oslijepila. Kad sam rekao prvu sv. misu cijelo je selo došlo do kuće Jakova Perića i čestitali njemu muškarci, a majci mi Janji ženske, a mene ljubili u ruku sa riječima "Blagoslivljaj oče!" Pristupila su meni trojica najuglednijih seljaka napose i pitali me da li bi ja mogao biti seoski pop, jer njihov ne drži liturgije, pa narod podivlja a osim toga on se spandžao sa nekom učiteljicom katoličke vjere pa hoće da se s njom i ženi, a to je protiv svetih kanona. Kad sam ja poslije kao ljubunčićki župnik nekoliko puta pohađao moj rodni dom, uvijek su dolazili da me pozdrave, pa smo pili rakiju i kafenisali skupa. Isti susretaj bio je kad sam 1941. godine dolazio opremit sa svetim sakramentima umirućih moju majku, a kad sam je poslije nekoliko sedmica pokopavao sa 12 svećenika franjevaca, među kojima je bio i provincijal bosanskih fratara dr. fra Anđeo Kaić cijelo pjevačko i glazbeno društvo "Dinara", koja je došla iz počasti, pratili su mrtvačku povorku gotovo svi mještani. Nakon govora provincijala Kaića ja sam zahvalio srdačno svim seljacima pravoslavcima, bez kojih tako rekavši ne bi se mogla ni moja majka pokopati. Konačno ovaj harmonični odnošaj između moje katoličke kuće i pravoslavaca seljaka potvrđuju i riječi seoskih prvaka u vrijeme četničkog ustanka u tom selu Bosanskog Grahova, koji su rekli mom bratu Perici: "ostani među nama mi smo zajednički odgojeni i srasli. Tebi neće biti ništa mi ćemo te zaštititi". Istodobno su pustili da vlastita njegova žena sa troje nejake djece može otići, kad se boji. Isto tako moj stariji brat Marko otišao je mirno pridruživši se bježećim grahovljacima kroz selo. Slično su govorili, kada je 1908. za vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine po Austriji, mom ocu kad je kupio jedno imanje od nekog glamočkoga bega i htio izseliti iz Crnoga Luga

[89] Novak, 1948, 651.

[90] Perić, 1979, 528-534. Odgovor na Novakovu optužbu može se, također, naći u ostavštinama fra Jakova Kuprešanina i fra Borisa Baruna u arhivu Franjevačkog samostana na Gorici. (AFSG, Bor. Bar. 5; Ja. Kup. 18, kut. 77/3)

"ne idi od nas, neka među nama jednoga šokca *za Božji blagoslov" i nitko mu nije htio kupiti imanje pa je morao novokupljeno u glamoču prodati i ostati na svom starom ognjištu. Eto taki je odnošaj bio između šake katolika i mnoštva pravoslavaca u Crnog Lugu. Jedan katolički svećenik iz takove sredine nikad ništa nije mogao učiniti od svih onih izmišljenih zlodjela, koja mu se pripisuju.*

Moj franjevački odgoj, kojeg sam usisao u franjevačkim školama, odbija a limine sve izmišljotine Novakove knjige. Lozinka je franjevačka "Ne samo sebi živjeti, nego i drugima koristiti, hoće onaj koji je zadojen duhom Božjim". Moj svećenički poziv i rad uvijek je provođen u djelo po nauci Krista Boga, kojega komunisti odbacuju, kao i direktivama katoličke Crkve, koju su komunisti svugdje gdje su došli do vlasti progonili ubijajući njezine službenike i otimajući njezinu imovinu. Uloga je svakog svećenika, pa i moja, voditi vjernike kroz vremeniti život da postignu svoje vječno spasenje u lijepom raju nebeskom. Taj raj komunisti ne priznaju, a svaki rad u tom pravcu ometaju.

Sada prelazim na pojedinosti dokazujući napose za svaku tvrdnju meni pripisanu da je izmišljena i lažna:

1. Krčmara Ljubu Crnogorca iz sela Čelabića i ne poznajem, iako sam kao župnik iz Ljubučića pohađao Čelebić. Isto tako ne poznajem ni one druge osobe. Meni izgleda da te osobe, glavni svjedoci, nisu poznavali ni mene kad su tvrdili da ja stanujem u samostanu Gorici, a svakomu je poznato da sam ja kao livanjski župnik stanovao u svom župskom stanu u Livnu, a ne na Gorici. Čudnovato je da čelbićki *krčmar uzima se za svjedoka događaja livanjskih! Dakle, laž je da sam ja stanovao na Gorici. Kad su prvi puta komunisti Livno osvojili, oni su samostan Goricu okupirali i njihove glavešine su u samostanu iste noći Hrvate sudili, te iza goričkoga groblja ubijali i zakopavali. U tom samostanu se komunisti i ugnjezdili nekoliko mjeseci i njime gospodarili, dok su njegove stanovnike deložirali iz njihovih soba na jednu drugu stranu samostana. Dakle komunisti su iz goričkog samostana pokolj vršili nad Hrvatima, a ne ja nad Srbima!*

2. Sotonska je laž da sam ja bio glavni duhovni vođa ustaša. Nisam bio niti ustaša, pa prema tome nisam mogao biti nikakav njihov mentor, a kamoli duhovni vođa. Tko to tvrdi, taj jamačno ne zna niti što su ustaše niti ustaška organizacija. Tvrditi da sam iz samostana Gorice (drugi put lažna tvrdnja) rukovodio pokolj Srba znači sam sebe u laž ugoniti, jer kako nisam stanovao u samostanu Gorici tako nisam niti pokolj Srba dirigirao. Samostan je sveta redovnička kuća, koja ima svoje poglavare, pa ne dozvoljavaju nikom redovniku nikakve extravagancije u samostanu. Pogotovu to ne mogu dozvoliti, da iz njihovog svetog samostana netko rukovodi pokoljem. To bi značilo da su svi poludili, a Bogu hvala svi su bili zdrave pameti.

3. Nijedna moja sestra nije se nikada udala za Srbina. To je laž. Istina je pako da je neki Srbin Crnolužanin izvršio otmicu nad kćerkom Marka Perića moga starijeg brata, s njom živio i kasnije se vjenčao u Ljubunčiću, a da sam ja tamo bio župnik 1937. godine. Kako je sve namješteno lažno o mojoj sestri, tako sve lažno o pozivu na pokolj najprije moje sestre, a potom svih Srba sa oltara goričke crkve (treći put lažno se spominje Gorica). One riječi sa svetog oltara izgovoriti može samo živi vrag u ljudskoj podobi. Riječi o ispovijedi i odrješenju grijeha jest komunistička lakrdija i izrugivanje svete ispovijedi da ju omraze ljudima.

4. Opet tvrdim da niti sam bio ja niti je ijedan gorički fratar bio ustaša. To je laž, kao što je laž tvrditi da je u samostanu bilo 20 fratara. Bilo je par časnih staraca i svetih redovnika sa dvojicom mlađih starešina. Valjda su komunisti tom tvrdnjom htjeli opravdati ubojstvo oca Grebenarovića, podhumskog župnika, koga su pasi u buništu kod Ninina Hana izvlačili, oca Mioča i oca Baltića, koje su okrutno patili i smaknuli.

5. Također i u livanjskom kotaru vlasti su tražile da pravoslavci prelaze na katolicizam. Ja sam kao livanjski župnik imao 379 registriranih molba za prijelaz i kad su vlasti tražile da se ubrza postupak, rekao sam im da promjena vjere nije skidanje stare košulje i oblačenje nove, da

za to treba vremena, da se moraju najprije svi prelaznici poučiti u vjeri. Ovo je istina, a ono drugo je priča... I to nije spriječilo pravoslavne guberske žene da osvanu pred župskim uredom tražeći od komunista da me one urede za to što sam ja htio njih nasilno šokačiti*!*

6. Poznato je svim poštenim ljudima da u događajima žalosnog i bratoubilačkoga obračunavanja između Srba i Hrvata nikakva udjela nisam imao niti ja, niti i jedan fratar. Ti su događaji za koje se ja optužujem, moraju se pripisati samo i jedino pravu odmazde Hrvatskoj državi, koju su nemilosrdno rušili četnici komunisti.

7. Iz želje za ličnom osvetom mojom da se ne bi reklo da komunisti progone nevine, izmislili su sve one laži što su ih bacili na moju osobu kao Židovi svoje grijehe na jarca, stvoriti od jednog službenika božjega i narodnoga, hrvatskoga J... iz slijedećih razloga: a) što sam se borio i riječju i djelom protiv komunizma u livanjskom kraju, b) što sam omeo svojim izborom za predsjednika Dinare prikrivenog komunistu, koji je svake nedjelje slušao sv. misu i propovijed i dojavljivao komunističkom zapovjedništvu za Cincarom što se govori u župskoj crkvi. Kad je to čula komunistička mladež u birtiji Teklića, koja je bila tek do Dinare onda su prodrli u nju, prouzrokovali tučnjavu i po građanima skupštinarima za čas bili razbijenih glava izbačeni iz Dinare, a još više što sam iz Dinare sve komuniste i prokomuniste kao njezin predsjednik izbacio i napokon što nisam dozvolio svečani crkveni pokop Nikici Tekliću istaknutom komunisti, koji je odbio svete tajne umirućih i "Dinari" nisam dozvolio sviranje na pokopu, c) što sam za vrijeme Banovine Hrvatske dva puta bio u deputaciji s građanima i narodnim zastupnikom Ivanom Čelanom, koje su tražile da se premjeste iz ovog kotara ing. Simović, širitelj komunizma u livanjskom kotaru i dr. Mitrović, kotarski liječnik, velikosrpski šovinist. Ta dvojica prekaljenih četnika, koji su stigli na Veliku Srijedu, odlučili su me likvidirati na Veliki Petak. Bog dade da se na Veliki Četvrtak proglasi hrvatska Država d) što sam na zahtjev ushićenih i razdraganih građana proglasio u Livnu Hrvatsku Državu na Veliki Četvrtak, 11. travnja 1941 i s trijeznim građanima preuzeo privremenu vlast, e) što sam do uskrsnog ponedjeljka uspio uz suradnju građana očuvati potpuni i uzorni mir i red u kotaru Livno i s dvojicom građana posjetio Glamoč i Drvar i tamo to isto postigao, a da nikome nije ni vlas s glave pala. Na uskrsni utorak sam se povukao na moje redovne vjerske dužnosti, jer su druge osobe, neke od njih neprijateljski raspoložene prema meni, preuzele vlast i postavile mi čak komesara u „Dinari".[91]

Uvjeren da su tekst svjedočanstva spomenutih svjedoka unaprijed pripremili službenici Komesarijata za izbjeglice, fra Miro Vrgoč ih je u svome osvrtu u 5. broju glasila Bosna franciscana iz 1996. godine komentirao: *Već ovlašan pogled i uvid u ovo izvješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca ukazuje na način njegova oblikovanja i na svrhu njegova pisanja. Optužbe su u njemu uopćene, broj stradalnika i zločinaca zaokružen. Akteri iz tog dokumenta znaju čak i ustaške namjere, koje ovi nisu ostvarili. No posebno u prvi plan izlaganja tog teksta jasno dolazi cilj izvješća – ocrniti sve franjevce samostana Gorica, a osobito fra Srećka Perića, potom omraziti franjevce u javnosti, omraziti Katoličku crkvu i sve Hrvate, jer svi su oni ustaše, srbomrsci i srbožderi, svi su genocidni, zatim pridobiti simpatije za borce protiv ustaša, to su komunisti, partizani i Srbi, te usput pobuditi samilost i sućut za pravoslavce Srbe i za Pravoslavnu crkvu, jer svi su oni nevine žrtve ustaškog zločina.*[92]

O optužbama protiv fra Srećka Perića i njegovu progonu fra Bono Vrdoljak u ratnom je izdanju provincijskoga informativnoga glasila *Bosna Srebrena* 1993. godine napisao: *Rijetko je koji naš svećenik bio između dva rata toliko napadan, bezobzirno klevetan, proglašavan ratnim zločincem kao pokojni fra Srećko Perić. Najnovije političke promjene, sadašnja događanja na našim prostorima s iskazanim demonskim porivima za ubijanjem,*

[91] Perić, 1979, 528-534.
[92] Vrgoč, 1996, 89.

rušenjem, paljenjem i svim drugim zlima, bacaju pravo svjetlo i na vrijeme drugog svjetskog rata i na poraće, kad su u svrhu postizanja ciljeva velikosrpske i komunističke politike bile naručivane, namještane lažne izjave „pouzdanih svjedoka i očevidaca“.[93]

Fra Srećko u pismu kumu fra Anđelu, poslanu 26.6.1969., s dozom gorčine komentira optužbe koje su mu prišili: ....*Kažu da je tamo živio neki čudak i bedak, koga natovariše sa zločinima svake vrste i prijatelji i neprijatelji prenoseći na nj svake vrste grije kao* židovi *na bibličkoga jarčinu, koji je utekao iz pustinje u slobodne planine*....[94] U ožujku 1972. godine piše fra Ivanu u Rim i moli ga da potraži i pošalje mu *Oslobođenje* te da vidi: ...*koliko je još podlistaka o livanjskim događajima izišlo i da vidiš jesu li još proslijedili sa tim lažnim napadajima i podvalama opetujući one sve i možda i više iz knjige Novakove „Magnum crimen“.*[95]

Ovo ponovno pisanje o livanjskim događajima on smatra kao poziv Srbima na osvetu i obračunavanje s preživjelim Hrvatima koji su radili za NDH i ujedno poziv na njegovu likvidaciju. U pismu upućenu fra Jakovu 1974. godine ponovno se osvrće na Novakov *Magnum crimen*, koji, po njemu, ima cilj optužiti Katoličku Crkvu i njega osobno za pokolj i uništenje Srba: *Tu su opet sve i protiv mene izrigali. Čemu to, komu to treba? To je netko naredio. Preko beogradske televizije počeli su napadati stalno neumrloga Stepinca da je najveći krvnik i zlotvor naroda. Strahovito, zar ne?*[96] U svojoj korespondenciji s fra Ivom Jurićem, osvrćući se na stanje u Provinciji, piše mu kako *režimska vlast* preko fra Vlade Karlovića i fra Karla Karina, kojima je dodijelila ordenje, želi uspostaviti kontrolu nad franjevcima i Provincijom, stoga mu se nimalo nije dopalo Karlovićevo postavljanje za urednika *Bosne Srebrene*. On spominje kako se to isto dogodilo kada je fra Kruno Misilo bio izabran za provincijala Provincije dok je u stvari provincijom upravljao fra Vitomir Jeličić.[97]

Život i pastoralni rad u Venezueli

Sredinom 1949. godine fra Srećko je stigao u Venezuelu. Tijekom njegova izbjegličkoga i prognaničkoga života u Venezueli samo su neki od subraće iz Bosne Srebrene imali hrabrosti odgovarati na njegova pisma. U Arhivu Franjevačkoga samostana na Gorici čuvaju se pisma koja je on slao svomu kumu fra Anđelu Kajiću. S njim se dopisivao više od 40 godina.[98] Vrlo mu je često pisao u šiframa kako ne bi bio otkriven. Tako pišući o Albertu Rigi, studentu kojeg je poslao na studij teologije u Columbiju, piše kao o svome sinu. O njegovu ređenju govori kao o ženidbi, o pastoralnom radu na župi govori kao o radu u vinogradu. To je pogotovo uočljivo u pismima koja on piše u ranijoj fazi svoga izbjegličkoga života. Pisma poslana fra Anđelu išla su preko Sarajeva i bila su cenzurirana. Bio je toga svjestan pa je uvijek vodio brigu o tome da netko zbog njega ne bi nastradao. Njihov sadržaj uglavnom se dotiče njegova života i rada u Venezueli, stanja u Provinciji, života Crkve, života u samostanu na Gorici i događaja u Livnu. Sve do godine 1969. šalje pisma pod raznim pseudonimima: Justinian, Justin, Justinian Zović, Paskazije, Paškal Velić, Paškica, Paskazije, Paškić, Paškal Perić, Paskazije Vulić, Paškal, Paskazije od Šatora. Godine 1968. uglavnom se potpisuje kao Paskazije. Tek 1969. godine prvi se put potpisuje krsnim imenom Paškal Perić. Njegov izlazak iz

93 Vrdoljak, 1993, 54.

94 AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60.

95 APS, Iv. Jur., kut. 14/1.

96 AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3.

97 APS, Iv. Jur., kut. 15/3.

98 Za vrijeme boravka u Venezueli više 30 godina dopisivao se s fra Ivanom Jurićem, dalmatinskim franjevcem koji je bio član skotističke komisije u Rimu, a posljednjih godina života dopisivao se i sa svećenicima iz Provincije koji su djelovali na misijama u inozemstvu, s fra Jakovom Kuprešaninom (Njemačka) i Borisom Barunom (Nizozemska). Na informacijama o životu i radu fra Srećka Perića u Venezueli uglavnom možemo zahvaliti Mirku Sančeviću i njegovoj knjizi *Od bosanskih šuma do Venezuele*, zatim radovima profesora fra Mire Vrgoča, objavljenima u *Bosni franciscani* i sačuvanim pismima u arhivu Franjevačkog samostana na Gorici te u arhivu splitske provincije.

anonimnosti poklapa se s uhićenjem i suđenjem profesoru Draganoviću. Naime, fra Srećko piše kako je Draganovića uhitila jugoslavenska tajna služba 1967. godine u Italiji dok je nosio na tisak svoju knjigu o Bleiburgu.[99] Kad je doznao za to, pobojao se da je Udba došla u posjed njegove korespondencije s fra Anđelom Kajićem, a time i do informacija o komunističkim zločinima u Livnu koje mu je na njegovo traženje poslao fra Anđeo. Nakon Draganovićeva uhićenja Udba je locirala fra Srećka. Kako bi mu dali do znanja da znaju gdje se nalazi i što ga čeka, Okružni mu je sud na njegovu adresu poslao Draganovićevo pokajničko pismo. Pismo je sačuvano u fra Srećkovoj ostavštini i na vrhu prve stranice on je dopisao: *Ovo je okružni sud poslao točno na moju adresu u Qdu Aribu*, no na pismu se ne vidi datum njegova odašiljanja.[100] Od 1969. godine on izlazi iz anonimnosti i počinje se potpisivati svojim prezimenom Perić, a od 1972. godine pa nadalje potpisuje se ili svojim krsnim imenom Paškal ili redovničkim Srećko, odnosno Felix Perić. Razlog njegova izlaska iz anonimnosti mogao bi biti pokušaj jugoslavenskoga veleposlanstva da s njim uspostavi kontakt o čemu u svojoj knjizi *Od bosanskih šuma do Venezuele* piše Mirko Sančević.[101]

Tijekom 29 godina svoga misionarskog djelovanja među siromašnim venezuelskim katoličkim pukom fra Srećko se predano posvetio pastoralnome radu. Najprije dolazi u župu u Caracas. Potom je utemeljio i organizirao župu Quebrada Arriba u blizini grada Carora u zapadnoj Venezueli. Tu prostorno vrlo veliku župu on vodi i pastorizira 18 godina gradeći brojne kapele i crkvu. Do najudaljenijih mjesta dolazio je džipom ili jašući satima na konju. Župa se podijelila 1972. godine i osnovana je nova župa Chiquinquira Aregue, Estado, Lara u kojoj se nalazi Gospino svetište nacionalnoga značaja. U tu novoosnovanu župu postavlja ga nadbiskup za župnika u znak priznanja i zahvale za njegov uspješan dugogodišnji pastoralni rad u župi Quebrada Arriba u kojoj je s fra Petrom Mandacom, franjevcem sinjske provincije, podigao 20 kapela i u svakom pogledu pomagao siromašne župljane.[102] O njegovu pastoralnome radu Sančević piše: *Život među siromašnim pukom i fundamentalno shvaćeni principi njegova reda su učinili od njega abnegiranog narodnog svećenika-misionara, koji je pješačio pod tropskim suncem, na magarcu i u đipu obilazio svoju prostranu župu od nekoliko tisuća kvadratnih kilometara, te krstio, vjenčavao i pokopavao, podizao kapele i crkve.*

Među Hrvatima Venezuele nije bio aktivan, osim nekoliko mjeseci kao predsjednik Caritasa. Iako je kao župnik u župi Quebrada Arriba živio daleko od Hrvata, s njima je uvijek održavao vezu. Bio je članom staroga Društva Hrvata Venezuele i poslije Centro Croata – Venezolano i pomagao svaku pozitivnu akciju. Održavao je redovite kontakte s Hrvatima kako u svijetu tako i u domovini.[103] Fra Srećkova komunikacija s Majčicom, kako on redovito naziva svoju provinciju Bosnu Srebrenu, odvijala se uglavnom preko kuma fra Anđela. Pisma su mu ponekad puna izmiješanih emocija. U pismima upoznaje fra Anđela kako u Venezueli djeluje 21 franjevac od toga *12* španjolaca *i 9 ne* španjolaca *među kojima su 4 Bosanca, 1 Horvaćanin, 1 Istiranin, 1 Mađar i 1 Venezuelanac* i upoznaje ga sa svojom namjerom okupljanja naših svećenika u jednu kuću i formiranja zasebne jedinice koja

[99] Miroslav Akmadža piše o misterioznu Draganovićevu povratku u Jugoslaviju. On navodi više različitih verzija koje su kružile o njegovoj otmici: *Po nekim nagađanjima vratio se svojevoljno, no među iseljeništvom prevladavalo je mišljenje da su ga jugoslavenske vlasti otele negdje u Italiji i u tajnosti prebacile u Jugoslaviju. Draganović je talijansko-jugoslavensku granicu prešao kod Trsta 10. rujna 1967. godine., ali nije bilo poznato na koji način, svojevoljno, otmicom ili prijevarom.* Nekadašnji šef Udbe BiH Ivan Ćurak izjavio je da je po njegovim saznanjima otet i odveden u Jugoslaviju dok Draganović u pokajničkom pismu kaže da se vratio svojevoljno. (Akmadža, 2010, 27-34)
Fra Srećko o tome piše: *Titovci su ga uljudno pozdravili i ubacili ga u auto te predali Titu kao najdragocjeniji dar. Mučen je i izveden na sud 1967. godine, gdje je morao moliti za oproštenje.* (AFSG, Ja. Kup. 18, 77/3).

[100] AFSG, Sr. Per. 4/6, kut. 60; AFSG, Ja. Kup. 18, 77/3.

[101] Sančević, 1982, 351.

[102] AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60; Katolička crkva i Hrvati izvan domovine, 1980, 139.

[103] Sančević, 1982, 351.

bi pripadala provinciji Bosni Srebrenoj. Od mjesnoga nadbiskupa izborio se za pristanak. Od fra Anđela je tražio da se kod provincijske uprave zauzme u tom pogledu. Opravdavajući svoju namjeru stavom kako nema redovništva bez redovničke kuće, traži od generala reda u Rimu rješavanje pitanja hrvatskih franjevaca izbjeglih u Venezuelu. Ujedno moli provincijala Bosne Srebrene fra Borisa Ilovaču da u ime Provincije napravi pravnu peticiju Generalnom definitoriju u Rim i zatraži da se bosanskim franjevcima u Venezueli u okviru budućega španjolskoga komesarijata prizna neka posebna jedinica kako bi Provincija od toga imala neku korist. Poziva se na odredbe Generalnih konstitucija, koje omogućuju da se određeno područje ili kuće neke provincije predaju drugoj provinciji i da budu pod vlašću te provincije uz potvrdu generala reda. Kako je svoje zahtjeve Provinciji slao preko fra Anđela, u jednom odgovoru provincijal Borislav Ilovača piše fra Anđelu: *Žao mi je da ne smijem ni sebe ni Provinciju angažirati u peticijama fra Justiniana Zovića. Neka Justinian, kad je sve dosada bilo bez nas, nego s Generalnom kurijom, i dalje to tamo sređuje, bez ikakve aluzije na nas.*[104]

Fra Bonifac Badrov preko fra Anđela upozorava Srećka na oprez jer sva pisma iz inozemstva prolaze cenzuru i upoznaje ga kako provincijal iz političkih razloga ne smije stupiti u kontakt s njim, a uz to mu nije jasan ni pravni položaj naših svećenika u Venezueli pa se boji da se eventualnim uzurpiranjem jurisdikcije ne kompromitira u Rimu.[105]

Umoran od svih bezuspješnih pokušaja da stvar uredi tako da se sačuva veza s Provincijom i pomalo razočaran piše fra Anđelu: *Evo ti ovdje jedan događaj pa ga studiraj i želim čuti* šta *ćeš ti reći kao katolički popo, moralista i jurista. Čuj ga dakle: ima jedna majka, koja ima dosta djece od kojih su neka silom prilika i događaja morala otputovati od kuće, a da nisu imali kada reći ni s Bogom svojoj majci, koju su uvijek volili, pomagali i nju svojim radom dičili. I ta, djeca iz tuđeg svijeta nisu htjela ni pisati svojoj majci, samo da ona ne bi stradala i svoje jade povećavala. Vjerni sinovi majke u tuđini svojim radom i nadalje diče svoju majku, svojim radom žele se zaštititi za starost u tuđem svijetu, koji ne zna za jade ovih sinova (uprav onako kako to Preradović pjevaše MAJCI), ali se majka naljutila na ove sinove kao rebelde i buntovnike i neće ništa za njih da zna, niti da za njih čuje, a napose neće ništa da učini za svoju djecu ondje gdje bi morala učiniti i to ne traži se nikakva novca, pomoć nego riječ, koja bi se morala napisati po dužnosti materinstva u prilog svoje djece... i to je sve. I to neće! Ja kažem da tako ne postupa ni maćeha sa svojom djecom i da ona ne zaslužuje da se zove više majka. Imam i druge riječi i izraze za takovu majku, ali eto neću ih ovdje rabiti očekujući tvoj sud glede takove majke i njezine djece.*[106]

U želji da bar na neki način poveže svoj rad s Provincijom i održi kontakt sa subraćom, zove ih sebi u posjet tražeći ujedno od fra Anđela jednoga svećenika koji bi bio spreman doći na rad k njemu u Venezuelu. Nadao se dolasku fra Borisa Baruna, misionara u Nizozemskoj s kojim se dopisivao, no kad je provincijska uprava vratila fra Borisa u Provinciju, izgubio je svaku nadu. Iako je fra Franjo Vrgoč na njegovo inzistiranje bio spreman doći u Venezuelu, na kraju ni on nije otišao.[107] Fra Srećko je sve to shvaćao kao nezainteresiranost Provincije za misije u Venezueli. Kako se nije uspio izboriti za franjevačku kuću koja bi bila ovisna o Provinciji, prilikom vizitacije u ožujku 1961. godine predlaže vizitatoru iz Caracasa da stvar uredi s biskupom i Rimom tako da redovnička kuća i župa u Barrio Nuevo / Carora, kojom je upravljao o. Justinijan Zović, budu ovisne o franjevačkom redu na način milosti *ad nutum*

[104] Provincijal fra Boris Ilovača u pismu upućenu fra Anđelu Kajiću glede fra Srećkova zahtjeva u svome odgovoru ne spominje fra Srećkovo ime, nego govori o zahtjevu fra Justinijana Zovića, jednog od hrvatskih svećenika koji je također bio u Venezueli. (AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60)

[105] AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60.

[106] AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60.

[107] U razgovoru s fra Franjom saznao sam da venezuelske vlasti nisu dopustile ulazak s „crvenim putovnicama".

Sanctae Sedis.[108] Pisao je generalu u Rim, no ni to mu nije pošlo za rukom, stoga ostaje djelovati u sastavu španjolskoga komesarijata. Provincija nije mogla pravno udovoljiti niti njegovu zahtjevu prihvaćanja Alberta Rigoa za člana Provincije, čije je školovanje u Columbiji on pomagao nadajući se da će ga Provincija inkorporirati i nakon školovanja vratiti u Venezuelu njemu na ispomoć. Uz sve te neuspjele pokušaje jačanja veza s Provincijom, posebno ga je pogodilo saznanje o nestanku njegova imena iz tabule Provincije, stoga 1962. godine u jednom pismu pita fra Anđela: *Nego ima nešto, što me sve naprijed kreće i potiče da Te zapitam, tko je i kada je izbrisao iz kataloga Provincije onog magarca paškića i kako je to moglo biti i kako mu se ništa nije saopćilo! Taj Paškić me je susreo i obligirao, da ti to pišem i da Te za to zapitam, jer su se u njegovu dušu porodili razni problemi, koje valja prije smrti rješavati. Nadam se, da ćeš ga pomoći, da sretno riješi te svoje teške probleme!*[109]

Iako će to biti ispravljeno već u sljedećoj provincijskoj tabuli za vrijeme provincijala fra Andrije Zirduma, ta mu rana dugo vremena neće zacijeliti. Za brisanje iz provincijske tabule on okrivljuje fra Antu Jeličića.[110] Cijelo vrijeme izgnanstva i života u izbjeglištvu on se zanima za opće stanje u Crkvi i u stalnom je kontaktu s Rimom. U vrijeme održavanja II. vatikanskog sabora posebno se zanimao za smjernice na planu ekumenizma i dijaloga s pravoslavnim crkvama, koje su trebali donijeti papa Pavao VI. i koncilski oci. On prati angažman hrvatskih biskupa i u pismu poslanu fra Ivi Juriću u Rim piše: *Izgleda da bi jezuitski kardinal prije svoje smrti htio vidjeti crkveno ujedinjenje, ali neće. Može mudrovati koliko hoće i savjetovati papi pohod u Svetu Zemlju i sastanak s patrijarhom Atenagorom, ali neka zna da to neće uroditi svetim ujedinjenjem ...Prije svega raskol je grijeh i Duh sveti mora najprije brisati taj grijeh po svetoj ispovijedi i pokori i tako raspoložiti duhove da bez grijeha i himbe i nadmudrivanja uspostavljaju crkveno jedinstvo.*[111]

On se zanima i prati stanje Crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, no njegove su misli posebno vezane uz *Majčicu Provinciju* i *slatku Goricu*. Pratio je baš sve što se događalo u Provinciji, u samostanu na Gorici i u Livnu. Sanjao je povratak na Goricu ili barem ukop na groblju sv. Mihovila. Radeći u Venezueli, u svemu je dijelio sudbinu venezuelskoga čovjeka živeći skromno. Uz svoj svećenički i misijski rad bavio se, također, poljoprivrednim poslovima mukotrpno zarađujući za život. Dio svoje zarade slao je Provinciji, svomu kumu fra Anđelu, fratrima i samostanu na Gorici. Pomoć je bila u novcu, odjeći, lijekovima, habitima i dr. Samo godinu dana nakon dolaska u Venezuelu piše fra Anđelu: *I ja sam tih dana plovio uz vodu i niz vodu u barkama natovarenim mojim poljoprivrednim plodovima, kao što su kakao, kava, riža, kukuruz, jame, ocume, ajuca, camburi,platanos, da ih spasim od gnjileža i unovčim. Uglavnom sam uspio pa sam tako došao do nešto novca u znoju lica svoga da ti mogu za Božić jedan paket poslati, nešto je opet moj sin izprosio od raznih kaluđerica što tebi kao popi za crkvene stvari može služiti, a nešto se i prigodom njegova pirovanja sabralo, tako da ćeš dobiti jedan paket ovdale, a drugi preko roditelja njegove žene iz Italije.*[112]

Svoju osobnu knjižnicu darovao je samostanu na Gorici. Waddingusov Annaleminorum 1948.– 1964. godine poslao je 1967. godine samostanskoj knjižnici na Gorici i Provinciji za Bogosloviju. Nabavio je i poslao osam svezaka djela Duns Scota, koja je izdao Karlo Balić i njegovi suradnici. Knjige je nabavljao uglavnom preko fra Ive Jurića iz Rima. Od njega traži da

[108] APS, Iv. Jur., kut. 4/2, 61-62.

[109] Pišući o navodnom Paškiću u stvari govori o sebi. (AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60)

[110] O njemu nije imao pozitivno mišljenja ni u kom pogledu. Njega smatra dobrim dijelom odgovornim za mnoga pitanja unutar Provincije. Krivnju da nije uspio u Venezueli formirati franjevačku kuću s našim svećenicima, koja bi pripadala Provinciji, dobrim dijelom pripisuje Jeličiću i njegovim aktivnostima prema Generalnoj kuriji. (AFSG, Sr. Per. 3, dopisba 2, kut. 60)

[111] APS, Iv. Jurić, kutija 6/2, 63-64.

[112] Fra Anđelu piše u šiframa i spominje navodnog sina kako ga ne bi razotkrila jugoslavenska tajna služba.

mu nabavi i knjigu o Alojziju Stepincu, koju je napisao njegov kolega fra Aleksa Benigar.[113] Fra Anđelu i Gabrijelu Jurkiću slao je umjetnička platna, kistove i boje. Želio je imati neko njihovo djelo, koje bi ga podsjećalo na njih i na Livno, no nije ga uspio dobiti. Prateći stanje Crkve u Hrvata, pratio je i namješteni sudski proces koji se 1946. godine vodio protiv zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca. Zanimljivo je to da je on ovog, komunističkom režimu također „spornog" kardinala, već tada gledao kao sveca koji će jednoga dana biti čašćen na oltarima. Kad je 10. veljače 1960. čuo za njegovu smrt, piše fra Anđelu: *Dakle umro je fizički, onaj koji nikada ne umire ne samo kao svaki čovjek što po svoj besmrtnoj duši vječno živi, nego i kao svetac. Sigurno da i jest svetac koji čeka na svoju kanonizaciju, a koji će bez obzira na nju davati primjer svim biskupima i svećenicima, kako požrtvovni trebaju biti u svom svećeničkom radu, a narodu, kako trebaju slušati glas svojih pastira, po onoj „Dobri pastir poznaje ovce svoje, a i one njega poznaju" toga pastira poznaje sav hrvatski narod, cijela Jugoslavija i cijeli svijet, kao malo kojeg od nedavno preminulih narodnih velikana.*

U drugom pismu pisanom iste godine opet veli: *Eto pripuštenje Božje bi da izgubismo kardinala Stepinca. Hvala Bogu, da bi pokopan u katedrali. Mjesto njegova pokopa usporedio je sv. Otac papa sa mjestom Isusova pokopa, koji je dozvolio Pilat Josipu od Arimateje i Nikodemu, a Stepinčev narodne vlasti. Sv. Otac o njemu je govorio kao o pravom svecu, što u stvari i jest, dati će Bog da bude i na oltarima.*[114]

Pratio je i proces kanonizacije Nikole Tavelića. Fra Ivan Jurić, član skotističke komisije u Rimu, poziva ga u Rim na kanonizaciju Nikole Tavelića 3. svibnja 1970. godine, no on odbija poziv. Kao razloge svoga nedolaska navodi proslavu svoga 50-godišnjega svećeničkoga zlatnoga jubileja, planiranu za 30. svibnja, zdravstvene probleme, financije i oprez.[115]

Godine 1974. u 78. godini života prestaje sa svojim pastoralnim aktivnostima i povlači se u samostan Hermanos Franciscanos, Parroquia CristoRey, Urb. 23 de Enero, Sector Central, u Caracasu. Pred kraj života često piše fra Jakovu Kuprešaninu kako se sprema za *vječnu Domovinu Kraljevstva nebeskog* i da uređuje memoare svoga rada po venezuelskim župama. U jednom od pisama piše: *Povukao sam se u fratarski samostan da se sa božjom pomoću spremam za Kraljevstvo nebesko. Ovdje mi je dobro u svakom pogledu. Osjećam se kao svoj na svome. Ja sam iz provincije San Santiago de Campostello iz Galicje, kada prije nisam mogao nešto urediti za našu Provinciju radi tadašnjih neprilika i ponajviše radi nesloge. Izradio sam se po tolikim župama i po raznim zemljama pa sam trebao odmor i samostanski život da postignem lakše vječnost Raja ... da se spremim za vječnost Rajske Domovine u lijepom raju i tako postignem cilj svojega života spasenje po onoj Kristovoj* „Šta *koristi čovjeku da postigne cijeli svijet, a da izgubi dušu?*".[116]

Iz korespondencije s fra Jakovom pouzdano se može zaključiti da je pred kraj života u samostanskom miru pisao memoare i iz pisma poslana mu 1976. godine naslućujemo da ih je te godine i završio.[117] Njih ne želi slati u Livno da ne bi bili zaplijenjeni kao Draganovićeva građa, nego ih namjerava poslati fra Jakovu u Njemačku kako bi ih on nakon njegove smrti pohranio u samostan.[118] Na žalost, u Jakovljevoj ostavštini nisu sačuvani, stoga za daljnje rasvjetljavanje

[113] Benigar je govorio fra Ivi o iskrenoj pobožnosti koju je fra Srećko gajio prema Gospi i euharistiji dok su studirali na Orijentalnom institutu u Rimu. (APS, Iv. Jurić, kutija 15/2)

[114] AFSG, Sr. Per. 2, kut. 60.

[115] APS, Iv. Jur., kut. 13/1, 69-70.

[116] AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3.

[117] Fra Srećko piše fra Jakovu da će na generalni kapitul u Rim doći delegat iz njegove kustodije Santa Cruz i da po njemu misli poslati memoare njegovu dugogodišnjem dopisniku u Rim. Na žalost, njegovi se memoari ne nalaze u ostavštini fra Ive Jurića, koja se čuva u arhivu splitske provincije u crkvi Gospe od Zdravlja. (AFSG, Ja. Kup. 18, kut. 77/3)

[118] AFSG, J a.Kup. 18, kut. 77/3.

i vrjednovanje fra Srećkova života i rada bilo bi neprocjenjivo značajno doći do memoara kako bismo dobili kompletniju sliku, posebno o njegovoj ulozi i djelovanju u ratnome vremenu i njegovu radu kao svećenika prognanika po župama Venezuele.[119]

Fra Srećko je umro 8. ožujka 1978. godine u 22.30 u Caracasu i pokopan je 9. ožujka 1978. godine u 15 sati na groblju Cementerio del Sur.[120] Nakon njegove smrti Sančević je zapisao: *Kroz sve godine boravka u emigraciji i Venezueli trpio je radi užasne nepravde, koju mu je nanio zlotvor Viktor Novak, koji ga je optužio na temelju laži i izmišljotina za neke gnjusnosti, objavljene u knjizi „Magnum Crimen". Poslije je jugoslavensko poslanstvo pokušalo uspostaviti kontakt s fra Srećkom s namjerom da mu se ispravi počinjena nepravda no on je to odbio riječima: „Nakon toliko godina nepravde, nije mi više potrebna vaša pravda, dragi Bog će reći svoju i za Viktora Novaka". I svi koji su poznavali fra Srećka, znaju da mu je počinjena strašna nepravda za života*.[121]

Zaključak

Da bismo objektivnije upoznali lik i djelo fra Srećka Perića, potrebno je sagledati njegov život i rad u cjelini. Potrebno je razumjeti sredinu u kojoj se rodio i rastao, analizirati vrijeme njegova studija teologije, studij u Rimu, misijsko djelovanje u Srbiji, njegovo držanje u predratno i ratno vrijeme i na koncu njegov pastoralni rad u izbjeglištvu u Venezueli. O njemu kao uzornu misionaru u Srbiji govore ljudi iz onodobnoga političkoga i gospodarskoga života. Uz svoj pastoralni rad on se uvijek trudio uspostavljati i održavati dobre odnose kako s predstavnicima političke vlasti tako i s Pravoslavnom Crkvom. Nakon desetogodišnjega misijskoga rada u Nišu traži premještaj od provincijske uprave jer ga je rad u Srbiji posve iscrpio. Unatoč tomu što je kao misionar u Srbiji ostavio iza sebe izrazito lijep i pozitivan trag, o čemu svjedoče i onodobni politički predstavnici, njegova otvorena borba u vrijeme predratnih i ratnih previranja protiv *bezbožnog komunizma i velikosrpskih ideja* i proglašenje NDH u Livnu bili su dovoljan razlog da ga se svrsta na listu državnih neprijatelja. Natovarene su mu optužbe za navodni zločin, za koji je odrješito tvrdio da ga nije počinio. U spomenutoj arhivskoj građi ne može se naći ništa čime bi se fra Srećka Perića moglo etiketirati kao zločinca. Na koncu ostaje otvoreno pitanje zašto je fra Srećko kao svećenik na zahtjev građana Livna proglasio NDH u Livnu. On navodi kako je s *razboritim građanima Livna* i na njihov zahtjev to učinio i kako u tih nekoliko dana, od Velikoga četvrtka do Uskrsnoga ponedjeljka, koliko je trajala ta privremena vlast, *nikomu ni dlaka s glave nije pala*. Nakon svega nameće se pitanje je li strah od potencijalnih nereda bio razlog zašto se baš on, iako svećenik, prihvatio proglasiti NDH u Livnu i biti sudionikom privremene vlasti. Proglašenje NDH s radošću je dočekao, no u čestitki građanima Livna prigodom proglašenja NDH u prostorijama glazbenog društva „Dinare" u Livnu on poziva građane na razbor, da se ne osvećuju i ne čine nikakvo nasilje.[122]

[119] Službeni dopis o fra Srećkovoj ostavštini upućen je tijekom 2020. godine iz provincije Bosne Srebrene u samostan Hermanos Franciscanos, Parroqia Cristo Rey. Na žalost, nije stigao nikakav odgovor.

[120] Katolička crkva i Hrvati izvan domovine, 1980, 194; Vrgoč, 2003, 226.

[121] Sančević, 1982, 351.

[122] AFSG, Sr. Per. 2, dopisba 1, kut. 60.

Vađenje stvari iz konteksta vremena i jednostran pristup istini nikada nisu bili pouzdan put do same istine. Objavljeni radovi pisani o fra Srećku Periću u vremenu postojanja SFRJ-a jasno upućuju na zaključak da ih je pisala „ista ruka". Svi su oni bili na tragu sotoniziranja ovoga svećenika i franjevca provincije Bosne Srebrene. On sam bio je svjestan kako je već unaprijed osuđen i da je potencijalna žrtva jugoslavenske tajne službe Udbe, stoga se pod raznim pseudonimima krije u Venezueli i ne želi izvrgnuti opasnosti ni sebe, a ni subraću u Provinciji. Tek je pred kraj života napisao odgovor na optužbe iznesene u knjizi *Magnum crimen*. U pismima koja fra Srećko šalje subraći franjevcima i prijateljima on se ne brani jer je očito uvjeren kako oni znaju pravu istinu o njemu. On ih samo moli da mu pošalju sve ono što se o njemu pisalo u tisku. Kada govori o zločinu za koji su ga optužili, koristi terminologiju *đavolska izmišljotina ... puka laž ... tu su opet sve protiv mene izrigali ... lažni napadaji i podvale.*[123] Iz svih njegovih pisama, koja se tiču ove tematike, jasno se može iščitati kako umire uvjeren u svoju nevinost. Tijekom 30-godišnjeg pastoralnog rada u župama po Venezueli ostavio je neizbrisiv trag. Gradio je sakralne objekte, pastorizirao je venezuelski narod neumorno pješačeći, jašući na konju, putujući u džipu do svakog svog vjernika. U pismu fra Anđelu Kajiću u više navrata piše o svom lošem zdravstvenom stanju, ali usprkos tomu ne posustaje u naviještanju radosne vijesti. Tek pred sam kraj života pod teretom starosti i bolesti povukao se u miran samostanski život gdje nakon nekoliko godina umire.

[123] AFSG, Sr. Per. 4/6; 3, dopisba 1, kut. 60.

Izvori

AFSG (Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno)
Ja. Kup. 18, kut. 77/3; 19, kut. 77/3; Sr. Per. 1, kut. 60; Sr. Per. 2, kut. 60; Sr. Per 3, kut. 60; 4, kut. 60; Bor. Bar. 5; Kronika Franjevačkog samostana Gorica Livno, sv. I, 371.

APS (Arhiv splitske provincije)
Iv. Jur., kut. 4/2, 61-62; 6/2; 13/1, 69-70; 14/1; 15/2; 15/3

HDA (Hrvatski državni arhiv)
Predsjedništvo vlade NDH, Prijepis Perićeva pisma, T. 59/45

Katolička crkva i Hrvati izvan domovine, Zagreb 1980.

Literatura

Akmadža 2010
Akmadža, M. *Krunoslav Draganović, iskazi komunističkim istražiteljima*, Zagreb 2010.

Barun 2003
Barun, A. *Svjedoci i učitelji; Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo 2003.

Barun 2015
Povijest župe Ljubunčić, Župa Ljubunčić, Sarajevo 2015, 137-199.

Horvat, Štambuk 1946
Horvat, J., Štambuk, Z. *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb 1946.

Karaula 2005
Karaula, M. Knjiga bola, *Stradanja Hrvata livanjskog kraja u dva posljednja rata*, Sarajevo – Zagreb 2005.

Karaula 2014
Karaula, M. *Iskušenja Bosne Srebrene; Stradanja bosanskih franjevaca 1944. – 1985.*, Sarajevo 2014.

Novak 1948
Novak, V. *Magnum crimen; Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.

Perić 1979
Perić, S. *Neke od mnogih izmišljotina i laži u Novakovoj „Magnum crimen“*, Hrvatska revija, br. 3, München – Barcelona 1979, 528-534.

Rajković 1975
Rajković, M. *Sto posljednjih dana NDH*, Uz 30. godišnjicu oslobođenja i pobjede naše oružane revolucije, Vjesnik SSRNH, XXXV, 1975, 5. veljače, br. 9.910, 10.

Sančević 1978
Sančević, Z. *Od bosanskih šuma do Venezuele*, München – Barcelona 1982.

Simonović 1991
Simonović, B. *Ognjena Marija livanjska, Ljeta Gospodnjega 41.*, Livno 1991.

Šunjić-Kreševljak 1966
Šunjić-Kreševljak, V. *Zlatni ključ*, Zagreb 1991.

Vrdoljak 1993
Vrdoljak, B. *U spomen fra Srećku Periću 1896-1978-1993*, Bosna Srebrena, ratno izdanje, br. 3-1/93, Baška voda 1993, 54-56.

Vrgoč 1996
Vrgoč, M. *Izvješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca o ulozi franjevaca u pokolju Srba u livanjsko kotaru 1941. godine*, Bosna franciscana, br. 5, Samobor (Sarajevo) 1996, 87-104.

Vrgoč 1996a
Vrgoč, M. *Fra Srećko Perić (1896. – 1978.) uz stotu obljetnicu rođenja*, Bosna franciscana, br. 5, Samobor (Sarajevo) 1996, 129-148.

Vrgoč 2003
Vrgoč, M. *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz livanjskog kraja*, Sarajevo, Zagreb, Livno 2003.

The Pastoral Work and Refugee Life of Fr Srećko Perić

Keywords: Fr Srećko Perić, missions, refugee, ecumenism, *ustaša*, communism, *Magnum crimen*, pastoral, Rome, Niš, Venezuela

Fra Srećko Perić (1896 – 1978) was a member of the Province of Bosnia Srebrena. Born on September 19, 1896 in Crni Lug to father Jakov, aka Paškić, and mother Janja, nee Vulić. Baptised on September 22 of the same year and named Paško in his grandfather's name at his baptism. Already as a child, he went to Livno to the parish priest Fr Anđeo Ćurić, where he attended elementary school. After graduating from elementary school in 1910, he enrolled in the Franciscan Gymnasium in Visoko. In 1916/17 he finished the 6th grade of the gymnasium. Arriving in Visoko, he was the editor of the student newspaper *Ljiljan*, and during his schooling he would work in the editorial office of *Glasnik sv. Ante*, edited by Fr Eugen Matić. In Fojnica he donned the Franciscan habit on August 2, 1914. Upon entering the novitiate, he took the religious name Srećko. After completing his studies, on May 20, 1920, he was ordained a priest and soon after that he went to the International College of St Anthony to Rome, where he enrolled at the Pontifical Oriental Institute to study the unification of the churches. He obtained his doctorate on January 18, 1922. Upon his return to the Province on April 23, 1923, the provincial administration appointed him chaplain at Plehan. In April 1923, he was transferred to Livno as a catechist at the Gymnasium. The following year he was appointed professor at the Franciscan Theology in Sarajevo and held the professorship until the school year 1926/27. During 1926, he performed the duty of master theologian. In May 1927, Fr Srećko was sent by the provincial administration on a mission to Serbia, where he became parish priest of the parish of Niš and remained there until 1937. Ecumenism and missionary work were areas in which he would work as a priest and in which he truly wanted to leave his mark. In May 1937, he was transferred from Niš to the Livno area and appointed parish priest of the parish of Ljubunčić. He remained there until June 1938, after which he was transferred to Visoko and appointed president of the Franciscan Gymnasium. At the end of 1939, he was transferred and appointed parish priest in the parish of Livno, where he remained until August 1942. In the parish of Livno he was found by World War II. In addition to his priestly work, he was engaged in the social life of the city, acting as president of the society "Dinara". In word and deed, he fought against the *Greater Serbia and communist godless policies.* As a Croat, he gladly welcomed the proclamation of the State of Croatia and, at the request of the citizens, declared its independence in Livno. By openly fighting against the communist and Greater Serbia policies, he gained numerous enemies. With the establishment of the SFRY, he was labelled as one of the main criminals among the priests. The call to the *Ustaša* to massacre Serbs in the Livno area was an accusation against him by alleged witnesses and the regime press. With the fall of the NDH, he fled to Italy. He will spend the last thirty years of his life in exile in Venezuela, where he devoted himself entirely to pastoral work among the Venezuelan people, constantly dreaming of returning to Livno *to sweet Gorica*. He responded to the accusations about his alleged crime in the book *Magnum crimen* by Viktor Novak only towards the end of his life, stating and refuting all the lies that were charged against him. For the accusation attributed to him, he said they were a *devil's fabrication*. Convinced of his innocence and of God's justice, he leaves it to God to pronounce his last judgement on him and on Viktor Novak who slandered him. Fr Srećko died on March 8, 1978 in Caracas and was buried in the Cementerio del Sur cemetery.

Sve ljudske zajednice sukladno razini svoje razvijenosti i organiziranosti planski i/ili spontano ostavljaju iza sebe u vidu rukotvorina i umotvorina stanovite preostatke materijalne i duhovne kulture koji se baštine kao dobra zajedničkoga kulturno - povijesnog nasljeđa te na temelju kojih se međusobno razlikuju i prepoznaju pojedinci, kolektivi, regije, države, pa i civilizacije. Ukoliko su spomenuta svjedočanstva ljudskog stvaralaštva sačuvana u potrebnom obimu i ukupna će predstava o kulturnom identitetu miljea u kojemu su ponikla u tom slučaju biti potpunija i objektivnija, dok u suprotnom nastaje konfuzija i stvara se slobodan prostor za svakojake kulturološke, ideološke, političke te ine interpretacije i manipulacije činjeničnoga stanja, pogodujući pritom reafirmiranju historijskih i fabriciranju suvremenih mitova, koji se kao nadomjestak povijesti eksploatiraju za dokumentiranje (pseudo) znanstvenih teorija o porijeklu i etnogenezi naroda proizvedenih za aktualne potrebe

Marinko Zekić

Bošnjačka percepcija srednjovjekovne Crkve bosanske u kontekstu etnogeneze bosanskohercegovačkih muslimana

BOŠNJAČKA PERCEPCIJA SREDNJOVJEKOVNE CRKVE BOSANSKE U KONTEKSTU ETNOGENEZE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA[1]

Marinko Zekić[2]
Sveučilište Adama Mickiewicza
u Poznanju, Poljska

UDK: 94(497.6)
Primljeno: 30. IV. 2021.
Prihvaćeno: 28. V. 2021.

Nakon međunarodnog priznanja države Bosne i Hercegovine 1992. godine, fokus historiografije jugoslavenskog razdoblja pomaknuo se na srednji vijek i razdoblje osmanske vladavine dok su od tada bosanski povjesničari svoj interes usmjerili na pitanja vezana uz Crkvu bosansku i njezine sljedbenike, gdje su desetljećima prelamali i pregledavali povijest njezinih paradigmi i ideologema, neuralgična pitanja kolektivnih identiteta u nastajanju i fluktuaciju te traumatična iskustva međuetničkih sukoba koji su uzastopno zahvaćali zemlju. Srednjovjekovna Crkva bosanska privukla je pažnju bosansko-muslimanske intelektualne i političke elite, privukavši pojedince svojim izrazito bosanskim oblikom nacionalne ideje, ideologije i svojim državno-kulturnim i civilizacijskim konceptom europskog porijekla u srži bošnjačkog postojanja. To je učinjeno stavljanjem bosanske hereze u kontekst suvremenih mitova i ideologija, gdje se mit o tisućljetnoj bogumilsko-islamskoj bošnjačkoj nacionalnosti kao okosnici cjelokupne povijesti bosanske, srpske pravoslavne i hrvatske katoličke kulturne komponente Bosne i Hercegovine tretira kao marginalni fenomen.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Crkva bosanska, Bošnjaci, identitet, mit, povijest

---

1 Dr. habitus Marinko Zekić (Livno 15. travnja 1969. - Poznanj, 21. ožujka 2018.), nakon završene osnovne škole u Livnu i Druge gimnazije u Sarajevu, na Univerzitetu u Sarajevu stekao je diplomu profesora jugoslavenske filologije u specijalizaciji srpska i hrvatska filologija. Godine 1998. zaposlio se na tadašnjoj filologiji UAM u Poznanju (Poljska) kao lektor hrvatskog jezika. Ubrzo nakon toga, 2003. godine stekao je titulu doktora humanističkih nauka na temelju disertacije *Kulturni identitet bosanskih muslimana, Bošnjaci - najistočniji muslimanski Europljani i najzapadniji autohtoni islamski narod*. Dr. Marinko Zekić habilitirao se na temelju studije *Muslimanski odgovor izazovima okcidenta. Islamizacija zapada ili vesternizacija islamskoga svijeta s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, bosanskohercegovačke muslimane – Bošnjake*. Napisao je velik broj znanstvenih radova, naročito o Bosni i Hercegovini. Nakon dvadesetogodišnjeg boravka u Poljskoj pokopan je u Sarajevu gdje je proveo najljepše godine svoje mladosti. Pored znanstvenoga rada bio je istinski ljubitelj i pisac poezije koja je ostala u rukopisnoj zaostavštini te je postumno objavljena u nekoliko knjiga poezije.

2 Rad je objavljen u izdanju Sveučilišta Adama Mickiewicza u Poznanju: Śladem *dziś stapam nauczycieli, Studia poświęcone pamięci Profesor Donki Petkanowej, Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza w Poznańiu, Seria Filologia Slowianska nr 36, Poznań 2017*. Odobrenjem Sveučilišta objavljujemo ga postumno u 4. broju Cleune. Uredništvo je rad prilagodilo svojim pravilima oblikovanja teksta.

Sve ljudske zajednice sukladno razini svoje razvijenosti i organiziranosti planski i/ili spontano ostavljaju iza sebe u vidu rukotvorina i umotvorina stanovite preostatke materijalne i duhovne kulture koji se baštine kao dobra zajedničkoga kulturno-povijesnog nasljeđa te na temelju kojih se međusobno razlikuju i prepoznaju pojedinci, kolektivi, regije, države, pa i civilizacije. Ako su spomenuta svjedočanstva ljudskog stvaralaštva sačuvana u potrebnom obimu i ukupna će predstava o kulturnom identitetu miljea u kojemu su ponikla u tom slučaju biti potpunija i objektivnija dok u suprotnom nastaje konfuzija i stvara se slobodan prostor za svakojake kulturološke, ideološke, političke te ine interpretacije i manipulacije činjeničnoga stanja pogodujući pritom reafirmiranju historijskih i fabriciranju suvremenih mitova, koji se kao nadomjestak povijesti eksploatiraju za dokumentiranje (pseudo)znanstvenih teorija o porijeklu i etnogenezi naroda proizvedenih za aktualne potrebe nacionalističkih ideologija. Mitovi se najčešće pojavljuju tamo gdje je uslijed nepostojanja vjerodostojnih pisanih izvora povijest nedovoljno poznata i istražena, što je u balkanističkom diskursu posebice znakovito za medievalistiku, koja predstavlja idealno područje za supstituiranje maglovite povijesne stvarnosti distribuiranjem mitova kojima se iznova prekrajaju sudbine etnosa i država. Narodi čija nacionalna historiografija nailazi na problem povijesnog diskontinuuma, u nastojanju uspostave neprekinutog lanca događaja pronalaženjem nedostajalih karika nerijetko posežu za mitskim ukorijenjenim u usmenom narativnom diskursu, a kako je mit ljepša strana povijesti, pri (re) konstruiranju nacionalne historije daje mu se premoć nad povijesnom znanošću, što za posljedicu ima indikativne političke implikacije proistekle iz međusobno isključivih interpretacija prošlosti utemeljenih na pseudohistorijskim predodžbama, pučkoj fabulaciji, stereotipnim nacionalnim ideologemima te ideološki fabriciranim mitološkim predstavama o predcima inkorporiranima u aktualnu društveno-političku zbilju.[3]

U nastojanju razotkrivanja povijesne istine o Bosni i Hercegovini, odnosno karaktera koji je ova država imala u različitim političkim i državnim koncepcijama u prošlosti, posebno mjesto zauzimaju raznolike teorije o porijeklu i etnogenezi bosanskohercegovačkih naroda, kojima se argumentira njihovo navodno ekskluzivno povijesno pravo na njezin teritorij kao autohtonih starosjedilaca te samim tim jedinih pravomoćnih sukcesora i nositelja državnosti. U zemlji koja se tijekom svoje burne povijesti nalazila pod višestrukim utjecajem kulturno-civilizacijskih centara Bizanta i Rima te na periferiji velikih geopolitičkih zajednica Orijenta i Okcidenta, koje je istodobno razdvajala i sjedinjavala konstituirajući specifični sociokulturni milje u okviru kojega su se ti utjecaji uzajamno preplitali i preinačavali[4] tvoreći unikatnu bosanskohercegovačku paradigmu jedinstva u različitostima koja se karakterizira simultanim supostojanjem triju različitih etnokonfesionalnih identiteta i jednog zajedničkog nadidentiteta, duboko ukorijenjena etnokonfesionalna podijeljenost ovoga prostora, na kojemu religija kao dominantni integrirajući kulturni čimbenik predstavlja ujedno i glavnu distinktivnu odliku nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih konstitutivnih naroda, uvjetovala je nastanak triju nacionalnih historiografija: hrvatske, srpske i bošnjačko-muslimanske, s različitim i međusobno antagoniziranim predodžbama Bosne i Hercegovine koje dovode u pitanje njezinu teritorijalnu, kulturno-povijesnu, političku, državno-pravnu te upravno-administrativnu cjelovitost multietničke, multikonfesionalne i multikulturne državne i društvene zajednice. Nakon međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine 1992. godine težište historiografije s jugoslavenskog razdoblja pomaknuto je na srednjovjekovlje i osmansko doba dok se u žiži zanimanja bosanskohercegovačkih, a posebice bošnjačkih povjesničara, opet našlo pitanje Crkve bosanske i njezinih sljedbenika, na kojemu se već desetljećima prelamaju i preispituju

[3] Lovrenović, D. 2005.

[4] Lovrenović, I. 2014.

transpovijesne paradigme i ideologemi, neuralgična pitanja kolektivnih identiteta u nastajanju i fluktuaciji te traumatična iskustva međuetničkih sukoba koji sukcesivno potresaju zemlju.[5]

Nacionalna i navodno heretička srednjovjekovna Crkva bosanska budi u historičara poseban osjećaj podsvjesne romantične identifikacije s njom budući da se krivovjernici često doimlju hrabriji, originalniji i zanimljiviji od običnih pravovjernika, a to se prvenstveno odnosi na povjesničare islamske provenijencije, prema kojima je ovaj osebujni bosanskohercegovački fenomen u vidu nacionalne ideje, državotvorne ideologije i kulturno-civilizacijskog koncepta europske provenijencije utkan u same temelje bošnjačke nacionalnosti, jer je ideja bošnjaštva u svojim mnogolikim dimenzijama utemeljena upravo na fenomenu Crkve bosanske, te stoga ne čudi što oni zanimajući se problematikom geneze bošnjačke opstojnosti bosansku herezu smještaju u kontekst suvremenih mitova i ideologija kojima je poslužila ili ih je producirala, pri čemu se mitom o tisućljetnom bogumilsko-islamskom bošnjaštvu kao okosnici cjelokupne bosanske povijesti srpsko-pravoslavna i hrvatsko-katolička komponenta Bosne i Hercegovine svodi na rubne fenomene[6] ponašajući se kao da je u pitanju nešto mnogo važnije od puke znanstveničke objektivnosti i instrumentalizirajući ih za dnevnopolitičke potrebe budući da za većinu njih ovaj osebujni bosanski fenomen leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti.[7]

Zanimanje Bošnjaka za bogumilsku „vjeru bosansku", koja im je od iskona prirasla srcu, te je intuitivno osjećaju i doživljavaju kao izrazito svoju,[8] nadilazi sve druge bosanske povijesne teme. Otkako se krajem XIX. stoljeća bosanskohercegovačko srednjovjekovlje prvi put postavilo kao javna tema, bošnjačko-muslimanska percepcija ove povijesne epohe počiva na teoriji o bogumilstvu kao najvažnijem povijesnom znamenju srednjovjekovnog bosanskog kulturnog i duhovnog identiteta[9] te glavnoj duhovnoj i vjerskoj magistrali bosanske, a samim time također bošnjačke historije u cijelosti,[10] odnosno sljedbenicima Crkve bosanske, koji su pod prijetnjom gubljenja svojega referentnog duhovnog okvira u koji je utkan identitetski kod bošnjačke samobitnosti u reakciji na inkvizicijske progone raširenih ruku dočekali osmanske Turke i objeručke prigrlili islam prepoznavši u njemu svoj sudbinski identitetski kontinuum. Na bogumilstvo se gleda kao na narodnu vjeru te ideopolitičku preteču bosanstva/bošnjaštva, a u srednjovjekovnim pisanim izvorima i na kamenim nadgrobnim spomenicima stećcima pronalaze se dokazi za potkrjepljivanje teze o kontinuitetu bogumilskog duhovnog svijeta u sinkretizmu s bosanskim islamom.[11] Ističe se da je bogumilstvo predstavljalo specifičnu, bosanskom srednjovjekovlju prilagođenu državnu religiju i ideologiju sve do pada Bosne pod osmansku vlast te se u tom svjetlu pobijaju navodi po kojima je Crkva bosanska bila od katoličanstva i pravoslavlja odmetnuta vjerska sljedba, zastranjeno učenje i krivovjerje koje je trebalo upokoriti privođenjem njezinih sljedbenika pravoj vjeri dok se islamizacija više ne interpretira kao implementiranje religije koja je u nacionalno-političkom smislu konstituirala bošnjaštvo, već se njegovi korijeni pronalaze ranije u bosanskih krstjana. Teoriju o duhovnom sinkretizmu između bogumilstva i islama u doktrinarno-teološkom smislu, odnosno etničkog, vjerskog, kulturološkog i

5 Lovrenović, I. 2014.

6 Lovrenović, D. 2005.

7 Malcolm, 2011, 83.

8 Pašić, 2013.

9 Pašić, 2013.

10 Lovrenović, D. 2005.

11 Pojedini zajednički elementi ikonografije i epigrafike nalaženi na nadgrobnim spomenicima bosanskih krstjana, stećcima te muslimanskim nadgrobnicima od kamena, nišanima, kao i činjenica da su stari grobovi gazija i šehita često locirani u blizini srednjovjekovnih bosanskih nekropola, pružili su uporište tezi po kojoj se bošnjački etnos izvodi od sljedbenika Crkve bosanske čija je baština obogaćena vrjednotama islamske civilizacije i inkorporirana u suvremeni bošnjački identitet (usporedi Muftić, 2000).

političkog kontinuiteta između srednjovjekovne bosanske države i Osmanskog Carstva, zagovara većina povjesničara bosansko-muslimanske provenijencije počevši od rodonačelnika bošnjačke historiografije Safvet-bega Bašagića, koji je bogumilski ideologem ugradio u identitetsku matricu bošnjačkog autodefiniranja. Fenomen sociokulturnog miljea bosanske paradigme jedinstva u razlikama, koja je stoljećima tvorila te nadalje vidno određuje životni habitus bošnjačko-muslimanskog korpusa i drugih bosanskohercegovačkih etnokonfesionalnih skupina srodnih po svojemu porijeklu, jeziku te nekim manifestacijama materijalne i duhovne kulture zajedničkog južnoslavenskog kulturnog nasljeđa, ali druge vjeroispovijedi i različitoga duhovnog bitka, diferencirao je te profilirao kulturni i etnički identitet Bošnjaka nijansiran u uzajamnim relacijama sa srpsko-pravoslavnom i hrvatsko-katoličkom nacionalnom baštinom. Dijeljenje zajedničkog životnog prostora, koje po logici stvari sugerira suživot jednih s drugima, uslijed nijekanja i osporavanja bošnjačkog etniciteta tezama o srpskom, odnosno hrvatskom etničkom porijeklu bosanskohercegovačkih muslimana – koje srpska i hrvatska nacionalna historiografija tretiraju kao konvertite, odnosno narodnosnu skupinu koja se otuđila od svojih korijena, nedvojbeno srpskih/pravoslavnih, odnosno hrvatskih/katoličkih – nacionalno ih poistovjećujući sa sobom, rezultiralo je time da su Bošnjaci definirali svoj identitet na temelju distinktivnih odlika koje ih razlikuju od svojih susjeda Srba i Hrvata. Da bi svome etnosu priskrbili nacionalnu bit, bošnjački su povjesničari najprije morali opovrgnuti teze o povijesnome diskontinuitetu bosanskohercegovačkih muslimana koji su prijelazom na islam te uključivanjem u islamsko-orijentalni kulturno-civilizacijski krug prekinuli spone koje su ih vezivale s južnoslavenskom kulturnom baštinom, pronalazeći tu nedostajalu kariku koja ih povezuje s predislamskom erom u ideji sinkretizma bosanskohercegovačkog islama s Crkvom bosanskom i bogumilskim duhovnim svijetom srednjovjekovne Bosne. Na taj način inaugurirana je postavka po kojoj presudni sociokulturni proces koji je bošnjačko-muslimansku etno-konfesionalnu zajednicu izveo na povijesno-političku scenu nije predstavljala islamizacija, već su bosanski bogumili, kao heretici koje su progonile i Katolička i Pravoslavna Crkva, ne želeći se opredijeliti ni za katoličanstvo niti za pravoslavlje u koje su ih prinudno nastojali preobratiti, bogumilsku komponentu svojeg identiteta u kojoj je bio utkan identifikacijski kod bosanske/bošnjačke samobitnosti unijeli u islam obogativši je tekovinama orijentalno-osmanske kulture, čime je nedostajala povijesna spona bila nadomještena uspostavom neprekinutoga lanca bošnjačke opstojnosti u Bosni i Hercegovini koji seže do početaka njezine državnosti. Da bi se pak došlo do odgovora na pitanje kako je masovna islamizacija postala tipičan bosanskohercegovački specifikum te koju ulogu odigrava *bogumilizacija bosanskog srednjovjekovlja*[12] u kontekstu prijelaza na islam tolikog broja stanovništva, nužno je prethodno rekonstruirati spektar složenih društvenih, političkih, gospodarskih, kulturnih i vjerskih okolnosti koje su pratile posljednje trenutke srednjovjekovne bosanske države do njezina pada pod osmansku vlast.

Kako je protjecao proces islamizacije u Bosni i Hercegovini doznaje se ponajviše iz popisnih *teftera*, odnosno osmanskih fiskalnih knjiga u kojima su bili evidentirani zemljišni posjedi i nadarbine te upisivani gotovinski prihodi koji su dospijevali na ime danka vazalnih država, carine, dohotka od najamnine te poreza od zakupa pri čemu su kategorije poreznih obveznika bile razvrstavane po vjerskoj pripadnosti. To je dragocjen izvori informacija za praćenje tijeka i intenziteta islamizacije na pojedinim područjima, ali ne smije se izgubiti iz vida činjenica da primarna svrha *teftera* nije bila popis stanovništva, već evidencija poreznih obveznika uslijed čega je njihova mjerodavnost

[12] Lovrenović D. 2005

ograničena.[13] Najstariji osmanski porezni registri datiraju iz 1468. i 1469. godine, a iz njih se može vidjeti da je na području istočne i srednje Bosne islam u prvim godinama nakon turskog osvajanja pridobio za sebe tek neznatan broj poklonika, ali već sljedeći tefteri pokazuju njegovu ekspanziju. U sljedećim godinama ukupan broj stanovnika nije se mijenjao, ali je zato osjetno porastao broj muslimana te, iako za drugu polovinu XVI. stoljeća nedostaju točni podatci, a nakon toga se odustalo od vođenja teftera, s velikom se sigurnošću može ustvrditi da su u XVII. stoljeću muslimani stekli apsolutnu većinu na cjelokupnom teritoriju Bosne i Hercegovine,[14] što znači da se masovni prijelazi na islam ne vežu za razdoblje neposredno nakon njezina osvojenja, već je usporedo s utemeljenjem osmanske centralne vlasti na srednjem prostoru bosanske srednjovjekovne države opsežna islamizacija započela krajem XV. stoljeća, a na rubnim područjima nekoliko desetljeća kasnije dosegnuvši pun intenzitet sredinom XVI. stoljeća dok se kulminacija islamske akulturacije veže tek za XVII. stoljeće.

Islamizacija velikoga dijela bosanske populacije pod turskom vlašću jedna je od najizražajnijih i najvažnijih značajki povijesti Bosne i Hercegovine, a njezin intenzitet i sveobuhvatnost još će dugo zaokupljati pažnju znanstvenika u pokušaju pronalaženja zadovoljavajućeg odgovora na pitanje etnogeneze bosanskohercegovačkog stanovništva.[15] Glavni problem koji se pritom nameće je nedostatak pisanih i materijalnih povijesnih izvora te znanstvenih studija o spomenutoj problematici, koji je posljedično rezultirao mistifikacijom i mitologizacijom historije te stvaranjem povijesnih predrasuda (pseudo)znanstvenim tezama fabriciranim za tekuće potrebe nacionalnih ideoloških koncepcija, što se posebice tiče pitanja geneze bogumilskog mita i njegovih suvremenih političkih implikacija. Ono sto je nepobitno jest činjenica da je Crkva bosanska tijekom triju stoljeća u kojima je predstavljala dominantnu bosansku religiju, duhovni stožer bosanske samobitnosti te najutjecajniju integrativnu silu bosanskog srednjovjekovnog društva, dala neizbrisiv prinesak razvoju osobitog kulturno-povijesnog miljea Bosne i Hercegovine, ali nikada nije uspjela postati masovnom crkvenom organizacijom poput rimokatoličke ili pak ortodoksne državne crkve u zemljama bizantskog kulturno-povijesnog kruga, premda je bogumilski kler prisustvovao ceremonijama krunidbe i vjenčanja kraljeva i imao funkciju njihovih savjetnika, a uporabom narodnog jezika u liturgiji odigravao važnu ulogu u kulturno-političkoj integraciji bosanskohercegovačkog stanovništva.

Nastojeći se održati na vlasti, vladari iz dinastije Kotromanića ovisno o aktualnoj političkoj situaciji kroz cijelo razdoblje srednjovjekovne bosanske državnosti lavirali su među Crkvom bosanskom i katoličanstvom priklanjajući se deklarativno čas jednima čas drugima, što je često dovodilo do napetih situacija i destabilizacije u državi i društvu. Učestali križarski pohodi koje je pokretala Sveta Stolica uz potporu Ugarske, Venecije, Bizanta i Srbije s ciljem da se u Bosni iskorijeni

[13] Davanje pristojbi državi obvezivalo je prije svega kršćansku i muslimansku raju te pojedine slojeve gradskoga življa dok su pojedinačne kategorije stanovništva poput državnih službenika i pripadnika vojnih posada bile oslobođene plaćanja poreza, stoga o njima u tefterima nije bilo spomena.

[14] Ti tefteri bilježe 37.125 kršćanskih i svega 332 muslimanske obitelji. Uzevši da je u prosjeku svaka obitelj imala pet članova, to daje broj od 185.625 kršćana i 1660 muslimana. Njima treba dodati još oko 9000 neženja i udovica kršćanske vjere koji su u tefterima navođeni kao posebna kategorija. Prelasci na islam posebice su bili rijetki u Hercegovini, dok je islamizacija najviše uzela maha na području oko Sarajeva koje su Turci držali u svojim rukama još od XV. stoljeća. U tefteru iz 1485. godine, koji je obuhvaćao bosanski sandžak, navode se 30.552 kršćanske obitelji, 2491 pojedinac neženja i/ili udovica kršćanske vjeroispovijesti te 4134 muslimanske obitelji i 1064 neoženjena muslimana. Uz prosječno pet članova po obitelji dobiva se ukupno 155.251 kršćana i 21.734 muslimana. Prema izvještaju albanskog svećenika i apostolskog vizitatora Petera Masarechija iz 1624. godine u Bosni je tada bilo već 450.000 muslimana, 150.000 katolika i 75.000 pravoslavaca. (Malcolm, 2011, 122-125)

[15] Džaja, 1992; Hadžijahić, 1990; Imamović, M. 1997; Imamović, E. 1998.

hereza i uvede kanonsko kršćanstvo zapadnog ili istočnog obreda, sve slabiji autoritet kraljeva koji nisu bili u stanju homogenizirati teritorij i centralizirati državnu upravu te nesloga bosanskog plemstva i, konačno, najezda Osmanlija koje su bosanski kraljevi i velikaši pozivali da im budu saveznici u borbama za vladarski tron, preko dva stoljeća načinjali su monolitnost države i doveli do toga da Bosna polovicom XV. stoljeća izgubi svoj suverenitet, a s nestankom bosanskog kraljevstva prestala je postojati i institucija Crkve bosanske. Činjenica da sedam križarskih pohoda, vođenih u razdoblju od 1234. do 1358. godine (1234. – 1239., 1244. – 1247., 1254., 1283., 1326., 1340. te 1356. – 1358.), nije polučio uspjeh učvrstila je pojedine povjesničare prvenstveno bošnjačko-muslimanske provenijencije u vjeri da srednjovjekovna bosanska država nikada nije bila pod jurisdikcijom Katoličke niti Pravoslavne Crkve. Kurijske optužbe koje predstavljaju Bosnu kao heretičku zemlju,[16] koja daje utočište hereticima izloženima progonu u zemljama kanonskog kršćanstva i postaje njihovim sabiralištem na Balkanu, šturo su pojednostavljivanje složene vjersko-političke klime u Bosni toga vremena, u kojoj su paralelno supostojali normativni i heretički kršćanski sustavi vjerovanja s nekim elementima pretkršćanskog poganstva.

Fenomen heterodoksije Crkve bosanske i navodnoga bogumilskog krivovjerja, koji se veže s razdobljem bosanske medievalne povijesti, zaokuplja pažnju povjesničara, etnologa i političara koji istražuju genezu bošnjačko-muslimanskog etnosa i narav njegova kulturnog i nacionalnog identiteta već dugi niz godina. Ipak usprkos velikom zanimanju pitanje teološke dogme bosanskih krstjana još uvijek nije dovoljno razjašnjeno. Jedan od razloga tomu je nedostatak političke volje da se znanstvenim metodama otkloni veo tajne s duhovnog svijeta bosanskog srednjovjekovlja iz kojega Bošnjaci crpe ideju sinkretizma bosanskog islama s institucijom Crkve bosanske predstavljajući nedostajalu sponu s predislamskim razdobljem i potreban dokaz za osporavan identitetski kontinuum bosanskohercegovačkih muslimana kao protutezu nastojanjima nacionalnoga i političkog posvajanja Crkve bosanske u srpskoj i hrvatskoj historiografiji i publicistici. Među brojnim teorijama o ulozi, značaju i karakteru Crkve bosanske kao autohtone crkvene organizacije s vlastitim kulturno-političkim razvojem koji je posljedično doveo do nastanka niza posebnosti u domenama duhovnosti, kulture i javno-političkog života kojim se nastojalo odgovoriti na pitanje je li ona bila bogumilska, odnosno dualistička, ili pak samo raskolnička, ali ne i heretična u strogom značenju te riječi, mogu se uvjetno izdvojiti dvije prevladavajuće teze od kojih prva polazi od postavke da je riječ o heretičkoj Crkvi srodnoj dualističkim herezama neomanihejskih sekti bogumila, katara, patarena, babuna i albigenza na istoku i zapadu srednjovjekovne Europe dok se druga opire na tvrdnji da se radi o narodnoj crkvi ćirilometodske slavenske liturgije s učenjem koje u teološko-doktrinarnom smislu nije mnogo odstupalo od kanonskog kršćanskog nauka, premda je težila izgraditi jurisdikcijsku i organizacijsku neovisnost o Rimu.[17] Teza o bogumilskoj herezi svoje zagovornike nalazi

[16] Najstariji povijesni spomen hereze u Bosni s viješću o pojavi krivovjerja i optužbama na račun bosanskog bana Kulina upućen Rimskoj kuriji jest pismo dukljanskoga vladara Vukana Nemanjića, najstarijega sina Stefana Nemanje, papi Innocentu III. iz 1199. godine u kojem ga moli da mu pošalje legate koji će promijeniti crkvenu disciplinu u njegovoj državi nakon čega je Sveta Stolica započela istragu okončanu sastankom papinih legata s bosanskim priorima i banom na Bilinu polju 8. travnja 1203. godine i potpisivanjem akta abjuracije. (Mužić, 2008, 60)

[17] Ime katari (grčki καθαροί - čist) skupni je naziv za pripadnike brojnih europskih heretičkih sekti koje su svoju teološku dogmu temeljile na tradicionalnom religijskom dualizmu manihejaca - sljedbenika pogansko-kršćanske sekte koju je osnovao perzijski propovjednik Manija u III. stoljeću. U Italiji su to bili patareni, u Francuskoj albigenzi, a na Balkanu i u Maloj Aziji bogumili i babuni. Papinski legati u spisima Rimske kurije sljedbenike Bosanske crkve obično nazivaju patarenima, manihejcima i/ili katarima. Izvori koji pripadaju krugu istočnih pravoslavnih crkava najčešće upotrebljavaju izraze bogumili, babuni i kudugeri dok se u zasvjedočenim autentičnim povijesnim izvorima domaće provenijencije vjernici Crkve bosanske nazivaju krstjanima.

primarno među bošnjačkim historiografima koji uporište za svoje teze nalaze u optužbama za krivovjerje i prijetnjama anatemama bosanskim vladarima koje im je upućivala Rimska kurija i ugarske crkveno-političke strukture, što povjesničari u novije vrijeme većinom dovode u pitanje tvrdeći da je riječ o inkriminacijama motiviranima više političkim, nego vjerskim razlozima. Srpska i hrvatska nacionalna historiografija s druge strane opovrgava tu teoriju tvrdnjom da u Bosni nikada nije bilo heterodoksije, već je Crkva bosanska po svojemu učenju, obredima, organizaciji i hijerarhiji bila narodna kršćanska crkva koju je Rimska kurija tretirala kao heretičku jer su bosanski krstjani odbijali priznati papu za svoga vrhovnog crkvenog i duhovnog poglavara nastojeći istodobno na temelju znanstvene i publicističke literature problematiku nastanka, djelovanja te, prije svega, filozofsko-teološkog nauka srednjovjekovne Crkve bosanske – o kojem se može samo nagađati budući da se većina dostupnih informacija izvodi iz posrednih izvora te nekoliko kodeksa za koje se pretpostavlja da potječu od pojedinih njezinih pripadnika – prikazati u skladu sa svojim (dnevno)političkim nacionalnim interesima.

Crkva bosanskohercegovačkih krstjana javlja se kao historiografska tema polovinom XIX. stoljeća u znanstvenim raspravama Božidara Petranovića i Franje Račkog koje su trasirale smjernice istraživanja srednjovjekovnog duhovnog svijeta Bosne u narednim desetljećima. U svome radu *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*, koji je svojedobno izazvao veliko zanimanje u srpskim intelektualnim i političkim krugovima postavivši znanstvene temelje svih budućih posvajanja Bosne i Hercegovine kao srpske zemlje u nacionalnome i političkom smislu,[18] Petranović je nastupio s tvrdnjom da su vjera bosanska i svi njezini vladari, banovi i kraljevi iz dinastija Kulinovića i Kotromanića bili pravoslavni ne poričući pri tome da je u Bosni tog doba bilo također bogumila koji su se uvukli u Crkvu bosansku dajući joj prividno heretičko obilježje.[19] Prema navodima Petranovića, nakon vojnopolitičkog sloma Bosne 1463. godine padom pod osmansku vlast Crkva bosanska, koja se prethodno odvojila od drugih *srpskih županija* oslobodila se primjesa bogumilske hereze i sjedinila s Pećkom patrijarhijom, čime je ponovno uspostavljeno jedinstvo dviju dotad podijeljenih srpskih pravoslavnih crkava, čiji su sljedbenici usprkos poturčivanju pojedinaca prihvaćanjem islama zbog osobnih interesa ipak većim dijelom ostali postojani u praroditeljskoj vjeri.[20] Uvodeći bugarsko bogumilsko ime u historiografiju kao odgovarajuće za Crkvu bosansku i njezine sljedbenike, rodonačelnik teze o masovnom prelasku bosanskih krstjana na islam Franjo Rački u svojoj raspravi *Bogumili i Patareni* zagovarao je pak ideju kontinuiteta religijske, etničke, političke i kulturološke naravi između srednjovjekovne/kršćanske i osmanske/islamske Bosne pripremivši na taj način teren za uvrštavanje bogumilskog ideologema u bošnjačko-muslimanski diskurs te inauguriranje teze o hrvatskom porijeklu bosanskohercegovačkih muslimana.[21] Bezrezervno interpretirajući latinske antiheretičke spise Rimske kurije kao vjerodostojne, Rački je zastupao tvrdnju da je po svojoj dogmi, obredima i hijerarhiji Crkva bosanska bila bogumilska i dualistička te time srodna neomanihejskoj patarenskoj i katarskoj crkvi na zapadu Europe dodajući da su vjerske razmirice u srednjovjekovnoj Bosni kršćana obje crkve s bosanskim bogumilima te njihova suradnja s Osmanlijama doveli do masovnih prelazaka na islam, o čemu također svjedoči činjenica da je Crkva bosanska nestala dok se istovremeno kršćanska vjera u jednoj i drugoj crkvi sačuvala.[22]

Petranovićevo mišljenje po kojemu u Bosni nikada nije bilo dualističke hereze podržali su kasnije Jaroslav Šidak i Vaso Glušac, s tom

[18] Matijević, 2005, 339.

[19] Petranović, 1867, 158-159.

[20] Petranović, 1867, 172.

[21] Lovrenović, D. 2005.

[22] Rački, 1869, 173-175.

razlikom što je Šidak zastupao tvrdnju da Crkva bosanska vodi porijeklo od katoličke biskupije pod imenom *ecclesia bosniensis*, koja je kao integralni dio strukture zapadne Rimokatoličke Crkve i njezin nekanonski nadomjestak predstavljala alternativu izmještenom bosanskom kaptolu i katoličkom biskupu u Đakovu koji je izgubio sve veze *s* Bosnom, ali ju je Rimska kurija tretirala kao heretičku jer je odbijala priznati papu kao svog duhovnog poglavara,[23] dok je za Glušca po svojemu učenju, obredima, organizaciji i hijerarhiji Crkva bosanska bila pravoslavna, koja je bila pod utjecajem bogumilstva, ali je ostala istočna ortodoksna.[24]

Usporedo s ovim pionirskim pokušajima znanstvenog rasvjetljavanja srednjovjekovne duhovnosti Bosne te nastojanja predstavnika srpske i hrvatske historiografije da posvajanjem Crkve bosanske nametnu nacionalna i politička rješenja velikosrpskih i velikohrvatskih krugova za Bosnu i Hercegovinu u XX. stoljeću,[25] raslo je također zanimanje muslimansko-bošnjačkih povjesničara i intelektualca za ovu problematiku, što se posebice odnosi na tvrdnju Franje Račkog o krivovjerju Crkve bosanske i islamizaciji njezinih vjernika kao postavci koja im je poslužila da pri određivanju svojega postosmanskog političkog i kulturnog identiteta posegnu za bogumilskom komponentom srednjovjekovnog kulturnog nasljeđa kao glavnim etničkim supstratom suvremenog bošnjaštva. Nakon četiri stoljeća turske uprave, tijekom koje se povijesno-politička svijest Bošnjaka temeljila na pripadnosti Osmanskome Carstvu i ideologemu o Bosni kao islamskom antemuraleu prema kršćanskom Zapadu, a bogumilski mit predstavljen u vidu uspostave kontinuiteta etničke, vjerske, političke i kulturološke naravi između srednjovjekovne kršćanske i osmanske islamske Bosne u intelektualnim i političkim krugovima bosanskohercegovačkih muslimana nije budio zanimanje, krajem XIX. stoljeća pod austrougarskom administracijom, koja je u to vrijeme promicala ideju integralnog bosanstva nastojeći obuzdati buđenje srpskog i hrvatskog nacionalizma, u javni i politički bošnjački diskurs uvodi ga Safvet-beg Bašagić,[26] prema kojem su oni, nakon što je stoljetna vjerska mržnja bogumila prama katolicizmu prouzročila propast srednjevjekovne bosanske države, listom dragovoljno napustili staru bogumilsku vjeru i prigrlili islam s kojim su imali mnogo dodirnih točaka,[27] a podobne tvrdnje kasnije su iznosili Suljaga Salihagić, Muhamed Handžić, Muhamed Hadžijahić u okviru jugoslavenske državne zajednice,[28] teza o etničkom, vjerskom i političkom kontinuitetu između sljedbenika srednjovjekovne Crkve bosanske i novovjekih bosanskohercegovačkih muslimana, odnosno bogumilima kao glavnom etničkom supstratu današnjih Bošnjaka doživjela je svoju punu afirmaciju tek u presudnim godinama bošnjačke političke borbe za nacionalno priznanje na prijelomu XX. i XXI. stoljeća u radovima Muhameda Hadžijahića, Smaila Balića, Envera Imamovića, Mustafe Imamovića, Saliha Jalimama, Rusmira Mahmutćehajića, Muhameda Filipovića, Šaćira Filandre i drugih autora.[29]

Uslijed nedostatka povijesnih izvora o filozofsko-teološkom učenju Crkve bosanske može se jedino nagađati, a ono što se zna o navodnoj bosanskoj šizmi jest da se ta vjera širila od XII. do XV. stoljeća predstavljajući bitan čimbenik u konstituiranju religijskog i društveno-političkog individualiteta srednjovjekovne bosanske države. Nazivajući svoju vjeroispovijed pravom vjerom apostolskom, duhovni prvaci bosanskih krstjana izriču da su vjerovali u njezinu kršćansku pravovjernost datirajući nauk Crkve

23 Šidak, 1975.

24 Glušac, 1924.

25 Matijević, 2005, 341.

26 Lovrenović, D. 2005.

27 Bašagić-Redžepašić, 1900.

28 Handžić, 1940; Salihagić, 1940; Hadžijahić, 1974; Handžić, 1940.

29 Hadžijahić, 1990; Balić, 1994; Imamović, M. 1997; Mahmutćehajić, 1997; Imamović, E. 1998; Jalimam, 1999; Filipović, 2007; Filandra, 2012.

bosanske u doba apostola i kršćanske pracrkve koja je bila protivna dualističkom vjerovanju u istodobno postojanje dva neovisna i vječna počela dobra i zla, iz čega posredno proistječe da nisu bili sljedbenici manihejskih, katarskih niti drugih srednjovjekovnih dualističkih hereza za što su ih optuživale Katolička i Pravoslavna Crkva od kojih se po svojoj strukturi i hijerarhiji razlikovala.[30] Zahvaljujući visokom ugledu, uživanu među bosanskim feudalcima, krstjanski prvaci bili su nerijetko angažirani u diplomatskim misijama te arbitarskim tijelima zaduženima za rješavanje sporova između vlastele i vladara kao savjetnici, ali pretjerani spiritualizam, odricanje od materijalnih bogatstava te asketski režim života koji su također preporučivali vjernicima nagovarajući ih na nepokornost bogatašima, dovodili su uglednike Crkve bosanske neumitno u konflikt s vlastima, što je na kraju rezultiralo time da se nedugo pred turskom najezdom te padom bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast o bosanskim krstjanima gubi gotovo svaki trag, što povjesničari bošnjačko-muslimanske provenijencije tumače time da je dogmatsko-teološka bliskost nauka Crkve bosanske islamu uvjerila jezgru njezinih najotpornijih sljedbenika da se ne priklone katolicizmu ili pravoslavlju u koje su ih pod optužbama za krivovjerje nastojali obratiti, već da postanu muslimanima. Suvremena povijesna znanost ne pronalazi, međutim, vjerodostojne dokaze za potvrdu tvrdnje da masovna islamizacija Bosne stoji u neposrednoj svezi s istodobnim nestankom Crkve bosanske, već naprotiv ustvrđuje da proces islamske akulturacije nije bio bitno drukčiji od onog provođenog u drugim zemljama koje su se našle pod osmanskom upravom, odnosno da su na širenje islama u Bosni utjecali brojni čimbenici, a ako je poseban status te karakter Crkve bosanske i bio jednim od njih, jamačno nije bio medu najvažnijima. Drugim riječima, objašnjenje toga fenomena prije bi se moglo pronaći u činjenici da je uspostava osmanske vlasti donijela sa sobom pokretanje dubokih strukturalnih promjena u cijelome društvu, a u takvim su uvjetima samo snažne i otporne društvene i državne institucije mogle održati duhovni i intelektualni kontinuitet s prijašnjim razdobljem. Budući da u vrijeme turske najezde takve institucije u Bosni nije bilo, svako referiranje na navodnu bogumilsku protokomponentu bošnjačkoga identiteta, putem kojeg se uspostavlja povijesni kontinuitet između srednjovjekovne i (post) osmanske epohe,[31] prije je mitska tvorevina negoli znanstveno utemeljena povijesna činjenica.

Budući da je pitanje konfesionalne zastupljenosti u srednjovjekovnoj Bosni neposredno prije osmanskog osvajanja ujedno pitanje genetičke strukture bosanskog islama, a samim tim i etnogeneze bosanskohercegovačkih muslimana te problema konfesionalnosti i nacionalnosti Bosne i Hercegovine u njezinom (pred)emancipacijskom razdoblju, utvrđivanje vjerske pripadnosti bosanskohercegovačkog pučanstva prije nego je bilo zahvaćeno procesom islamizacije također je pitanje na kojem se prelamaju i preispituju transpovijesne paradigme i ideologemi, neuralgični problemi kolektivnih identiteta u nastajanju i fluktuaciji te traumatična iskustva međuetničkih sukoba koji sukcesivno potresaju zemlju,[32] pri čemu nacionalne historiografije služe prvenstveno dnevnopolitičkim razmiricama oko deklariranog povijesnog prava na bosanskohercegovački teritorij, a ne dolasku do znanstveno utemeljenih činjenica o burnoj prošlosti te zemlje. Zašto je to za Bošnjake važno razumljivo je ako se zna za nijekanje i osporavanje nacionalnosti bosanskohercegovačkim muslimanima u srpskoj i hrvatskoj historiografiji te nastojanja bošnjačke intelektualne i političke elite da putem bogumilskoga duhovnog svijeta srednjovjekovne Bosne, iz kojeg se crpi ideja sinkretizma bosanskog islama s institucijom Crkve bosanske, ostvari identitetski kontinuum i pronađe nedostajala spona s predislamskim

[30] Mužić, 2008, 28-29.

[31] Lovrenović, D. 2005.

[32] Lovrenović, I. 2014.

razdobljem sintetiziranjem srednjovjekovne bosanske državnosti s osmanskim kulturnim i političkim nasljeđem Bosne i Hercegovine u kojoj Bošnjaci predstavljaju njezin temeljni narod čija državotvornost seže u predosmansko doba.[33]

Bogata nacionalna povijest predstavlja značajan izvor kulturne moći i žižu kulturne politizacije, a zajednice koje se mogu njom pohvaliti imaju prevagu nad drugima s oskudnom i/ili sumnjivom historijom uslijed čega se pred intelektualnu elitu postavlja zadaća njezina ponovnog otkrivanja kako bi sve skeptične (ne)pripadnike zajednice uvjerili u autentičnost i blistavost svoje prošlosti, pri čemu prije svega mali narodi moraju nedostatak duge, bogate i neprekinute etnohistorije nadoknaditi „kulturnim ratovima", u kojima se povijest, filologija, arheologija, antropologija i druge „znanstvene" discipline koriste za utvrđivanje neizvjesnih genealogija, ukorjenjivanje populacija na domaćim terenima, dokumentiranje njihovih osobitih crta i kultura te anektiranje ranijih civilizacija.[34] Povijesni kontinuitet jednoga naroda neizostavan je segment nacionalističkog diskursa koji teži uspostavljanju legitimne spone između etnosa i teritorija s kojim neki narod vezuje svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. U tom kontekstu ni Bosna i Hercegovina sa svoja tri konstitutivna naroda nije iznimka, što znači da će se oko fenomena Crkve bosanske, kao pitanja na kojemu se već desetljećima preispituju transpovijesne paradigme i ideologemi te neuralgični problemi nacionalnih kolektivnih identiteta u stalnoj fluktuaciji opterećenih traumatičnim iskustvima međuetničkih sukoba koji sukcesivno potresaju ovu zemlju, nadalje lomiti koplja u nastojanju dokazivanja povijesnog prava na njezin teritorij.

[33] Lovrenović, D. 2005.

[34] Smith, 1998, 253-254.

Literatura

Balić 1994
Balić S. *Kultura Bošnjaka: muslimanska komponenta*, Tuzla 1994.

Bašagić-Redžepašić 1900
Bašagić-Redžepašić S. *Kratka uputa u prošlost Bosne* i *Hercegovine (Od g. 1463.-1850.)*, Sarajevo 1900.

Džaja 1992
Džaja S. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne* i *Hercegovine - predemancipacijski period 1463-1804*, Sarajevo 1992.

Filandra 2012
Filandra S. *Bošnjaci nakon socijalizma.* O *bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Sarajevo – Zagreb 2012.

Filipović 2007
Filipović, M. *Ko smo mi Bošnjaci*, Sarajevo 2007.

Glušac 1924
Glušac, V. *Srednjovekovna „bosanska crkva“*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. IV, sv. 1-2, Beograd 1924.

Hadžijahić 1974
Hadžijahić, M. *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974.

Hadžijahić 1990
Hadžijahić, M. *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990.

Handžić 1940
Handžić M. *lslamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940.

Imamović 1998
Imamović, E. *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998.

Imamović 1997
Imamović, M. *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997.

Jalimam 1999
Jalimam, S. *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 1999.

Lovrenović 2005
Lovrenović, D. *Bošnjačka recepcija bosanskog srednjovjekovlja,* Zeničke sveske, br. 02/05, Zenica 2005, <http://www.zesveske.ba/02_05/lovrenovic.html (15. IX. 2016)

Lovrenović 2014
Lovrenović, I. *Kulturni identitet Bosne i Hercegovine?* <ivanlovrenovic.com>,<http://ivanlovrenovic.com/2014/03/kulturni-identitet-bosne-i-hercegovine/ (4. VII. 2016.)

Mahmutćehajić 1997
Mahmutćehajić, R. *Dobra Bosna*, Zagreb 1997.

Malcolm 2011
Malcolm, N. *Bosna: kratka povijest*, Sarajevo 2011.

Matijević 2005
Matijević, Z. *Nekoliko primjera nacionalnoga i političkog posvajanja Crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)*, Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova, Zagreb 2005, 335-350.

Muftić 2000
Muftić, F. *Foča: stećci* i *nišani*, Sarajevo 2000.

Mužić 2008
Mužić, I. *Vjera Crkve bosanske*, Split 2008.

Pašić 2013
Pašić, I. *Vjera bosanska - baština bošnjačka*, <https://hamdocamo.wordpress.com/2013/02/20/vjera-bosanska-bastina bosnjacka/ (24. IX. 2016.)

Petranović 1867
Petranović, B. *Bogomili. Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

Rački 1869
Rački, F. *Bogomili i Patareni*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, VIII, Zagreb 1869, 121-187.

Salihagić 1940
Salihagić, S. *Mi bos. herc. Muslimani u krilu jugoslovenske zajednice. Kratak politički pregled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas*, Banja Luka 1940.

Smith 1998
Smith, A. *Nacionalni identitet*, Beograd 1998.

Šidak 1975
Šidak J. *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Bosniak perception of the Medieval Bosnian Church in the context of the Ethno-Genesis of Bosnian Muslims

Key words: Bosnia and Herzegovina, Bosnian Church, Bosniaks, identity, myth, history

Following the international recognition of the state of Bosnia and Herzegovina in 1992, the focus of historiography on the Yugoslav period shifted to the Middle Ages and the period of Ottoman rule, while Bosnian historians have since focused their interest on questions regarding the Bosnian Church and its followers, where for decades they refracted and reviewed the history of its paradigms and ideologemes, neuralgic issues of collective identity in the making, and the fluctuations and traumatic experiences of the interethnic conflict that successively swept the country. The medieval Bosnian Church drew the attention of the Bosnian-Muslim intellectual and political elite, attracting individuals with its distinctively Bosnian form of national idea, ideology and its state-cultural and civilizational concept of European origins at the core of Bosniak existence. It did this by placing the Bosnian heresy in the context of contemporary myths and ideologies, where the myth of the millennial Bogomil-Islamic Bosniak nationhood as the backbone of the entire history of the Bosnian, Serbian Orthodox and Croatian Catholic cultural component of Bosnia and Herzegovina is treated as a marginal phenomenon.

„Prikaz izložbe arapske i bosanske sobe".

„Odjeća, vez i nakit iz zbirke Muzeja Bosanske Krajine."

„Melanezijska zbirka."

„Jevreji, naši sugrađani kojih više nema."

„Kujundžijski zanat u Banjoj Luci i posljednji kujundžije Banjolučani."

„Srednji vijek i turski period."

„Romi i romsko naselje u Banjoj Luci i okolici."

Bratislav Teinović

Muzeološka djelatnost kustosa prof. Ivanke Bilić (1932-2009)

MUZEOLOŠKA DJELATNOST KUSTOSA PROF. IVANKE BILIĆ (1932–2009)

Bratislav Teinović
Muzej Republike Srpske, Banja Luka
Bosna i Hercegovina
b.teinovic@hotmail.com

UDK: 929Bilić, I.
Stručni rad
Primljeno: 27. V. 2020.
Prihvaćeno: 28. V. 2021.

Rad predstavlja biografsko-bibliografski i „in memoriam“ osvrt na radni vijek kustosa Muzeja Bosanske Krajine u Banjoj Luci prof. Ivanke Bilić. Rođena Banjolučanka, Bilićeva je prvi školovani istoričar i kustos u Muzeju od njegovog postanka 1930. godine. Na najprofesionalniji način rukovodila zbirkom iz orijentalnog perioda više od trideset godina. Autorka je, osim stalne postavke, i deset istorijskih, vojnoistorijskih, kulturnoistorijskih i socioantropoloških izložbi.

Ključne riječi: Ivanka Bilić, Banja Luka, kustos, Muzej Bosanske Krajine

Ivanka (Tone i Ankice, rođene Kristić) Bilić, istoričar, kustos, orijentalista i muzealac rođena je 7. aprila 1932. godine u Banjoj Luci.[1] Svoj životni i radni vijek provela je u rodnom mjestu, u kome je završila osnovnu školu i gimnaziju, i bila, nakon završenih „redovnih studija na Filozofskom fakultetu – humanistički odsjek, grupa VII – turski i arapski jezik sa književnostima i istorija naroda Jugoslavije“ 31. januara 1959. godine u Sarajevu,[2] zaposlena više od trideset godina u Muzeju Bosanske Krajine na poziciji kustosa za istoriju turskog perioda. Bilićeva je i primljena na posao za koji se, pored fakultetske spreme istoričara, tražio dobar poznavalac orijentalnih jezika, u prvom redu turskog.[3] Svoje radne dane neumorno je provodila u kabinetu istražujući materijalnu prošlost Banje Luke i njene regije, kao i u radu sa muzejskom publikom. Nakon njene specijalizacije iz hebrejskog jezika u Izraelu od 1. januara do 1. juna 1964. godine,[4] muzej je kadrovski još više ojačao. Osnovno muzejsko zvanje „kustos“ stekla je 5. aprila 1966. pred Ispitnom komisijom (predsjednik prof. Abdulah Škaljić) Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu u Sarajevu.[5] Jedno kraće vrijeme između 1970. i 1972. bila je v. d. direktora Muzeja.[6]

1 Muzej Republike Srpske, Banja Luka, Ivanka Bilić, kustos (1959–1992) – Personalni dosije [u daljem navođenju: MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD], *Okružno javno tužioštvo Banja Luka, broj: ktr. 3275/59, Banja Luka, dne 7. XII 1959.*

2 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, *Diploma (prepis) o završenom Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Sarajevo 14. II 1959, broj 381.*

3 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, Konkurs za popunu radnog mjesta kustosa u Odjeljenju za arheologiju i istoriju, referat za istoriju i kulturnu istoriju, *Službeni list Socijalističke republike Bosne i Hercegovine, god. XX – broj 25, ponedjeljak, 20. jula 1964.*

4 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, „Predmet: Molba“, *Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka, broj: 282/1, dne: 24/6 1964.*

5 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, „Uvjerenje“, *Republički Sekretarijat za obrazovanje i kulturu u Sarajevu, 06–1190/1–66.*

6 Zoričić, 1982, 17.

Ivanka Bilić (1932–2009)

Više stručno muzejsko zvanje „viši kustos" stekla je 4. oktobra 1990. pred Komisijom za prevođenje u više zvanje u Sarajevu (predsjednik dr Dušan Otašević, dr Dušan Kojović, član, i Blagoje Milović, član).[7] Odlukom Kriznog štaba Autonomne regije Krajina „radnici Bilić Ivanki, profesoru, zaposlenoj na poslovima i radnim zadacima: istoričar za turski period" prestao je radni odnos 5. avgusta 1992. odlaskom u penziju sa napunjenih 60 godina života i sa 32 godine radnog staža.[8]

Ivanka Bilić potiče iz stare hrvatske zanatske porodice u Banjoj Luci, čiju je prošlost, na neki način, i istraživala. Njeni preci bili su poznate banjolučke kujundžije, što je vjerovatno i uticalo na to da se jedno duže vrijeme rada u muzeju interesuje za istoriju ovoga zanata. Njen doprinos razvoju muzejske struke u Banjoj Luci i Bosanskoj Krajini je neizmjeran. Ona je bila prvi školovani istoričar i kustos u muzeju, i na stručan način rukovodila je zbirkom iz orijentalnog perioda. Osobenost njenog rada ogleda se u činjenici što je zbirke predmeta iz vremena Turaka valorizovala u dvije zbirke, istorijsku, koja je danas okosnica Istorijskog odjeljenja, i zbirku kulturne istorije, iz koje je kasnije proistekao Odsjek za istoriju umjetnosti.

Bilićeva je autorka nekoliko izložbi, uglavnom istorijskih, ali i kulturnoistorijskih, od čega se po svome izuzetnom značaju izdvaja izložba o arapskoj i bosanskoj (muslimanskoj) sobi iz 1969. godine, koja je kasnije postala dio stalne postavke Muzeja Bosanske Krajine. Njeno zanimanje za oružje i vojnu opremu osmanskih Turaka svodilo se više na proučavanje njihovog kulturnog i etnografskog značaja, a prevođenje epigrafskih natpisa sa arapskog jezika, dešifrovanje motiva i proučavanje ukrasa na njima bio je jedan od poslova kojima je pristupala sa posebnim interesom. Podršku u ovom poslu Bilićeva je imala kod tada najpriznatije stručnjakinje oružne muzeologije prof. dr Đurđice Petrović sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i mr sc. Marije Šercer iz Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu. Poštujući osnovne principe u

7 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, „Uvjerenje o prevođenju u više zvanje", *Zajednica Muzeja i galerija Bosne i Hercegovine, broj: 641/90, Sarajevo, 4. 10. 1990. godine.*

8 MRS, BL, Ivanka Bilić (1959–1992) – PD, „Rješenje o prestanku radnog odnosa", *Muzej Bosanske Krajine Banja Luka, broj: 01–153/1–92, dana: 30. 7. 1992. godine.*

obradi i zaštiti istorijskih zbirki u muzejima,[9] Bilićeva je, konkretno, zbirku oružja i vojne opreme razvrstala u dvije kategorije, i to kao muzealije vojnoistorijske i kulturnoistorijske provenijencije. Većinu primjeraka oružja Bilićeva je nacrtala,[10] a epigrafske natpise, koje sa arapskog jezika nisu uspjeli da prevedu banjolučki orijentalista imam Muhamed ef. Garčević tridesetih i četrdesetih i sarajevski orijentalista Derviš Korkut pedesetih godina, prevela je sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka Bilićeva.[11] Veliku pažnju obraćala je i na predmete takozvane primijenjene umjetnosti, koji su vođeni u to vrijeme u muzeju kao predmeti iz svakodnevnog života ili za svakodnevnu upotrebu.

Nakon dugogodišnjeg temeljnog istraživanja prošlosti Banje Luke i njene šire okoline i niza veoma uspješnih izložbi ostvarenih tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, Ivanka Bilić je početkom osamdesetih bila jedan od autora stalne postavke, i to istorijskog dijela od srednjeg vijeka do austrougarske okupacije. Pred kraj radnog vijeka, njena interesovanja odnosila su se na prošlost trapističkog samostana Marija Zvijezda kraj Banje Luke, zatim na poštanske komunikacije na teritoriji Bosanske Krajine s kraja XIX i početkom XX vijeka, kao i prošlost Roma u Banjoj Luci. U Trapistima se posebno interesovala za zbirku predmeta njihovih misionara prikupljenih u Melaneziji, koja je 1946, odlukom tadašnjih vlasti, sa brojnim drugim predmetima, pohranjena u Muzej, gdje se i danas nalazi.[12]

Jevrejima u Banjoj Luci i njihovom primijenjenom umjetnošću bavila se Bilićeva čitav radni vijek, a pogotovo nakon specijalizacije iz hebrejskog jezika u Izraelu 1964. godine. Njena socioantropološka rasprava o prošlosti banjolučkih Roma bila je spremna za objavljivanje uoči početka posljednjeg rata u Glasniku Zemaljskog muzeja – serija Etnologija, ali se to nije desilo zbog niza nepovoljnih okolnosti. Njeno tridesetogodišnje proučavanje jevrejske zajednice moglo je da se sagleda na njenoj posljednjoj izložbi o njima 2000. godine, urađenoj u saradnji sa jevrejskom opštinom grada Sarajeva.

Ivanka Bilić umrla je 2009. u izbjeglištvu u Zagrebu u 77. godini. Sahranjena je na katoličkom groblju Sv. Marko u rodnom gradu, u Banjoj Luci.

Bibliografija objavljenih radova kustosa Ivanke Bilić:

- „Prikaz izložbe arapske i bosanske sobe", *Zbornik krajiških muzeja*, III, Banja Luka 1969, str. 205–208.
- „Kujundžijski zanat u Banjoj Luci i posljednji kujundžije Banjolučani", *Zbornik krajiških muzeja*, VI, Banja Luka 1974, str. 57–68.
- „Bocarićev muzeološki rad (razdoblje od 1930–1941.)" u: Vidosava Husedžinović, *Špiro Bocarić*, monografija, Banja Luka 1977, nepaginirano.
- „Odjeljenje za istoriju", *Zbornik крajiških muzeja*, VII, Banja Luka 1982, str. 26–31.
- „Srednji vijek i turski period", Vodič Muzeja Bosanske Krajine, Banja Luka 1988, str. 6–9.
- „Romi i romsko naselje u Banjoj Luci i okolici", 1991, neobjavljeno.

Autorske i koautorske izložbe kustosa Ivanke Bilić:

- *Banjaluka u prošlosti i danas*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1961.
- *Arapska i bosanska soba*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1969.
- *Izložba nakita* (sa saradnicima mr Zdenkom Žeravicom i Fadilom Sedićem), Dom kulture, Banja Luka 1976.

9 Petrović, Nikolić, Škalamera, Janković, Mitrović, Stanojević, Andrić, 1974, 1-85.

10 Теиновић, 2008, 19.

11 Teinović, 2016, 29.

12 Teinović, 2009, 72.

- *Oružje naših zbirki srednjeg vijeka i turskog perioda*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1977.
- *Odjeća, vez i nakit iz zbirke Muzeja Bosanske Krajine* (sa saradnikom Fadilom Sedićem), Banja Luka 1980.
- *Stalna postavka*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1982/1983.
- *Izložba slika iz zbirke Muzeja Bosanske Krajine*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1985.
- *Romi*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1988.
- *Poštanske komunikacije Bosanske Krajine krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1989.
- *Melanezijska zbirka*, Muzej Bosanske Krajine, Banja Luka 1990.
- *Jevreji, naši sugrađani kojih više nema*, Muzej Republike Srpske, Banja Luka 2000.

Izvori

Muzej Republike Srpske, Banja Luka, Ivanka Bilić, kustos (1959–1992) – Personalni dosije.

Literatura

Petrović, Nikolić, Škalamera, Janković, Mitrović, Stanojević, Andrić 1974
Petrović, D., Nikolić, D., Škalamera, Ž., Janković, M., Mitrović, D., Stanojević, Lj., Andrić, S., *Obrada i zaštita istorijskih zbirki u muzejima, Osnovni principi*, Matična služba Istorijskog muzeja Srbije, Beograd 1974.

Теиновић 2008
Теиновић, Б., *Хладно оружје из османско-турског периода у Музеју Републике Српске*, Бања Лука 2008.

Teinović 2009
Teinović, B., *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci (1869–2009)*, Banja Luka 2009.

Teinović 2016
Teinović, B., *Arhiv i turski arhiv u Banjaluci, istorijat zbirke dokumenata iz turskog perioda u Muzeju Republike Srpske*, Banja Luka 2016.

Zoričić 1982
Zoričić, S., *Pedeset godina Muzeja Bosanske Krajine u Banjaluci*, Zbornik krajiških muzeja, VII, Banjaluka 1982, 7-20.

Museolocigal activity of the curator prof. Ivanka Bilić (1932–2009)

Key words: Ivanka Bilić, Banja Luka, curator, Museum of Bosanska Krajina

The text represents biographical, bibliographical and „in memoriam“ review of years of work of a curator of Museum of Bosanska Krajina in Banja Luka, prof. Ivanka Bilić. Born in Banja Luka, Bilić was the first educated historian and curator in the Museum since its establishment in 1930. For more than thirty years she successfully and professionaly managed the collection of works from the oriental period. In addition to museum's permanent exibition (installation), curator Bilić was also the author of ten historical, military–historical, cultural–historical and socio–anthropological exibits.

Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno u kojem se objavljuju stručni i znanstveni rukopisi iz područja **arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije**.

Rukopisi se predaju na **hrvatskome, bosanskome, srpskome ili engleskome jeziku, latiničnim pismom.**

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku (uz obvezan ispis), na adresu Uredništva (Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno, Gorička cesta b. b., 80101 Livno, BiH), ili na e-adresu *info@fmgg-livno.com*

Dospjeli rukopisi idu na anonimni recenzentski postupak. Ako Uredništvo smatra da se rukopis tematikom ne uklapa u profil časopisa ili ne ispunjava kriterije, može ga, prije postupka recenzije, odbiti uz primjereno obrazloženje. Nakon recenzentskog ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedlozima recenzenata, u suprotnome Uredništvo odlučuje o prihvaćanju ili odbijanju rada.

Rukopisi trebaju biti prilagođeni parametrima časopisa *Cleuna*, u suprotnome se šalju autorima na doradu. Predaju se kao *Wordov* dokument, pišu se fontom *Times New Roman* veličine slova 12 i proredom 1,5. Slikovni prilozi šalju se zasebno. Opseg rukopisa, uključujući i bibliografske bilješke, trebao bi iznositi do 32 autorske kartice.

Dospjeli radovi obvezatno moraju sadržavati:

a) Z**aglavlje** mora sadržavati: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove i njezinu adresu te autorovu e-adresu; zaglavlje se piše malim slovima, osim početnih slova.

b) Apstrakt opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta i piše se u trećem licu *kurzivom*, na jeziku teksta. Na dnu apstrakta navode se ključne riječi (5-10) također pisane kurzivom.

c) Literatura se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice: Belošević, 1968, 35, sl. 8. (bez navođenja napomena: *vidi, usporedi, isto*, i sl.)

d) Bilješke se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1,5 fontom *Times New Roman* veličine 10.

e) Citati unutar teksta pišu se *kurzivom,* bez navodnika.

U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (sl. 1).

Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

Kratice se pišu po principu:

VAMZ
Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb

PJZ
Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.

Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novom retku potpuni podatci: inicijal imena autora i prezime autora, naslov članka ili knjige (*kurzivom*), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, kod članaka u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinog članka. Izdavač se ne navodi. Uvijek se navodi izvorno ime mjesta izdanja: Wien (ne Beč). Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati. Kratiti nazive samo onih časopisa koji se u popisu literature javljaju učestalo.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Autor može poslati već preveden sažetak i na drugom jeziku (francuskom, njemačkom ili talijanskom). Piše se u istom proredu, fontu i veličini 12.

O prijevodima se brine uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature:

Knjiga:
Ispod teksta:
Kavurić, 1999, 89, sl. 103.
U popisu literature:
Kavurić 1999
Kavurić, L. *Hrvatski plakat do 1940*., Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):
Vrdoljak 2006
Vrdoljak, M. B. *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Katalog izložbe (potrebno napomenuti katalog izložbe):
Ispod teksta:
Izložba suvremene hrvatske grafike, 2013, 39,
U popisu literature:
Izložba suvremene hrvatske grafike 2013
Izložba suvremene hrvatske grafike: Donacija zbirke Biškupić, katalog izložbe, Livno 2013.

Članak/poglavlje u knjizi ili zborniku:
Ispod teksta:
Petricioli, 1990, 17.
U popisu literature:
Petricioli 1990
Petricioli, I. *Od ranog kršćanstva do baroka*, Sjaj zadarskih riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:
Kod časopisa s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.
Ispod teksta:
Šmalcelj, 2012, 134.
Schneider, 2002, 76.
U popisu literature:
Šmalcelj 2012
Šmalcelj, P. *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.
Schneider 2002
Schneider, S. *Senjski ljetni karneval*, Etnološka tribina 25, vol. 32, Zagreb 2002, 75-98.

Dva autora istoga prezimena (navesti inicijal imena):
Belošević, J. 1968, 35, sl. 8.

Autori s prezimenom od dviju ili više riječi (spojnica između prezimena):
Ispod teksta:
Rauter-Plančić, 2004, 54, sl. 125.
U popisu literature:
Rauter-Plančić 2004
Rauter-Plančić, B. *Juraj Plančić*, Zagreb 2004.

Dva ili više autora (zarez između):
Ispod teksta:
Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.
U popisu literature:
Cambi, Gamulin, Tonković 1990
Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S. *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split - Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istog autora (odvaja se točkom sa zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):
Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):
Ispod teksta:
Cambi, 2002, 121.
Cambi 2002a, 149.
U popisu literature:
Cambi 2002
Cambi, N. *Kiparstvo*, Longae Salonae I, Split 2002, 115-174.
Cambi 2002a
Cambi, N. *O "bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom sa zarezom i treba ih poredati kronološki):
Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:
Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Rad u tisku ili pripremi:
Sinobad 2004

Sinobad, M. *Starosna dob žena u vrijeme udaje. Primjer antičke Salone*, Opuscula archaeologica 29 (u tisku)

Navođenje referentne literature:
Ispod teksta:
Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.
U popisu literature:
Hrvatska enciklopedija 2000
Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Novinski članak:
Ispod teksta:
Majnarić-Pandžić, 2012, 31.
U popisu literature:
Majnarić-Pandžić 2012
Majnarić-Pandžić, N. *Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba*, Vijenac (Zagreb), 13. prosinca 2012., god. 20, br. 490-491, 31.

Novinski članak bez autora
Ispod teksta:
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, 1935, 4.
U popisu literature:
Jadranski dnevnik 1935
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, god. II., Split, 4. VI. 1935.

Elektronički izvori:
http://www.ffzg.hr/arheo/congress (navesti nadnevak zadnje provjere)

Pristup knjigama i časopisima preko web-stranice:
Ispod teksta:
Bender-Jorgensen, 1992, 141.
U popisu literature:
Bender-Jorgensen, 1992

Bender-Jorgensen, L. *North European Textiles until AD. 1000,* Aarhus 1992, https://www.academia.edu/564172/North_European_textiles_until_AD_1000 (6. II. 2014.)

Izvori se navode sa svim pratećim podatcima (Arhiv…, kutija, mapa, svezak, inv. broj,...)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 600 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. **Rukopisi sa slikovnim prilozima umetnutim u Wordovu datoteku ne** će se prihvatiti.
Podatci o prilozima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u Wordu na način:
Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)
T. 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)
Tablica 1. Distribucija po spolu na uzorku iz Lištana
Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:
Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)
Ako se prikazani predmet čuva u nekoj ustanovi, navodi se ustanova, inv. br. i sl.
Sl. 3. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup sp. 23-24, kut. 131/16)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:
Na priloge u tekstu autor se poziva u zagradama na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).
Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).
Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga odvaja se točkom sa zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).

Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne koristiti tipku *Tab*), paginacije, podcrtavanja, pretjerane upotrebe interpunkcijskog znaka uskličnik, i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

Uredništvo

9 772303 550001